५

सिद्धान्तलेशः
कृष्णालंकार टीकासहितः
प: सं १-१२५-१ परिच्छेद
१-५७-२ ''
१-४८-३ ''
१-२२-४ ''
१-
२५२

[illegible]

59

सिद्धान्तलेश संग्रहः

ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीरामचन्द्राय नमः श्रीकृष्णाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः श्रीहरिनाममूर्त्तिगुरवे नमः ॐ वेदद्वै
पायनमाकान्तकुमाराभ्यामलंकृतम् नदीमणग्रभुवं सेव्यं प्रणमामीष्टसिद्धये १ शंकरं शंकराचार्यं व्यासं नारायणात्मकं
सरस्वतीं च ब्रह्माणं प्रणमामि पुनः पुनः २ गोविन्देति समाकृष्टः रक्षायां प्रायमयान्तरः पंकजः करुणामूर्त्तिं तं गोविन्दमुपास्म
हे नित्यं हे ३ यापन्नायसमाश्रित्य रक्षां प्रापसदुर्लभां कृष्णकृष्णस्त्रिमोहपीनं कृष्णमभ्रयन्त्वहे ४ प्रकाशितब्रह्मतत्त्वप्रकृष्ट
गुणशालिनं प्रणवस्योपदेष्टारं प्रणमाम्यशियां गुरुं ५ यामेविश्वेश्वरदेवं विश्वेश्वरसमगुरुः समप्याग्रे स्वयंज्योतिर्वाणी
संज्ञो भजामि तं यस्मिन्नप्युत्थिताष्यके वाग्नेयसां प्रतनुमहो सर्वज्ञस्य गुरोस्तस्य चरणौ संश्रयेसदा गुरोरयिगरीयान्सेयः
कलाभिरलंकृतः अद्वैतानन्दवाण्यायास्तस्य देशमवानिधिं ऊतन्नातमिदं सर्वं यस्मिन् सच्चित्सुखात्मके पर्यवस्यति
निर्वेदान्तापञ्चाहंतदन्तरं श्रीकृष्णचरणद्वन्द्वध्यानपरो निबध्नं व्याकुर्वेऽपास्तसिद्धान्तलेशसंग्रहसंज्ञितं आचार्यचर
णद्वन्द्वस्मृतिर्लेखकस्योपि मां कृष्णकृष्णेति व्याख्यानाहमत्र प्रभुर्यतः कृष्णाराभ्यां विश्वेश्वरस्य प्रह्लादम्याः शंकरं शंक
रस्याशिवस्यावतारंरूपं शंकराचार्यं भगवत्पादं तथा च शिवपुराणवचनं व्याकुर्वन्व्यासस्यार्थे कृतेऽर्थे यथा चिवान्
कृते न्यायस्यत्र्यार्थं शंकरस्यावितानेनरत्यादि व्यासं स्वकृतेवाद्गतपूर्णं नारायणात्मकं नारायणस्यावता
रत्वम् तथा च वचनं द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुनिरित्यादि नर इति कालात्महाभारतम् कृष्णद्वैपायनं इत्यादिवच ब्र
ह्माणं सरस्वतीं भक्त्यां गृहेहरणगर्भगृहपत्नासभायां वस्त्रापहारनिमित्तं मायापदं प्रापरवस्त्रा वस्त्रकोटिलाभनिमित्तं कृष्ण
द्रौपदी कृष्णस्यार्जुनस्य प्रकाशितं शिथिलातिभडपोष्टव ब्रह्मतत्त्वप्रेम गुरुणा समनेथा कृष्णस्वयंज्योतिर्वाणी संज्ञः स्व
प्रकाशस्वरस्वतीसंज्ञः गरीयान् गुरुः इदं सर्वं यस्मिन् सच्चित्सुखात्मके अन्तरेव ब्रह्मणि ज्ञानज्ञानमध्यस्तवेदान्तसम्प्रदा
तरेविषयविषयवस्तुनित्यं पर्यवस्यति तेवा भवतितदहमिति संबंधः अन्तरे सर्वं ज्ञानेज्ञानेनाज्ञाना ब्रह्मणस्वाधिष्ठा
नतरूपतटस्थलक्षणमुक्तं सच्चित्सुखात्मकं इत्यनेन सत्यज्ञानानंदस्वरूपात्मकं स्वरूपलक्षणमुक्तं तत्र वेदान्ता नाम पंच राम॰ १
मानोज्ञा ऽकेरूपे ब्रह्मणदारे वेदान्तापवप्रमाणमितकं नाहमत्र प्रभुर्यतः स्यात्र ग्रन्थव्याख्याने प्रभुः समर्थ इत्यर्थः सि॰ ले॰ टी॰ १

सि॰ ले॰ टी॰ २

प्राचीनैरिति प्राचीनैराचार्यैरात्मैक्यसिद्धौ परमत्यन्तं संनह्यद्भिस्तात्पर्यवद्भिरात्मैक्यसिद्ध्युपायतया व्यवहारसिद्धिविषयेषु भ्रान्तिमात्रसिद्धपदार्थेषु जीवेश्वरजगद्रूपेष्वनादरात्सरणयः प्रकारा नानाविधाः परस्परविरुद्धाः दर्शिताः अनादरश्चायं येन परस्परविरुद्धेषु जीवैकत्वनानात्वेनस्मृतिविवर्तादिरूपप्रकारेष्वभिनिवेशवत्तामाचार्याणां भेदवादिनामिवानाप्तत्वं स्यादिति शङ्कानिरासकता भवति विवर्तिनि वस्तुन्यतिपत्त्युपायतया विरुद्धानानाप्रकारप्रदर्शनमाचार्याणां न दोषाय भवति किं त्वलंकारायैव भवति प्रतिपत्तॄणां प्रज्ञावैचित्र्येण कस्यचित्कुत्र प्रतिपत्तेः केनचित्प्रकारेण मुक्तिसाधनब्रह्मात्मैक्यज्ञानलाभात् तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थितेति व्युत्पत्तिः बोधः प्रत्यक् चासावात्मा च प्रत्यगात्मा सर्वान्तरश्चिदात्मा तस्मिन्

१ प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धिविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ परं संनह्यद्भिरनादरात्सरणयो नानाविधा दर्शिताः तन्मूलानिह संग्रहेण कतिचित्सिद्धान्तभेदान्धियः शुद्ध्यै संकलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान्
२

विषये प्रक्रियाप्रकाराः इह वेदान्तशास्त्रे साध्वी निरवद्या गुणभूता चानवस्थिता नानाविधा परिमले दीक्षितैरप्येतदुक्तमकल्पितवस्तुप्रतिपत्त्युपायतया कल्प्यमानेषु पदार्थेषु विरोधो न दोषावहः यथा तात्त्विकारुन्धतीप्रतिपत्त्युपायतया नानापुरुषैः कल्प्यमानानामन्यान्याचादीन्यादिनक्षत्ररूपाणां स्थूलारुन्धतीषु विरोधो न दोषावहः इति तन्मूलान् प्राचीनप्रदर्शिता नानाविधसरणिमूलान् इह स्वग्रन्थे संग्रहेण धियः शुद्ध्यै स्वबुद्धिपरिष्काराय वस्तुतस्तु लोकानुग्रह एव प्रयोजनमिति बोध्यं तातचरणानां पितृचरणानां व्याख्यारूपैर्वचोभिः ख्यापितान् ज्ञापितान् अनेन स्वस्य ब्रह्मविद्यामाचार्यादेव लब्धां दर्शयति स्वग्रन्थे स्वोपादेयत्वसिद्धये २

चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनयोः सिद्ध्यै भगवत्पादीयभाष्यस्तुतिमुखेन भाष्यप्रतिपाद्य ब्रह्मतत्त्वानुसंधानलक्षणं मंगलाचरणं करोति। अधिगतभिदेति दृष्टांतमुखेन श्रीमच्चरणारविंदगंगयास्तु संधानलक्षणमपि मंगलं करोति। शौरीति शौरिपदोद्गता सरिन्महीभेदान् संप्राप्य यथा सहस्रधाप्यधिगतभिदा तथा भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता ब्रह्माद्वैकपरायणजननहारिणी सूक्तिः पूर्वाचार्याननुव्याख्यातॄन्व्याख्या पत्नोपेत्यापि शतसहस्रधाप्यधिगतभिदा सती जयतीति संबंधः। यद्वा सैव सहस्रधाधिगतभिदेति सूक्तिविशेषणेन स्वग्रंथप्रदर्शितविप्रमाणसिद्धांतभेदानां सर्वेषां भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता सूक्तिरेव मूलमिति सूचितं। अधिगतभिदा प्राप्तभेदा सरिद्गंगा महीभेदान् प्रदेशान् शौरेः श्रीमहाविष्णोः पदोद्गता पादाम्बुजान्निर्गता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति स्तुतिः। भगवत्पादस्य श्रीमन्मुखमेवाम्बुजं कमलं तस्मान्निर्गता शिष्यानुजनानां रोपकानि मतादिरूपश्रीम

५

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः। अधिगतभिदा पूर्वाचार्याननुपेत्य सहस्रधा सरिदिव महीभेदान्संप्राप्य शौरिपदो-
द्गता जयति भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता जननहारिणी सूक्तिर्ब्रह्माद्वैकपरायणा ॥ १ ॥

ते निमित्तनिमित्तसूचनार्थं श्रीमदिति विशेषणं। जननहारिणी जननं संसारस्तत्त्वज्ञानद्वारा हरतीति जननहारिणी सूक्तिः। श्रुत्यर्थतत्त्वनिरवद्यं भाष्यं ब्रह्माद्वैकपरायणा ब्रह्म चानद्वयं च ब्रह्माद्वयं ब्रह्माद्वयं च तदेकं ब्रह्माद्वैकं ब्रह्माद्वैकं परायणं परमतात्पर्यविषयो यस्याः सा तथोक्ता ब्रह्माद्वैकपरायणेत्यनेन विशेषणेन द्वितीयप्रपंचशून्यमखंडैकरसं सत्यज्ञानानंदलक्षणं ब्रह्म सूक्तेः परमतात्पर्यविषय इत्यर्थः तस्य भाष्यात्मके शास्त्रस्य विषयप्रयोजने भवति जननहारिणीति विशेषणेन प्रयोजनस्य सूचितं। प्रयोजनमिश्रके प्रयोजनं शुक्तेः। कामः शास्त्रस्याधिकारी मुक्तेः संबंधः कार्यकारणभावः प्राप्यप्रापकभावे लक्षणसंबंधश्च सूचितः। एवं भगवत्पादीयभाष्यश्लोके न भाष्यात्मके वेदांतशास्त्रस्य विषयादिके कथिते तद्ग्रंथकारेण स्वकीयग्रंथस्य वेदांतशास्त्रप्रकरणत्वात्समर्पितदेव विषयादीति सूचितं भवति। इदानीं चिकीर्षितं प्रतिजानी
ते

सि· ले· टी· २

प्राप्तिफलको विधिरपूर्वविधिरित्यर्थः । व्रीहीन्प्रोक्षतीति द्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणां संस्कार्यत्वावगमात् प्रोक्षणस्य
संस्कारकर्मत्वमुक्तमिति मंतव्यं नियोगमिति विधायकशब्दमित्यर्थः । पुरोडाशेति दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादिपुरोडा
शादिरूपविहितव्रीहिफलत्वेन यागे यागसाधनत्वेन विहितानां तथा च व्रीहीणामनुत्पन्नतण्डुलानामनुत्पन्नपिष्टपुरोडा
शावरूढे यागे साक्षात्साधनत्वायोगात् पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वेन यागसाधनत्वे पर्यवसानात्पुरोडाशप्रकृति
त्वं च व्रीहीणां तण्डुलनिष्पत्तिद्वारकं तण्डुलनिष्पत्तिश्च स्वकारणमात्रं पत्नी तण्डुलनिष्पत्तौ च कारणमन्वयव्यतिरे
काभ्यामवहननमेवावगतमिति विधिं विनापि विधिसिद्धावहननप्राप्तिरस्तीत्यर्थः । नन्ववहननस्य लोकतः प्राप्तेनस्य

किं तावतेयादवहननप्राप्तौ तद्वल्लोकावगतकारणताविशेषान्नखविदलनादेरपि तत्र प्राप्तिसम्भवा
दित्यवहननाप्राप्तांशसंभवान्नदेशार्थपरिसंख्याफलः । द्वयोः शेषिणोरेकस्य शेषस्य वा एकस्मिन्शेषि
णि द्वयोः शेषयोर्वा नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरस्य शेषान्तरस्य वा निवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः । यथाग्निचय
ने इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति यथा वा चातुर्मास्यान्तर्गते पशुविशेषे गृहमे
धीये आज्यभागौ यजतीति । अग्निचयने अश्वरशनाग्रहणे गर्दभरशनाग्रहणे चेति द्वयमनुष्ठेयं तत्राश्वर
शनाग्रहणे इमामगृभ्णन्निति मन्त्रो लिङ्गाद्वरशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्याद्रूपान्नित्यप्राप्तानीति

लोकतः पर्यवनित्यप्राप्तिरपि स्यादित्यत आह किन्त्वित्यादिना आहोस्पादिति तण्डुलनिष्पत्त्यादेयादित्यर्थः । किं
त्ववहननाप्राप्तांशसद्भावान्नदेशार्थपरिसंख्याफल इति संबन्धः । द्वयोरिति द्वयोः शेषिणोरेकस्य नित्यप्राप्तौ शे २
ष्यन्तरस्य निवृत्तिफलकः । एकस्मिन्वा शेषिणि द्वयोः शेषयोर्नित्यप्राप्तौ शेषान्तरस्य निवृत्तिफलको वा विधिस्तृ
तीय इति योजना । नत्वत्रेति प्राप्तत्वान्नित्यप्राप्त्यर्थः । नित्यप्राप्तत्वान्नदेशप्राप्ताग्रहणे वेत्यर्थः । अतिदेशादेव

रहस्यग्रहणं सिद्धान्तभेदान् संकलयामीत्युक्तमेव विवृतमेव तत् ननु प्राचीनग्रन्थसिद्धान्तानामेव स्वग्रन्थे संग्रहे रहस्त्वकमफलं
प्राचीनग्रन्थेष्वविद्यमानस्यापि युक्तिभिरुपपादनस्य स्वकीयस्वग्रन्थे तत्तत्रोपलम्भादिति शङ्कां निराकरोति ते
ष्विति स्वग्रन्थे प्रथमं श्रवणविधिर्विचार्यत इत्याह तत्तावदिति श्रवणविधावधिकारिणं निर्दिशति अधीतेति
वेदान्तेऽन्तर्निहितापातप्रतिपन्नविषये ब्रह्मात्मविज्ञानात्मनि सम्यक्कृतादौ नाहिता उत्पन्ना जिज्ञासा सा निर्णयपर्यन्तं ज्ञानेच्छा य
स्य तथा: अधीतवेदस्यापि शिक्षाकल्पव्याकरणादीनां वेदाङ्गानामध्ययनाभावे सति व्युत्पत्तेरभावाज्जिज्ञासाहे

तोरुपपादनाज्ञानोदास्यदास्याप्यथा सति फलौपयिकं चैव लिखाम्यनतिविस्तरान् ३ तत्ताव
त् श्रवणविधावधिकारी — अधीतव्याकरणस्याधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य वेदान्तेष्वापातप्रतिपन्ने ब्रह्मात्मनि समुदिता।
जिज्ञासस्य तत्त्वज्ञानाय वेदान्तश्रवणे विधिः श्रूयमाणः किं विधिरिति चिन्त्यते त्रिविधः खलु विधेर्विधाः
अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिश्चेति तत्र कालत्रयेऽपि कथमप्यप्राप्तफलो विधिरपूर्वः यथा
व्रीहीन्प्रोक्षतीति नात्र व्रीहीणां प्रोक्षणस्य संस्कारकर्मणो विनाऽनियोगमानान्तरेण कथमपि प्राप्तिरस्ति
पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूरणो नियमविधिः यथा व्रीहीनवहन्तीति अत्र विध्यभावेऽपि पुरोडाशप्रकृ
तिद्रव्याणां तण्डुलनिष्पत्तौ नखावदलनादेर्वावहननस्य प्राप्तिर्भविष्यतीति तन्नियमार्थो विधिः

तस्य तावदापातप्रतिपत्तिरपि नु संभवेदित्यभिप्रेत्याधीतसाङ्गस्वाध्यायस्येत्युक्तं न चानिर्दोषवेदान्तजन्यापाततः ब्रह्मा
त्मप्रतिपत्तिः कथमापातत इति वाच्यं नाहं ब्रह्मेति प्रत्यक्षविरोधादिना कथमप्यनुपपत्त्यापि ब्रह्मात्मप्रतिपत्त्यज्ञान
प्रामाण्यशङ्कास्पदत्वेऽप्यापाततस्तत्संभवादिति भावः वेदान्तश्रवणे श्रोतव्य इति विधिः श्रूयमाणस्तत्र संदिह्य-
तदानीपि प्रामाण्यशङ्कानास्पदब्रह्मात्मज्ञानोपायत्वार्थः खलु पूर्वं नापूर्वविधित्वं ह्यकारद्वयस्य पूर्वतन्त्रप्रसिद्धौ
त्वात्ते कालत्रयेऽपीति कथमपि ह्यप्राप्तत्वेन नाहं ब्रह्मेत्यर्थावबोधे वाक्येनापि प्रकारान्तरेण कालत्रयेऽपि कदापि विधिं विना प्राप्ति
रहितस्य श्रवणस्य:

सि. ले.
टी.
५

नियमविधिफलत्वानुपगमे हेतुद्वयमाह तदस्त्वित्यादिना यस्मादित्यादिना श्रवणाङ्गेण परिह्रियमाणे पक्षित्वेन तत्प्रमुपस्थिता
पादित्यर्थः अनेन विलंबितोपस्थितिकत्वमेको हेतुरुक्तः इति मन्तव्यं द्वितीये हेतौ विप्रकृष्टत्वे हेतुमाह अविधेयेति
व्यावृत्तिर्नामानुष्ठेयता अनेन गतावाप्सायाविधेयत्वविलंबनादिगतेत्यर्थः इदानीं प्रकृते श्रवणविधिविचा
रमारभते एवमिति श्रवणत्वादिति ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति वेदान्तश्रवणस्य साधनतया मानान्तरादनधिगतत्वे

नियमपरिसंख्ययोः फलतो विवेको न युक्त इति शंकां विधितोवहननं नियमं विना ऽप्युपलभ्यमा
नत्वे विद्दलनादेर्निवर्त्यत्वमशक्यत्वात् पाक्षिकप्राप्तांशपरिपूरणरूपस्य नियमस्य प्राप्त्यादिविधेयावह
ननगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च तस्यैव नियमविधिफलत्वोपगमात् तदस्त्विनित्यादिना अविधेयगतत्वे
न विप्रकृष्टापादनतरनिवृत्तेः संनिकृष्टफलसंभवे फलत्वानौचित्यात् एवं विविच्य प्रकृतस्य श्रवणविधे
र्विधासंभवे किंविधः श्रवणविधिराश्रीयते प्रकटार्थकारादयः केचिदाहुः अपूर्वविधिरयमप्राप्त
त्वात् नहि वेदान्तश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरित्यत्रान्वयव्यतिरेकप्रमाणमस्ति लोके कृतश्रव
णस्यापि बहुशः तदनुत्पत्तेः अकृतश्रवणस्यापि गर्भगतस्य वामदेवस्य तदुत्पत्तेरुभयत्रव्यभिचा
रात्

नाप्राप्तार्थकत्वादित्यर्थः ननु मानान्तरादनधिगतत्वमसिद्धमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदवगतिसंभवात् तथाहि ५
वेदान्तश्रवणे सति ब्रह्मसाक्षात्कारो दृश्यते असति च तस्मिन्न दृश्यते इति तत्राह नहीति तदनुत्पत्तेरिति साक्षा
त्कारानुत्पत्तेरित्यर्थः वामदेवस्येति तथा च श्रुतिः गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाचेति एवं पूर्वोक्तप्र
कारेण तत्त्वज्ञानजन्मना स्वकीयां मुक्तिमुवाचेत्यर्थः ननु गान्धर्वशास्त्रश्रवणे षड्जादिस्वरसाक्षात्का

4

विधि तिप्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्येवंरूपादित्यर्थः ननु विधिरिति आज्यभागौ यजतीति विधिराज्यभागयोः प्राप्त्यर्थी
न भवति विना प्राप्तत्वात् तयोरप्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा भवति नित्यप्राप्तत्वात् किं नतन्निवृत्त्यर्थ इति योजना न
ननु आज्यभागौ यजतीति विधेरतिदेशप्राप्तेतराङ्गकलापपरिसंख्यापकत्वं न सिद्धान्ते इत्यत आह गृहमेधी
याधिकरणेति नियमविधावपीति परिसंख्याविधाविव नियमविधावपीत्यर्थः तदवरुद्धत्वादिति अवहनने
न तत्प्राप्त्यर्थत्वं प्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा विधिः किं तु लिङ्गाविशेषादूर्ध्वमवघाताग्रहणेपि अन्तः
प्राप्त्यादिति न तन्निवृत्त्यर्थत्वं तथा गृहमेधीयस्य दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वादतिदेशादेवाज्यभागौ
नित्यप्राप्ताविति न तत्र विधिस्तत्प्राप्त्यर्थस्तन्नियमार्थो वा किं त्वतिदेशप्राप्तप्रयाजादिकमपि प्राप्नुयादि
ति तन्निवृत्त्यर्थः गृहमेधीयाधिकरणे पूर्वपक्षेत्याद्युदाहरणं पूर्वपक्षे चिदुदाहरणं नियमस्योदाह
रणं न च नियमविधावपि पदेशप्राप्तावहननस्य प्राप्ताप्राप्तांशपरिपूरणोक्तेः तदवरुद्धत्वान्यादिकसाधना
न्तरस्य नखविदलनादेर्निवृत्तिरपि लभ्यत इति तत्र निवृत्तिफलकत्वाविशेषा

न्नैवावरुद्धत्वात् तत्फलनिष्पन्नत्वादेकप्रयोजनत्वादित्यर्थः फलत इति नियमविधेः पदेशप्राप्तावहननादि
क्रियाविधायकत्वात् परिसंख्याविधेश्च नित्यप्राप्तक्रियादिविधायकत्वान्नियमपरिसंख्ययोर्विध्योः स्व
रूपतो विवेकलाभेपि फलतो भेदो न युक्त इत्यर्थः नियमस्य नियमविधिफलतोपगमे हेतुद्वयमाह प्राप्त्य
प्राप्त्यादित्यादिना अप्राप्तसन्नत्वादिति विधिशक्तिरप्राप्तसन्नत्वादित्यर्थः विधेर्यत्किंचिदगतत्वे प्राप्तसन्नत्वे हेतुः इत
र निवृत्त्यपेक्षयावश्यमापद्यते तत्रूपेत्याशयेन हेतुमाह विधित्वस्येत्यादिना ... इत्यत्र नैष्ठत्वे

सि. ले.
टी.
५

द्रष्टव्य इत्येतद्रूपेणास्यैव हि श्रुतिवाक्यपाठकत्वेन विद्याविरोधित्वाद्भावादिग्राहित्वरूपः भावशुद्धिवाक्येन बाल्यपदेन
भावशुद्धिसाध्यमननेन लक्षितेन श्रवणेनान्तरभाविनान्नस्य बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य निश्चयेन लब्धात्तदुभयसमग्र
नुष्ठापयति यावत् । यथानन्तरे मुनिस्संन्यस्य मननेनुष्ठो लाभ वेदितिविधिः । ध्यानमत्र मननं ध्याननिष्ठव्यासादौ मुनिश
ब्दप्रयोगदर्शनात् ध्यानेविनाविचारमात्रे विद्यानेनदृष्टप्रयोगाद्भुतथा चाग्रे वक्ष्यते तत्राप्यश्रवणादिविधिरेवमौनस्य विद्यास
हकारिणो विद्यातदङ्गसाधनस्य विधिरेवाश्रयितव्यः । अपूर्वत्वादेवेति भाष्यार्थः । स्वार्थस्तु नतु नः श्रवणमननजनित
तत्त्वनिर्णयरूपविद्यावतस्तस्य साक्षात्कारार्थिनः स्वाभिमतः पाण्डित्यबाल्याभ्यां पारदृष्टो यः मौनमस्य मुनिरितिवा ।
केन विधीयते नतु पाण्डित्यबाल्याभ्यां निर्णीततत्त्वसाक्षात्कारार्थी ध्यानेस्वयमेव प्रवर्त्स्यते तत्त्वसाक्षात्कारार्थी वि
रक्ततत्त्वगोचरप्रत्ययप्रसक्तौ नचतत्त्वसाक्षात्कारार्थिनस्तस्य ध्यानप्रवणस्यापि स्वयमेव प्रवृत्तिः स्यादिति तत्रा

विधिरेवाय भाष्येपि सहकार्यन्तरविधिः पक्षेणतृतीयं तद्वतो विध्यादिवदित्यधिकरणे विद्यासहका
रिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्यः अपूर्वत्वादिति पाण्डित्यशब्दितेश्रवणेपूर्वविधिरेवा
पि विधिरेव पर्यवसानात्तुल्यत्वाच्च विधिविनाभेदेन श्रवणेप्रवृत्त्यसंभवस्य साधितत्वात् तथा च मौनविधिरर्थः । त
त्राह पक्षेणेति मौनस्य सहकार्यन्तरस्य विधिरङ्गीकर्तव्यः पक्षेण प्राप्तिस्तत्त्वसाक्षात्कारार्थं ध्याने स्वयमेव प्रवृत्त
स्यापि विक्षेपदर्शनप्राबल्याद्ध्यानस्य कदाचिदप्राप्तिः संभवति नथा च मौनविधेरपूर्वविधित्वाभावेपि नियमवि
धित्वसिद्ध्यावसति चनियमविधानदृष्टिक्रमे नियमादृष्टलाभेन साक्षात्कारानुदयस्याभावप्रसक्तमपि विषयद
र्शनेप्रत्ते नतिवार्यो ध्यानं पक्षे प्रवर्तनादित्पक्षेणेतिसूत्रभागाभिप्रायः । ननु ब्रह्मविद्याप्रधानेप्रकरणे कथं ध्याना
दिविधिर्वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यतश्चाह विध्यादिवदिति सूत्रगविधिवदित्यर्थः । यथा न प्रधानविधिपरे प्रकरणेप्रयाजात
रवाक्यभेदेन प्रयाजाद्यङ्गविधिस्तथा ब्रह्मविद्याङ्गध्यानादिविधिरित्यर्थः । उक्तरीत्या मौनविधेर्नियमविधित्वे स्थिते
भाष्योक्तानुपपत्तिर्वचनमौनविधिपूर्वपालिकाप्राप्त्यभिप्रायः इष्टव्य यथा स्वव्यपदेशात्स्वभावादित्यवक्तव्यमा
त्यपूर्वत्वादिति वचनेश्रवणविधौ प्रदवविधिरेव प्रज्ञापनार्थमप्राप्तिमात्रेचेहष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावे विवक्षितमिति

५

रसतद्भावे तदभावश्चेति दृष्टेन तत्र श्रोतव्यार्थविशेषस्वरसाक्षात्कारं प्रति गांधर्वशास्त्रविचारात्मकस्य श्रवणवि
शेषस्य कारणत्वग्रहकाले लाघवात् श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति श्रवणमात्रस्य कारणत्वं गृह्यते तथा
च ब्रह्मसाक्षात्कारवेदान्तश्रवणयोर्विशिष्य कार्यकारणभावग्रहाभावेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि श्रोतव्यार्थसा
क्षात्कारत्वात् वेदान्तश्रवणस्यापि श्रवणत्वादुक्तसामान्यरूपेण वेदान्तश्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं प्राप्तमे
वेति नापूर्वविधिरिति नेत्याह नैवं श्रवणमात्रमिति धर्मश्रवणस्येव गृहस्थरूपस्य लौकिकश्रेयसाधनताऽवि
शिष्ट यागादिरूपस्य वा धर्मस्य साक्षात्कारापाद्यत यासाक्षात्कारादर्शनेन उक्तसामान्यकार्यकारणभाव
स्य व्यभिचारात् लाघवावतारः इति गांधर्वशास्त्रश्रवणस्य च षड्जादिनादस्वरसाक्षात्कारहेतुत्वेऽपि वेदान्तश्रवण

नवा श्रवणमात्रं श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरिति पर्यवसानं तेऽग्रहीत: सामान्यनियमोऽस्ति येनात्र वि
शिष्य हेतुत्वग्राहकाभावेऽपि सामान्यरूपेणैव हेतुत्वं प्राप्यत इति पाके तु गांधर्वादिशास्त्रश्रवण
स्य षड्जादिसाक्षात्कारहेतुत्वाभ्युपगमेऽपि कर्मकाण्डादिश्रवणस्य तद्धर्मादिसाक्षात्कारादर्शनेन

स्य न ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तिरित्याह गांधर्वादीनि कर्मेति शब्दादिपदेन हिरण्यगर्भादिदेवताप्रतिपा
दकवाक्यजातं गृह्यते धर्मादीत्यादिपदेन हिरण्यगर्भादिदेवता गृह्यन्ते तस्मादिति शब्दाभावादित्यर्थः श्रुत्या
र्थसम्मतिमाह भाष्येऽपीति भाष्ये एवं विधिरेवाङ्गीकृत इति संबन्धः अयमर्थः बृहदारण्यकेऽप्युपनिषत्तस्मा
द्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरिति यस्मादेतत्कारणात् ब्रह्मणः श्रवण
दिसाधने नात्मानं विदित्वा जीवन्मुक्तिमजनक सकलविषयपरिहितपरमहंसाश्रमेऽधिकारः तस्मादिदानीं तेनापि ब्राह्म
णब्रह्मसाक्षात्कारार्थी पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् इति क्रमेण विचारश्रवणजन्यज्ञानरूपात् बुद्धिः पण्डा सास्य संजा
तेति पण्डितस्तस्य कर्म पाण्डित्यं श्रवणमित्यर्थः बाल्यं नाम बालस्याशिक्षा:कृतं दम्भदर्पादिराहित्यं ननु बालेऽसि

स्वविषये साक्षात्कारहेतुरिति प्रसाधनमात्रेणेत्यर्थः। अपरोक्षवस्तुविषयकं प्रमाणमपरोक्षज्ञानहेतुरिति स्थिते वि
चारो विचार्यनिर्णयहेतुरिति च स्थिते कार्यकारणभावद्वयमेलनेन प्रकृते विचारविशिष्टवेदान्तवाक्यरूपश्रवणं
ब्रह्मनिष्ठपरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरिति सिद्धान्तोऽन्याह विचारमात्रस्येति सहकारीति चित्तैकाग्र्यरूपसहका
रिवैकल्येनेत्यर्थः। उक्तकार्यकारणभावद्वयप्रयुक्तप्रमाणबलेन श्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे सिद्धे वामदेवस्य
जन्मान्तरीयश्रवणादिकं कल्प्यते यथा जातमात्रे जन्तौ स्तन्यपानभोगस्य कारणतया प्राग्भावीयं कर्म कल्प्यते तेन
इत्थं तेन व्यतिरेकव्यभिचार इत्याह जातिस्मरस्येति पूर्वजातिस्मरतो वामदेवस्येत्यर्थः। अन्यथेति उक्तरीत्याद्वि

व्यभिचारः सहकारिवैकल्येनान्वयव्यभिचारस्यादोषत्वात् जातिस्मरस्य जन्मान्तरश्रवणफलसं
भवेन व्यतिरेकव्यभिचाराभावात् अन्यथा व्यभिचारेण हेतुत्वबाधे कृत्यापि तत्साधनताज्ञानासंभ
वात् घटसाक्षात्कारे चक्षुर्व्यतिरेकेणेव किंचिद्रूपमिव ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणव्यतिरेकेणोपायान्तरम
स्तीति शङ्कायां व्यतिरेकव्यभिचारस्याप्यदोषत्वाच्च तथा च श्रवणं ब्रह्मज्ञानाय पूर्ववद्विधिः

विधव्यभिचारपरिहारानुपगम इत्यर्थः। व्यभिचारनिश्चयेन हेतुत्वाभावरूपबाधनिश्चयाच्छ्रवणविधेर्बाधक
तापत्तावप्यपूर्वविधिर्न स्यादित्यर्थः। ब्रह्मसाक्षात्कारश्रवणमिव तपोविशेषादिकमपि जन्मप्राप्तिरूपवा
कारणान्तरमस्तीति शङ्कायां काले वामदेवस्य कारणान्तरात् ज्ञानमुत्पन्नमिति शङ्कासंभवेन श्रवणस्य वामदे
वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञाने श्रवणस्य साक्षात्कारहेतुत्वग्रहप्रतिबन्धकं न भवति न चैकस्य पदार्थस्य ज्ञाने पर
स्परनिरपेक्षकारणद्वयासंभवेन ब्रह्मसाक्षात्कारे कारणान्तरसत्त्वशङ्कैव न जायत इति वाच्यं लोके तथा
दृष्टत्वादित्याह घटेति वेदान्तश्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे विधिं विनैव प्राप्तेः फलितमाह तथा चेति ॥

अपूर्वविधित्वं तद्दूषयति वेदान्तश्रवणस्येति विचारविशिष्टवेदान्तरूपस्य श्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे वि-
धिं विनापि प्राप्तमित्यर्थः। ननु वाक्यस्य कथं साक्षात्कारहेतुत्वं इन्द्रियजन्यज्ञानस्यैव साक्षात्कारत्वादत आह अपरो-
क्षवस्त्विति अपरोक्षवस्तुविषयकज्ञानस्यापरोक्षत्वे न त्विन्द्रियजन्यत्वेनेत्यपरोक्षत्वं च व्यवहारानुकूलचैतन्याभिन्न-
त्वमिति शब्दापरोक्षत्ववादे च वेदान्तेन तथा च नित्यापरोक्षत्वेन प्रसिद्धब्रह्मरूपवस्तुविषयकत्वाद्वेदान्तजन्यज्ञानस्य सा-
क्षात्कारत्वसिद्धिरित्यर्थः। नन्वस्मिन् शब्दापरोक्षत्ववादे स्वकार्यसंगतिरत आह तदर्थमेव हीति वेदान्तानां ब्रह्मा-
परोक्षप्रमितिजनकत्वसिद्ध्यर्थमेव तद्वादसंगतिर्नान्यार्थमित्यत एवासिद्धमित्यर्थः। नन्वपरोक्षवस्तुविषयके प्रमा-
णस्वविषये साक्षात्कारहेतुरिति शब्दापरोक्षत्ववादे प्रसादेन न वेदान्तानामपि स्वविषये नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि अप-
वेदान्तश्रवणस्य नित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वेनाप्राप्ते अपरोक्षवस्तुविषयप्रमाणत्वावच्छेदेन साक्षात्कारहेतु-
त्वप्राप्तेः शब्दापरोक्षत्ववादे व्यवस्थापनात् तदर्थमेव हीत्यत्र स्वभावः। न च तावता ब्रह्मप्रमाणत्वेनापादनदर्शनसाधारणब्रह्म-
साक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तावप्यविद्यानिवृत्त्यर्थमिथ्यामात्रसत्तानिश्चयरूपतत्साक्षात्कारहेतुत्वे श्रवणस्य न प्राप्तमिति वा-
च्यं विचारमात्रविचार्यमात्रनिर्णयहेतुत्वस्य ब्रह्मप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुत्वस्य च प्राप्तौ विचारितवेदान्तवाक्यापरो-
क्षज्ञानसामान्यहेतुत्वमेव प्राप्तं न तु सत्तानिश्चयरूपतत्साक्षात्कारहेतुत्वं तच्च विचारविशिष्टवेदान्तरूपश्रवणस्यैवापूर्व-
मन्यथा विचारात् प्रागपि सत्तानिश्चयप्रसंगात्। न च वाक्यजन्यसाक्षात्कारमात्रादेवाविद्यानिवृत्तिलक्षणफलसंभवा-
त्सत्तानिश्चयरूपत्वं साक्षात्कारस्यानन्वेषणीयमिति वाच्यं तत्त्वमस्यादिब्रह्मोपदेशाद्देशेषु यावत्सत्तानिश्चयानिवृत्तिप्रसङ्ग-
नः। प्रत्यक्षश्रुतिवचनलिङ्गेन वेदान्तलिङ्गेनैवाज्ञानसंनिश्चितार्थात्स्यादिति श्रुत्याश्च तत्र ब्रह्मणि प्रियमाणपूर्वसंस्कारानुवृत्त्या
मितार्थविद्यायामनिवृत्त्यभावरूपलिङ्गेन च श्रवणे मननध्याननामदमश्रद्धावैराग्यादीनामानर्थक्यापत्तेः केऽहन्तावि-
दर्शनलिङ्गेन च सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव विद्यानिवृत्त्यर्थमिथ्यामाणत्वात्तथा च वेदान्तश्रवणस्याके-
रूपसाक्षात्कारहेतुत्वमप्राप्तमेवेति शङ्कते न च तावतेति वेदान्तानामिति शेषः। अपरोक्षवस्तुविषयकप्रमाणे

सि॰ ले॰
टी॰
१

कावधानवदाप्रवृत्तिरेवननन्वस्यैवपनेनतर्गताचयानवप्रवृत्तिरेवननन्वस्यैवपनेनतर्गतत्वनाप्रवृत्तिस्तद्देनगतावद्यानस्या
दृष्टार्थत्वेन वैषम्यादिति व्युत्पादितमाहृत्याधिकरणेनदृष्टवैविधिवादिनोनंतस्यगच्छतइतितेनलक्षणमेकाद
शाध्याय: अत्रेतिप्रागुक्तादित्यर्थ: अस्यहेतोरेवकारार्थस्यदृष्टविधित्वाभावेऽप्यन्वय: नियमविधित्वेहेतुमा
ह तदभावेहीति तदभावेमननस्यैवसावधानेनतत्रनिधानेकदाचित्प्रमुख: प्रवर्त्ततेतिसंबंध: मनसागृह्यमाना
त्मगतविशेषग्रहणंयमनोव्यापारएवयत्नेनअप्रवृत्तौदृष्टांतमाह यथेति किंचिदितिरत्नादीत्यर्थ: तत्रेति
रत्नादावित्यर्थ: तस्यैवेतिनतुव्यापारांतरस्येवकारार्थ: पुनरपिचक्षुषोव्यापारेप्रवर्त्ततइतिसंबंध: प्रणि
धावीत्यमानस्तत्रस्वागृहीतेस्तद्विशेषांतरेकेनचित्प्रत्ययितेनदृष्टवगमाय तस्यैवचक्षुष: पुनर
पिप्रणिधानेव्यापारेप्रवर्त्ततएवंमननस्याहमितिगृह्यमाणोजीवेवेदांतेरध्ययनगृहीतरूपादिष्टे ते
निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपतमाकर्णयतदृष्टवगमाय तत्रसावधानेमननस्यैवनिधानेकदाचित्प्रमुख:
प्रवर्त्ततेतिवेदांतश्रवणप्रवृत्ति: पांतिकीस्यात्

7

धानेयथाभवतितथाप्रवर्त्ततइतिप्रवृत्तिक्रियाविशेषणंप्रणिधानेनचरत्नादिवस्त्वभिमुखतयाचक्षुषस्था
पनमनंतरमुन्मीलनव्यापाराच्चकूलयत्न: प्रवृत्तिरितिप्रणिधानप्रवृत्त्योर्भेद: वेदांतेरितिनेहनानास्ति १
किंचनप्रज्ञानंब्रह्माहंब्रह्मास्मीत्यादिभिरित्यर्थ: इहब्रह्मणिनानाज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपेणभिन्नंविशेषज्ञा
नंकिंचिदपिनास्तिप्रकृष्टज्ञानेप्रज्ञानेनित्यस्वप्रकाशेजीवचैतन्यब्रह्माहंबुध्यादिसाक्षिस्तत्त्वात्माब्र
ह्मास्मिभवामीतिश्रुतेरित्यर्थ: अध्ययनपदेसागाध्ययनपरंश्रवणपरंवातत्पाठात्थाश्रुतेरग्रहधान
त्मदृष्टिगमायेत्यर्थ: तत्रेतिग्रहमितिगृह्यमाणात्मनेत्यर्थ: सावधानमेकाग्रंयथाभवतितथा ॥

श्रवणादिविधेर्नियमविधित्वे सत्येवावृत्त्यधिकरणं संगच्छत इत्याह अत इत्याह एवेति अपूर्वविधित्वाभावादेवेत्यर्थः अ
तएवावृत्त्युपदेशा इति संबन्धः दर्शनपर्यवसानानीत्यारभ्य तण्डुलनिष्पत्त्यवसानानीत्यन्तस्य भाष्यस्य योजनामाह
दृष्टार्थानि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि सन्ति दर्शनपर्यवसानानि भवन्ति यथावघातादीन्यावर्त्यमानानि तण्डुलनिष्प
त्त्यवसानानि भवन्तीति दृष्टार्थानीत्यत्र दृष्टफलमात्मदर्शनमेवाभिप्राय आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिना
आत्मदर्शनोद्देशेन श्रवणादीनि विधीयन्ते तत्र किमेतानि सकृदेवानुष्ठेयानि किं वा यावदात्मदर्शनमावर्तनीयानीति संश
ये सकृदेवानुष्ठेयानि नावर्तनीयानि विधेरश्रुतत्वात् यथाग्निचयने सर्वौषधस्य पूरयित्वाश्वहेतीति वा किंविह

अत एवावृत्तिरसकृदुपदेशादित्यधिकरणभाष्ये दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि
दृष्टार्थानि भवन्ति यथावघातादीनि तण्डुलनिष्पत्त्यवसानानीति श्रवणस्य ब्रह्मदर्शनरूपदृष्टा
र्थतया दर्शनरूपफलमास्तिकावघातस्याप्यशास्त्रावावृत्त्युपदेशः अपूर्वविधित्वे तु सन्न पुनर्येते सर्वौष
धाऽवघातवत् अग्निचयने सर्वौषधस्य पूरयित्वा वहन्त्यथैतदुपदधातीत्युपधेयानामिष्टकासंस्कारार्थ
त्वेन विहितस्यावघातस्य दृष्टार्थत्वाभावादावृत्तिर्न विधेयेति तद्वदत्रापि स्यात् अतो नियमविधिरेवायं
तदभावे हि यथावस्थितं चिन्त्यम्

ते सर्वौषधीनामवहननमुपधेयानामिष्टकासंस्काररूपं सकृदेवानुष्ठीयते तद्वत्तथा च सकृदनुष्ठितश्रवणादिज
न्यमदृष्टं जन्मान्तरे ब्रह्मदर्शनहेतुरित्यपूर्वविधित्वे श्रवणादिविधीनामिति प्राप्ते सिद्धान्तः श्रवणाद्यावृत्तिः कर्त
व्या कुतः असकृदुपदेशात्तथा हि भृगुवल्ल्यां भृगुं प्रति पिता असकृत्तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्युपदिशति तप आ
लोचनं ब्रह्मविचारस्तथा छान्दोग्यषष्ठाध्याये श्वेतकेतुं प्रति पिता विचार्यैव असकृत्तत्त्वमसीत्युपदिशति
किं च श्रवणादिभिरात्मदर्शनफलं जननीयं श्रवणाद्यावृत्तिरूपदृष्टद्वारसंभवे अदृष्टद्वारकल्पनायोगात् अव
घातार्थयोः श्रवणाद्यावृत्तिं विनावघाततण्डुलनिष्पत्तिफल

सि. ले. टी. ८ यस्तोऽत्वादिशास्त्रविचारेऽपि कर्तव्यत्वेन तत्रापि तद्विमतमतयोजनपावेदान्तविचारसत्त्वात् न च सोऽत्वादितर्क
शास्त्रगतात्मविचारस्याद्वितीयात्मविचाररूपताभावेन तादृशात्मनि वेदान्तानां तात्पर्यभ्रमसंशयाद्यनिवर्तक
त्वाद्धि शिष्यस्य भवतु तत्तात्पर्यभ्रमादिहेतुत्वान्न तत्रात्मज्ञानार्थिनः प्रवृत्तिसंभवतीति वाच्यं जीवाभिन्नपरमा
त्मज्ञाने मुक्तिसाधनमिति भ्रमेण तत्रापि प्रवृत्तिसंभवात् न च सोऽगाध्ययनवेदानामभिन्नात्मज्ञाने मुक्तिसाधनमिति भ्र
मानसंभवति गृहे बहूनामस्ति बहवो विद्वांसो लिपयः स्मिन्नादिवेदान्तेषु जीवाभिन्नपरमात्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वप्रती
नेति वाच्यं गुरूपदेशाप्ययनन्यायेन पुरुषस्य सहिमानमिति वीतशोक इति श्रुतिगतान्यपरत्वेन भ्रमसंभवात्
यदा इत्यसंदिग्धमात्रेण तु एवादिप्रवृत्तेः केवलमनस्तु गत्वा बुद्ध्यादिभ्यो भिन्ने भ्रान्त्या बुद्ध्यादयोऽभिन्नत्वेन विदात्म
नो गृहीतत्वादेकत्वेनोपदेशः सफलेन तु जीवाभिन्नमित्यर्थः जीवब्रह्मभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादुपदेशानपेत

४ संभवेन मुक्तिसाधनज्ञानायाभिन्नात्मविचाररूपश्रवणे प्रवृत्तिः स्यादित्यद्वितीया
त्मपरवेदान्तश्रवणे नियमविधिरस्तु इहात्मपरत्वं सर्वपदप्रमात्मेत्यादिप्रकरणपर्यालोच
नयाऽद्वितीयात्मपरत्वात्

त्वात् तत्रैक एव हि सर्वेषां वितर्को विषमेऽभ्युपसनमिति श्रुतौ त्वनन्यपतिरीशो हि मितिसान्वाकेरातितदाग्रस्यरहस्य
इति महिमानमेति वीतशोक इति स्वरूपप्रतिपादनात् वीतशोक इत्युक्तवतीति श्रुतेर्वाक्यार्थः नेत्युक्तेन वाक्येनात्म
विचारमात्रप्रतीतेर्न तत्रैतात्मविचारः तत्रस्तु कथमनेन विधिनाभिन्नात्मविचारव्यावृत्तिलाभ इत्यत आह
इदेति अत्रादिपदेनात्मनि दृष्टे सर्वं विदितं भवतीति प्रतिज्ञावाक्यं गृह्यते आत्मनस्सर्वाधिष्ठानतयास स ८
र्वात्मकत्वे हि सत्यात्मनि विदिते तदात्मकं सर्वं तत्त्वेन विदितं भवति सर्वमात्मैवेति सामानाधिकरण्येन चासि
द्धातिनान्यथा तथा चैतद्वाक्यस्यात्मपरत्वमद्वितीयात्मपरमेवेति तद्विचारविधिनाभिन्नात्मविचा
रव्यावृत्तिलाभ इति भावः ॥

नन्वह मिति ग्रहणमात्रेण जीवे विशेषाकर्षणमात्रेण वेदान्तश्रवणादेः कदाचिन्मनोव्यापारे वेदान्तविचारनिर
पेक्षेपि प्रवृत्तिः स्यादित्यपुनरुक्तत्वाद्ब्रह्मणि मनोविषयत्वनिषेधात् ध्यानाध्ययनवत्तन्निषेधावगतिसंभवादिति
नेत्याह अप्राप्येति अत्र निरवच्छिन्नमनोविषयत्वनिषेधः वाचः सत्यज्ञानादिपदाप्रवृत्तेः अप्राप्यशक्यत्वाद्ब्रह्माश्रयतया
मनसा सह निवर्तन्ते लक्षणमात्रप्रतन्त्रत्वार्थः मनसा संदेहत्वेन मनसापि ब्रह्मणि शोधितनिष्प्रतन्त्रेति भावः ब्रह्मणि
मनोविषयत्वनिषेधवन्नाद्वितीयत्वस्यापि अवगन्त्या उच्यते न तथा च अवगत्या विरोधे सति मनः शाब्दिकबुद्धिगम्यत्वप्रतिपादक
श्रुतेर्बृहद्रूपत्वविशेषणवत्त्वाद्द्वितीयत्वनिषेधश्रुतेरनवच्छिन्नमनोविषयत्वनिषेधः ॥ एकत्वश्रुतेर्मनसा च सा
धारणत्वत्ववत्कृत्यावस्याश्रुतेर्निःसंभवात् मनस एव व्यापारे प्रवृत्तिर्दर्शयन्नाह मनसैवेति अनवच्छिन्नमेकाग्र
तारूप्यत्वे शंकासंभवादिति अग्रप्नविशेषणसामर्थ्यान्नपद्यान्तत्वावस्यानिश्चये संभवादित्यवक्तव्यो शंकासंभ
अप्राप्यमनसा सहेति अनसैवानुद्रष्टव्यं इत्येतेन अग्राह्यत्वाद्विशेषणेनानवच्छिन्नमनोविषयेति शंका ॥
संभवात् अग्राह्यत्वपदत्वाप्रयत्नमीमांसमहिमाननितिवेनशोक इत्यादिश्रवणाद्विज्ञानमज्ञाना
वादित्युक्तेरप्रशाशय अनिर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे मनसः करणत्वं नास्ति निर्गुणनिष्ठत्वात् निर्विशेषात्मसापाधिका
त्मसाक्षात्कारेपि न तस्य करणत्वं न तत्साक्षात्कारत्वं नित्यसाक्षिरूपत्वात् मनसैवानुद्रष्टव्यमित्याद्युक्ति यावाक्या
त्पद्वितीसाक्षात्कारशक्तिसाधनत्वाभिप्रायत्वाद्विकल्पभ्रान्तिपरत्वादेवत्वात् तथा च वस्तुतो मनसः करणत्वा
भावात् मनसः एव व्यापारे श्रुतेः केवलचिन्मात्रत्वेन निर्गुणत्वान्न तत्र मनोविषयत्वात् ज्ञेयगत्वमेवेति अत एव
व्यावहारिकस्याह अश्वादेति अयोधीनसांगस्वाध्यायस्य हितरंतिफलकमात्मविविदिषायाद्विशत्वात्वादात्मज्ञानेमुक्तिसा
धनमिति सूत्रेन भवति न च सांगाध्ययनवतोपि लोके विचारमन्तरेणात्मतत्त्वज्ञानजन्मादिकमात्मप्रतिपादकवे
दांतेषु नानाविधयोजनासंभावनया नानार्थसंशयादेरनुभवसिद्धत्वात्तत्प्रमुक्तिसाधनज्ञानार्थीन ज्ञानशक्ति
वेदकतात्पर्यभ्रमसंशयादिनिरासाय वेदान्तविचारे प्रवर्तमानो यथा ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे प्रवर्त्तते तथैवन्या

सि॰ लै॰ टी॰

रेकाभ्यामेव साधनत्वबुद्धिः संभाव्यते पूर्वोक्तरीत्या वस्तुतस्साधनत्वाभावात्संभावनयेत्युक्तं स्यावद्यौं नरमाह श्र
वणेति साक्षाद्रूपेण परम्पर्या वा विद्योपयोगिनी नत्वेवं ब्रह्मापरोक्षज्ञाने नैर्वाविद्यानिवृत्तिलक्षणफलसिद्धेः किं तु वेधानश्र
वणविधिनेति शङ्कते किं विति श्रवणनियमविधार्थवत्तायै नियमादृष्टस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन सह फलसाधार्थम
पत्वायोग्यत्वकल्पना ब्रह्मापरोक्षज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तिसिद्धेरिति परिहरति गुर्विति नियमेनेति नियमसद्भावे
त्यर्थः इतीत्यनेनेत्कल्पनोपपत्तेन निरासः तदभावेनेति कल्मषनिरासाभावेन कल्मषेणेत्यर्थः कल्मषनि
त्यमित्यर्थः नचानियमाद्वत्ताप्यत्वादिपूर्वं वैयर्थ्यं नियमादृष्टस्य कल्मषनिवृत्तिद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ हेतुत्वसम्भवे अत्र
चान्यत्र नज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ जननीयापादनेव प्रतिबंधककल्मषनिरासद्वारा श्रवणनियमादृष्टस्य साधनत्वा

विचारात्संभवति सत्यानिष्ठुयद्रूपं ब्रह्मापरोक्षज्ञानं किंतु गुरूपसत्त्यधीनवेदान्तवाक्यश्रवणनियमादृ
ष्टमविद्यानिवृत्तिप्रतिकल्मषनिरासेनोपकरोतीति तदभावे प्रतिबद्धमविद्यामनिवर्तकं यद्रूपेणोत
कल्पमवतिष्ठते नत्वज्ञानोदये ज्ञानानिवृत्त्यनुपपत्तिः प्रतिबंधकाभावस्य सर्वत्रापेक्षितत्वेन सत्य
पि प्रत्यक्षविशेषदर्शने उपाधिना प्रतिबंधात्प्रतिबिंबरूपभ्रमानिवृत्तिवत्तदनिवृत्त्युपपत्तेः

कोपूर्वापरविरोध इति वाच्यं मतभेदेन विरोधाभावात् नन्वेवमप्युत्पन्ना ब्रह्मविद्या स्वकार्याविद्यानिवृत्तये नि
यमादृष्टसाध्यकल्मषनिवृत्तिमपेक्षत इत्यर्थके भमात्रात्कुतः क्वचिद्भ्रमावृत्तिमज्ञापकत्वे नचज्ञानोदये इति
अनिवृत्त्यनुपपत्तिरिति यानिवृत्त्यनुपपत्तिरिति यज्ज्ञाननिवृत्तिरेव स्यादित्यर्थः शुक्तिरमास्थले अन्यापेक्षाभावे
पि प्रतिबिम्बभ्रमस्थले विशेषदर्शनस्य प्रतिबंधकाभावापेक्षादर्शनेन ब्रह्मविद्यायामपि तदपेक्षोपपत्तेरिति परि
हरति प्रतिबंधकाभावस्येति यद्यपि प्रतिबंधकाभावस्य सिद्धान्ते नकारणत्वं तथापि प्रतिबंधसामग्र्याकार्य
हेतुरिति उपगमाद्देवा वक्ष्यमाणत्वेन प्रतिबंधकाभावापेक्षितेति भावः नचानिवृत्त्युपपत्तेरिति गुरूपासनविचारस्य।

९

ननु तण्डुलनिष्पत्त्यावघातवदवहननस्येव नखविदलनादेरपि वस्तुतः साधनतान्निहितफलको नियमविधिर्युक्तः इह तु

द्वितीयपक्षस्य साक्षात्कारे श्रवणातिरिक्तस्य विचारस्य न वस्तुतः साधनत्वमस्तीत्यतस्तन्निहितफलको नियमविधिर्न युज्यते न च

मास्तु द्वितीयो विचारस्य वा वस्तुतो नैतावता नियमविधानुपपत्तिः। अत एव तस्मिन्पक्षे विचारस्य साक्षाद्वेदान्त

हासस्य श्रवणविधानाद्ब्रह्मसाक्षात्कारानिष्पत्तेर्ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमेतेन वस्तुतः संभवादिति वाच्यं ते

षामपि नैरन्तर्येण ब्रह्मसाक्षात्कारनिष्पत्तेः साक्षात्कारं प्रति विधायकत्वं निषिद्धमिति द्वारा

वेदान्तविचारस्य साक्षात्कारहेतुत्वेन वस्तुतः साधनताभावान्न तत्राचन नियमविधिः संभवतीत्याशंक्या

नहि वस्तुतस्साधनतान्तराप्राप्तावेव नियमविधिरिति कुलधर्मः। येन वेदान्तश्रवणस्य नियमार्थं वक्तव्यं नियमा

दृष्टजन्यस्य श्रवणविधायकत्वेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारनिष्पत्तेः साक्षात्कारस्य वेदान्तश्रवणस्य साधनस्य

श्रुतत्वाद्वेदान्तश्रवणस्य साधनान्तराभावान्न नियमविधिरिति चेत् प्राप्ताप्राप्तेर्न किं तु पक्षे साधनान्तर

प्राप्तौ सत्यां वेदान्तश्रवणविधिस्तत्र साधनस्य प्राप्तिकाप्राप्तेर्निवारणार्थत्वान्नियमविधि

तावता प्राप्ताप्राप्तपरिहारेण सत्ता तत्फलसंपत्तिः। अथवा गुरूपसत्त्यादिना श्रवणादिविधिरस्य

ह न होति कुलधर्म इति कुलकुमागतधर्मवत्। अत्र श्रवणपक्षे साक्षात्कारस्य साधनान्तरप्राप्तेः श्रवणं कर्तव्य

मित्यर्थः। येनेति श्रवणं कर्तव्यमित्यर्थः। नियमार्थं वक्तव्यमिति विधित्सितवेदान्तश्रवणेन वेदान्त

विचारादिना ब्रह्मसाक्षात्कारस्तेनापि नियमस्य तस्मिन्वेदान्तश्रवणे नियमस्य दृष्टप्रयोज

नाभावान्नियमादृष्टस्य श्रवणजन्यस्य निःश्रेयसार्थविधायकत्वं नियमवेत्यर्थः। अदृष्टजन्यत्वं कल्मष

निवृत्तिविशेषणं साक्षात्कारस्य पक्षे नावश्यकत्वेनेति संबन्धः। एवं विधित्सितसाधनस्य प्राप्तिः। पाक्षिकत्वे

पक्षेऽप्राप्ततया नियमविधिरित्याह साह नापन्नवेति श्रवणस्य साक्षात्कारे वेत्यर्थः। विधित्सितसाधनस्य प्रा

प्तिका मया प्राप्ते हेतुमाह साधनान्तरवत्येति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य हेतुफलत्वापन्नत्वादृष्टप्रयोजनवे

सि-ले-
टी-
१०

गात्मलाभाभावाच्छ्रवणविधिवैयर्थ्यापातमिति परिहरति गुरूपसदनमपीति अंगविधिना प्रधानविधिवैफ
ल्यापादने यदि तत्र संगमाह अन्यथेति विधिनैवेति गुरूपगमनस्यान्तरङ्गत्वाद्विरतिरध्यापनरूपहेतुद्वारा संभवेन
प्राप्तयोगादिति भावः व्यावर्त्यान्तरमाह अथवेति नियमविधिरस्त्विति प्रवृत्ते जिज्ञासमानेन वेदान्तानां विचारेण
पानमाषाप्रबन्धादिति विचारविषयनियमविधिरस्त्वित्यर्थः ननु स्वेच्छयाऽपि न स्याद्भाषाप्रबन्धरूपाव्यावृत्तिः तत्स्यात्
रणे प्रकृष्टकर्त्तव्यान्यथाप्रकृष्टः अथवा पौरुषेयेति निषेधबलादेव श्रवणाधिकारिणां भाषाप्रबन्धव्यावृत्तिसि
द्धेः किं विधिनेति शङ्कते वचनेनेति पौरुषभाषानिषेधस्य ज्ञानांगत्वे स्यान्नेदानीं निषेधस्य हेत्वात् तदङ्गत्वे ज्ञानानादृत्यापि
रवनाश्रीतितेनतस्य वैफल्यप्रसक्तेः अन्यथाध्ययनांगस्येतोपगमविधिनैवलिविनयाद्वादिवा
हतिलिताध्ययननियमोपि विफलः स्यात् अथवाऽहेतानामपरभाषाप्रबन्धस्य श्रवणस्य फले प्राप्ताव
दान्तश्रवणनियमविधिरस्तु न च तस्य लेच्छेतवाऽस्त्यादिनिषेधादेव तद्प्राप्तिः शास्त्रव्युत्पत्तिमोघादेः
दान्तश्रवणमशक्यमिति पुरुषार्थनिषेधस्यैव तथापि भाषाप्रबन्धेनाहैतेजिज्ञासमानस्य तत्त्रापि प्रसङ्ग

मयेनतत्रनप्रवर्तेतनन्वेतेन ह्लिपुरुषार्थत्वाद्विनिषेधस्यान्यथाबोधनिषेधस्यत्वे व्याप्तिकदाचिद्भाषाप्रबन्धादिश्रव
णप्रवृत्तिः संभवतीति परिहरति शास्त्रव्युत्पत्तीति उल्लेखनेहेतुमाह अशक्यमिति अशक्यत्वेहेतुर्व्युत्पत्ति
मोहो ननुपस्याधिकारिणोव्युत्पत्तिमोघादेदान्तश्रवणमशक्यं तेन वेदान्तविचारनियमविधिः कथमश
क्यार्थविध्युपपत्तेरितिचेन्नमंदस्यभाष्यादिविचारसंभवेपिवेदान्तप्रकरणविचारस्यमंदाधिकारिणोपिस
भवात्तदुक्तं पंचदश्याम् दृश्यत्वेन ज्ञातसमाप्तान्तेन बाधयेत् बाधयामासमैत्रेयी याज्ञवल्क्यो निजाश्रमा
मिति श्यामान्तेनामक एकरणेनत्यर्थः

१७

10

श्रवणनियमविधिसहकृतेनमुपपादयति एवंचेति गुरूपहितविचारस्य ब्राह्मणस्य वर्णस्य लाभे सतीत्यर्थः लिखितेति श्र
भ्युदयनिःश्रेयसकामस्य वेदार्थज्ञानं विना नाभ्युदयादिसिद्धिः तच्च ज्ञानं च वेदार्थज्ञानं विना न संभवति तदर्थ
ज्ञानं च स्वाध्यायपदवाच्यवेदावाप्तिं विना न संभवति वेदावाप्तिश्च गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणलक्षणाध्यय
नेलिखितपाठादिसाधनेन लोके प्रसिद्धेन तथा चाध्ययनविधिवाक्येन वेदाध्ययने नियम्यते अध्ययनेनैव वा
वेदावाप्तिं संपादयेदिति तेन च लिखितपाठादेर्व्यावृत्तिर्लभ्यते यथा तथा श्रुतेति पौनरुक्त्यर्थः नचैवं तद्विज्ञानार्थं गु
र्वभिगमनरूपेण च तस्य श्रुतिः ब्रह्मज्ञाने साक्षात्साधनत्वमोक्षसाधनत्वेन ज्ञाने जननीये द्वारापेक्षायां गुर्वधी
नविचाररूपद्वारालाभेन कल्पनेन तदुद्देश्यद्वारसंभवे श्रुतसिद्धकल्पनायोगात् गुर्वभिगमनस्य गुर्वधी

एवं च लिखितपाठादिनापि स्वाध्यायग्रहणसंभवे गुरुमुखाधीनाध्ययननियमविधिवत् श्रवणमा
त्रएवं कस्यापि वेदान्तविचारस्य स्वाभिप्रायरूपब्रह्मसाक्षात्कारार्थत्वेन पक्षे प्राप्तौ गुरुमुखाधीनश्रव
णनियमविधिरुपपन्नः नचतद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति गुरूपसदनविधिनैव गुरूपहित
विचारस्याप्तिसिद्धेर्विफलो नियमविधिरिति वाच्यं गुरूपसदनस्य श्रवणाङ्गत्वाभावात् श्रवणविधया

नविचारद्वाराज्ञानसाधनत्वेनाभिगमनविधिनासिद्धेन तेनैव गुरूपहितविचारस्याप्तिसिद्धेर्विफलः श्रो
तव्यवाक्ये श्रवणनियमविधिरिति शंकते नचेति ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेनेति पूर्ववा
क्यनिर्दिष्टो ब्राह्मणस्य परीक्षणपूर्वकनिर्वेदवैराग्यसंपत्त्युपादिति यावल्लौकिकेन प्रकारेणोत्पन्नब्राह्मणस्य इति
रकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति यतो मोक्षब्रह्मज्ञानसाध्यं ज्ञानात्तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छे
दित्यर्थः श्रोतव्यवाक्ये न गुर्वधीनविचारे नियमेन सति तदङ्गतया गुर्वभिगमने विधीयते श्रवणविधया
भावात्तदुपगमनविधे

सि॰ ले॰ टी॰ ११

11

प्रतिबन्धिद्वारा नत्वात्प्रतिश्रुतिऽपायश्रुत्यं निर्दिष्टं श्रवणमननध्यानात्मकस्योपायस्यार्थं एक: तृतीयपरिच्छे
च्छेदे परिमाणे योगपरत्वेऽपि न: उपासनामार्गस्तत्पर: न त्वकृतकारणजगत्कारणत्वेनोपलक्षितेन ब्रह्मसा
क्षात्काराभ्यासाज्ञानस्थागामिपदार्थाभिमुख्येन श्रवणकृतेन प्रत्यग्ब्रह्मैक्यनिश्चयफलार्थं: तथा सगुणब्रह्मोपासनस्य पा
कस्य ब्रह्मलोके गतस्य तत्र साक्षात्कारद्वारा शुद्धब्रह्मप्राप्तिहेतुरिति ब्रह्मसूत्रे भोगमात्रसाम्यसिद्धं तथा तत्पर्याविशेषादि
केसाक्षात्कारसाधनत्वेन श्रवणादिनैवोपपत्तेर्दर्शितत्वात् तथात्मतत्त्वदर्शनेऽपि श्रवणादावत: अपालक्ष्य श्रवणादि
कारित्वेनावज्ञानार्थश्रवणस्य सगुणब्रह्मोपासनस्य चाविशेषादित्यवेदान्तश्रवणस्य सर्वकर्मसु दह
ति: स्यादेतन्नित्रिवृन्निफलको नियमविधि: श्रवणे नियमविधिपक्षमुपसंहरति सर्वथेति नतु नियमवि
ध्यावेदान्तश्रवणे निहासगुणगणोपासाकृष्ट्यादिवैधानामपि पक्षेप्राप्तिसम्भवात् नियमोपायस्य सर्वथेति
यमविधिरेवायं सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरणभाष्यादपूर्वविधितोक्तिस्तु नियमविधित्वेऽपि
पाक्षिकाप्राप्तिसङ्ग्रहाभावादसम्भवादित्यभिप्रायेणेति तद्वदपि तेनेति यातिकाप्राप्तिकथनपरस्तु पर्यायाज्ञ
नेन साक्षात्कृतमिति विवरणानुसारिणा कृतश्रवणस्य प्रथमशाब्दज्ञानं निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानमे
धिपक्षे सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरणभाष्यविरोधः स्यादित्यत आह सहकार्यन्तरेति अपूर्वविधिपक्षनिराकृत
त्वादिति भाव: नैवेति नत्वधिकरणभाष्यमेवं तदर्थ: श्रोतव्यवाक्येन निर्विचिकित्सपरोक्षशाब्दज्ञानोद्देशे
नैव श्रवणं विधीयते न तु शाब्दसाक्षात्कारोद्देशेन शब्दस्य स्वत: परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यात् विचारसहकृते
नापि शब्दस्य क्वापि साक्षात्कारहेतुत्वादर्शनाच्च परोक्षज्ञानफलकोऽप्ययं नापूर्वविधि: विधिं विनापि शाब्दज्ञा
नज्ञानहेतुत्वस्य विचारविचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य च प्राप्तानुभयबलेन विचारविशिष्टवेदान्तरूपश्रवणस्यानिर्वे।
र्विचिकित्सशाब्दज्ञानहेतुत्वज्ञाने साधनतानां किं तु एवोक्तस्येव श्रवणस्यावृत्त्यादौ नियमविधिरेवेति मतमाह के

पुरुषार्थनिषेधस्थलेऽपि महाफलसिध्यर्थं निषिद्धश्येनादिसाविषयेन विधेरर्थवत्त्वाच्च मीमांसकैरपि स्वीकृतत्वा
द् अभ्युपगम्यते हीति अग्नीषोमीयेनानिषेधो हिंसानैयायिकस्तथाकृतः कृतत्वादिलाभेन स्वर्गोत्पादनहेतुमाह यागविकलामिति
यागर्थं वचनमिति नियुक्त्यादिनामिति पूर्वेणान्वयः व्यावर्त्यानन्तरमाह यद्वेति मन्त्रैरेवेति अग्निसंस्कृतेत्यादर्थमन्त्राः श्रु
त्यादि ... भिः कृतानि विनियुक्ताः किमुच्चारणमात्रेणादृष्टकृते न कृतानुवर्त्तकारकं वेति उत्तरदृष्टेनैवार्थस्मरणेन
निसर्ग्गकलसरस्वत्यादिनापि अनुष्ठेयार्थस्मृतिसंभवाददृष्टार्थो मन्त्रा इतिप्राप्ते राद्धान्तः मन्त्राणामर्थप्रकाशनद्वा
राकृत्युपकारकत्वे दृष्टद्वारसंभवः दृष्टकल्पनानुपपत्तेस्तथा च फलवदनुष्ठानापेक्षितक्रियानन्तरसाधनस्मर
अभ्युपगम्यते हि कर्त्रधिकरणे नियुक्त्यादिनेयपुरुषार्थः स्वतन्त्रनिषेधस्यापि दर्शपूर्णमासमध्यकृत
श्रिद्धनोरंगीकृतनत्रिषेधोऽलंकारस्य विकलात्कृतसिद्धिकाम्यमानस्यान्तर्वर्त्तनेऽवश्यंभाविनः स्यादिति
पुनः कृतार्थतया दर्शपूर्णमासप्रकरणेनाम्नानेवदृष्टेति निषेधस्येति कृतार्थतया निषेधस्यार्थवत्त्व
यद्वा यद्यपि मन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्मृतिः साध्येति नियमस्तत्स्मरणकल्पसूत्रान्योपग्रहणकेवाक्यादौ
णाद्वारा मन्त्राणां कर्मांगत्वे न च क्रियानन्तरसाधनस्मरणस्यामन्त्रैरिव कल्पसूत्रादिभिरपि संभवात्तत्स्य द्वार
त्वमिति वाच्यं मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः स्मर्त्तव्य इति नियमविधिसंभवात् नियमस्य दृष्टार्थाभावे विफलत्वे नदुक्तो यच्चदृष्टमुल
भते स्यात्तत्रादृष्टकल्पनेति तथा च यथा मन्त्रनियमविधिनामन्त्रस्थलकल्पसूत्रादिव्यावृत्तिः क्रियते न
था अग्नीषोमीयस्यायागस्याध्यापनवदृष्टजित्तात्स नावेदाना पत्रविचार्याप्यइतिवेदाननियमकृते तन्त्रस्थलेत्रिहासादीनां
व्यावृत्तिर्लभ्यतइति दृष्टतत्त्वदृष्टौ तक्रयोर्यदीपार्थः यानिके शब्दानि मत्राणानसम वेतपदार्थसंग्रहवाक्यस्र
हणकवाक्यमिति हासो महाभारतेऽपाकृतोपबधः प्रबोधवृत्तटघादिः उत्पादितानि वा हृत्यानानुपलद
णमन्येषामपि व्यावर्त्यानामसंभवात्तथाहि तत्कारणसाव्यापारजमिपत्रमिति कृतो व्रस्ता

सि॰ले॰
टी॰
१२

तस्य निराकरिष्यमाणत्वात्तन्त्रः शाब्दापरोक्षं प्रति मननादेरिव श्रवणस्यापि विधिर्नोपपन्नस्तन्नाश्रयं स्वच प
ति तदेकदेशिनस्त्विति विवरणैकदेशिनस्त्वयमर्थः मतान्तरमाह । वेदान्तश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कार इति शब्द
स्यापरोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यन्तु न सामर्थ्याभावात्तत्त्वलेशनादिति हेतुरत्रापि मन्तव्यः । किं न हि ब्रह्मसाक्षा
त्कारे करणमिति शङ्क्यते किं ति ति मनएव करणमिति मतान्तरमाह मनसैवेति क्वचित् किं ति यज्जेनान्तरं
पृथक् मनसैवेति पाठः तत्र तु नानुपपत्तिः तदेव भाष्यसम्मतिमाह शास्त्रेति शास्त्रं तत्त्वमस्यादिवाक्यमा

22

ज्ञानकरणत्वावच्छेदेन विधयो न करणत्वरूपपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य च प्राप्तत्वात्सर्वव नियमविधि
रिति तदेकदेशिनः । वेदान्तश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कारः किं तु मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः । शा
स्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणमिति गीताभाष्यवचनाच्च श्रवणेन निर्वि
चिकित्सापरोक्षज्ञानार्थमित्यतात्पर्येनैव नियमविधिरिति केचित्

चार्योपदेशश्चाचार्यकर्तृकवाक्यार्थविवरणरूपः श्रोत्रादिपदं समतिनितादिसंग्रहार्थं तथा चात्र ब्रह्मसाक्षा
त्कारस्य मानसत्वप्रतिपादनेन तत्कारणमनसः सहकारित्वेनैव मननिदिध्यासनयोर्विधिर्न त्वेवं मननस्त्व १२
ज्ञानस्य साक्षात्कारकारणशाब्दसहकारित्वेनि एवं मननादेः समनस्य विशेषः स्पष्टो भवति श्रवणेन एवं म
नादेर्विशेषमाह श्रवणमिति तात्पर्येनैवेति निर्विचिकित्सापरोक्षरूपपरोक्षज्ञानार्थं तेनैव तात्पर्यः

ननु मनननिदिध्यासने किं विधिविषये उत शाब्दापरोक्षज्ञाने हेतू नैव विधेये ते किंवा शब्दज्ञापरोक्षत्वं इति नाद्यः मन
नादेः कृत्यानात्मकत्वेन श्रवणमात्रादेव तत्सिद्धेर्नो द्वितीयः शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनने सामर्थ्यस्य तदभावात् मननादि
व्यापाराकाङ्क्षितेष्वपि त्वपरिग्रहेणापरिहार्यते एवमादि इति शब्दनैर्विचिकित्स्यपरोक्षज्ञानानन्तरं अपि त्वविरुद्धे मनननि
दिध्यासने येन समन्वयोक्तेः तत्र एवंविधत्वेन शब्दस्यैवेत्यर्थः सहकारित्वे चित्रयाकार्यवैचित्र्यात् दृष्टान्तादिस्वभावः तदेवो
दाहरणेन दर्शयति तत्राशेति तत्सामर्थ्यादिति तन्नाशङ्कनीयं तर्कज्ञानजनने सामर्थ्यमित्यर्थः शब्दस्यापि शब्दस्यापरो
क्षज्ञानजनकत्वे युक्तिमित्यत्र सम्बन्धः तत्र मनने संस्कारस्य हेतुत्वं सहकारित्वेनाङ्गीकृत्य भावनाप्रचयस्य ज्ञा
नकरणसहकारित्वेन साक्षात्कारजनने सामर्थ्ये न कापि क्षतिः इत्याशङ्क्याह विघ्नेति तत्सामर्थ्यं तत्र साक्षा

पश्चात्तनत्वेन मनननिदिध्यासनस्य सहकारित्वे शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वाणपरोक्षज्ञाने ज्ञायते तन्नाशङ्कनीयं चरज्ञा
नासमर्थस्यापि हि प्रयत्नसामर्थ्यं संस्कारस्यापि त्वापत्त्यभिज्ञानजनकत्व त्वेकत्वेनापरोक्षज्ञानजननासा
मर्थ्यस्यापि शब्दस्य विघ्नपरिभावितकामिनी साक्षात्कारस्थले तत्सामर्थ्येन तत्र भावनाप्रचयस्यापि हि
स्यादपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तं तत्र शब्दस्यापि सत्त्वेन अविद्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं भावनाप्रचयसहकृतत्व
कारजनने तत्स्वरूपार्थः नन्वेवमपि शब्दसहकारित्वेन मनननिदिध्यासनात्मकभावनाप्रचयस्य मानान्तरेण शब्दस्य साक्षा
कारे इति हेतुत्वाङ्गीकारे मननादिविधेः सूत्रविषयितत्सङ्गच्छत इत्याह तत्रापि परोक्षज्ञानजनकत्वस्यापरोक्षज्ञा
नजनकत्वस्य च शास्त्रप्राप्तिसम्बन्धः परोक्षज्ञाने हेतुत्वस्य शास्त्राभिधानेन श्रवणविधेर्नियमविधितार्थमिति द्र
ष्टव्यं विघ्नेति भावनासहकृतस्य विघ्नरहितं करणस्य कामिनीसाक्षात्कारहेतुत्वं दृष्टान्तस्थले हि स्वतन्त्रम
पि करणं बाधितत्वेन भावनासहकृतं सत् साक्षात्कारहेतुरिति विशिष्य कार्यकारणभावग्रहो न त्वेवं तत्र
बाधकाभावाद्भावनाप्रचयसहकृतं ज्ञानकरणत्वात् शब्दस्य परोक्षज्ञाने शक्तिहेतुरिति कार्यकारणभावा
दपरोक्षज्ञानसमभावः शब्दस्यापरोक्षज्ञानजननसामर्थ्यमेवासिद्धं ज्ञानगतपरोक्षत्वादेः करणविशेषप्रयुक्त

सि॰ ले॰ टी॰ १३

13

तच्छ्रवणेनास्य श्रवणे नन्वात्माकारेति प्रकाशमानवस्तुसाक्षात्कारेत्यर्थः । उपपद्यत इति विविक्तनयावस्तुसाक्षात्कारे
हेतुर्भवन्तीत्यर्थः । इत्यस्येति इति उक्तप्रकारेणास्य साक्षात्कारकरणस्येति द्वितीयसहकारित्वस्य वेदान्तश्रवणविधिवि
नैव शास्त्रतात्पर्यविधिर्न प्रमेयगत इत्यर्थः । उक्ते उपपत्तेरुपगृह्यपरोक्षहेतोर्न वा श्रवणविधिरिति स्थितं इदानीं प्रतिबंध
निरासहेतोर्नैव तद्विधिरिति मतान्तरमाह वेदान्तवाक्यानामिति प्रमेयासंभावनानिवृत्त्यानुकूलन्यायविचारात्मक
मननन्यायदृष्टेर्यत्तात्पर्यनिर्णयानुकूलेत्युक्ते तन्निर्णयानुकूलन्यायसंग्राहकमात्रपर इति बाध्यं चेतोवृत्तिविशेषपदेन प्र
नसाध्यक्रियारूपावृत्तिर्विवक्षिता नानन्तरसाध्याज्ञानरूपावृत्तिर्विवक्षिताज्ञानस्य विधेयत्वोपपत्तये यावत्प्रमाणतान्

श्रवणेन तत्साक्षात्कारजनकं द्वितीयसहकारिभावेनोपपद्यत इत्यस्याज्ञानाद्वैतेत्येके । वेदान्तवाक्यानामद्वितीये
ये ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयानुकूलन्यायविचारात्मकचेतोवृत्तिविशेषरूपस्य श्रवणस्य न ब्रह्मणि परोक्ष
मपरोक्षं वा ज्ञानं फलं तस्य शब्दादिप्रमाणफलत्वात् न चोक्तरूपविचारावधारिततात्पर्यविशिष्टशब्द
ज्ञानमेव श्रवणमस्तु तस्य ब्रह्मज्ञानं फलं फलत इति वाच्यं ज्ञाने विध्यनुपपत्तेः । श्रवणविधेर्विचारक
र्तव्यताविधायकं जिज्ञासासूत्रं मूलं तोपगमादूहापोहात्मकमानसक्रियारूपविचारस्यैव श्रवणत्वे विरोधात्

ब्रह्मणीति विषयसप्तमीत्येतस्येति ज्ञानस्येत्यर्थः । आदिपदग्राह्यतात्पर्यादिसंग्रहार्थं ज्ञानोद्देशेन श्रवणं विधीयत इति मताभिम
तं श्रवणशब्दार्थमन्यथा निराकरोति न चोक्तरूपेति ब्रह्मजिज्ञासासूत्रस्य साधनचतुष्टयसंपन्नेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्त।
विचारः कर्तव्य इत्यर्थः । सोऽत्र जिज्ञासापदस्य विचारलक्षकत्वात् तस्य च सूत्रस्य श्रोतव्यवाक्यमूलत्वेन तत्र श्रोतव्यवा
क्ये पदेऽपि श्रवणं ज्ञानरूपं न तदा श्रोतव्य इत्यस्य श्रवणरूपज्ञानकर्तव्यतार्थत्वेन स्यात्तथा च जिज्ञासासूत्रश्रोतव्यवा
क्ययोर्मूलमूलिभावो न स्यादेकार्थत्वाभावादित्याह श्रवणविधेरिति ऊहः । न्यायाभासेभ्यो निष्कृष्य न्यायानामुपा
दानं न्यायाभासनिराकरणमपोहः ॥

मतांतरमाह अपरोक्षज्ञानेति ननु तर्करूपविचारात्मकस्य श्रवणस्य स्वतः साक्षात्कारस्तु फलकत्वायोगात्तद्रूप्या
प्रमाणं वक्तव्यं तत्र किं मित्यपेक्षायामाह तादर्थ्येति साक्षात्कारार्थत्वे चेत्यर्थः । तस्येति वेदांतश्रवणस्येत्यर्थः । कर
णत्वेनेति ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वेनेत्यर्थः । नेत्यस्य साक्षात्कारकरणत्वं सहकारित्वापेक्षयैवकारार्थः । न साक्षादिति
वेदांतश्रवणस्य साक्षात्स्वातंत्र्येण साक्षात्कारजनकत्वं नास्ति तस्य तर्करूपत्वात् । प्रमाणत्वाभावादिति भावः । मन
सहकारित्वपेक्षयैवकारार्थं हेतुमाह यस्त्विति तस्येति वेदांतश्रवणस्येत्यर्थः । तेन रूपेणेति साक्षात्कारकरणमनःसह
कारित्वेन रूपेणेत्यर्थः । साक्षात्कारकरणमनःसहकारित्वेन प्राप्त्यभावेपि तत्करणेंद्रियसहकारित्वेन प्राप्तिरस्तीत्याह ॥
अपरोक्षज्ञानार्थत्वेनैव श्रवणे नियमविधिः । इष्टव्य इति फलकीर्तनात् तादर्थ्यं च तस्य करणत्वमनः सह
कारित्वे तयैव न साक्षात् पक्षेऽपरोक्षज्ञाननेकाकारात् न च तस्य तेन रूपेण तादर्थ्येन प्राप्तमित्यपूर्वविधि
त्वप्रसंगः । श्रावणेषु षड्जादिषु समारोपितपरस्पराविवेकनिवृत्त्यर्थं गांधर्वशास्त्रस्य श्रवणसहकृतश्रोत्रेण
परस्परासंकीर्णतद्याथार्थ्यापरोक्षदर्शनेन प्रकाशमानेष्वसत्यारोपिताविवेकनिवृत्त्यर्थशास्त्रसद्भावेन
श्रावणेष्विति श्रोत्रजन्यप्रत्यक्षविषयेष्वित्यर्थः । षड्जादिष्विति षड्जादयो निविशेषास्तेषु गांधर्वशास्त्रश्रवणरहितस्य
परस्परमविवेकस्समारोपितो वर्तते परस्परमविवेको नाम परस्परैतादात्म्यरूपः । परस्परधर्मवत्तारूपः श्रुतिबोध्यो
गांधर्वशास्त्रविचारवतस्तु तद्विचारसहकृतश्रोत्रेंद्रियेणैव षड्जादयः परस्परं विविक्ततयानुभूयंते एवं मनसा तद्वि
षयेणानुभूयमानेषु चिदात्ममनःप्राणशरीरादिषु परस्परैतादात्म्यरूपाविवेकः । भ्रांतिर्नाम अनुभवसिद्धा तापि य
द्यारोपनिवर्त्तकशास्त्रमस्ति न तदा तत्सहकृतेन मनसेंद्रियमेव बुध्यादिविविक्तमात्मानं ब्रह्मस्वरूपतयावदाते । प्रतीयमा
ने साक्षात्कारपर्यंतेति विचारस्वान्पुरुष । षड्जादिस्वरसाक्षात्कारस्थले कार्यकारणभावे कल्पयतीत्याह प्रकाशमानहेति

सि॰ ले॰
टी॰
२५

ब्रह्मज्ञानस्येति श्रुतिविहितेति शब्दप्रमाणान्तरविहितेत्यर्थः परतन्त्रत्वापत्तेर्विधिप्रामाण्यापत्यज्ञानस्यातिरिक्तकारणजन्यत्व
रूपप्रामाण्यापत्यत्वेनापरतन्त्रत्वस्योक्तिरित्यर्थः ततश्चापसिद्धान्त इति भावः यदि श्रवणस्य न ब्रह्मज्ञाने फलेन तर्हि किमुद्देशेन
तद्विधिरत आह तस्मादिति ब्रह्मज्ञानफलकत्वासंभवादित्यर्थः ननु तर्हि कथं द्रष्टव्य इति श्रवणफलकीर्तनं तत्राह
द्रष्टव्य इति विधिरिति स्तुतिमात्रमिति शास्त्रमनस्त्विति शेषः स्तुतिश्च तत्र श्रवणादौ प्रवृत्त्यर्थेति भावः परिसंख्याविधिपक्षमा
ह ब्रह्मज्ञानार्थमिति ननु वाचस्पतिमते वक्ष्यमाणरीत्या वेदान्तश्रवणस्य नित्यप्राप्तिसिद्धान्तकत्वात् परिसंख्याविधिपक्ष

24

द्रष्टव्य इति तद्दर्शनार्हत्वेन स्तुतिमात्रेण श्रवणफलकीर्तनं न शक्तिसंदेहपराशरीरकानुसारिणः ब्रह्मज्ञाना
र्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्य चिकित्साज्ञानार्थं चरकसुश्रुतादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव मध्ये मध्ये व्यापा
रान्तरेऽपि प्रवृत्तिः प्रसज्यत इति तन्निवृत्तिफलकः श्रोतव्य इति परिसंख्याविधिः

प्रवृत्तिर्वाच्या तथा च सति ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणमनुतिष्ठन्तः कथं व्यापारान्तरे प्रसज्येत यतस्तन्निवृत्तिफलकः परिसं
ख्याविधिः संभवेदित्याशङ्क्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन व्यापारान्तरासक्तावपि भेदवासनावशाद्व्यापारान्तरे संभवतीति
सदृष्टान्तमाह चिकित्सेति चिकित्सा औषधं तज्ज्ञानस्य वैद्यकग्रन्थैकसाध्यत्वेन तज्ज्ञानाय चरकसुश्रुतादिसंज्ञक २५
ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्यान्तरा व्यापारान्तरासक्तावपि यथा विषयवासनावशाद्व तत्प्रसक्तिस्तद्वदित्यर्थः

ननु सदेव सोम्येत्यादितत्त्वमस्यन्तस्य ब्रह्मात्मनस्तत्त्वमसीत्येतदन्तेन वाक्यजातेन सद्वितीयवस्तुपरत्वमद्वितीयवस्तुप्रतिपादकोपक्रमो-
पसंहारवत्त्वादित्येवमात्मकस्य विचारस्यानुमितिरूपं तात्पर्यनिर्णयद्वारेण साक्षात्फलं तत्तद्द्वारा तात्पर्यभ्रमादिरूपप्रतिबं-
धकनिवृत्तिर्विचारस्य फलं तन्निवृत्तौ च वाक्यमप्रतिबद्धं सद्द्वितीयब्रह्मबोधं जनयतीत्येवं श्रुत्यन्तरेष्वपीति वक्तव्यगतिः तथा
च श्रवणस्य साक्षाद्ब्रह्मज्ञानफलकत्वाभावेऽपि परंपरया तत्फलकत्वं स्यादिति शंकायां न च विचारस्यैवेति ग्रन्थार्थः एवका-
रस्तथा च यथा ज्ञानं शाब्दप्रमाणस्य फलं तथा तद्विचारस्यापि फलमस्तु शाब्दप्रमाणफले ज्ञाने विचारस्यापि तात्पर्यनिर्णय-
द्वारा तदधीनप्रतिबंधनिरासद्वारा वा हेतुत्वसंभवादित्यर्थः तज्जन्यत्वे विगमविशेषलभ्यं भ्रमादिरेव पुरुषापराधः तात्प-

न च विचारस्यैव तात्पर्यनिर्णयद्वारा तज्जन्यतात्पर्यभ्रमादिपुरुषापराधरूपप्रतिबंधविगमद्वारा वा ब्रह्मज्ञाने
फलमस्त्विति वाच्यं तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दज्ञाने कारणत्वानुपगमात् कार्यैकचिद्रूपप्रतिबंधकाभावस्य का-
रणत्वानुपगमाच्च तयोर्द्वारत्वानुपपत्तेः ब्रह्मज्ञानस्य विचाररूपातिरिक्तकारणजन्यत्वेन तत्प्रामाण्यस्या-
परतस्त्वापत्तेश्च तस्मात्तात्पर्यनिर्णयद्वारा पुरुषापराधनिरासार्थत्वेनैव विचारस्यापेक्षत्वेन नियमविधिः

र्यज्ञानस्य द्वारत्वाभावे हेतुमाह तात्पर्यज्ञानस्येति प्रतिबंधनिरासोपजननेनान्यथासिद्धत्वादिति भावः तात्पर्यज्ञान-
स्य शाब्दबोधे प्रतिहेतुत्वाभावे विचारस्य तात्पर्यनिर्णयद्वारा प्रतिबंधनिवृत्तिद्वारा शाब्दबोधहेतुत्वे दूषणान्तरमि-
ति सत्त्वप्रतिबंधकाभावस्य हेतुत्वे हेतुमाह कार्यैकचिद्रूपेति सत्त्वमपि सामग्र्याः प्रतिबंधवशात्कार्यं न जानमिति
लोकव्यवहारविरोधात् प्रतिबंधकाभावस्य सामग्र्यामनंतर्भावो नांगीक्रियते किं तु प्रति वस्तुसामग्री कार्यहेतुरिति स्वी-
कृत्य सामग्र्यामवच्छेदकतया हेतुत्वादिवदन्यथासिद्धिरवलोक्यत इति भावः तात्पर्यानुमितिहेतुविचारात्मका

सि॰ ले॰ टी॰ १५

साक्षात्तद्वृत्तिबोधकवाक्यमुदाहरति तमेवैकमिति यस्मिन्नाधारे द्यावापृथिव्यादिसमस्तजगदध्यस्तं तमेवाधार
मेकरूपमात्मानं जानथ हे मुमुक्षवः ज्ञानसाधनत्वेन चानात्मप्रतिपादकं शास्त्रं ज्ञानं गुणादि निरासः कर्तव्य इत्याहान्येति
अन्या वाचो विमुञ्चथेति नियमविधिवादीष्टं कृते न च ब्रह्मज्ञानानुपयोगित्वेऽपीति प्रतिवेद्यासमाधत्ते सहकार्यन्त
रेति नष्टप्राप्तेति मौनमिति शेषः उदाहृतसूत्रभाष्ययोर्नियमविध्युदाहरणं तात्पर्यं परिसंख्याविधिवादो दर्शि

विधिर्युज्यत इति वाच्यं सहकार्यन्तरविधिरित्यादिसूत्रे यस्मात्पक्षे भेददर्शनप्राबल्यात्तत्प्राप्तेरतस्त
स्मान्नियमविधिरिति तद्भाष्ये च कृतश्रवणस्यापूर्णज्ञानमात्रात्कृतकृत्यताभिमानस्याविद्यानिव
र्तकसाक्षात्कारोपयोगिनिदिध्यासनेऽप्रवृत्तिर्न स्यादिति श्रवणसाधनपक्षप्राप्तिमात्रेण निदिध्यास
ने नियमविधेरभ्युपगततयाऽतत्राप्यनात्मसाधनस्य समुच्चित्यप्राप्तावपि तन्निवृत्तिफलकस्य परिसं
ख्याविधेः संभवादिति नियमः परिसंख्या वा विध्यर्थोऽत्र भवेद्यतोऽनात्मादर्शनेनैव परात्मान
मुपास्महे इति वार्त्तिकवचनात्तु साक्षिणः केचिदाहुः

यतिः कृतश्रवणस्येति मन्वानस्यान्तरेणैव व्यापारान्तरेऽपि प्रवर्त्तमानस्येति शेषः सूत्रे भाष्ये चानात्मसाधनप
क्षप्राप्तिमात्रेण नियमविधेरभ्युपगततयेति संबन्धः वार्त्तिके अत्रेत्यस्य अनात्मवाक्य इत्यर्थः अत्र नियमो १५
विध्यर्थो भवेदित्येकः संबन्धः यदि नित्यप्राप्तत्वान्नियमविधिर्न संभवति तथा परिसंख्या वा विध्यर्थो भवेदि
ति संबन्धः परिसंख्याया विध्यर्थत्वे हेतुः यत इत्यादि परमात्मोपासने अन्यव्यापाररहितेन वयमनु
तवायतः अप्रवृत्ता इत्यर्थः

15

नं ऽनुसंधानादिरूपश्रवणे प्रवृत्तस्य व्यापारांतरसत्वेपि यथा चिकित्साज्ञाने विष्णुस्मृत्युक्तपद्धते तेन यथा अन्यह वेदांतश्रवणमनुतिष्ठेत् अमध्येमध्ये लौकिकवैदिकव्यापारसत्वेपि ब्रह्मज्ञानोदयसंभवाद्विफलः परिसंख्याविधिरित्याशंक्य श्रवणविध्यार्थवत्वाय निरंतरमुपाहितश्रवणस्यैव ज्ञानसाधनत्वेनैकदाचित्कस्यानेनैष्फल्यमिति परिहारमभिप्रेत्य प्रथमाकार्थं प्रकृति समस्तनिर्वाक्यान्युदाहरति ब्रह्मसंस्थ इति न विद्यतेऽन्यो व्यापारो यस्य पुरुषस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तत्संस्थः ब्रह्मविषयकश्रवणादिव्यापारेणैकमतस्मात्संपन्ने हि नान्यव्यापारशून्यत्वं संस्थ इति यावत् तथा च स

ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति छांदोग्ये नान्यव्यापारत्वस्यानुपपन्नावधारणात् संपूर्वस्थातिष्ठतेः समाप्तिवाचितया ब्रह्मसंस्थाशब्देन यावद्ब्रह्मणि समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूपत्वात् नमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथेत्यार्थवणिके तन्नेव व्यापारांतरप्रतिषेधाच्च आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदांतचिंतयेत्यादिस्मृतेश्च नच ब्रह्मज्ञानोपयोगिनो व्यापारांतरस्य श्रवणेन सहैकस्मिन्नाधोसमुच्चिय प्रसक्ताभावान्नतन्निवृत्त्यर्थः परिसंख्या

न्यासाधिकरणभाष्यमस्माकं पक्षे हि तद्ब्रह्मनिष्ठत्वं तस्य स्वधर्मस्थत्वं तत्कर्मेच न स्यात् अन्यथा वा यदि इति अवधारणनिश्चयः ब्रह्मसंस्थपदेनायमर्थः कथं लभ्यत इत्यत आह संपूर्वस्येति नच ब्रह्मणि समाप्तिर्नाम विदेहकैवल्यरूपो लय एवास्तिति वाच्यो नामृतत्वमेतीतिभागवैयर्थ्यापत्तेरतोमृतत्वप्राप्तिरितिब्रह्मसंस्थताऽपायत्वेन विधीयत इति वक्तव्यमतो ब्रह्मणि समाप्तिरनन्यव्यापारत्वपर्यवसाने भाष्येऽकं तेन तथा चानन्यव्यापारत्वस्यानुपपत्तिबोधकवाक्येनार्थान्मुमुक्षोर्व्यापारांतरनिवृत्तिः क्रियत इति भावः

सि. ले.
टी.
२९

तेमनेविश्रवणमननयोर्नोविधेयत्वपक्षेमननमेवेत्यनूदर्यविज्ञानेनसहनिदिध्यासनस्यमाह ज्ञात्वेति तेनामपश्चात्तदेवपवार्तिके अ
नुवादेयथाज्ञानाप्रकाशितत्वदर्शनादिषु विज्ञानेनेत्यस्य कथं निदिध्यासनमुच्यत इति अथ आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिनाउ
क्तानामनुवादेप्रकाशितेसनिदर्शनादिषु मध्येपठितेनिदिध्यासने विज्ञानेनेतिप्रदेनकथमुच्यतेन ह्येते दर्शनादीना
समानपदैरेवानुवादः दर्शनेन निदिध्यासनस्यापितत्वान्निदिध्यासनेन तु वादः स्यात्तन्नविज्ञानपदेनेत्यर्थः तस्य
समाधानवार्तिके ध्यानाशंकानिवृत्त्यर्थं विज्ञानेनेतिसमपठितेनिदिध्यासन शब्देनध्यानमाशंक्यतेयत इतिनिदि
ध्यासनशब्दस्य ध्यानवाचित्वात्श्रवणमननानंतरमनुभवांगत्वेन ध्यानेनिदिध्यासितव्य इत्यर्थः तेन विधीयत
इतियतः पूर्ववादिभिराशंक्यतेअतस्तदाशंकानिवृत्त्यर्थमनुवादावसरे श्रितात्पूर्ववाक्येनिदिध्यासनेविज्ञान
रूपेविवक्षितेनतुध्याने अतोनात्रध्यानविधिशंकावकाशइत्याशयवतीश्रुतिर्विज्ञानपदेननिदिध्यासनमनुव

26

दतीति तर्हि आत्मावाअरेद्रष्टव्य इत्यादीनि वचनानि विधिच्छायानि स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीक
रणार्थानीतिब्रूम इत्यादि

इतीतिवार्तिकार्थः ध्यानस्यानुभवांगत्वेकोदोषः यतस्तदाशंकाशंक्यानिरस्यत इत्यत आह तदेवेतरेवार्तिकाई
विज्ञानेनात्यंतिकहेतुत्वेध्यानादेः प्राग्वादिषु मितिध्यानस्यतन्नियोगस्यवाविज्ञानात्यंतिकहेतुत्वेप्रतिपादयत्वेन वं
नत्यागेवसिद्धधानोवचनवानसीत्यर्थः तत्रयतोतत्त्वपदार्थगोचरश्रवणमननाभ्यामसहकृदभ्यस्ताभ्यां तत्त्वपदल
क्ष्यार्थनिर्णयेसतिवाक्यार्थज्ञानस्यैवावसरेविधेरनवकाशत्वेनध्यानावकाशात् नचताभ्यांश्रमाणाप्रमेयासंभा २९
वनानिवृत्तावपिविपरीतभावनयेनप्रतिबंधान्नवाक्यार्थबोधोत्पत्तिरितिवाच्यं श्रवणमननयोरेवासकृदभ्यास
महिम्नाविपरीतभावनायस्यापिनिवृत्तिसंभवान्नवाक्यार्थबोधनिवर्तस्यविपरीतभावनायस्यतत्प्रतिबंधकत्वाच्च

श्रवणादीनां विधेयत्वपक्षे मतभेदेन दूषयित्वा तेषां विध्यभावपक्षमाह आत्मा श्रोतव्य इत्यादिना निबध्यमान
मिति यथा आत्मविषयकत्वेनोच्यमानमननं निदिध्यासनं च ज्ञानरूपं तथा श्रवणमपि ज्ञानरूपमेवेत्यर्थः नेति वि
चारस्यानुष्ठेयक्रियारूपस्य साक्षादात्मविषयत्वानुपपत्तेरिति भावः ननु मननादिवदिति दृष्टान्तोऽनुपपन्नः मनन
निदिध्यासनयोर्ज्ञानत्वाभावात् मननं हि फलाय्यालोचनरूपो व्यापारः ध्येयचिन्ता यामित्यनुगमनानुरोधेन निदि
ध्यानं क्रियात्वं ज्ञानमतः कथं मननादिवदिति मननिदिध्यासनयोर्ज्ञानत्वे सिद्धवत्यानिर्दिष्टमत इति चेदुच्यते आ
त्मा ब्रह्मस्वभावः चिद्रूपत्वात् ब्रह्मवद् बुध्यादिः कल्पितः दृश्यत्वात् घटवत् इत्यादियुक्त्या अनुमितेरेव मननत्वो
पगमात् तदुक्तं चतुर्थे मैत्रेयीब्राह्मणवार्त्तिके आगमार्थविनिश्चित्यै मतं तच्चाह इति अपेतवेदस्य तर्कानुरोधात्तर्कं

आत्मा श्रोतव्य इति मननादिवदात्मविषयकत्वेन निबध्यमाने श्रवणमागमाचार्योपदेशजमात्मज्ञानमे
व न तु तात्पर्यविचाररूपं न तत्र कोऽपि विधिः अतएव समन्वयसूत्रे आत्मज्ञानविधिनिराकरणेन तत
रुभाष्यादिकम्

पि विनियुज्यते पदार्थविषयस्तर्कः तथैवानुमितिर्भवेदिति शङ्कनार्थवादाद्यापनतर्करूपे मनने विधौ यतो सोऽपि तत
कैश्चन्नविरुद्ध एव मननत्वेन विधीयते तत्र मननं न तत्पदार्थविषयकमेव न तु वाक्यार्थविषयकं तस्य वाक्यैक
मेयत्वात् तथाशङ्क्य समन्वयार्थः यथा मननात्मकतर्कस्य वेदाविरोधित्वं तथानुमितिरूपत्वे चेत्यर्थः अतएवन्या
यनेत्रेऽपि मननस्यानुमितिरूपत्वमिष्यते निदिध्यासनमपि वार्त्तिककारमते ज्ञानमेव तथाहि बृहदारण्यके चतु
र्थाध्याये षष्ठाध्याये पञ्चमे मैत्रेयीब्राह्मणे याज्ञवल्क्य आह आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासित
व्य इति अनन्तरं च तत्रैव मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेति यद्धेतु मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते

सि-लै-
टी-
१२

रूपो न श्रवणादिप्रवृत्तौ स्वार्थे प्रवर्त्तते आत्मा वा अरे इत्यादि वाक्यं तस्य सर्वात्मना हेतुश्रवणादावेव प्रवृत्तिर्भवति तथापि न यतो
नो विधिः प्रत्ययान्तो वेदपदान्यमिति भाष्यकारः परिहरति स्वाभाविकेति आदिपदेन दोऽहं वाह्येन्द्रियैः प्रवर्त्तते प्रवृत्तेः इष्ट
मेऽस्मत्पादिनिष्टं मे मा भूदिति न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते तस्मात्यन्तिकपुरुषार्थं वाञ्छिनं स्वाभाविककार्यकारण
संघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्त्तयति आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनीत्यन्तं भाष्यं संगृहीतं
स्वाभाविकं विषयविशेषेण संगृहीतं भाष्यं विवृणोति पोहीति प्रवर्त्तनमिति नानाविधकर्मोपासनान्यनुतिष्ठती
त्यर्थः इष्टमेऽस्मत्पादनिष्टं मे मा भूदित्यनेन तु वेसामान्याः कामनाप्रस्थाने स्वरूपात्यन्तिकपुरुषार्थगोच
राद्ध विवक्षिता अतएवाह न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते इति वाक्यस्य साधनेन तत्त्वज्ञानार्थः स्वाभाविकादिति स्व
भावोऽविद्या तत्कार्यं रागादिरित्यर्थः संघातस्य प्रवृत्तिः कर्मोपासनयोरनुष्ठाने गोचरात् इष्टदेवतामेवादि न
रूपादित्यर्थः प्रत्यगात्मनि विषये स्रोतः चित्तप्रवाहो यस्य स प्रत्यगात्मस्रोतास्तस्य भावस्तत्तत्तया प्रत्यर्थः न वाक्य
साधनात्त्वभिमुखीकृत्य श्रवणादिषु प्रवर्त्तयतीत्यर्थः एवं श्रवणादेर्ज्ञानरूपत्वात् न तत्र कोऽपि विधिरित्युक्ते
27 इदानीं श्रवणादेः क्रियारूपत्वमुपेत्यापि न तत्र कोऽपि विधिरित्याह यदि चेति तस्य क्रियारूपत्वे च वार्त्तिककारै
रेवोक्तं श्रवणादि क्रियात्वा वक्तव्ये इह प्रयत्नतः इति आदिपदेन मननस्य संग्रहो न ध्यानस्य वार्त्तिककारमतेऽश्र १२
वणमननानन्तरं ध्यानानुष्ठानाभावः सोऽङ्कत्वात् न च ध्यानस्यानुष्ठेयत्वे श्रामिति वेद्ध्यायथ आत्मानं विद्यामेतां
योगविधिं च कृत्स्नमित्यादि बहुवाक्यविरोध इति वाच्यं तेषां सांख्ययोगाभिप्रायमिति भ्रान्तिगतयोगपदो
नमार्गान्तरवृत्तिप्रतिपादकतायाः तीयपरिच्छेदे ध्यानदीपोक्तप्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात् न च तत्कारणमिति

लोके विपर्ययस्य स्वविरोधिदर्शनोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वादर्शनादिति ननु यदि निध्यासनेन ध्यानेन किं नर्हि तदित्यत आह
वार्त्तिके अपराधनवाधेत्व निदिध्यासनमुच्यते ध्यानस्यैव पुरुषप्रयत्नाधीनत्वेनापराधनत्वं यावद्यथोक्तविज्ञानमा
विर्भवति भास्वरं श्रवणादिक्रियातावत्कर्त्तव्येह प्रयत्नतः मननमादिपदार्थः आत्मनात्मानं साक्षादात्मानं प्रति
पद्यते अथ श्रवणमननपरिपाकजनिततत्त्वंपदलक्ष्यार्थनिर्णयानंतरमेव वाक्येन ब्रह्मात्मज्ञानेन साक्षादपरोक्ष
तया प्रतिपद्यते अनुभवतीत्यर्थः वाक्यार्थज्ञानवतः कृतकृत्यतामाह अनन्यायत्तविज्ञाने श्रवणादेरुपायतः
जाते नापेक्षते किंचित्प्रबोधोद्भवात्परमिति इति ज्ञाने जाते सति तेन प्रतीचो ब्रह्मत्वस्फुरणादनंतरं न किंचिद
पेक्षत इत्यर्थः एवं वार्त्तिककारमते निदिध्यासनस्य ज्ञानत्वाभ्युपगमात्तेन मननादिवदिति दृष्टतासिद्धिः ननु वा
र्त्तिककारमते निदिध्यासितव्य इत्यस्य दृष्टार्थत्वेन पौनरुक्त्यं स्यादिति वाच्यं दर्शनोद्देशेन श्रवणमननविधा
नानंतरं पुनः फलकीर्त्तनस्य तदुपसंहाररूपत्वोपपत्तेः अथवा द्रष्टव्य इति विचारप्रयोजकापातदर्शनानुवादः
निदिध्यासितव्य इति तु विचारफलस्य तत्साक्षात्कारानुवाद इति पौनरुक्त्यपरिहारसंभवात् श्रवणादौ विध्य
भावे भाष्यसम्मतिमाह अत एवेति श्रवणमनननिदिध्यासनानां दर्शनवत्ज्ञानरूपत्वेन क्रियारूपत्वाभावादप्र
माणविधयानित्यप्राप्तत्वेन च विध्ययोगत्वादेवेत्यर्थः किमर्थानीति वाक्यार्थानिस्फुटमिति यावत् आदिपदेशेन
चाऽस्यादेस्संग्रहार्थः विधिच्छायानीति ग्रंथेन वार्त्तिकप्रसिद्धविधिस्तुल्यानीत्यर्थः अत एव प्रत्यग्दर्शनश्र
वणादिगताप्रशंसालक्षणेन तथा च वाचो हि मुमुक्षूणामात्मदर्शनश्रवणादीन्येव मुक्तिसाधनानीति ज्ञात्वापि संन्यासपूर्व
स्वधर्माभिस्सहितं श्रवणाद्यनुष्ठानं क्लेशमनुसंचिंत्य नतत्र सर्वो मोहेन प्रवर्त्तते किं तु यथाप्राप्तमेव वर्णाश्रमोचि
तपारलौकिककर्माण्युपासनानि वानुतिष्ठन्ते तत्रापि निष्ठां न लभंते ते आत्यंतिकपुरुषार्थलाभानुसंधानेन तत्प्रत्यात्म

सि. ले.

त्यत्रे: एवंपक्षे तु निदिध्यासनमपि श्रवणाङ्गत्वेन यमिति भेदङ्गनिरासो व्यामार्गे ध्यानाभावमभिप्रेत्यैव यावद्ब्रह्मानोदयं वि
चारस्यैव कर्तव्यत्वं ध्यानदीपे विद्यारण्यगुरुभिरुक्तं विचार्यापरोक्ष्येण ब्रह्मात्मानं न वेत्ति चेत् आपरोक्ष्या
वसानत्वात् भूयोभूयो विचारयेत् विचारयन्नामरणं नैवात्मानं लभेत चेत् जन्मान्तरे लभेतैव प्रतिबन्धक्षये सति
निवृत्तमाने दृष्टं चेके पि ब्रह्मात्मानं द्रावसाने साक्षात्मार्गस्य ध्यानरहितस्यापि ध्यानेन सर्वोशोपि तुल्यफलत्वं बहुधा प्र

28 पञ्चितमिति संक्षेपः एवकारव्यवच्छेद्यमाह नेति वाक्यार्थानुसन्धानरूपेणार्थः विचारस्य प्रतिबन्धनिरासद्वारा ब्रह्मा
वगमोपयोगसंभवेपि न साक्षात्तत्फलकत्वं ज्ञानस्य प्रमाणफलत्वाद्दृष्टान्तादिति भावः नत्वर्थः प्रतिबन्धनिरा
सद्वारा विचारस्यापि विद्यानिवर्तकसाक्षात्कारोपयोगित्वप्राप्तावपि नादृष्टसाक्षात्कारप्रतिबन्धकपापनिवृत्तिद्वारा
साक्षात्कारसाधनत्वस्य मानान्तराद्प्राप्तत्वाच्छ्रोतव्य इत्यत्र श्रवणस्य पापनिवृत्तिद्वारविद्यासाधनत्वमुपदिश्य
न प्रतिबन्धकान्तरनिरासो ब्रह्मावगमो वा तत्फलकत्वं चेतस्य लोकत एव प्राप्तसाधनान्तरत्वं किं विधि
कल्पसमुच्चित्यवानप्राप्तमिति न तत्र विधिरपव्यानकाश:

ते न च विद्याप्रतिबन्धकपापनिवृत्तेर्यज्ञादिनैव सिद्धत्वाद्विविदिषैव पूर्णमिति वाच्यं प्रतिबन्धकपापानामानन्त्येन केषां
चिद्यज्ञानुष्ठानेन केषांचिच्छ्रवणानुष्ठानेन निवृत्तिरिति विभागकल्पनोपपत्तेः तथा च प्राप्तेप्यन्तरं पूर्वविधिरेवं च
सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरणभाष्योपादित्सवाक्ये श्रवणे अपूर्वविधित्वसंगच्छत इति शांकारयसि न प्रतिब
धकान्तरनिरास इति तात्पर्यभ्रमं संशयपद्ये प्रतिबन्धकोपलक्षणान्यायपद्येपि प्रतिबन्धके प्रतिबन्धकान्तरे तन्निरा
सेन श्रवणफलमतो न तद्द्वारा ज्ञानापेक्षवर्णविधेयमित्यर्थः अयं भावः आत्मदर्शनस्य पूर्वविधिनमयुक्तेन
साहत्यधिकरणे निरस्तत्वात् विवरणकृतोरीत्या वेदान्तश्रवणस्यान्वयव्यतिरेकप्रमाणसिद्धतात्पर्यभ्रमादिल

क्तिगतसांख्यपदोदितविचारमार्गेयिध्यानेनभाव: पूर्वमुक्तं इतिवाच्यं निदिध्यासनपदस्य ध्यानार्थकत्वमताभिप्रा
येणतदेतन्मोक्षस्योक्तत्वात् ध्यानस्य सांख्यमार्गत्वं हि भावप्रत्ययाभावात्कारणत्वमपि संभवेत्तथा चैतेन योग: प्रत्युक्त इत्य
धिकरणभाष्यतत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमित्यत्र वैदिकमेव ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते इति ज्ञा
नपदे ज्ञानाभ्यासपरे वैदिके वेदोक्ते एतेन वेदविरोधादिना योगशास्त्रं निराकृतमिति सूत्रार्थ: सांख्यमार्गे ध्यानाभा
भि वमभिप्रेत्यैव सर्वज्ञात्मगुरुभिरपि निदिध्यासनपदस्य ज्ञानार्थकत्वमुक्तं श्रवणमननवुद्ध्योर्जातयोर्यत्फलं तन्निरूपणा
मतिभिरुक्तेरुक्त्याने दर्शनाय अनुभवनविहीनाय एवमेवेति बुद्धि: श्रुतमननसमासीनं निदिध्यासने हीति ग्रस्य
श्लोकस्याग्रमश्रीचरणेनाव्याख्यानमिदं निदिध्यासनेपदान्तरमाह श्रवणेति श्रवणमननवुद्ध्योर्जातयोर्यत्फ

यदि च वेदान्ततात्पर्यविचाररूपं श्रवणं तदा तस्य तात्पर्यनिर्णयद्वारा वेदान्ततात्पर्यभ्रमसंशयादि
प्रतिबंधकनिरासएवफलं

लं तद्रूर्णाय निपुणमतिभिरुक्तेरुक्त्यानइति संबंध: एतदेवविशदयति अनुभवनविहीनेति श्रुतेश्रवणे दीर्घ
कालादरनैरंतर्यानुष्ठानेन श्रवणमननपरिपाके सतीत्यर्थ: अनुभवनविहीनासाक्षात्कारराहित्या अविद्या
निवर्तकत्वेनसाक्षात्काराख्यभूमिमनापन्ना एवमेवेति बुद्धि: अहं चिदात्मा ब्रह्मस्वभाव एव ब्रह्मचाद्वितीयैकरसप्रत्य
गात्मस्वभावमेवेतितत्पदलक्ष्यनिर्णयात्मिकाबुद्धि: तदेव निदिध्यासनेनामनध्यानमस्मिन्नुपदेशे श्रवणमननयो
रेवान्त्रीभूतं निदिध्यासनेन नान्त्रीयदीर्घकालमनुष्ठितनश्रवणमननफलभूताया बुद्धे: दृढाभवति तदेवसाक्षात्कारो

सि॰ ले॰ टी॰ १५

द्विधाणावृत्तामुत्पाद्य तद्द्वारा अद्वितीयात्मसाक्षात्कारसाधनस्मतात् द्वितीयात्मश्रवणादावेव मुमुक्षुं प्रवर्त्तयति न तु
जीवभिन्नात्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वं मापादनद्वारा भिन्नात्मज्ञानेन तत्साधने विचारादौ विद्याप्रवृत्त्यादिकमप्यु
त्पादयति न हि द्वारादि भिन्नात्मविचारद्वारा यज्ञादिफलं स्वतन्निष्ठपद्मब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वाभावान्नथा च स्मृति
रीश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासनेति यज्ञादिसंपादितादीश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतब्रह्मज्ञानेच्छारूपान्तद्वासना
भवतीति तदर्थः। तथा च यथोक्तं भवतो अद्वैतब्रह्मतत्वसाक्षात्कारादौ विद्याश्रद्धादिसंपन्नस्य श्रवणविधाव
नधिकारात्तत्र प्रतिनियमविधिरर्थवानित्याह ईश्वरानुग्रहेति पराभिमतेति श्रुतावात्मग्रहणादावजीवपरत्व

नविचारार्थिनः कदाचिद्द्वैतशास्त्रेपि प्रवृत्तिः स्यात्तत्राप्यतदभिमतयोजनया वेदान्तविचारस्य वादित्व
द्वैतात्मपरवेदान्तविचारे नियमविधिरर्थवानिति वाच्यं स्वयमेव तात्पर्यभ्रमहेतोस्तस्य तन्निरासकत्वा
भावेन साधनान्तरप्राप्त्यभावात् नन्विरासकत्वभ्रमेण तत्रापि कस्यचित्प्रवृत्तिः स्यादिति तावतापि
तत्प्राप्तिर्नियमविधेरभ्युपगमः स्यादपि न ईश्वरानुग्रहफलाद्वैतश्रद्धारहितस्य श्रोतव्यवाक्यपि पराभि
मतयोजनयाद्वितीयात्मविचारविधिपरत्वभ्रमसंभवेन भ्रमप्रवृत्त्यापास्यत्वप्रवृत्ते विधिवैयर्थ्यतेना

वत्परमात्मपरः आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति पूर्ववाक्ये जीवस्य प्रकृतत्वाच्च तत्र सर्वं पदं परमात्मेति वा
क्यशेषे सर्वात्मकस्य परमात्मनः प्रतिपादनात् श्रोतव्यवाक्यस्यापि आत्मपदं अद्वितीयात्मपरमिति वाच्यं तत्रापि तन्।
त्वपि पादनासिद्धेर्नहि प्रपञ्चपरमात्मनोरभेदः संभवति चेतनाचेतनयोरैक्यस्य विरुद्धत्वात् श्रुतेरभेदध्यानवि
धिपरत्वोपपत्तेश्चेत्यादियोजना पराभिमता द्रष्टव्या अन्यत्रेति भिन्नात्मविचार इत्यर्थः॥ १५

कारीयार्थत्वेनोक्तेः पादिकाशास्त्राभिप्रायकत्वसंभवात्तेनितत्फलकत्वेचेतिभ्रमादिरूपप्रतिबंधनिरासफलकत्वेचेत्यर्थः
ननुशास्त्रत्वेपिनियमविधित्वादिसंभवात्कथंविधित्रयाभावइत्यतआह साधनांतरेचेति ननुगुर्वधीनविचारेणसहगु
रुरहितविचारस्यविकल्पेनप्राप्तिरस्त्वित्यतआह विचारविध्यभावेपीति अतएवेति उपगमनविधेरेवेत्यर्थः व्याहन्ति
तिन्निनतरलभ्यतइतिशास्त्रवाक्यात् गुर्वधीनविचारनियमविधिरनर्थकइतिशेषः नचोपगमनविधिर्विचारविधावंगत
यातदभावेउपगमनविधेरात्मलाभएवनास्तीत्युक्तमितिवाच्यम् गुरूपसदनस्यब्रह्मज्ञानप्रतिद्वारापेक्षायांलोकसिद्ध
स्यैवगुर्वधीनविचारस्यद्वारत्वेनस्वीकारोपपत्तौशास्त्रीयविध्यपेक्षाभावेनतच्छेषत्वासिद्धेर्विचारवदुपगमनस्यापिवि
ध्यंगत्वोपपत्तेश्चेतिभावः एवोक्तातिप्रसंगंपरिहरति अध्ययनविध्यभावेपीति अध्ययनविध्यभावेवलिखितपाठादि

विचारविध्यभावेपिज्ञानार्थतयाविधीयमानेगुरूपसदनेदृष्टद्वारकसंभवेऽदृष्टकल्पनाऽयोगाद्गुरूपसदनाधीन
वेदांतविचारद्वारेवविज्ञानार्थपर्यवस्यतीति अतएवस्वाध्यायस्याध्यायविचारस्यापीति अध्ययनविध्यभावेउ
पगमनविधीयमानमदृष्टार्थत्वेनाविधीयमानतास्वतदृष्टार्थगुरूपसदनद्वाराध्ययनद्वाराणामध्ययनद्वा
रीकरोतीतिलिखितपाठादिव्यावृत्तिसिद्धेः सफलोध्ययननियमविधिः नचतात्पर्यादिभ्रमनिरासएवदृ
ष्टावश्यसिद्धेस्सफलोध्ययननियमविधिरितिसंबंधः नदृष्टमिति अवतरणाकांक्षार्थमित्यर्थः अध्ययनांगोपगमनस्य
विद्यार्थोपगमनापेक्षयाविशेषार्थकस्तुशब्दः तमेवाह उपगमनमित्यादिना अध्ययनस्यादृष्टार्थत्वेफलकत्वविव
क्षणदोषसाधितमितिभावः व्यावर्त्यांतरमाहेति नचतात्पर्यादीति ननुवस्तुतस्तन्निरासकत्वाभावेपिभिन्नात्मज्ञा
नमुक्तिसाधनमितिभ्रमसद्भावात्तन्निरासकत्वमस्त्येवेत्यतआह संभवतीत्युक्तमितितेनेत्याह तन्निरासकत्वस्यमेलनेति इहजन्मनि
जन्मांतरेवायुक्ताद्यनुष्ठानजनितदृष्टविविदिषावतस्स्वाध्यायनवतःप्रसक्तत्रयनिषेधाधिकारइत्याविवादपक्षा
दिजनितादृष्टवशान्निष्पन्नाधिकारिणोब्रह्मसाक्षात्कारस्यसाक्षादध्ययनलेशेवेदांतैर्मुक्तिसाधनत्वनिश्चयसंभवादिता
दृष्टाब्रह्मसाक्षात्कारेदृष्टश्चविहि

सि॰ ले॰ टी॰ १०

परं श्रवणमस्य वैशद्यं प्रतिबंधराहित्यं स्तत्र अध्ययनविधिस्त्वध्याहारो गौणः श्रुत्या संभवत्यदृष्टार्थत्वादिति विरोधप
रिहरति विधिज्ञापार्थवादस्यैवेति विश्वरूपाचार्यपक्षः अर्थवादस्यादिति वेत्यर्थः । तथा च उपाध्यायपादाज्ञ मेतनरापजनीत्याम्नाय
पुनरामन्नायते विश्वरूपाचार्यपक्षः ; प्रज्ञापतिरूपाचार्यपक्षः ; पुरोषोमाद्रपाचार्यपक्षश्चायविति प्रज्ञानरागवाक्यमात्रपा
शाखामीयफरोऽस्यापारंतरालकालविशिष्टयागविधायकं विधानादिवाक्यत्रयं तमेव वर्णाश्रमवैकल्पिकदेवतात्व
वादेनान्तरावाक्यविहितयागस्वावककमर्थवादमात्रमिति तत्र अभ्यापि तत्पूर्वेनावनद्वेहृष्टात्तत्वेन उदाहृतमिति द्
ष्टव्यं पक्षनतकारणमाव्यप्रयोगाभिप्रायमितिसूत्रे योगपदोपादानस्यवाक्यानां संभवाद्विचारसमर्थोऽधिकारि
णः इति तत्स्यात्तत्फलको नियमविधिः संभवतीति तत्र विचारसमर्थस्याधिकारिणः । कालान्तरे स्वोक्ता विनानुपप
धापनरहितवेदान्तादिनैवेदार्थज्ञानेन फलपर्यवसायिनः कारणं तत्रात्मादिनिमित्तस्यार्थस्य लब्धत्वेन वे
दार्थश्रवणे ममोक्तायज्ञानेन्नाभाषाश्रवणादौ नाम मात्रे : न च सहकार्यन्तरं विधिनियत्याधिकरणे वाल्पपादि
त्यमेन सात्विकेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेषु विधिरस्तुपगतः इति वाच्यं विचारविचार्यतात्पर्यमित्यपहेतु
स्यावस्तुमिध्याद्वकुलफलकं वाऽसंधानरूपमननेन तस्यापाभ्यासरूपनिदिध्यासनेन च वस्तवगमवैशद्य
हेतुत्वस्य च लोकसिद्धत्वेन तेषु विध्यनुपपत्तेः विधियज्ञापार्थवादस्यैव प्रशंसाद्वारा प्रवृत्त्यतिशयकर
त्वमात्रेण तत्र विधिव्यवहारात् एवं च श्रवणविध्यभावात्कर्मकांडविचारवत्तस्य कांडविचारोऽप्यध्यय
नविधिनान्यथाऽसिद्धाविनानुपपत्तिर्वक्तुनवाद्गुनयत्नवसंपन्नये सति अवधारणात्मकवेदान्तार्थज्ञानेन संभवतीति योगपताव
शानतेश्रुतिविधिविनाविचारस्यैवानित्यनयाश्रानात् यत्तु सगुणब्रह्मोपासनेन्याचार्यैरुक्तं तत्र श्रवणविध्यकारि
णः सर्वेऽनिस्पृहस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुक्तिसाधनसगुणोपासनेऽपि तदपेक्षितेरसंभवेन नन्वस्याव्यावर्त्यतयास १०
भवात्सगुणोपासनेऽपि श्रवणादिद्वारैव विद्यासाधनत्वेन नान्तरविकल्पनात् एवं च तत्तुल्यकल्पत्वस्य सगुणोपा
सनस्य श्रवणादिना सह विकल्पेन प्राप्तभावाच्च तन्निवृत्तिफलको नियमविधिः संभवति न च सगुणोपासना
याश्रवणादिकं विनैव सगुणसाक्षात्कारवन्निर्गुण

१०

परिसंख्याविधिं दूषयति नचेति श्रवणविधिना किं गृहस्थादेर्व्यापारांतरनिवृत्तिरूपदिश्यते किं वा संन्यासविधिसिद्धस्य संन्या-
सिन इति विकल्प्य मनसि निधाय क्रमेण दूषयति आद्ये संन्यासिन इति प्रशक्यत्वादिति विध्यन्तरविरोधापत्तिरशक्यत्वे हेतुः
न द्वितीये : सिद्धत्वादुपदेशस्य व्यर्थत्वादिति संबंधः ; ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्यन्तरस्य ब्रह्मसंस्थताधर्मकसंन्यासा-
श्रमविधायकत्वं परामर्शे जैमिनिनिरत्याधिकरणभाष्ये स्फुटमिति भावः : विचारविषयत्वेन वेदान्तनियमविधिरिति प-
तद्दूषयति नचविचारेति सन्निधानादेवेति अधीतसांगस्वाध्यायस्य वेदान्तेरापाततः प्रतिपन्नब्रह्मात्मजिज्ञासा जिज्ञा-
सानिवर्तकनिर्णायकत्वात्तेन विचारे प्राप्ते सति विचारविषयमन्येषामापातस्य वेदान्तानां बुद्धिस्थत्वात् वेदान्ताप-
वमपाविचारणीया इति बुद्धिरुत्पद्येत तथा च विधिविनैव वेदान्तनियमस्यालब्धत्वेन विधिनानेन नियमनमर्थमित्य
न च व्यापारांतरनिवृत्त्यर्थं परिसंख्येति युक्तं असंन्यासिनो व्यापारांतरनिवृत्तेरशक्यत्वात् संन्यासिनस्तु।
सिद्धत्वे ब्रह्मसंस्थपदस्य संन्यासविधायकेन ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्यन्तरेणाशिद्धत्वात् संन्यासविधाय-
कश्रुत्यन्तरमपेक्ष्य श्रान्तवाक्येन तस्य व्यापारांतरनिवृत्त्युपदेशस्य व्यर्थत्वात् न च विचारविध्यसंभवे
पि विचारविषयवेदान्तनियमविधिः संभवति भाष्यग्रन्थेऽध्यावर्तनसमस्तादिति शंक्य सन्निधानादेव वेदा-
न्तनियमस्यालब्धत्वेन विधिविषयत्वायोगात् स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यर्थावबोधनार्थं नियमविधिबलादेवा-
र्थः ; विधिविनैव वेदान्तनियमलाभे हेत्वंतरमाह स्वाध्यायेति अर्थावबोधेति मीमांसकमाहात्म्यमापृत्योक्तं मन्त्राणां वा
प्रिफलकाध्ययनविधिरित्यसिद्धान्तोपि प्रेक्षावाक्यानामध्ययनवाचानामर्थज्ञानद्वारा पुरुषार्थोपयोगः संभवतीति
वा वाक्यानामर्थज्ञानमध्ययनलक्ष्यं वाक्यैर्वान्यादिना फलपर्यवसायिन तद्वातिरिक्तं भाष्यग्रन्थादिज्ञानेनेतिमितिर्मीमांसा
ध्ययनविधिफलालाभवाने ; पुरुषार्थपर्यवसानकल्पनाप्रभाषाग्रन्थादिप्रसक्तिरित्यर्थः : इतिहासपुराणमादिप
दार्थः : श्रवणादीनामविधेयत्वे सूत्रभाष्यविरोधं शंकते नचेति आत्मेत्युपगन्तव्य इति सूत्रभाष्यकाराभ्यामितिशेषः :
विरोधं परिहरति प्रथमं श्रवणादीनां विधेयत्वाङ्गीकारेऽपि परिनिष्ठितत्वात्पश्चात्तान्विधेयत्वमित्याह विचारइति तत्र
चेत्यत्र तत्पदेवस्तु

सि. ले.
२१

त्वात् नच हिरण्यगर्भस्य पूर्वजन्मनि सगुणोपासनेनिष्ठत्वेन निर्गुणविचारो संभवतीति वाच्यं हिरण्यगर्भस्य पूर्वकल्पे
जन्मभेदेन सगुणनिर्गुणोपासनयोः संभवादिति चेत् कस्मिन् जन्मनि कृतात् सगुणोपासनामात्रादेव हिरण्यगर्भपदप्राप्ति
रस्ति तथा सति सगुणोपासकानां सर्वेषामेव साक्षाद्धिरण्यगर्भत्वप्रसंगात् । किं तु हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मलोकस्वामित्वस
र्वश्रीमत्त्वे जन्मप्रभृति तत्त्वसाक्षात्कारसंपन्नत्वं सर्वतत्त्वसकलभौतिकजगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यं भक्तानां त्रैलोक्येष्वपि प्र
दानसामर्थ्यं कार्यविशेषैश्चाविपर्यासादि श्रवणेनैकत्वे ललाटादुद्भवादिभावहेतुत्वे महाविष्णुनाभिकमलजातत्वादि श्रु
तं च श्रुत्यादिभ्यो निश्चित्य तामामिकल्पयन्तोके हिरण्यगर्भतापत्तिसाधनानि सगुणनिर्गुणोपासनानि तपोविशेषश्च
पालिश्च बहुषु जन्मसु प्रवृद्धाद्विशिष्टाभिज्ञानस्य पूर्वाद्विवर्द्धनेषु नवतो महापुरुषस्य कस्यचिदेव निरतिशयैश्व
र्यप्राप्त्या हिरण्यगर्भत्वं संपद्यते इति हिरण्यगर्भस्यापि जन्मान्तरीयपुण्यादिकल्पनेन वामदेवस्येवानुपपन्नो हिरण्य
गर्भस्य पूर्वजन्मन्यनुष्ठितश्रवणादेर्हिरण्यगर्भपदप्राप्तिकामनया प्रतिबद्धत्वेन तदा तत्त्वसाक्षात्कारानुत्पादकत्वो
पपत्तेस्तदनन्तरं ब्रह्मलोकाभिवाञ्छायाः सम्यक्सन्न्यासविरुद्धत्वात् विचारस्य प्रत्यगात्माननु साक्षात्कारोत्पादकमिति न
च ज्ञानोत्पत्तिस्थले सर्वत्र श्रवणादिनियमो नास्ति योगमार्गे प्रवृत्तस्य श्रवणाद्यभावेऽपि तत्साक्षात्कारोदयस्वीका
रादिति वाच्यं ओमित्यात्मानं युञ्जीतेत्योमित्येवं ध्यायथ आत्मानमित्यादिध्यानविधिबलेन तत्कारणत्वसाम्येऽपि यो
गाभियुक्तविद्यामतो योगविधिवाक्यं स्वामिन्यादिश्रौतलिङ्गसहकृतेन विचारासमर्थस्य योगमार्गे अधिकार इतित
तीयपरिच्छेदे वक्ष्यमाणत्वात् विचारसमर्थस्य विचारं विना ज्ञानोत्पत्त्यनभ्युपगमात् एवं च साधनमहत्त्वादात्तत्त्व
ज्ञानसाधनत्वेन श्रवणसिद्धेः तत्सर्वं सगुणोपासनवदत्यदृष्टसामग्री स्वतसांख्यमार्गेण तदृशं कैयोगमार्गेण वा तत्त्व
ज्ञानसाधनमिति कल्पनेन तदृष्टमात्रात् ज्ञानलाभः कल्प्यतां फलम् अन्यथा जीवनादृष्टमात्रादेवान्नपाना २१
दिप्रवृत्तिकल्पनापत्त्या तत्रापि दृष्टसाधनतायाः श्रवणजन्मान्तरीयसंस्कारहेतुके सर्वसंप्रतिपन्ने कल्पनीये न स्यात्
त् न दृष्टकारणं विना कार्योत्पत्त्ययोगस्योभयत्र तुल्यत्वात् तत्पवपं च यथा तत्त्वज्ञाने श्रुतिमार्गदृष्ट्या नियमतः ते सा

साक्षात्कारोदयसंभवतीति वाच्यं प्रमाणप्रमेयासंभावनादिप्रतिबंधनिवृत्तिद्वारा श्रवणादेस्तत्त्वनिश्चयरूपब्रह्मज्ञानो
पायत्वग्राहकन्यायाद्येवोक्तप्रमाणानुरोधेन श्रवणादेर्नित्यवदनुवादलिंगेन सगुणोपासन[illegible]वाक्रमेण परमुक्ति
प्रतिपादकस्यास्यापि श्रवणादिद्वारकज्ञानोत्पत्त्यविरोधित्वकल्पनात् श्रवणादिकं विना सगुणोपासनमहिम्नैव तत्त्व
ज्ञानोदयोपगमे देवानामधिकरणविरोधाच्च तदधिकरणे हि देवादीनामपि शरीराद्यभावात् सगुणब्रह्मोपासनेषु निर्गुणब्रह्म
विद्यासाधनश्रवणादिषु च नास्ति सामर्थ्यमेतेनानेष्वधिकार इति पूर्वपक्षयित्वा मंत्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात्
तेषामपि शरीरादिसद्भावादस्त्यधिकार इति सिद्धांतितं तत्रेदं पूर्वपक्षप्रयोजनमुक्तं देवानां श्रवणाद्यधिकाराभावे क्रमम
क्तिफलकब्रह्मोपासनया प्राप्तदेवभावस्यापि श्रवणाद्यसंभवेन विद्योदयासंभवात् पुनरावृत्त्यापत्तौ क्रममुक्तिकाम गा
स्य सगुणोपासने प्रवृत्त्यभाव इति सिद्धांते तु देवानां श्रवणाद्यधिकारसत्त्वादुक्तप्रवृत्तिसिद्धिरिति प्रयोजनं दर्शितं तद्
देवप्रयोजने देवताधिकरणव्याख्यानभाष्यसंग्रहेण दर्शितं न त्वाचार्यभाष्ये तत्र स्वार्थित्वादिसंभवादुपपन्ने देवादीनाम
पि ब्रह्मविद्यायामधिकारः क्रममुक्तिदर्शनान्यपि एवमेवोपपद्यन्त इति एवमेव च स्याद्देवादीनां श्रवणाद्यधिकारस
त्त्वेवेत्यर्थः तेषां श्रवणाद्यधिकारे यानि श्रौतलिंगानि पूर्वमुपन्यस्तानि तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद
भवत्तथर्षीणामेकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेत्येवमादीनि तानि यथा उपपद्यन्ते तथान्य
पि शब्दार्थः ननु सगुणब्रह्मोपासकानामपि सर्वेषां श्रवणादिनैव ज्ञानोदय इत्यनियमो नास्ति सगुणोपासकस्या
पि हिरण्यगर्भस्य बृहदारण्यभाष्ये पुरुषविधब्राह्मणव्याख्यानावसरे श्रवणादीनां प्रतिपालनादीनां चाभावेऽपि ज्ञा
नजन्मप्रतिपादनादिति चेन्न हिरण्यगर्भस्यापि वामदेववत् जन्मान्तरीयश्रवणादिनैव ज्ञानजन्मसंभवात् तत्रै
व भाष्ये श्रवणमनननिदिध्यासनानां साक्षात्कारे पुविषयतादिति वाक्ये साक्षात्त्वेन श्रवणादेः ज्ञेयब्रह्मव्यंजक
स्याप्रतिपादनादुपेक्ष्यावश्यकत्वेन जन्मान्तरीयश्रवणादिकल्पनस्य तद्भाष्यवाक्याभिप्रेतत्वस्यावगम्य
मानेऽपि तत्तद्वेभावे श्रवणादिकं विना कार्यकारणशुश्रूषादिमात्रेण ज्ञानजन्मप्रतिपादनस्याभ्युपगमवाद
त्वोपपत्तेः हिरण्यगर्भस्य वामदेवस्येव जन्मान्तरीयज्ञानसाधनेकल्पनीये सति के श्रवणादिकल्पनस्यैवन्याय्य

सि. ले. प्रसक्तेश्च विनिगमनाविरहेण इहैतदन्वेषणं सर्वेनीतिवृत्त्यन्त्या कार्यमात्रं सृजतश्चाद्वैते नोच्यते जीवेतिस्थितिलभते श्रयं
२२ तिलीयमानानि संविशन्ति यदभिसंविशन्ति येन ताटस्थ्यं गच्छन्तीति पाठवत् तत्कारणं ब्रह्मेति द्विजिज्ञास्यविशेषणं सविदा
नेहैकरसस्य प्रत्यग्रूपेण ज्ञानं स्वात्मतानुवृत्ते सिद्धस्वरूपस्य मात्रेण कस्यात्कारालाभात् सम्प्रत्ययेन विचारो लक्ष्य
तेऽनन्तलक्षणमुखेन ब्रह्म विचारयेत्यर्थः। अत्र यतो वा इमानि जायन्ते इत्युत्पत्तेर्येन जीवन्तीति तद्रूपस्थिते यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति तद्र्लयोक्तेति न
शक्तिपाठे सति जगज्जन्मकारणत्वेन स्थितिकारणत्वेन लयकारणत्वेन च प्रत्येकमेव ब्रह्मणो ब्रह्मलक्षणमुक्तं स्या
त्तत्तथापाठे सत्यपि जन्मादित्रयकारणत्वस्य ब्रह्मलक्षणमुक्तं भिन्नतिशक्तिभावानितत्त्वात् इति जगज्जन्मस्थितिल
यस्थितिनिर्देशेन ब्रह्मसप्तमी यतो वा इमानि जायन्त इत्युपक्रम्य तद्ब्रह्मेति श्रुत्या लक्ष्यब्रह्मणः कारणत्वसमत्वप्रतिपा
च दनात्रासम्भवः। न तद्ब्रह्मेत्येकवचनेन लक्ष्यब्रह्मव्यक्तेरेकत्वावगमात् त्रयाणामप्यवकाशान्तरदोषद्वयाभावेसिद्धे कृतत्वाप्रोन

जगज्जन्मस्थितिलयेष्वेकैककारणत्वमप्यनन्यगामित्वात् लक्षणं भवितुमर्हतीति चेत्

22 व्याप्तिरपि नास्तीत्याह अनन्यगामित्वादिति ब्रह्मान्यगामित्वाभावादित्यर्थः। ननु प्रधानेऽतिव्याप्तिरस्ति साङ्ख्यैस्तथा
दानत्वाभ्युपगमेन तदुपादानतया जगज्जन्महेतुत्वस्य धारणया स्थितिहेतुत्वस्य लयाधारतया लयहेतुत्वस्य च तत्रापि स
त्वादिति चेत् तत्तत्कर्तृत्वस्यापि लक्षणे विशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् जडे प्रधाने तदयोगात्। न च तत्तत्कर्तृत्वमेव प्रत्येकं ल
क्षणमस्तु किं तदुपादानत्वरूपविशेष्येणेति वाच्यम् अदृष्टद्वारा जगज्जन्मादिकर्तरि जीवेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् परि
च्छिन्नजीवस्य च तदुपादानत्वायोगात्। न च साक्षाज्जगज्जन्मकर्तृत्वेनेश्वरस्यापि जगत्स्थितिहेतुत्वसञ्जिहीर्षया जगत्सं
हर्तृत्वे च लक्षणमिति विवक्षया जीवेऽतिव्याप्त्यभावादुपादानत्वरूपविशेष्यं व्यर्थमेवेति वाच्यम् तर्हि उपादानत्वमपि पृथ २२
गेव लक्षणमस्तु मायायाः ब्रह्मोपादानमात्रस्य टङ्कत्वेन पृथगुपादानत्वालाभात् प्रधानादिकारणान्तरस्य चाप्रामा
णिकत्वेनातिव्याप्तिरभावादिति भावः। प्रत्येकं लक्षणत्वसंभवमङ्गीकरोति सत्यमिति त

इतिमार्गैर्विचार्याथजगादपरमेश्वरः इतिसंग्रहकर्त्तापितृतीयपरिच्छेदे सांख्ययोगशास्त्रितमार्गद्वयमेवविद्यावाप्त्यु
पायत्वेनवदति एवंश्रवणमननादिसाधनानुष्ठानश्रवणस्यविद्यावाप्तिहेतुत्वमित्यत्र शं सर्वसंप्रतिपन्नं स्थितेभारतीप
थः ध्यानदीपेविद्यावाप्त्युपायान्तरमप्याह इतिग्रन्थेनतद्दर्शितं [illegible] षं :विद्याधिकारिणोविचारसमर्थस्यप्रतिषेधाभा
वे वेदान्तश्रवणमनुष्ठेयंसतितुप्रतिषेधेइतिहासपुराणभाषाप्रबन्धादिश्रवणमनुष्ठेयंविद्याधिकारिणोविचारास
र्थस्यतुवैराग्यकस्ययोगशास्त्रितनिर्गुणोपासनमनुष्ठेयंमार्गद्वयासंभवेवतत्संभवयोग्यजन्मप्राप्त्यानंतरानु
ष्ठानंद्रागज्ञानलाभइतितथाचश्रवणाधिकारिणःश्रवणस्यनित्यप्राप्तत्वात्तत्तुल्यकल्पनयासाध्यंनान्तरस्यक
स्यचिदिहकल्पस्यसम्भवत्यवाप्राप्त्यभावान्नतत्रविध्यपेक्षाइतिसिद्धं एवंब्रह्मसाक्षात्कारंप्रतिश्रवणादेर्नित्यप्राप्त
नविधिविनैवश्रवणाद्यनुष्ठानेऽसिध्यतीतिशङ्कापादितेरस्तानीविचारानुष्ठाने [illegible] विध्यपेक्षाभावमीपयथाकर्मकाण्डश्र

विचार्यस्यचब्रह्मणोजगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वेनलक्षणमुक्तं यतोवाइमानिभूतानिजायन्तइत्यादिश्रुत्या
वणंकर्मवाक्यविचारःकर्तव्यइतिपृथक्विध्यभावेऽप्यध्ययनविधिबलादेवसिध्यति एवंवेदान्तश्रवणमपितद्वला
देवसिध्यतीतिनश्रोतव्यवाक्येपृथक्विचारविध्यपेक्षास्तीत्याशयेनोपन्यस्तमिति एवंवेदान्तलोकेनएवश्रवणादेः
प्राप्तत्वसतिश्रवणविध्यपेक्षाभावादित्यत्रार्थः श्रोतव्यवाक्यार्थोविचारेनप्रथमसूत्रार्थस्य [illegible] :कर्मप्राप्तेर्हि
यसूत्रार्थसंग्रहातिविचार्यस्यचेतिचकारोऽवधारणार्थःस्यचकृत्याद्येनसंबध्यतेकृत्स्नवललक्षणसूत्रेनतद्व्या
प्यादिलक्षणवन्तंब्रह्मसाक्षात्कारमित्यर्थः येनजातानिजीवन्तियत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिवाक्यश
घ्यादिपदार्थःश्रुतोयतइतिपञ्चम्याब्रह्मणःनिरूपितसमस्तज्ञानात्मकब्रह्मोपादानत्वेसर्वज्ञत्वस्यःश्रुतत्व
धानपरामर्शित्वस्याभावात् ततश्रुपञ्चकत्तिसामर्थ्याद्ब्रह्मणःसाक्षादनुपपन्नमकस्यपक्षलक्षणलक्षणेनपञ्चमी
व चश्रुतिवाक्येहेतुसामान्येवावर्त्ततेहेतुत्वंसामान्यचश्रुतिकर्तुमपसाधारणमित्यर्थोविकारेऽभिन्नेनिमित्तोपादाननन्तद्व
येलक्षणलक्ष्यतेऽस्यप्राप्तेनपृथक्अपेक्षितसर्वज्ञत्वानेमूलकारणत्वमुपलक्ष्यत्वादिमहाभूतेषुप्राप्तिःवचदृह:

सि॰ ले॰ टी॰ २३

विनाशितद्गुणग्रहणपदेनेदं विशेषणं लभ्यते लोके हि दध्यादिरूपमुपसेचनं त्वमिश्रितान्नादिनाशे साधनेदृष्टमिति
स्मात्तु उपसेचनपदप्रयोगबलान्मृत्युकस्य चराचरात्मकस्य जगतो विनाशनेप्रतीयते न दृष्टुसागरनब्रह्मतत्र
पयदेपारजहल्लक्षणया कृत्स्नजगत्परत्वेव प्रतीयते न स्मातिसंदेहित्यापिपत्कृष्णार्थे कृत्स्नजगत्संहर्तृत्वरूपं ब्रह्मलि
ङ्गमातिपवेशिनिश्चमसदृनीयतद्गुणयोगात्प्रतीतेनात्ता किं जीवः उत परमात्मेति संशयः तत्र पूर्वपक्षः जीव एवे
ति लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणात्तृत्वस्य भोक्तृत्वरूपताप्रतीतेन परमात्मानश्नन्निति वचनेन तस्य भोक्तृत्वनिषेधादिति
सिद्धान्तस्तु अत्ता परमात्मा कुतः चराचरग्रहणात् मृत्यूपसेचनपदानुरोधेनेर्हवाक्ये तात्पर्यात्स्य चराचरा
त्मकसकलजगत्संहर्तृत्वरूपत्वप्रतीतेने च परमात्मनोऽन्यस्य जगत्संहर्तृत्वसंभवति न च लोकप्रसिद्धिवलादत्त्व

केप्रत्येके ब्रह्मलिंगत्वापन्नत्वमिति कौमुदीकारः

23 भोक्तृत्वरूपभातीस्तु कृमितिवाच्यत्वमसिध्यत्वयावाकाशेषाधीमविनाशपगुणप्रसिद्धेर्योग्यत्तरत्वेन वलव
त्वादत्ता परएवेति निर्णयः ससंहर्ता परमेश्वरएवत्र निर्विशेषभेदकल्पनयावर्त्ततेन निर्विशेषपरमात्मानमित्या
दस्यकोविदनकोपीतिनस्यदुर्विज्ञेयत्वमुदाहृतमत्र च नत्वं प्रपादेन विवित्तिनमितिवाध्यं अन्तर्याम्यधिदैवादिषुतद्
मेव्यपदेशात् परमचलोकपरंचलोकं सर्वाणि च भूतानि योन्तरोयमयतीत्युपक्रम्य यः पृथिव्यांतिष्ठन्नित्यादि
नाकाशद्युपर्याया वायुनाकारस्याधिदैवतमित्युपसंहृत्य पुनः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् यः सर्वेषु लोकेषु यः सर्वेषु देवे
षु यः सर्वेषु यज्ञेषु इत्यादयः केचन पर्यायाः काण्वमाध्यन्दिनपाठभेदेनाम्नाताः तत्राधिदैवाधिषु देवस्तलोकवेद
यज्ञादिषु श्रुतेनान्तर्यामी परमात्मा कुतः तद्धर्मव्यपदेशात् तद्धर्मस्य परमात्मधर्मस्य विशेषेण सर्वास्मिन्कर्तृत्व
रूपस्य विधायत्वस्य येन जातानि जीवन्तीति श्रुतिसिद्धस्य वाक्योपक्रमे यइमं च लोकमित्यादिना व्यपदेशात्तज्जी २३
वादिरन्तर्यामी न स्यात् कृ धर्मासंभवादिति सूत्रार्थः जगद्धारविनाकोऽपि तकीश्राद्याणेवालाकाजातपञ्चसंवा

तर्हि श्रुत्या त्रितयकारणत्वेन कथं लक्षणमुक्तमित्याशंक्याह श्रुतेरपि द्वयेकलक्षणपरतात्पर्यमेव न स्वप्रयोजनाभावा
दित्याशयेनाह लक्षणं स्वरूपमेवेदमिति इदं जगत्कारणत्वं जन्मादीनामेकैकं निरूपितं परस्परनिरपेक्षं सल्लक्षणं
स्वरूपमेव श्रुत्याभिमतं न तु त्रितयनिरूपितकारणत्वं स्वरूपमेकं लक्षणमित्यर्थः स्वरूपस्यानेकपरत्वे तन्नियमपरं
तत्तोपाधिकाशंकासंवरेणोक्तं जन्मादित्रितयं वाच्यं जगत्संहर्तृत्वादेः प्रत्येकं ब्रह्मलक्षणत्वे सूत्रकारसंमतिमाह
जन्मायेति सूत्रे आदिपदेन स्थितिलयौ गृह्येते अस्य जगतो यदधिकरणं तत्सत्यं ब्रह्म इत्यर्थः केवलपदस्य तेनापि वक्तृ
त्वत्रयाभिमतत्वापत्तेर्नन्वस्य परस्परनिरपेक्षत्वेनैककृत्या वेदान्तेषु ब्रह्मलक्षणत्वेन श्रुतत्वात्प्रत्येकं श्रोदनपाकसाधनत्वेन
कित गोणः लोके श्रोदनपाकसाधनत्वस्याग्नौ येन प्रसिद्धेरग्नीषोमीयेनेति भावः पाकसाधनत्वं स्वर्णेनेत्यत्र वच
स्वरूपलक्षणेनौदनपाकसाधनत्वस्य प्रत्येकं तत्तल्लक्षणत्वे नाभिप्रायेण स्वरूपं तेनैवौदनपचना

स्वलक्षणं स्वरूपमेवेदं परस्परनिरपेक्षं । शक्तिरेवात्र जगतो ग्रहणादिन्याधिकरणेषु सर्वसंहर्तृत्वादि

चतुर्थं स्यादनीयते द्विविधमस्ति भुजिक्रियाकर्मतात्मकं भोज्यत्वरूपं तत्सर्वं विनाशतत्त्वरूपमपरं तद्भोज्यत्वगुण
प्रसिद्धः नन्वविनाशत्वगुणः सौगतोऽयोगे च प्रसिद्धगुणवत्त्वात्तेषां प्रथमप्रसिद्धि शास्त्रसिद्धि भवत्वत्त्वं चिन्तयादि
गुणवोपादीयते प्रसिद्धत्वादन्यत्वेन तन्नोपि विनाशत्वादिगुणः एवं प्रकृतेऽपि लोकप्रसिद्धिबलाद्भोज्यत्वगुणवद
न्नप्राहयत्वीयते प्रसिद्धं च ब्रह्मणस्तत्वं योगरूपस्य योगि रूपो भोज्यत्वं प्रसंगतश्च ब्रह्मणस्तत्त्वं पश्यतोऽस्य भोज्यत्वप्रतीतिस
हान्नत्वमिति संबंधि निपकुर्त्वार्थः एवं प्रतीतिमात्रं तेनभोक्तृत्वरूपजीवलिंगपर्यवसानं प्रभूतत्वादन्नपदस्यास्य स्यपसे
चनपदसन्निधानात्तब्रह्मणस्तत्त्वं योगार्दिनाशनत्वगुणः सौक्तिकयोनत्वभोज्यत्वगुणः सोपि रूपब्रह्मणस्तत्त्वयोगकर्मक
भुजिक्रियायोगस्तत्त्वो रूपमेचनत्वासंभवेनस्यत्युपसेवाप्रसेवनं भिनत्वात्तस्यानन्तपशमनगतब्रह्मणस्तत्त्वयोगार्दिनाशा
नेऽन्यस्यासहायत्वमस्तीति तेनैतदन्नत्वयप्रशमक्तिः तदानन्यतिसंबंधि निपकुर्त्वार्थः एवं प्रतीतिमात्रं नेसंहर्तृत्वरूपं पं

मे

पंचदशी

सि॰ ले॰ टी॰ २५

जीवपदत्यागेनोक्तं तत्पदोक्तविलक्षणपदाप्रवणत्वेन तथाचायमस्यार्थः चेतितव्यः कृष्णः परमात्मा तत्र जगत्

रचनाप्रवहेन स्थितिः कर्मणः स्यात् जगद्धाविनाशस्य रहितार्थः ; कृष्णः परमात्मेति किंतु भेवच सर्वसहस्त्वादिकं मित्रत्वा

दिपदेनान्तर्यामित्वं चकारेण सर्वनियन्तृत्वं सर्वस्थितिकर्तृत्वं जगद्धाविनादिकरणेन सर्वजगत्कर्तृत्वमिति कर्तृत्वं च

गृहीते नतु यतः इत्यादिसूत्रे तथा जीवव्यावृत्तेश्च स्वरूपं चावश्यं ब्रह्मणो लक्षणस्य मिलितान्यपि लक्षणमयुक्तं तद्धि जि

ज्ञासस्य लक्षणं ब्रह्मेति वाक्यशेषानुसारेण किं तु नेत्यादिवाक्यार्थः स्वतो द्वितीयजिज्ञास्यब्रह्मलक्षणं नेति परस्य तत्सेवावगमादित्या

शंक्याह तेन तथा स्वतन्त्रब्रह्मलक्षणं परं न मुपगच्छतामनमाह अन्येति चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं स्वेनोपादानत्वेन तिप

न्निहि ब्रह्मणो द्वितीयत्वबोधहेतुः नचचेतनानामनित्यत्वात् कथं तदुपादानत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं तेषां स्वरूपेण नित्यत्वे

अन्येत्यजन्मकारणत्वस्य स्थितिकारणत्वस्य च निमित्तकारणसाधारण्यादुपादानत्वबोधनायशपेचस्य

ब्रह्मणो लयोदर्शित अस्तब्रह्मजगदुपादानं तज्जन्मनिह्रदजन्मनि कुलालवत्तत्स्थितौ राज्यस्थेमिव रा

ज्ञवदुपादानादन्येदेव निमित्तं भविष्यतीति शंकाव्यवच्छेदायतस्यैव जगज्जन्मजीवननियामकत्वमुक्तं

24

पि शरीरवद्रूपवैशिष्ट्यतया कार्यत्वोपगमात् नचैवमपि ब्रह्मापेत्तयाद्वितीयस्य तत्कार्यस्य विद्यमानत्वात् कथं तदुपा

दानत्वमद्वितीयत्वज्ञापकमिति वाच्यं कार्यस्य हि उपादानमेव वास्तवं स्वरूपं न तु तदतिरिक्तं वास्तवं स्वरूपमस्तिना सि

मरूपात्मकं जगद्रूपं तु मिथ्यास्तमित्यारंभणाद्यधिकरणेषु व्यवस्थापितत्वात् अतस्सर्वोपादानत्वे सर्वस्य वास्तव

स्वरूपं ब्रह्मैवेति बाधद्वारा ब्रह्मणो वास्तवाद्वितीयत्वबोधहेतुर्भवति अद्वितीयब्रह्मबोधश्च मुक्तिहेतुरिति मुक्तिप्र २५

योजनकब्रह्माद्वितीयत्वबोधहेतुस्तेनोपादानत्वज्ञापनार्थं यस्ययत्नमिस्मविशन्तीति श्रुतिभागेन ब्रह्मणि सर्वस्य

तल्लयो दर्शित इत्याह उपादानत्वेपि नतु घटाद्युपादाने मृदादौ घटादिलयादर्शनेवज्जन्मादिकारणत्वस्यापि स

त्वेनतद्वत्पदमुपादानत्वज्ञापकं स्यादित्याह जन्मकारणत्वस्येति निमित्तकुलालदंडचक्रादि

नण्वोर्वचने श्रूयते यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः पुरुष इति गुरुवेदितव्यो वेन श्रुतः
पुरुषः जीवः परो वेति संशये जीव इत्येवं प्राप्तः पुरुषपदस्य जीवे रूढत्वात् पुण्यापुण्यलक्षणेन कर्मणा भवति कर्म हेतुत्वात्
हृचन्तुरित्यादौ वेदे लोके च पुण्यकर्मापपन्नः सर्वोऽचर्षणेतत्र ... त्यादौ कर्मपदस्य धर्माधर्मयोगदर्शनेन तत्र रूढत्वाच्च
चतुः प्राणभागपिनद्बल्लाकावित्यर्थः कर्मसंबन्धी पुरुषो जीव एव न परमात्मा तस्य धर्माधर्माभावात् चैतेषां पुरुषाणां कर्ते
ति वाक्येन वेदितव्यपुरुषस्य प्रकृतत्वादित्य चन्द्रादिपुरुषकर्तृत्वमुच्यमाने जीवकर्तृत्वं संभवतीति वाच्यं भोगोपकरणभू
तान् प्राणादित्यादि पुरुषान् प्रति भोक्तुर्जीवस्यादृष्टद्वारा कर्तृत्वोपपत्तेः तत एव यस्य वैतत्कर्मेति वाक्ये सफलमदृष्टद्वारा
प्रकृतपुरुषकर्तृत्वोपपादकत्वाच्चैत्येवं प्राप्ते सिद्धान्तः कर्मशब्दस्य न धर्माधर्मादौ रूढिमूलत्वात्कर्मेति प्रसिद्धवृत्तौ
न परिस्पन्दे तस्य रूढत्वात्कथं न हि धर्माधर्मात्मना यौगनिर्वाहः विहितप्रतिषिद्धरूपदेहादिपरिस्पन्दजन्यधर्माधर्मलक्षण
पाश्रयोगोपपत्तेर्न चैवं ध्यानादिरूपमनोमात्रव्यापारजन्ये धर्माधर्मे परिस्पन्दजन्यत्वाभावेन लक्षणापाश्रयोगायो
गे सति परिस्पन्दरूपधर्माद्यवचनेऽपि रूढिरपरिहार्येति वाच्यं नहि प्रकृते विविक्तगमनाविरहेण रूढेरनुन्मेषसंनिकृष्टेतर
ति कर्मेति श्रुतपदस्य कर्मपदेन कार्यमात्रमाह एतत्पदसमर्पितस्याप्रकृतत्वात् कार्यमात्रमाह प्रकृतत्वस्यान्यत्रासंभवाद्योग्य
स्य कर्मपदस्य चिह्नाभावात् तथा चैतत्तत्कृत्स्नजगद्यस्य कर्म कार्यमित्यर्थलाभेन वेदितव्यपुरुषस्याशेषजगदुत्पत्तिकर्तृ
त्वसिद्धौ तत्स्वरूपस्य लिङ्गप्राणादित्यादिपुरुषकर्तृत्वमपि न प्रत्यगात्मजीवस्य संभवति एतेषां पुरुषाणां कर्तेत्येतत्प्रत्युक्तं कर्तृत्वग्रह
णं संभवे गौणकर्तृत्वग्रहणायोगात्तत्र वाक्यशेषे जगतः कर्तेत्येतत्तत्र प्राणादित्यादिकर्तृत्वस्यापि लाभात्पृथक् तदुक्ति
र्व्यर्थेति वाच्यं महाब्राह्मणवादादिन्यायेन चन्द्रादिपुरुषाणां महात्म्यं समर्थकत्वेन तत्पुरुषज्ञानपरत्वं समस्तव्यापि
निर्वर्तकत्वेन पृथगुक्तिः सफलत्वात् पुरुषपदस्यापि न जीवे रूढिः पूर्णत्वात्पुरुष इति योगेन वक्तृत्वात् जगद्व्यापि नित्य
स्य ब्रह्मणो वक्तृत्वेऽपि जीवेऽपि प्रयोगोपपत्त्या न रूढेः कल्पना नैतत्कल्पनेऽपि योगवत् रूढेरपि जीवब्रह्मसाधा
रण्येन तन्मात्रैकलयेनोपपन्नेश्च न पुरुषश्रुतेः

सि. ले.
टी.
२५

ननुब्रह्मणिविवर्त्तप्रपंचयोरारोपे सिद्धान्तेउपेयमानेआरंभवादेन आरम्भस्यारंभकाद्भिन्नरूपेणपत इति आरम्भविवर्त्तयोर्भेदः
स्पष्टः सिद्धान्तेऽत्र परिणामवादेऽपि सांख्याद्यभिमते परिणामपरिणामिनोरभेदाभ्युपगमात् विवर्त्तपरिणामयोर्भेदः
कथमवगन्तव्य इत्याशंक्य लक्षणभेदात्तदित्याह वस्तुन इति वस्तुन उपादानत्वाभिमतस्य अन्यथा पूर्वरूपापायेनरूपा
न्तरेणभावः भवनं अवस्थान्तरप्राप्तिः अन्यथाभावः अवस्थाविशेष इति यावत् तत्समसत्ताकः तेन वस्तुना समा सत्ता यस्य अन्य
थाभावस्य स तथा तथाचउपादानत्वाभिमतवस्तुसत्तासमानसत्ताकत्वेसति तदवस्थाविशेषरूपत्वं तत्परिणामत्वमिति
परिणामलक्षणंपर्यवसितं तत्रविवर्त्तकारणप्रसंगेतत्रतुपरिणामत्वेकारणायविशेष्य विवर्त्तलक्षणमाह
तदिति वस्तुनस्तदसमसत्ताकोऽन्यथाभावोविवर्त्त इति समन्वयः उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्ताविषमसत्ताकत्वेसति तदव
स्थाविशेषरूपत्वंतद्विवर्त्तत्वमिति विवर्त्तलक्षणं उपादानत्वाभिमतस्वरूपस्यसत्ताविषमसत्ताकत्वे चैतन्यस्याव्याप्तिरिति तस्य

वस्तुनस्तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः तदसमसत्ताको विवर्त्त इति कारणसलक्षणोऽन्यथा
भावः परिणामः तद्विलक्षणो विवर्त्त इति वा कारणाभिन्नं कार्यं परिणामः तद्भेदं विनैव तद्व्यतिरेके
णदुर्वचं कार्यं विवर्त्त इति वा विवर्त्तपरिणामयोर्विवेकः अथ शुद्धब्रह्मोपादानमिष्यते ईश्वररूपेणवन्

यद्वस्तु विवर्त्तकारणायविशेष्य परिणामकारणायसत्यत्वे ब्रह्मचैतन्यस्यपारमार्थिकीसत्ताव्यवहारादिप्रपंचस्यव्याव
हारिकीसत्ताशुक्तिरजतादेः प्रातिभासिकीसत्तेति सत्तात्रैविध्याङ्गीकारमतेलक्षणभेदउक्तः ब्रह्मणिव्यवहारादौशुक्तिरज
तादौचसर्वत्रब्रह्मस्वरूपस्य तात्त्विकैकसत्तानन्तदतिरिक्तेति मतसाधारण्येनलक्षणान्तरमाह कारणसलक्षण इति उ
पादानत्वाभिमतवस्तुसलक्षणत्वेसति तदवस्थाविशेषत्वमिति परिणामलक्षणं अत्रसालक्षण्यं जडरूपत्वादि परिणाम
परिणामिनोर्जडत्वनियमात् नकाप्यव्याप्तिशंकास्पदम् वस्तुनोपादानरूपपरिणामकारणायविशेष्यप्रपंचस्यसविपरिणा
मित्वकारणायसत्यत्वविवर्त्तलक्षणमाह तद्विति उपादानत्वाभिमतवस्तुविलक्षणत्वेसति तदवस्थाविशेषत्वं तद्विवर्त्त
त्वमिति विवर्त्तलक्षणम् अत्रचिज्जडरूपवैलक्षण्यं विवक्षितं वियदादिप्रपंचवत् शुक्ति २५

25

नहि ब्रह्मणो जन्मादिकारणत्वश्रुतिपादकत्वं तटस्थलक्षणमात्रश्रुतिपादकत्वादेव श्रुतिसिद्धेरित्येवत्याह अस्तीति यतो जन्मस्थुपादा
नमस्तद्वृत्तिरित्रिकं लीलारूपजगज्जन्मस्थितिलयोपादानं ब्रह्मापि तथा यस्मात्कर्तृरूपेण मित्तेनभविष्यतीति भवस्वविशेषोदाय
नम्यैवब्रह्मणएव च ब्रह्मणो जगज्जनकत्वे च सूक्तेः तथा जगज्जन्मस्थितिपालन रूपेपालनीयस्वभावोऽपि पादानातिरिक्तेरा
न्यैव ब्रह्मणएवब्रह्मणो जगज्जनकत्वे च सूक्तेः तथा जगज्जन्यैव ब्रह्मणो नियन्तृत्वात् स्थितिहेतुत्वे भविष्यतीति शंकाव्यवच्छेदाय
जगज्जगत् ; स्थितो जगदुपादानब्रह्मापि तथा यस्यापि निमित्तेनियन्तृतया स्थितिहेतुत्वे भविष्यतीति शंकाव्यवच्छेदाय
न्यैवब्रह्मणा जगज्जीवननियामकत्वेऽपि तस्य तदाधारत्वमित्यर्थः ; तथा च निजगज्जनननजीवननियामकत्वाभ्यां जगदुपा
दानब्रह्मणएव तन्निमित्तत्वे तत्रोक्तो सिद्धान्ताभिप्रायः ; इदं च लक्षणमेकसदेवाभिन्ननिमित्तोपादानत्वेवर्यवस्यत्
द्वितीयब्रह्मलक्षणेति ब्रह्मवान्निर्विशेषं चस्वत्त्विलक्षणकानिराकरणद्वारेणज्ञापयतीति लक्षणसहितोऽर्थः ; नि
मित्तेचतदुपादाने चेति निमित्तोपादानयोरभिन्नं चेतननिमित्तोपादाने चेतिद्वन्द्वः कर्मधारयः आद्यकर्मधारयोत्तरं निमि

तथा चैकमेवेदं लक्षणमभिन्ननिमित्तोपादानतया द्वितीयब्रह्मोपलक्षयतीत्याह ; ब्रह्मैवोपादानत्वमद्वि
तीयत्वं स्याच्चेत्तत्रापि प्रधानपरमाणुनामिवारम्भकत्वरूपेणवाच्यं तेन विवर्तपरिणामित्वरूपं किन्तु अविद्यया
विपदादिप्रपञ्चरूपेण विवर्तमानत्वलक्षणं

तोपादानयोरभेदे हेतुर्द्विगुणं रूपं कर्मधारयावगतोऽभेदः ; ऐक्यलक्षणमेवं नीलोत्पलादौ गुणगुणिनोरि
वतादात्म्यरूपइति ज्ञापनार्थमिति बोध्यं ननु पञ्चमीश्रुत्या सर्वस्य तदुपाधारत्वलिङ्गेन च निश्चितं ब्रह्मणउ
पादानत्वं प्रधानस्येव परिणामित्वरूपं वा परमाणूनामिवारम्भकत्वरूपं वा स्यादेतयोरपि तस्य पञ्चपादानस्य जगद्रू
पविवर्ताधिष्ठानत्वरूपं वा वाच्यमेतत्त्रयं नाद्यः ब्रह्मणः कूटस्थत्वात्परिणामित्वासम्भवाद्देहपरिणाममपरिणामित्वाभेदाद्वा कार्य
कारणब्रह्मणः परिणामिते पारिणामिकजन्मादिरूपाविकारप्रसङ्गः तथा च जन्ममरणादिविकारशून्यतालक्षणश्रु
तिविरुद्धं स्यात्तथास्याभेदेनतनश्रुतेः स्यात् तस्यापरिणामित्वेन सम्भवति न द्वितीयः ; अद्वितीयत्वात् ब्रह्मणः ; ब्रह्म
णः सद्वितीयतोहि परमाणुद्रव्यसंयोगवदनेकसमवायाधिककारणताभावात् सम्भवादारम्भकत्वमवेदित्याशयेनाह ब्रह्मण

श्रुति तृतीयप्रकार- परिशिष्यत इत्याह किं विना। श्चिति

सि॰ ले॰
टी॰
२६

26

तेषु पूर्वं सिद्धस्यैव कर्तृत्वदर्शनात् तदुत्पत्तिनिमित्तोपादानेन सह कार्यस्य संबन्धानुपपत्तेश्च पूर्वं तत्र कार्यस्यास्तित्वात्पूर्वं सि-
द्धयोरेव हि पश्चात्संबन्धसम्भवः ; असम्बन्धाच्छशशृङ्गादेरपि कारणसंबन्धस्य दुर्घटत्वात् कारकव्यापारात्पूर्वं कार्यस्य
तत्सत्त्वे लक्षणानेककारेण तु देवपश्चादुत्पत्त्यभावप्रसङ्गाद् दुर्घटत्वात् सिद्धं तस्मात् कार्यस्य सत्त्वेन प्राक्काले कार्यकार
णयोर्भेदे मानाभावात् भेदः सिद्धः पश्चादुत्पत्तावपि भेदेऽपि कर्तव्य इति कार्यकारणभेदवादिनः सांख्यादयः ; न
भेदवादिनः नैयायिकादयस्तु वदन्ति कार्यकारणयोरभेदो न संभवति तद्भावविरोधात् नहि तस्यैव तत्कार्यत्वं तत्का-
रणत्वं च संभवति अर्थक्रियाभेदाभावप्रसङ्गाच्च नहि जलाहरणाद्यर्थक्रिया मृत्पिण्डेन संभवति घटोत्पत्तेः प्रागपि
तत्प्रसङ्गात् नापि घटोऽर्थक्रियायाः संभवति घटस्य हेतुत्वं स्यात् अपि तु घटोत्पत्तेः तत्प्रसङ्गात् कार्यस्य कारणव्यापारात्पूर्व
सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् तदा घटादेर्वोपलम्भप्रसङ्गाच्च तदुक्तं पञ्चदश्यां सद्वयेन घटोऽभिन्नो वियोगे स-
त्यनीक्षणात् नाप्यभिन्नः प्रागपि दृष्टिशायामनवेक्षणात् इति वियोगे सति घटः कोऽस्मिन्नर्थे विवेचने क्रिय-
माणे इत्यर्थः ; एवं कार्यकारणयोर्भेदवादिभिश्चाभेदवादिभिश्च दर्शिते : परस्परप्रतिहतत्वमशक्यं न्याय्यः ; कार्य
स्य कारणाद्भेदाभेदाभ्यामप्यनुपपत्तेः सत्तासत्ताभ्यां चोक्तिरूपत्वात् तस्मात् तत्रासिद्धकारणेन तु कार्योत्पत्तेः एवं का-
ले कार्यकाले कार्यनाशकाले चानुवर्तमानेन कार्याद्भेदेन सत्त्वेन चानिरूपणादि तत्त्वाकारतात्सत्यमेव कार्यापेक्षया
एवं घटादेश्चावान्तरकारणस्य तन्तुकार्यापेक्षया सत्यत्वे सिद्धेऽपि परमार्थसत्यत्वं नोपपद्यते अन्यस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यै-
व बाधितत्वात् ब्रह्मणस्तु परमार्थसत्यत्वं सदात्मना बाधशून्यत्वात् अभ्युपगम्यते अतएव जगत्कारणस्य सत्यत्वे स्व-
घटादिसत्यत्वं जगतो मिथ्यात्वे च स्वप्नादिकार्यस्य घटादेरन्यत्वे च दृष्टान्तत्वेन श्रुत्या उपादीयते तदुक्तं पञ्चदश्यां एवं मा- २६
यामयत्वेन विकारस्यानृतता मता विकाराधारमृद्वस्तु सत्यत्वं प्रविविच्यते इति श्लोके विकारास्त्वनृता दोषैर्वाक्य-
व्यापकलापः ; एवं शब्दार्थः ; दृष्टान्तत्वेनेति शेषः ; उक्तं च भामतीनिबन्धने तदनन्यत्वमारम्भणेन विकारजातस्य निर्वाच्य-
तयासिद्धमन्यत्वे कारणस्यानिर्वाच्यतया सिद्धे सत्यत्वे च सति केत्येव सत्यमित्यादिनाववेधे

रजतादेरपि तदवच्छिन्नचैतन्य एवाध्यासांगीकारात् इदमाद्यवच्छिन्नचैतन्यविवर्त्तेन हि लक्षणत्वमस्तीति लक्षणसंगतिः उपादा
नत्वाभिमतत्वं उक्तविलक्षणे चैतन्ये नैतदुक्तविवर्त्तेन वारणाय विशेष्यस्य परिणामवदादौ संहितत्वेन वारणाय सत्यन्तं प्रकारान्त
रेण विवर्त्तपरिणामयोर्लक्षणमाह कारणाभिन्नमिति कारणताभिमतवस्तुभिन्नत्वे सतीति कार्यत्वे तत्त्वरेण महावि
घटादौ ब्रह्मकार्यत्वं मलिनत्वात्परिणामत्वं तन्नास्तीति तद्वारणाय सत्यन्तं ब्रह्मप्रपञ्चयोरारोपितां भेदसत्त्वेपि लक्षणं विव
र्तितस्य धर्मिसमानसत्ताकाभावाभेदस्याभावान्नातिव्याप्तिः परिणामवादे मृद्घटाद्योर्भिन्नत्वमस्तीति तस्याः ख
घटादिपरिणामे न वारणाय विशेष्यं न तु भेदांशमिति वस्तुतस्तु भेदविनिवेशयेत्यर्थः व्यतिरेको भेदः अस्मिंल्लक्षणे कार्यत्व
मविवादितं अनाद्यविद्यादेरपि विवर्त्तत्वाभ्युपगमात् यद्वा कार्यरूपस्य विवर्त्तस्येदं लक्षणं तथा च उपादानत्वाभिमत
वस्तुनः सकाशात्तद्वस्तुनो भेदाभेदाभ्यां अनिर्वचनीयत्वे सति कार्यत्वं कार्यरूपविवर्त्तमात्रलक्षणमज्ञानादिघोषितत्वे उपादानत्वा

आरंभकानुसारिणः केचिदाहुः ब्रह्मैवोपादानं जन्मादिसूत्रतद्भाष्ययोः उपादानत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वो
क्तेः तथा चात्मनः आकाशः संभूत इत्यादिकारणवाक्योक्तशबलवाचिनामात्मादिशब्दानां शुद्धलक्ष
णाभिमतचैतन्याद्वस्तुनो भेदाभेदाभ्यां निरूपयितुमशक्यायामविद्यायामतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यं आरंभ
वादे उपादानात् भेदेन उक्तरूपकार्ये अतिव्याप्तिवारणाय अभेदेत्युक्तं परिणामवादे उपादानात् भेदेन उक्तरूपका
र्ये अतिव्याप्तिवारणाय भेदेत्युक्तं सिद्धान्ते कार्यकारणयोर्भेदोपगमात् संभवेन वारणाय वस्तुतस्तूक्तं नतु कार्यका
रणयोर्वस्तुतो भेदाभेदौ कथमुक्तरूपाविति उच्यते तत्र तयोर्भेदस्तावत् उक्तरूपः निष्प्रतियोगित्वादिप्रकृतस्य दृष्टव्यतिरे
केणाद्युपादानोपलंभात् न स्थागो विशेषणः केनैवतिरेकेण पदानुपलंभात् स्फुटः ततश्च घटः सर्वलोकेऽस्तीत्यादिना
सामानाधिकरण्याच्च नोह वस्तुतोभिन्नं यो सामानाधिकरण्यं तस्य संभवतीति किंच कारकव्यापारात् प्रागेव मृदादौ घ
टादेः सत्त्वमभ्युपगन्तव्यं नत्वसतः शशशृङ्गादेरप्युत्पत्त्यापत्तेः उत्पत्तिलक्षणान्तर्वैयर्थ्यापत्तेः कार्यस्याऽन्यथानुपपत्तिकित्पाद्यतेक

सि. ले. टी. २२

ग: तथा च यत: कारणाद् भूतानि जायन्ते जन्मादि तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थः । जेयं ब्रह्मेति वाक्यार्थस्य तच्छुद्धब्रह्मण एव प्राधान्ये
न लक्षणे घटनात् तस्यैव जन्मादिसूत्रे लक्षणमुच्यते अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पूर्वसूत्रे प्रस्तुतविषयसमर्पके ब्रह्मपदेन
शुद्धब्रह्मण एवोपात्तत्वेन तस्यैव लक्षणकाङ्क्षत्वादिति भावः । न चात्मन आकाशः संभूतः सोकामयत यः सर्वज्ञः सर्व
विदित्यादिकारणवाक्येषु ईश्वररूपब्रह्मण एव कारणत्वमुच्यते न शुद्धस्य तस्य कामयितृत्वसर्वज्ञानकर्तृत्वाद्यनुपप
त्तेः तत्र ज्ञानाक्रमणतानुपपत्तेः सर्वज्ञत्वादिप्रदानोपशबलवाचित्वात्कारणवाक्येषु शुद्धस्योपादानत्वसिद्धिरिति चे
त्राह तथा चेति जन्मादिसूत्रे तद्वाक्यापेक्षायां शुद्धस्योपादानत्वावगमे सतीत्यर्थः । लक्षणीयवस्तुनि कियत्तेयत:
कारणवाक्येषु शुद्धस्य कारणत्वावगतिर्युक्तेति भावः ॥ ग्रन्थशुद्धब्रह्मोपादानमित्यादिश्रुतिरुपपन्नमाद
यश्च तिवचनमुपपादयति विवरणेति यस्य सर्वमेवोपाधिनिश्चय ज्ञानमयं स्वरूपज्ञानविकारः मा

27 विवरणानुसारिणस्तु यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इत्या
दिश्रुतेः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमायाशबलमीश्वररूपमेव ब्रह्मोपादानं अत एव भाष्ये लक्षणोपदेशान्त
रे ब्रह्मोपदेशादित्यादिग्रन्थकारणेषु सेवकर्तृक तत्त्वमनन्तर कथ्यते यज्जुष्टं सर्वकर्मा सर्वकामः
पाहृतिश्रुतिर्विवरूपमिति यावत्सर्वज्ञत्वादि तया तस्य कारणत्वे तस्मिन्निहिते प्रागकालीनकार्यरूपमिति पाव
तु ब्रह्मा हिरण्यगर्भो व्यजायतेत्यादिश्रुतेरीश्वररूपमेव ब्रह्मोपादानमिति संबंध: । नन्वजीवरूपे वे एव कारणार्थं
सर्वज्ञत्वादीत्यादिपदेन सर्ववित्कामयितृत्वसर्वेश्वरत्वादीनि गृह्यन्ते मायोपाधिनिरूपितेति वक्तृ विशिष्टसर्वज्ञत्वा
विशेषणयुक्तं च यदीश्वररूपं ब्रह्म चैतन्यं तदेवोपादानमित्यर्थः । अथ शुद्धब्रह्मोपादानमिष्यते इति श्रुत्यशतिवचना
वसरे ईश्वररूपमेव ब्रह्मोपादानमित्येतावति वक्तव्ये तस्य मायाशबलत्वविशेषणमीश्वरोपि शुद्धचैतन्यमेवेति भ्रा
न्तिनिरासार्थं तस्य सर्वज्ञत्वाद्यनेकविशेषणोपादानं चेश्वररूपब्रह्मण उपादानत्वे यः सर्वज्ञ इत्यादिकारणवाक्यानां

नहष्टोऽनंतयानुवर्त्तनिश्चितेति वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिरित्यर्थः विकारो घटादि
र्वाचा वाक्यपाणादिरस्तीत्यादिशाष्टेनारभ्यते व्यवह्रियते इत्यारंभणं वाचा व्यवह्रियते एवं न वस्तुतोऽस्ति विकारस्तस्य
दुर्निरूपत्वादितिभावः कथं तर्हि मृद्घटस्तु न स्यात्काशत्वे घटादिज्ञाने मृत्तिकार्यकारणयोर्भेदव्यवहारश्चेत्यत आह नामधे
यं भेदव्यवहारो नाममात्रमर्थशून्यः यथा राहोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमिति व्यवहारः विकारवत् भेदोऽप्यनिर्वच
नीय इति भावः किं तर्हि सत्यमित्यत आह मृत्तिकेत्येवेन मृत्तिकात्मना रूपेण घटशरावादिविकारेष्वनुगतोपमानं कारण
रूपवस्तु सत्यं विकारस्य त्वनेवकारेण व्यवच्छिद्यते तस्य तद्विवेचने कारणाद्भेदाभेदाभ्यां कार्यस्येति दृष्टान्ते अर्थेति
नन्वाक्यार्थ इत्यनुवृत्तब्रह्मणः एव ब्रह्मलोलत्वमुक्तं तोऽदिजिज्ञासेति वाक्यशेषलल्लीयस्य ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वाभि
धानात् तथा च निर्विशेषतार्थं अप्रामाण्यापत्तिरितिचेद्यथाशुद्धस्य जिज्ञास्यत्वं एवं तेन पदार्थस्तेनेयाजीवेश्वरयोरपि शुद्ध
ब्रह्मणि अपि हेतुत्वेन जिज्ञास्यत्वमस्तीति न तथा तयोरपि वस्तुमात्रेणान्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं च संभवतीति जिज्ञास्यत्व
कारणतयोः साधारणत्वेन प्रामाण्यापत्तेरिति भावः जीवईश्वरयोर्विशुद्धाचिन्मात्राज्जीवेशयोर्भेदा अविद्यातत्कृतेर्यो
गश्च इत्यस्माकमनादयः षडिति सम्प्रदायविदुक्तेश्चैतन्याद्वैविध्यं सर्वप्रसिद्धत्वात् तत्सारेण द्वैधाश्रयः सामान्यज्ञानस्य
विशेषजिज्ञास्यहेतुत्वात् ब्रह्मणः सामान्यरूपेण ज्ञानात् यमर्थशङ्कार्थः अप्राप्यानन्तरार्थः ईश्वररूपजीवरूपवाक्य
स्योपादानानामिति एवकारार्थः जन्माद्यस्य यत इति सूत्र जन्मसाद्धिरस्येति बहुव्रीहिः जन्मस्थितिभंगग्रन्थपदार्थः
जन्मादीति नपुंसकैकवचनेन ग्रन्थपदार्थे समाहारद्वन्द्वः सूचनात् ग्रन्थपदार्थः उक्तजन्मस्थितिभंगेषु इतरेतरयोग
द्वन्द्वाश्रयणे तु जन्मादयः इति सूत्रापत्तेः जन्मनः आदित्वं च जायमानपदार्थस्य स्थितिभंगावपेक्षत्वादृष्टमिति सूत्रे
जन्मनः प्राथम्येनाध्यादौ निर्देशः अग्रेतिसर्वनाम्नां स्वकर्तृबुद्धिस्थसकलप्रपंचनिर्देशः षष्ठी च जगतो जन्मा
देश्च संबंधनिर्देशः यत इति कारणनिर्देशः स्वैतत्पदाध्याहारः एवं सूत्रे ब्रह्मपदानुष

सि॰ ले॰ टी॰ २८

स्मकत्वाद्भिन्नत्वेन न हि गुणोपसंहारेण सिध्यति यथाग्न्यन्तरस्य विषयकतायोगात्तस्यैव पुरुषस्यादित्यस्थानत्वं तदुपास
नार्थं स्थानान्तरमाह य एषोऽन्तरक्षिणि दृश्यते सैव ऋगित्यादौ विशेषाणां तु फलिङ्गं विन्यासः पुरुषः सः साम स उक्थं सः
यजुः स ब्रह्म स वेदः ब्रह्मपदेऽत्र गायत्र्यादिः वेदपरत्वात्तथा च गोत्रवाक्येन सर्ववेदात्मकत्वमुक्तं सैव ऋगितिवाक्येन सर्ववेदा
त्मकत्वमुक्तं तथा ये चेमे सिद्धान्तापकाः यो लोकालौकिकपुरुषाणामपि तेनैव पुरुषेणापुर्नान्मुक्तं नाद्यज्ञाद्यात्मकत्व
वत्त्वलौकिकपुरुषात्मकत्वमपि सिध्यति तथा च सर्वदेवात्मकत्वं सर्ववेदात्मकत्वं च सर्वलौकिकपुरुषात्मकत्वानि मि
लित्वा सर्वात्मकत्वे पर्यवस्यतीति परमात्मत्वस्यायुक्तं प्रापत्वात्प्रत्येवास्मिन्ने सप्राय : आदित्ये चक्षुषि चोक्तः स्वयमाणो हि
हिरण्मयः पुरुषः मण्डलाभिमानिदेवतादिविशेषो वा नित्यशुद्धः परमेश्वरो वेति तत्र देवताविशेष एव हिरण्मयः पुरुषस्तस्य
संसारित्वेन हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपसंबन्धोपपत्तेः सर्वात्मकत्वस्याप्युपासनार्थं तत्रारोपोपपत्तेश्च न परमेश्वरः तस्याशरी
रासंभवादिति प्राप्ते एवं प्राप्ते ब्रूमः अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति आदित्यादावन्तरवस्थितो हिरण्मयपुरुषो नित्यसिद्धपर
मेश्वर एव कुतः तद्धर्मस्य सर्वात्मकत्वस्यैव कृत्स्नामेत्यादावुपदेशात्सर्वात्मकत्वे हि ईश्वरस्यैव धर्मः तस्य सर्वो
पादानत्वेन सर्वात्मकत्वोपपत्तेर्न च मुख्यासंभवे सत्यारोपकल्पना न्याय्या परमेश्वरस्यापि साधकानुग्रहार्थमिच्छा
वशात्मायागतशुद्धसत्त्वपरिणामरूपशरीरसंभवाद्भासहायपरमेश्वरे प्रभुस्मृत्यादिश्रुतिषु जन्मकर्म च मे दि
व्यमित्यादिस्मृतिषु च प्रसिद्धत्वाच्चेति निर्णयः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शक्यत्वमस्य तज्जलानिति वाक्येन ब्रह्मणः स्ववाच्य
मुपासनं विधाय तदुपास्यापेक्षितायोपदेशेन मनोमयः प्राणशरीरः भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा स
र्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय इति श्रयमर्थः मनोमयः मनःप्र
धानः प्राणश्शरीरमस्येति प्राणशरीरः भाश्चैतन्यं रूपमस्येति भारूपः सत्याः अप्रतिहताः संकल्पाः स्व

स्यादिगोचरा अस्य आकाशवदा

28

सि

२८

जीवशुद्धब्रह्मव्यावृत्तेनेश्वरस्वरूपब्रह्मणउपादानत्वेभाष्यसंमतिमाह ग्रन्थएवेति ईश्वरस्वरूपब्रह्मणएवोपादानत्वाभ्युपगमा
देवेत्यर्थः इत्यादिश्रुत्युक्तेः सर्वोपादानत्वप्रयुक्तेः सर्वात्मकत्वमीश्वरलिंगमित्युपवर्णितंभाष्यइतिशेषः यस्यसर्वो
त्म पादानत्वंतस्यसर्वात्मकत्वमुपादानोपादेययोस्तादात्म्यान्नान्यस्यत्वविवादेऽपदिशतिविवर्त्तविशिष्टचैतन्यरूपेजीवेवि
वर्त्तविशिष्टचैतन्यरूपेईश्वरेचविशेष्यतयागतस्यत्वशुद्धचैतन्यरूपब्रह्मणस्सर्वोपादानत्वमित्युत्तेनतदानस्यैवस
र्वात्मकत्वस्यान्नेश्वरस्येतिसार्वात्म्यस्याभाष्येजीवव्यावृत्तेनेश्वरलिंगत्वोपन्यासोनस्यात् नचविशेष्यभूतशुद्धब्र
ह्मगतंसर्वात्मकत्वंविवर्त्तविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरलिंगत्वेनभाष्येवर्णितमितिवाच्यं तथासतितस्यजीवव्या
वृत्तत्वेनस्यात्तद्विशेष्यधर्मस्यसर्वात्मकत्वस्येश्वरधर्मत्ववज्जीवधर्मत्वस्याप्यसत्वादित्याशयेनाह जीवेश्वराव
सर्वगेष्वः सर्वरसइत्यादिश्रुत्युक्तेः सर्वोपादानत्वप्रयुक्ते सर्वात्मकत्वेजीवव्यावृत्तत्वमीश्वरलिंगमित्यु
पवर्णितं जीवेश्वरानुस्यूतचैतन्यमात्रस्यसर्वोपादानत्वेतुनतज्जीवव्यावृत्तमीश्वरलिंगंस्यात् सन्ने
पूणशरीरकेप्राबल्योपादानत्वनिराकरणमपिमायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणाभिप्रायेणनतुनि
ष्टेश्वरस्वरूपचैतन्योपादानत्वनिराकरणपरं तत्रैवब्रह्ममाधायापीतेजगदुपादानत्वस्यतत्त्वदर्शोइह
म स्तत्रेति सोऽन्तरोऽन्तःपृथगवनेयपरोषानरादित्येहिरण्मयः पुरुषोदृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखा
त्सर्वएवसुवर्णः इत्युक्तःस्यात्तस्ययथाकप्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणीतस्योदितिनाम पुरुषोदृश्यतेसैवऋक्तत्साम
उक्थंतद्यजुस्तद्ब्रह्मेतिचोक्तानघटश्नेवीशेत्यांगायुक्तेरोननाशतेतिवशमार्थः आदित्येअन्तर्यः पुरुषः आ
स्वेनदृश्यतेपुनहिरण्मयः ज्योतिर्मयः स्वतः प्रकाशचैतन्यस्वरूपश्चार्थः तस्मापास्तसिद्धानाशेगमाह हिरण्यश्म
श्रुरित्यादिनाहिरण्मयश्मश्रुवर्णाश्मश्रूज्योतिः येश्मश्रुणीताभ्यांयुक्तः सोऽभिव्यज्यतेनस्याहिरण्मयपुरुषस्यविकाराम
नीगोत्रापरिमलात्तद्रीत्याव्यक्तिसाधनीभूतस्यार्थः इदेकर्तृकत्वामगम्यात्समस्तकर्तृकसामस्तन्यत्तदुपहिरण्मय
पुरुषोबोधितएतस्यावेदेकर्तृकसामस्तुनानपाश्रितेद्राधात्मकेनमादायपश्चात्प्रस्तौतिहिरण्मयपुरुषस्पष्टादित्य

सि.ले.
टी.
२९

दितिनेत्याह तद्वेवेति संक्षेपशारीरकपद्येत्यर्थः नचतन्त्वादार्थवृत्तित्वेनतत्पदलक्षणार्थवृत्तित्वेविवक्षितेनैलक्षणार्थश्रुत्येव
श्रुतित्वेनसंक्षेपशारीरकग्रन्थस्यपूर्वापरविरोधः नचानेनविवक्ष्यतेश्रुतस्योपादानत्वलाभइतिवाच्यं लक्षणार्थत्वस्यवा
क्यार्थसाधारणत्वात्तन्त्वादार्थवृत्तित्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेस्तन्त्वादार्थवृत्तित्वेनतद्वाच्यार्थवृत्तित्वेनतद्वाच्यार्थ
वृत्तित्वमेववक्तव्यमिति तदविरोधायसर्वज्ञत्वादिगुणकेश्वरस्यजगत्कारणत्वप्रतिपादकवद्भक्त्याविरोधायचश
बलोपादानत्वनिराकरणमायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणरूपमेववक्तव्यमितितत्संक्षेपशारीरकविरोधइति
भावः नहिजन्मादिसूत्रतद्भाष्ययोर्जगत्ब्रह्मलक्षणत्वोक्तिविरोधइतिनेत्याह एवंचेति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूप
लक्षणस्यतत्सूत्रमधिकरणभाष्यपर्यालोचनयाविवक्ष्यतेश्रुतस्यवावगतत्वेनसिद्धेसतीत्यर्थः अपितु चैतन्यामि
त्यनेनसंबध्यतेकारणत्वस्यतत्रतन्मोक्षस्यस्मितरत्वावृत्तत्वपावोधयत्स्यादितिशेषः तदनुगतमितिविवक्षितविशिष्ट
चैतन्यरूपेश्वरानुगतमित्यर्थः शुद्धचैतन्यमितिविशेष्यस्यतत्सूत्रचैतन्यमित्यर्थः तस्यतुचलत्वस्वरूपव
हिर्भूतत्वबलत्वावृत्तित्वेवाबाध्यं क्वचिदितिप्रश्नशङ्काव्यायामित्तन्त्रभवतीतितत्पक्षाशावृत्तिगतत्वरगतत्वव्या
वृत्तेचैतन्यस्यफलत्वपतितत्वादीश्वरगतकारणत्वमीश्वररूपितत्वव्यावृत्तत्वपावोधयत्सत्त्वस्यतदेपश्वरानुगतमवेदचै
तन्यमपीतरव्यावृत्ततयोपलक्षयितुंशक्नोत्येवेत्यर्थः ईश्वरगतेनाभिन्ननिमित्तोपादानत्वेनाविवृत्तविशिष्टचैतन्य
रूपेश्वरस्यजगदुपादानत्वसंभवशून्याज्जीवात्तत्कर्तृत्वसंभवरहितात्प्रधानादेश्चसकाशाद्व्यावृत्तेरागमसामानाधि
करण्याद्विशेष्यस्यतज्ज्ञेयब्रह्मणोऽपिप्रधानादिव्यावृत्तिर्गम्यतइत्यभिप्रायेणतज्ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वंजन्मादिसूत्रतद्भा
ष्ययोःसंक्षेपशारीरकेचोक्तमितिभावः एवंतदस्यलक्षणेनप्रधानादिव्यावृत्तत्वेनावगतब्रह्मकीदृक्स्वरूपमितिवि
शेषजिज्ञासायांसत्यज्ञानानन्दात्मकंब्रह्मेतिस्वरूपलक्षणंप्रवर्ततेअतएवाभिप्रायेणभाष्यकारैरुक्तंतस्यचनि
र्णयवाक्यमानन्दाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायन्तइति यतोवाइमानीत्यादिवाक्येनयस्मात्कारणात्इमानिभूतानिजाय
तइत्युक्तंतद्ब्रह्मसत्यज्ञानानन्दस्वरूपादानन्दादेवनान्यस्मात्कारणादित्येतद्धिप्रसिद्धे

२९

मा
२९

ना

सो

धर्म

त्माव्यापाकत्वनिर्लेपत्वस्वद्यत्वादिषु नेऽस्वरूपमस्य सर्वाणि कर्माणि क्रियन्त इति व्युत्पत्त्या कार्याण्यस्य यद्वा अस्त
गुणगन्धरसादिसन्निधानात्कर्मपदं परिस्पन्दपरं सर्वपरिस्पन्दा अस्येत्यर्थः सर्वेकामा इच्छारूपा अस्य स एव विशेषद्
पावा सर्वे गन्धाः पुण्यरूपा अस्य पुण्यो गन्धः पृथिव्यां चेति स्मृतेः सर्वे रसाः अस्य इष्टे हृष्टप सर्वं अभिव्याप्तमभिस्त्वेनना
दात्म्यात्तः वाक् वागेव वाकः वाको अस्यास्तीति वाकी न वाकी अवाकी वागिन्द्रियशून्य इति यावत् वाकुप
हणं कर्मेन्द्रियाणामुपलक्षणं स्य च उपलक्षणं किं पाशक्रिमत्ता विशेषणमनादरः कामः सास्य नास्तीत्यनादरः
आदरनिषेधेन तत्कारणमिच्छा मनो निषिद्धं भवति मनो निषेधेन च ज्ञानेन्द्रियाणां निषेधः सिद्धो भवति ज्ञानशक्तिमत्ता
विशेषणात् अत्र परिच्छेदकगन्धरसवत्त्वेन दाक्ष्ये वाफमनः पृथिवीजलेत्यत्र विशेषेस्तादात्म्यं विना न सम्भवती
ति सर्वत्वादिवचनेन च विशेषेण सर्वतादात्म्यमिति प्राह्नक सर्वमिदमभ्यात्त इति वचनेन च मनोमयत्वादिगुणकस्य स
र्वात्मत्वं प्रतीयते तत्त्वब्रह्मण एवोपपद्यते तेन तस्य सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकत्वोपपत्तेः न जीवो मनोमयत्वादिगुणकस्त
स्य सर्वात्म्यासंभवात् न च मनोमयत्वप्राणशरीरत्वयोर्जीवधर्मत्वं परब्रह्मण एव संभवतीति वाच्यं भूततादात्म्येन गन्धा
दिमत्त्ववज्जीवतादात्म्येन मनोमयत्वाद्युपपद्यत इति सूत्रार्थस्तन्मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मैवोपास्यत्वेनेह निर्दिश्य
ते कुतः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मणः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति एवं वाक्योपक्रमे नोपदेशात्स्थितं पि वाक्ये प्राण
शरीरमनस्त्वादि विग्रहवाक्येषु अन्यत्र ब्रह्मप्रकरणेषु सर्वे नाम मनोनामत्वानां ब्रह्मैव सगुणस्योपास्यमेवेति सिद्धं स
र्वोपादानत्वमिति शुद्धब्रह्मवज्जीवस्य सर्वोपादानत्वाभावेऽपि सर्वात्मकत्वे जीवत्वाद्युत्तमो सूरिलिङ्गेन स्यादिति तु
शङ्कार्थः नन्वसदेव प्राणशरीरकं मायाशबलस्य उपादानत्वेन निरस्तमिति न विरोधस्तत्राह सदेव प्राणशरीरकमिति मा
यायाः प्रतिबिम्बवत्स्वरूपविशेषणत्वेन पाउपादानत्वाश्रयकोटौ निवेशप्रवर्तनत्वं दूषितं नन्विवत्वविशिष्टचैतन्यरूप
स्य तत्स्वनिरस्तमिति न तद्विरोधस्त्वर्थः नन्वशबलस्योपादानत्वेनिराकृतत्वाज्जगदुपादानत्वस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वस
मर्थं न परस्य सदेव प्राणशरीरकं तत्रास्य कथमेवमभिप्रायः कल्पितेपाकाने सा रसनन्तस्य विवक्षितं विवाद्भुगतत्वस्तु

लिंगशरीरादिप्रकृतित्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन मायाविद्ययोः प्रकृतित्वेनैकीकृत्यस्वप्नमेवेत्येकप्रकृत्यात्मकत्वश्रुतिपाठेनस्या
विरोधात् अविद्याचेत्येकवचनस्यापि जात्यभिप्रायत्वोपपत्तेर्नानात्वानानाविरोधोपि विवेकस्थलेउपाधिभेदं विनाश्रुतिविंव
भेदासंभवस्य दर्शितत्वात् प्रतिविंबजीवानां च नानात्वात् अहंरूपत्वाधिकरणभाष्यव्याख्याने तमीश्वरात्मपरत्वसर्वोपाधि
भूतमितिमायायाईश्वरोपाधित्वं तदाश्रितत्वं पोरुक्तत्वात् तथाग्राह्यानुमानिकाधिकरणभाष्ये भुक्तानां चनुग्रहस्त्वग्निः
तस्याश्चविद्यावीजशक्तेर्विषयपादाहादित्यत्र जीवनानात्वस्यतदुपाधिभूताविद्यानानात्वस्यच स्पष्टमभिहितत्वात् आभा
सानिवंधनत्वज्ञाष्यस्य जीवोपाधिभूताविद्यैकानिराकरणतयैव व्याख्यानत्वाच आभासएव चेतिसूत्रतद्भाष्ययोर्जी
वानां प्रतिविंबत्वरूपतायाः स्पष्टमभिहितत्वाच्च तथा च मायाविद्याभेदः श्रुत्यादिसंमत इति ये मन्यन्ते तेषां मतमुप

शक्नोतीतितत्स्यजे यत्रस्थलवलक्षणेत्यादि रितिमन्यन्ते वियदादिप्रपंचईश्वराश्रितमायापरिणाम इति तत्त्वे
श्वरउपादाने अंतःकरणादिके तु ईश्वराश्रितमायापरिणाममहाभूतोपसृष्टजीवाविद्याकृतभूत
सूक्ष्मकार्यमितितदुभयोरुपादानत्वं अतएव एवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः

त्यस्यति वियदादिप्रपंचस्यत्यादिना सर्वमतेईश्वरस्यैवोपादानमित्युक्तं तस्मात्मेवपरेत्वकं चिज्जगतिजीवस्याप्यु
पादानत्वमभ्युपगंतव्यमित्यभिप्रायेणाह तस्य प्रकृतीर्नैर्बाध्या ईश्वराश्रितमायापरिणाम इति मायाव शक्तिविद्या
विति शक्तेरितिभावः तत्त्वेति वियदादावीश्वर एवउपादानमित्यर्थः अंतःकरणादावशब्दसूचितविशेषं दर्शयति ईश्व
रेतिभूतैस्तूपष्टंभकलक्षणेसंसृष्टत्वभूतोपसृष्टत्वं तच्चजीवाविद्याकृतानांभूतसूक्ष्माणांविशेषणं भूतानांसू ३०
क्ष्मत्वपरिच्छिन्नत्वे अतएवेति अंतःकरणादौजीवाविद्यापरिणामसूक्ष्मभूतानां तदुपष्टंभकतया मायापरिणा
ममहाभूतानां च उ

सर्वं वल्ल्यामितिश्रुत्यर्थः । अनेन स्वरूपलक्षणेन विवर्तेश्वरानुगतेन तत्पदलक्ष्यं वस्तुनो वाक्यार्थभूतेनेति पदं ब्रह्म वि
शेषेणानिर्धारितं भवति । इदं च स्वरूपलक्षणं विवर्तास्पदे अविद्यापदेन सूचिता जगत्स्वरूपेति भूतमायाप्रतिबिम्बेश्वरः
माया चेश्वराश्रिता न च प्रतिबिम्बस्य मायाकल्पितत्वात् तद्विशिष्टचैतन्याश्रितत्वं मायाया न संभवतीति प्रतिबि
म्बकल्पनात्प्रागेव तस्याश्रितत्वात्तस्य वक्तव्यत्वादिति वाच्यं मायायाः प्रतिबिम्बस्याप्यनादित्वेन तस्यास्तद्विशि
ष्टचैतन्याश्रितत्वोपपत्तेः । वस्तुतो निर्विशेषचैतन्यस्यानादिकालमारभ्य कल्पितप्रतिबिम्बाश्रितेरनिर्वचनीयमाया
धीनत्वमात्रेण प्रतिबिम्बस्य तत्कल्पितत्वं न तु प्रतिबिम्बस्याप्यनादेरिव मायापरिणामित्वरूपं येन तथा स्यादिति प्रतिबि
म्बभूतेश्वरस्य सादित्वप्रसङ्गात् न च मायाया अनादिकालमारभ्य चैतन्ये प्रतिबिम्बस्य तत्कल्पितत्वेऽप्युपहिततद्विशिष्टमे
व चैतन्यमाश्रयत इति कथं स्वभावसिद्धमाश्रयत्वमिति वाच्यं मायायाः स्वकल्पितघटनापटीयस्त्वात् न च शुद्धचैतन्या

एवं चेश्वरगतमपि कारणत्वं तदनुगतमविद्याचैतन्यशाखाच्छेदमसंश्लिष्टवत्तस्यानयोपलक्षितमिति चेदा
श्रितैव माया तत्र प्रतिबिम्बभावेन स्वरूपनीतेति तेनाश्रीयत इति वाच्यं मायेत्युक्तेर्विद्यान्यापि न तु महेश्वरमिति श्रु
तिविरोधात् मायिनमिति पदेन मायाया ईश्वराश्रितत्वप्रतीतेः । जीवास्त्वविद्याप्रतिबिम्बाः । जीवेशावाभासेन करोती
ति श्रुतेः शक्तेर्मूलप्रकृतिः जीवेशौ प्रतिबिम्बरूपौ करोतीत्यर्थः । न तूपाधिभेदं विना प्रतिबिम्बभेदः संभवति न चैक
स्मिन्नपि दर्पणे अनेकप्रतिबिम्बदर्शनात् प्रतिबिम्बभेद उपाधिभेदव्याप्यो न भवतीति वाच्यं एकस्मिन् दर्पणे बि
म्बभेदेन प्रतिबिम्बभेदेऽपि स्वर्णादिविवेकाख्यैलत्रपाद्युपाधिभेदं विना प्रतिबिम्बभेदादर्शनात् बिम्बभूतचैतन्यस्यैकत्वा
त् तस्मादीश्वरोपाधिर्मायापेक्षया भिन्नोऽपि जीवोपाधिभूताऽविद्या स्वीकर्तव्या न च मूलप्रकृतेः प्रकृत्येक प्रकृत्याया
जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतौ जीवेशरूपप्रतिबिम्बाधारयोर्मायाविद्ययोः स्वय
मेवत्वेन प्रकृतमूलप्रकृत्यात्मकत्वप्रतिपादनेन मायाविद्ययोरभेदप्रतीतेरिति वाच्यं मायाया विद्यादिप्रकृतित्व

सि॰ बि॰ टी॰ १९

सि. ले.
टी.
३१

त्वामेकस्यान्नोपपद्यते : श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु तत्वज्ञानान्मायानिवृत्तिश्रवणात्कथं ज्ञानमविद्यानिवृत्त्य
भिप्राय यत्तावत्तज्ञानमात्रमविद्यायाः स्वमायायाश्च निवर्त्तने योग्यमपि नानाप्राणिकर्मप्रतिबंधान्न तस्याः निवर्त्तके
त्वमुच्यमानेष्वपि तत्वज्ञाने प्रतिबंधकाभावान्निवर्त्तकमित्यादिकल्पनीयमिति स्थेयः अत : करणादेउ
भयोः स्वपादानत्वमसिद्धं श्रुतिस्तु पत्युपस्थापायामाभाष्यकारैरेवान्यथाप्रतिपादितत्वादिति मन्तव्यं त्वेरुपापत्ति यथावि
यदादिति तत्वविद्योहि विद्यन्तस्मात्तत्वाकार : प्रवृद्धिश्च पदेन तत्फलमस्ति : कलान्तयोर्विवर्तिन : तद्विषयात्पुरुषे
कलाप्रलयश्रुतिविरुद्धा : अनेन तु कलाप्रलयवचनेन तु कलानामपि मायापरिणाममहाभूतकार्यत्वमवगतो

मइतितत्रैश्वरत्वपादानत्वान्त : करणादिजीवादिना विद्यामात्रपरिणाम इति तत्रजीवप्रवेशापादा
नेनवान : करणादेमायाकार्यमहाभूतानामप्यनेनु प्रवेशोपदाह तश्रुतिस्तु पत्युपस्थानुपपत्ति :
कला : नोविद्यमोक्षे श्रुतिसतत्वविनष्टविषयागता : कला इति श्रुति प्रियमाणेनतत्वविदस
मोपवर्तिन : पुरुषान्तथापत्स्वप्नदीपशरीरादीनामपि स्मरणादिष्वलयमनन्तर इति तत्रपुरुषश्रुती
तिविषयेतिव्यवस्थाया : कलालयाधिकरणभाष्यस्पष्टत्वात इति मायाविद्याभेदवादिष्वेकदेशिन :
भ्रांतिसिद्धार्थानुवादकमितिभाव : चूर्णिभावपर्यन्तोऽक्षरनाशोपगमाधर्मीस्वरूपेणेनतुतत्वमन्यतरइत्यक्षरार्थ : श्रुती
तिविषयेतिश्रुतीतिरत्रभ्रांतिरूपात्तद्विषयविषयकेत्यर्थ : स्पष्टत्वादित्तत्वा निपरेतयासाहितितत्वधिकरणस् ३१
त्रेतानिमत : अहानिपरेपुरुषेनिरवशेषलोपेन तथाहि श्रुतिराह एवमेवास्य त्वयाष्टाश्रुतिनिरवशेषलय
माहहीतिसूत्रार्थ : अत : करणादीनांमायाकार्यत्वाभावइष्टुरस्यान्त : करणाद्युपादानत्वप्रतिपादक
श्रुतिविरोधइतिदोषस्सूचयति एकदेशिनइति

31

पादानतया प्रविष्टत्वादित्यर्थः ; यथा गंगाद्या नद्यः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्येवमेवास्य विदुषः परितः सर्वात्मना द्रष्टुः
परिपूर्णतः कलालिंगशरीरैकदेशभूताः पुरुषमधिष्ठात्मानमाश्रयनमधिष्ठाने यासां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं
गच्छन्ति पुरुषे लीयन्त इत्यर्थः ; दर्शितमिति पुरुषइति शेषः ; भिद्येते इति द्वितीयाबहुवचनं मायापरिणामात्मकम
हाभूतानीति द्वितीयाबहुवचनार्थः ; पञ्चदशकलाः प्रतिष्ठाः प्रतिगतास्ताः सलीनाः इति यावत् तदनिवर्त्यैति ई
श्वरोपाधिभूतमायायां जीवगतविद्यानिवर्त्तिताभावादिति भावः ; षोडशकलानां जीवाविद्यामात्रपरिणामत्वेन तदा
तासामपोषतः ; पुरुषएवलयः ; स्पान्तथा चलतासां भूतसूक्ष्मलयप्रतिपादकवचनेनिर्विषयस्याद्तो मायाकार्यमहा
भूतानामपि लिंगशरीरोपादानत्वेवाच्यमिति तत्रउभयोहपादानेतिशुतिद्वयव्यवस्थासिद्धिरेवफलमित्यर्थः ;

पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्तीति श्रुतौ कलाशब्दवाच्यानां प्राणमनःप्रभृतीनां विदुषो विदेह
कैवल्यसमये स्वविद्यानिवृत्त्याविद्याकार्याणामभिप्रायेण विलयोक्तेर्दर्शित ; गताः कलाः पञ्च
दशप्रतिष्ठाइतिश्रुत्यंतरेतदनिवर्त्यमायाकार्यमहाभूतपरिणामरूपोपदेहभकांशाभिप्रायेणतेषां
स्वस्वप्रकृतिषुलयोदर्शित ; इतिमायाविद्याभेदवादिनः ; पश्यावियदादिप्रपंचईश्वराश्रितमायापरि

नचमायायाः तत्त्वज्ञाननिवर्त्त्यत्वाभावेमिथ्यात्वसिद्धिर्नस्यादितिवाच्यं ब्रह्मणि सर्वरूपस्य निषेधश्रुतिबलाद्दृश्य
त्वादिलिंगे श्रुतमिथ्यात्वसिद्धेः नचमायायाः विद्यानिवृत्त्यभावेनिवर्त्तकान्तराभावात्सर्वमुक्तावपितदव
स्थितिप्रसंगइतिवाच्यं महाप्रलयकालसर्वज्ञाणिनाभोगप्रदकर्मणामुपरमेसतिईश्वरस्येकल्पमात्र देवस
पं र्वप्रपंचलयवत्सर्वमुक्तिकालेऽपि परमेश्वरकार्याया मायायाः प्रयोजनेनाशिकीतेश्वरसंधानवतईश्वरस्यसत्य
संकल्पस्यमायास्वकार्येः सहमपिवस्तुनस्थितेकेरसेनि ; शबल्ये यातित्येव रूपादेवमायापरिणामत्व

सि. ले.
टी. ३२

32

त्वाभावाविशेषादिति भावः॥ अन्ये तु कारणद्विपरिणाम्युपादानमज्ञानाया अविद्याया ईश्वराश्रितमायायो महाभे
दः। गोकारे ईश्वरस्यैवोत: कारणत्वानुपादानत्ववत्कश्रवितयदिजीवनानात्म्यप्रतिपन्नादिभिरुक्तहेतुभि जी
वस्यैवोत: कारणत्वाद्युपादानत्ववत्कथ्यतदोत: कारणादिपरिणामिस्मृता विद्याया: जीवाश्रितत्वमीश्वराश्रित
मायाया: सर्वकार्याद्विगुणत्ववत्कब्राकार्यात्मना परिणममानप्रकृत्याश्रयत्वातिरिक्तस्य चैतन्यगतोपादान
त्वस्याभावादेतामायाविद्ययोरभेदाङ्गीकारे जीवस्यैवोत: कारणत्वानुपादानत्वाङ्गीकारश्च परस्परविरुद्ध्येय
सरमर्लक्ष्मस्वादिप्रपीत्याविद्याष्ठेन सूचित: ईश्वरस्यैव: कारणत्वाद्युपादानत्वमुक्तानापि तस्य कार्यमात्रे
उपादानत्वज्ञासीति विशेषवत्कुमतोऽनन्तरमवतारयति एतस्मादिति प्रकृतादीश्वरादित्यर्थः। प्रकृतित्वे पञ्चम्यर्थः।
सूक्ष्मधारिणीन्यादिश्रुते: कृत्स्नस्य व्यावहारिकप्रपञ्चस्य ब्रह्मैवोपादानं जीवस्तु प्रातिभासिकस्वप्नप्र
पञ्चस्य कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोप इत्येवत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तस्य कार्त्स्न्येन
जगदाकारेण परिणामे विकारातिरेकेण ब्रह्माभावो वा एकदेशेन परिणामे निरवयवत्वश्रुतिवि
रोधो वा प्रसज्यत इति पूर्वपक्षे आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति सूत्रेण विवर्तवादाभिप्रायेण समाहितं
जीवात्मनि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारस्वप्नप्रपञ्चसृष्टिवत् ब्रह्मण्यविपर्यादिसृष्टिरुपपद्यत इति
तदाशयावधारणार्थ: स्वप्नप्रपञ्चे चैतन्यनेतरस्योपादानमित्यनुषङ्ग: किं कृत्स्नं ब्रह्म जगदाकारेण परिणमते एक
देशेन वा नाद्य इत्याह तस्मिन् यथा दध्याकारेण परिणतस्य क्षीरस्य पूर्वरूपात्प्रच्युति: एवं ब्रह्मणोऽपि स्वरूपा
त्प्रच्युति: स्यादित्यर्थ: ब्रह्मण एकदेश: परिणमत इति द्वितीयकल्पं दूषयति एकदेशेनेति एवं पक्षे इति उभ
यथापि ब्रह्मण उपादानत्वं न संभवतीति पूर्वपक्षेऽभिप्रेतमित्यर्थ: यदि ब्रह्मण उपादानत्वं क्षीरदध्यादिवत्परि
णामित्वरूपमभ्युपगम्येत तदा कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोष: अस्मज्जन्ये न तु तथाभ्युपगम्यते किं तु रज्ज्वादे: सर्प

मायैवाविद्या सा चेश्वरस्यैवोपाधिर्जीवानां तु शक्तिविंवरूपाणामंशेन :करणान्येवोपाधय इति मायाविद्ययोरभेद
वादिनोपि केचिदन्त:करणादौ जीवस्यैवोपादानत्वं तेनेदृग्वादिन इव वदतीत्याह तदभेदवादिष्वपीति अपिश
ब्द: क्वचिद्देशे एवं मतसाम्यार्थक : न त्वसाम्यं तथापीत्यादिश्लोके स्पष्टं भविष्यति ननु वियदादिप्रपंचेपि जीव एवो
पादानं किं न स्यादित्यत आह यद्यपीति ईश्वराश्रितमायापरिणामत्वात् ईश्वर एव वियदादौ उपादानं न जी
व इत्यर्थः ननु मायाविद्ययोरभेदपक्षे अविद्यापरिणामेन :करणादीनामपि ईश्वराश्रितमायापरिणा
मत्वाविशेषादीश्वर एवान :करणादावप्युपादानमिति वक्तुमुचितमिति नेत्याह तथापीत्यादिना जीवे

तदभेदवादिष्वपि केचिद्विद्यया वियदादिप्रपंचस्येश्वर उपादानं तथाप्यन्त :करणादौ जीवता
दात्म्यप्रतीतेर्जीव एवोपादानं अत एवाध्यासभाष्येन्त :करणादौ जीवस्याध्यासो दर्शित: वि
वरणे च प्रतिकर्मव्यवस्थायां ब्रह्मचैतन्यस्योपादानत्वाद्घटादिसंसर्गवज्जीवस्यान्तःसंसर्गित्वेप्यन्त:
करणादिसंसर्गित्वं च वर्णितमित्याह : एतस्माज्जायते प्राणो मन: सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरा
ति अहं कर्त्ता हेत्वभिमिश्राहं करणं :अहं सरक :अहं स्थूल इत्यादिप्रकारेणान्त :करणादीनां शरीरान्ताना
जीवतादात्म्यप्रतीयमानत्वात्तेषां जीवेध्यासत्वं विना न संभवतीति जीवस्यैवान्त:करणाधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वेश्व
रस्येत्यर्थः प्रतिकर्मव्यवस्थेति प्रमाणान्त :स्वरूपचैतन्येन सर्वदा सर्वभासकत्वरूपे सर्वज्ञत्वे उक्ते तर्हि जीवस्या
पि स्वरूपचैतन्येनैव सर्वदा सर्वं स्फुरतीति दोषप्रसक्तौ जीवप्रतिविषयव्यवस्थाप्रतिपादकग्रन्थस्येत्यर्थः ब्रह्मे
ति विंवचैतन्यरूपब्रह्मण :सर्वोपादानतया घटादिना तादात्म्यरूपसंसर्ग :स्वस्येत्यर्थः अविद्यायाव्यापक
त्वेन तत्प्रतिविंवरूपजीवस्य व्यापकत्वेपि न घटादिभिस्तस्य तादात्म्यउपादानताभावादन्त :करणादिभिस्तु

सि॰ ले॰
टी॰
३३

गगनादीनेत्याद्यारोपदर्शनादिति वाच्यं परिणामिष्वविवर्त्ताधिष्ठानेषु लोके उपादानत्वप्रसिद्ध्यभावेन तत्रोपा
दानत्वाभ्युपगमस्य परिभाषामात्रत्वादित्याद्येयाभिप्रायः उपादानत्वहानिर्ब्रह्मलक्षणस्यासम्भवेनिराचष्टे अत्रा
हुरित्यादिना सन्नेति न च बाधायोग्यप्रपञ्चरूपत्वे नोपादानत्वं : ब्रह्मस्वरूपनाशकताया स्वप्रकाशेन ... किंरूपं तत्र लिवाचारा
ह्ला: किं रजतं वा कल्पनयानहर्मस्य बहुरोपपत्तेरिति भावः नचोपादानरूपं यथोक्तमिति नेत्याह नचेति यद्य
निरवयवस्य ब्रह्मण उपादानत्वमनुपपन्नमिति नेत्याह नचेति मां याज्ञ ब्रह्मणोऽर्द्धमध्ये इत्यर्थः अत्रैवाभिप्रायमन्यद्य
निराचष्टे नचेति सदादिषु प्रसिद्धस्योपादानलक्षणस्य विवर्त्ताधिष्ठाने ब्रह्मण्यसत्त्वान्नेतृं पादाननाभ्युपगमस्य
वस्तुपरः तस्य च परिभाषामात्रत्वात्तन्नेत्यर्थः आत्मनीति अत्र स्वशब्दः उपादानत्वाभिमतवस्तुपरः तथा च का

भयधर्मानुगमस्योपपत्तिश्च न ब्रह्म विवर्तमानतयोपादानम् अविद्या परिणममानतया न च विवर्त्ताधि
ष्ठाने पारिभाषिकमुपादानत्वं स्वात्मनि कार्यजनिहेतुत्वस्योपादानलक्षणस्य तत्राप्यविशेषादिति के
चित् उक्तामेव प्रक्रियामभ्युपगम्य विवर्तपरिणामोपादानद्वयसाधारणमन्यदेव लक्षणमाहुः स्वा
भिन्नकार्यजनकत्वमुपादानत्वं

यीधारत्वे सति कार्यजनिहेतुत्वेन उपादानत्वं निमित्तकारणव्यावृत्तये स्वतन्त्रान्वयिकार्याधारत्वान्तरार
णाय विशेष्यं तत्रापीति विवर्त्ताधिष्ठानेपीत्यर्थः उक्तामेवेति प्रपंचे उभयोरपि मायाब्रह्मणोरुपादानत्वं त
त्र च परिणामित्वं मायाया उपादानत्वं अधिष्ठानतया च ब्रह्मण उपादानत्वं उभयोरुपादानत्वेऽप्यतिव्याप्ते
रूपपत्तिश्चेत्यर्थः स्वाभिन्नेति स्वशब्देन स्वाद्युपादानं सदादिजगत्परिणामस्योपादानं सत्तमज्ञानज ३३
गत्विवर्त्तोपादानं ब्रह्म च गृह्यते तेन घटादेर्मृदादेस्सकाशादभेदः स्फुरः सदेव घटः इत्यनुभवात् अज्ञा
नेब्रह्मणश्च कार्याभेदमनुभवेन दर्शयति अस्ति चेति ननु सद्घट इतिवत् ब्रह्म घटः ब्रह्मघट इत्यनुभवो नास्ति
तथाज्ञानेघटइत्याद्यनुभवोपि नास्तिक्यत: प्रपंचस्याज्ञानेब्रह्मणश्च कथमभेदोस्तीति शंकानिरासाय ब्रह्म

न

लनस्य यथाख्यात्मनि जीवे स्वप्नद्रष्टरि विचित्राः रथादिसृष्टयो जीवचैतन्यस्वरूपोपमर्दं विनैव भवंति स्वप्नावस्थानि
वृत्यनंतरमपि बुध्यादिसाक्षितया जीवचैतन्यस्य यथापूर्वमवस्थानात् एवं ब्रह्मणोपि तत्स्वरूपप्रच्युतिं विनैवाविचित्राः
वियदादिसृष्टयः संभवंति सृष्टिस्थितिसंहारेषु सच्चिदानंदस्वरूपेण ब्रह्मानुवृत्तेः श्रुतिसिद्धत्वादितिसूत्रार्थः। प्र
पञ्चशुद्धब्रह्मोपादानमित्यादि ग्रन्थेनानोपपन्नमादाय प्रतिवचनमवतारयति जीवइति चरिहणांश्चिदात्माय
विद्यायामवच्छेदः प्रतिबिंबभावो वा विनापि प्रागभिजीवभावः सन् स्वात्मानमेव सर्वेश्वरं कल्पयति प्रागेश्वरभावात्स्वस्मा
देवगगनादिसृष्टिं कल्पयति स्वस्य स्वकल्पितादीश्वराद्देहेन्द्रियपर्यन्तं च कल्पयति तथाक्रमेण मनुष्यादिभावं क
ल्पयति यथा वियदादिप्रपंचो व्यावहारिकसत्त्वः स्वप्नप्रपंचः प्रातिभासिक इति एते स्वप्नद्रष्टा जीव एव देवतिर्यङ्मनु

जीव एव स्वप्नद्रष्टृवत्स्वस्मिन्नीश्वरादि सर्वं कल्पकत्वेन सर्वकारणमित्यपि केचित् प्रथमायोनशकृतेवि
घादित्यादिसूत्रे मायाज्ञानस्य हेत्वादिश्रुतगमाच्च मायाजगदुपादाने प्रतीयते कथं ब्रह्मोपादानं अत्रा
हुः पदार्थतत्त्वनिर्णयकाराः ब्रह्म माया चेत्युभयमुपादानमित्युभयपक्षेत्युपपत्तेः सत्ताजाड्यरूपो

भयादिभावेनतत्रिपेत्परमेश्वररूपेण ततो भिन्नतादिरूपेण चात्मानं कल्पयति तद्वत्तथा च स्वस्मिन्नेव सर्वप्रपंचकल्प
कत्वाज्जीवभावापन्नं ब्रह्म सर्वोपादानमिति दृष्टिसृष्टिवादिनः प्राहुरित्यर्थः। जीवभावापन्नब्रह्मणः सर्वोपादानत्व
मित्यस्मिन्पक्षे जीवातिरिक्तस्येश्वरस्याभावादीश्वरस्य सर्वेश्वरनियन्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिन्यायप्रसङ्गभावादि
विरोधो वैधर्म्यादेव व्याख्यानुपपत्तिस्तु निर्दोषस्वरूपे इत्यपि केचिदिति तथा च जीवातिरिक्तस्याभावादीश्वररूपमेव ब्र
ह्म सर्वोपादानमिति स्थितमिदानीं ब्रह्मलक्षणस्योपादानत्वस्यासंभवमाशंक्य तेन पृथति श्रुते नान्यशङ्क्षो मायायाः
शक्तित्वेनमवधारयति यथा स्वदादिगतश्रुत्वात्तदेहोपादानावशमानत्वादादोस्वदादेरुपादानत्वं तथा मायागत
जाड्यस्य जगत्यनुगमात्तस्या जडोपादानत्वमिति युक्तिमप्याह मायाजाड्यस्येति केचिदिति तत्र ब्रह्मण उपादान
त्वव्रह्मस्त्रपदार्हरणोनष्टवर्दशिंतमत्यदोषितेनतन्नसंभवति निरवयवस्य तस्य स्वदादिवियदादिरिवोपादानत्वोसं
भवान्न च विवर्त्तोपादानत्वं निरवयवस्यापि संभवति

34

भेदानुपपत्तिस्तत्रिषेधहेतुः । तत्तु शाङ्करेणोक्तं न हि कारणे ब्रह्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानं श्रुतिसिद्धं न भवेत् अभेदानभ्युप
गमादिति शंकते किं चेति परिहरति भेदमिति कार्यकारणयोः सत्यभेदस्याभेदाभावस्य अर्थः न चाव कारणब्रह्मस्वरूप
ज्ञानेन सकलमेव कार्यं प्रपञ्चात्मकं स्वरूपेण ज्ञातं भवति ब्रह्मणि विदिते तद्वारा सर्वं न ततो विदितं भवतीति तत्र विज्ञानेन सर्वविज्ञा
नप्रतिज्ञाविरोधः न च ब्रह्मस्वरूपज्ञानेन सर्वप्रपञ्चस्य वास्तवस्वरूपविदितेऽपि तत्तदसाधारणरूपज्ञानासंभवात् प्र
तिज्ञाविरोधस्तदवस्थ एवेति वाच्यं आत्मनि विदिते सर्वं विदितं भवतीत्यादिप्रतिज्ञावाक्ये सर्वपदस्य सर्वेतत्पर
त्वेन तत्तदसाधारणरूपेण सर्वज्ञानस्याविवक्षितत्वात् न च तथा कस्यचिदपि विनिगमकमिति वाच्यं सर्वप्रपञ्च
गतज्ञानमात्रेणाहितो यद्ब्रह्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनस्य लाभेन तत्तदसाधारणरूपज्ञानेऽनपेक्षा एवं विनिगमक
त्वात् कारणब्रह्मणि विदितेऽपि सर्वप्रपञ्चगततत्तदसाधारणरूपज्ञानस्यासंभवेन सर्वविज्ञानस्य तत्त्वपरत्वे ग्रामा

ब्रह्माभेदनिषेधात् भेदाभ्युपगमेः परिहृतो न इति वाच्यं न योर्ब्रह्मस्वरूपधर्मिसमानसत्ताकाभेदनिषेधेन
स्वरूपेण रजतपारीरप्रतीतिकाः भेदाभ्युपगमेऽपि विरोधाभावादिति

णाभावप्रसंगात् भेददर्शनस्यानर्थहेतुतयाश्रुतिषु निन्दितत्वात् प्रतिज्ञाश्रुतेर्नानात्वरूपज्ञानेनान्यथे
तदुक्तं प्रपञ्चदर्शिना अद्वैतेऽपि भवतीकथमेवात्र कस्य बाधनं सर्वबाधः श्रुतौ नैव नानात्वस्य विवक्षितत्वात् अत्र
वेदान्तश्रुतेः कस्य ब्रह्मणो बाधेन सर्वस्य प्रपञ्चस्य बाधः अद्वैते ब्रह्मणि श्रुतस्य सर्वस्य भिन्नत्वाकथनमेव श्रुतौ तात्पर्यमितीयं ब्रह्म
बोधार्थमेव श्रुतिरित्यर्थः अद्वितीयब्रह्मबोधस्य सर्वस्य ब्रह्मत्वेनैव वास्तवस्वरूपमिति ज्ञानमात्रात् सिध्यतीति भावः नेत्र
ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं भवतीति श्रुतावस्वरसतः प्रतीयमानं तत्तदसाधारणरूपेण सर्वज्ञानमेव स्यादित्यर्थः किञ्चास्या
दितेनेत्याह नैवेति नानात्वबाधविवक्षया सर्वबाधो नैव स्यादित्येतत् प्रयोजनाभावात् वाक्यं तत्त्वावेदितत्वाच्चेति
तयोरिति भाष्यभागतो निषेधनयोरित्यर्थः न च प्रपञ्चब्रह्मणोर्वास्तवाभेदनिषेधे सति वास्तवभेदः स्यादिति वाच्यं
भेदस्य वास्तवत्वे हि धर्मिप्रतियोगिनोर्वास्तवत्वापत्तेः न तु ब्रह्मणो वास्तवत्वेऽपि प्रपञ्चस्यारम्भणश्रुत्यादिभ्यो मिथ्या
त्वावगमेन तयोर्भेदस्य सत्यत्वायोगादिति भावः प्रतीतिकेति यथा इदं रजतमिति भातिसिद्धा रजते दमर्थयोरभिन्न ३५

ण: सद्रूपत्वे विशेषणे दत्ते शुद्धज्ञानस्य जडत्वेन घात तथा च ब्रह्माज्ञानाभ्यां सह ब्रह्मात्मत्वाज्ञानत्वाकारेण भेदानुभवाभावेपि
सत्वजडत्वरूपेण ताभ्यां सह प्रपंचस्याभेदानुभवोस्तीत्याह सन्घटस्त्यादिना ननु घटोस्तीत्यत्र एवं तत्कारणस्य
प्रपंचस्यानुभवात् तस्य तत्कारणधर्मत्वे सिद्धे सति मृद्घट इति शब्दानुभवः कार्यकारणयोरभेदावगाहीति
पृच्छति सत्वजडत्वयोस्तु कारणधर्मत्वे किं मानं येन सन्घटः जडो घट इत्यनुभवबलेन सद्रूपजडरूपाभ्यां ब्रह्माज्ञाना
भ्यां प्रपंचस्याभेदः सिध्येदिति चेदुच्यते ब्रह्मणः सद्रूपत्वं सदेवेत्यादिश्रुतिसिद्धं तदेतज्जडं मोहात्मकमितिश्रुत्या
अज्ञानस्य जडत्वं सिद्धं तथा च घटो दृष्टो ... अभेदात् ... अनुभववलात् तद्रूपकारणद्वयाभेदादेव प्रपंचे
सत्वजडत्वानुभवोपपन्नो पृथक् सत्तादिधर्मानुपपत्तेस्तथा च सन्घटो जडो घट इत्याद्यनुभवोपि कार्यकारणद्वै
याभेदावगाहीति भावः न च जडरूपाज्ञानस्य प्रपंचाभेदसिद्धावपि मायायाः किमायातमिति वाच्यं तयोरभेदाभ्युप
गमात् च प्रपंचस्य सद्रूपेण ब्रह्मणा विवर्तमानेन जडेनाज्ञानेन परिणामिना चाभेदः सन्घटः जडो घट इति
समानाधिकरणानुभवात् न चात्र ... इति सूत्रे अनन्यत्वव्यतिरेकेणाभावः
न केवलमनन्यत्वमित्यभेदस्सूत्र: कित भेदव्यासेधः इति भाष्याभामतीनिषेधाभ्यां प्रपंचस्य
गमादिति भावः कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमे ... तेन कार्यकारणयोरनन्यत्वमभ्युपगंतव्यं
... आरंभणशब्दादिभ्यः वाचारंभणं ... आरंभणशब्दार्थः ... ... कत्रातित्वे
... वाचारंभणं ... विकारो नामधेयं ... व्याख्याता कार्य
स्य कारणत्वात् ... जगत्कारणस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं ... ब्रह्मोपादानकस्य जगतः स
त्वे ब्रह्मणो जगत्त्रिगुणात्मकत्वं ... कारणे ... अभ्युपगतव्यमिति भावः ... नस्य
... कार्यकारणयोरेकत्वे ... कार्यकारणभावविरोधात् ... प्रपंचयोरेकत्वापत्तिः
... निराकर्तुं ... भाष्यकारः ... अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभाव इति न च कारणव्यतिरेकेण कार्य
स्याभावकथं कार्यकारणभाव इति वाच्यं कारणसत्वव्यतिरेकेण कार्यसत्ताभाव विवक्षितत्वात् कार्यस्वरूपाप

स्मायाब्रह्मणोरुभयोरप्युपादानत्वमितिनिरस्तंमायायाः ब्रह्मशक्तित्वेनस्वतंत्रउपादानत्वासंभवात्र्वचस्पतेः ब्रह्मेति
त्वानुपगमेजगतः परिणाम्युपादानेनस्याद्ब्रह्मणः परिणामित्वापत्तेः इष्टत्वविरोधेनासहकारिणः त्वादितिवाचो
वाचस्पतिमतएवप्रपंचस्याविद्यास्तमायाविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वमात्रांगीकारोपपत्तेः नचसर्वत्रैवप्रसंगोरकतर्थे
नत्वतत्रमायायापरिणामित्वव्यवहारविरोधइतिवाच्यं तथाव्यवहारस्यमतान्तराभिप्रायत्वोपपत्तेः ननुजडस्यतमा
याश्रयकृतिकत्वाभावेप्रपंचस्यजाड्यंनस्यादितिचेन्नाह सकारणमपीति अनुपादानमपीत्यर्थः जगत्यनुगतंजाड्यं
नकारणगुणः किंतुजगतएवस्वाभाविकमतस्तस्मिन्मायायाउपादानत्वंकार्यानुगतजाड्यकारणत्वेनवानकल्प
नीयमित्याशयेनाह वाचस्पतिमिथ्याभिप्रायजीवाश्रितेति ननुतत्त्वज्ञानाज्ञानाशब्दितायामायायाः स्वतन्त्रा
श्रितत्वनियमबोधकप्रमाणस्यानिरुक्तत्वादकथनस्याजीवाश्रितत्वमभ्युपगतमायिनंतुमहेश्वरमितिश्रुतिविरोधश्चत्य

तत्कारणमपिकार्येऽनुगच्छतिमृद्रूपवत्कृतस्नतूपत्वादेरपितद्देनुगमदर्शनादित्याह वाचस्पतिमि
त्यास्तुजीवाश्रितमायाविषयीकृतंब्रह्मस्वतएवजाड्याश्रयप्रपंचाकारेणवि

35 वर्तमानमित्यनेनमहेश्वरत्वान्नितब्रह्माश्रितत्वश्रुतिर्व्याख्याता किंचजीवस्यमायाश्रयत्वेतस्यैवजगदुपादानत्वस्या
त्प्रपंचस्यमायापरिणामत्वात्प्रपंचस्यपरिणामित्वापत्तेर्हिब्रह्मणः प्रपंचोपादानत्वंजीवस्यमायाश्रयत्वेतस्यै
वजगदुपादानत्वंस्यान्नब्रह्मणः किंचजीवाश्रितमायाविषयीकृतंब्रह्मेतिमतेब्रह्मणउपाधानेनीकारेणनियंत
तृजगतस्तत्वादेरभावप्रसंगःश्रुतिचेत्इत्यतेजीवाश्रितेतिपदेनजीवत्वविशिष्टचैतन्याश्रितत्वविवक्षितेनभव ३५
तिकिंतल्लस्रब्रह्मणोऽनुरोधेनचैतन्याश्रितत्वमेवजीवत्वंतुमायापदेवेद्यनीयाविद्यायाश्चैतन्योपहितमात्रावच्छेदक
मितिजीवाश्रितमायेत्युच्यतेनचजीवत्वस्यापिचैतन्योपहितोमायैवावच्छेदकावाच्येतिपरस्पराश्रय

मायोपात्तशक्तिविशिष्टादितिशुद्धस्याग्रवधारणार्थकत्वोक्तत्वान्मायायाः पृथग्वोपादानत्वागमेन ब्रह्मण उपादानत्वाभा
वादुपादानत्वं च तत्त्वब्रह्मलक्षणस्यासंभवदूषकत्वाय यो मायाब्रह्मणोरभेदात् शक्तिमत्त्वविशिष्टत्वेऽपचारविशे
षान्मायोपादानत्वेऽनुशङ्कानावधारणार्थः। किं न स्वरूपब्रह्मोपादानत्वमायोपायावैलक्षण्यप्रतिपादनार्थः। तद्वैलक्षण्यप
रिणामित्वरूपशक्तिविशिष्टस्यापि मायाया अन्याशयप्रवर्तनप्रवृत्तानन्तरनिर्णयप्रकारादीनां मतभेदेन लक्षणस्यासंभवदूषकादिपरिहृ
तादृशानां ब्रह्मणो विवर्तोपादानेन मायायाः परिणामेन लक्षणस्यासंभवदूषकाद्यवकाशादिति मन्यमानानां मतमिदमाह संक्षेपशा
रीरककृत। नन्वित्यादिना नहि मायाध्यासेऽपि नेत्याह कूटस्थस्येति यदि मायाविनैव ब्रह्माध्यासोपादानं स्यात्तदा ब्रह्म
णः स्वतः परिणामित्वमेव स्यात्। तथा च परिणामवाद्युक्तिभिः परिणामपरिणामिनोर्वा तथा भेदाभ्युपगमात्
परिणामस्य जन्मादिविकारैर्ब्रह्मापि विकारवदेव स्यात्। अचेष्टापि निरवयवत्वे व्याकोपे न जायते इत्यादिवाक्यश्रुतिविरु

संक्षेपशारीरककृतस्तु ब्रह्मैवोपादानं कूटस्थस्य स्वतः कारणत्वानुपपत्तेर्मायाद्वारकारणे
ब्रह्मणो जन्मादिविकाररहितस्य कूटस्थत्वप्रतिपादनविरोधादतो मायाद्वारा ब्रह्मणः कारणत्वं वक्तव्यमिति
नव्यार्थी मायेत्यर्थः। यथा स्वदलनेऽनुपादानत्वेऽपि तन्तुनिष्ठलक्षणतादिसंस्कारो द्वारकारणेन हि संस्कृतस्य सहकल
नः पटाद्युपादानत्वं दृष्टं तेन तथा कूटस्थस्यैव तन्त्वरूपब्रह्मणि समारोपिता मायापात्तजगतः शक्तिनिवर्तिकर्तृत्वेन सहका
रीकारणमपेक्षत इति भावः। न च मायाया उपादानत्वाभावे मायोपात्तशक्तिविशिष्टादिति श्रुतिविरोधः
तिवाच्यो ब्रह्मगतशक्तिनिर्वाहकतामात्रेणैव तस्याः शक्तित्वश्रुत्युपपत्तेर्मायायाः शक्तिनिर्वाहकतमा
त्रेणैव स्वतः शक्तिमत्त्वोपाधिरूपेणैव तस्याः शक्तिव्यवहारः। अतो हत्वपनेन परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति
नहि स्वदाहिप्रदार्थगतशक्तेः किं चित्कार्यं प्रति उपादानत्वं प्रसिद्धं लोके अत एव विनिगमकाभावा

ञ

सि॰ ले॰
टी॰
३६

नं ब्रह्मोपादानमित्यर्थः तर्हि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वप्रतिपादकश्रुतिः स्वरूपभाष्याद्विविरोधइत्यतआह गौणीति तथा
च ब्रह्मणो यवधारणे तादृशमेवेति जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वमित्यर्थः एवं चेश्वरस्य जगदुपादानत्वमुक्तं जीवाश्रितमा
यावादी जीवेप्यवदन् तद्वाननीतया स्वरूपनिरूपयति श्रुश्रूमवताग्यति ग्रथ्नाति मायानुपश्रुतेनभ्रान्तो पाम्रन्तश्रुते
तिवेन मायाश्रमिद्धान्तस्या चेतन्यश्रुतिविवरेश्वरः नतु मायिनंतु महेश्वरमिति वाक्यशेषे मायायाईश्वराश्रितत्वप्रतिपा
दनादीश्वरस्य मायाप्रतिबिंबत्वेन संभवति उपाधेः प्रतिबिंबाश्रितत्वादर्शनादित्तिशङ्कानिराचष्टे चिन्मात्रसंबंधिनीति
चिन्मात्राश्रितेत्यर्थः मात्रपदेन विवक्षादेवत्वं व्यक्तेदः वाक्यशेषेपि महेश्वरपदं चिन्मात्रलक्षकमिति भावः स्वाभिमत
मुक्तेत्रि विमायायाः स्वरूपतवाप्यदि अनिर्वाच्येति मायानावस्तुत्वेनत्वात्तत्त्वतो भिन्नाब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यामि
थ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधेन वस्तुतः तस्मात्तत्त्वेनाभेदासंभवातेनाप्यभिन्नाचेतन्यजडयोरैक्यायोगात् नापिचेत
सिद्धान्तमुक्तावलीकृत तस्यामायाशक्तिरेवोपादानेन ब्रह्मतदेतद्ब्रह्म एवं मनपरस्यवाभिन्नतस्य कार्यकर
णे चैवविद्यतेऽस्याद्विकृते जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वेनत्वपचारादुपादानतादृशमेवोपादानत्वं
लक्षणेति वक्तितमित्याह ॥ पृथक ईश्वरः कोवाजीवः
36
न्याभिन्नाभिन्नापकत्वं भवत्वाभिन्नत्वयोर्विरोधेनासंभवात् एवं नतावन्मायास्वतोऽद्वैतश्रुतिविरोधादेवनाप्यसती
स्वतःश्रुतिवानुपपन्नेः नापि सदसतीसत्तासत्वयोरैकत्रविरोधादेवनतावन्मायायासावयवात्स्यास्सादित्वप्रसंगेनतस्य
तिविवस्वतेश्वरस्यापिसादित्वप्रसंगात् मायायास्सादित्वेनत्वश्रुतिबेनमायोतरापेक्षयाश्वनवस्थाप्रसंगात्तनापिनि
रवयवाश्रुतिताभावप्रसंगात्सावयवपदार्थानामेवलोके प्रश्रुतिदर्शनात्तनाप्युभयरूपासावयवनिरवयवत्व
योरेकत्रविरोधात्तस्मात्सर्वप्रकारेणनिर्वक्तुमशक्यत्वान्मायाअनिर्वाच्येत्यर्थः तत्याः परिच्छिन्नानन्तप्रदेशस्थचैतन्य ३६
प्रतिबिंबाजीवः तस्यानात्वंस्यामेवाचिन्मात्रप्रतिबिंबोजीवइत्येवकाराद्यर्थः प्रदेशानोपरिच्छिन्नत्वविशेषणेतस्यातिविवस्य
जीवानापरिच्छिन्नलाभार्थं तथाचमाष्यैतत्तत्रजीवानापरिच्छिन्नत्वनिरूपणसंगच्छते तथाहि सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशा
दित्यधिकरणेसोत्रशरीरपदव्याख्यानरूपभाष्यशरीरइतिशरीरेभवइत्यर्थः नन्वीश्वरोपिशरीरी

प्रसंग इति वाच्यं स्वात्मगुणाश्रयत्वे पि विपरस्पराश्रयमिति प्रयोजकतया परस्परापेक्षलक्षणपरस्पराश्रयत्वस्यादोषत्वात्
परस्पराश्रयोपेतत्वेनोजीवेशावादौ योभवेत्तत्र च प्रकृतेनाविद्याजीवत्वयोरनादित्वाद्भिन्नसाहित्यभावनाच्च न च जीव
त्वस्याविद्याश्रितिशक्तिनियामकत्वकल्पनव्यर्थः मितिवाच्यं ब्रह्मणस्तस्याः श्रितिनिवारकत्वान्निरवद्यनिरंजन
मिति श्रुत्या ब्रह्मणो निर्दोषत्वावगमेन तस्याविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः न च वस्तुतो निर्दोषत्वपराश्रुतिरिति वाच्यं
तथासंकोचमानाभावादाश्रयत्वपक्षस्य च जीवस्यापि वस्तुतो निर्दोषत्वात्तन्न च मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिविरोधः ग्र
हीधनी देवदत्तस्यादौ देवदत्तस्य गृहाद्याश्रयत्वाभावेपि तत्स्वस्वामिभावलक्षणसंबंधान्तरबोधकत्ववत् महे
श्वरश्रुतेरपि ब्रह्मणो मायाश्रयत्वाभावेपि मायाब्रह्मणोर्विषयविषयिभावलक्षणसंबंधान्तरबोधकतया मायिनमिति
श्रुत्युपपत्तेः प्रपंचस्य च जीवाश्रितमायाविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वाभ्युपगमाच्च जीवस्य जगदुपादानत्वप्रसंगः

वर्तमानतयोपादानमिति मायासहकारिमात्रं न कार्यानुगतं द्वारकारणमित्याहुः

ब्रह्मणः उपादानभावेपि ब्रह्मैव निरपेक्षत्वादिजीवाविद्याविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वेन तद्ब्रह्मधर्मत्वेनैव कल्पितेन जीवाविद्या
परिणामत्वाज्जीवधर्मत्वेनानुभवविरोधात् ब्रह्मणि च सर्वं निरपेक्षत्वं सर्वज्ञत्वादि श्रुतिप्रतिपादकस्य कल्पकस्यैवानन्त
स्मात्सिद्धं जीवाश्रितमायाविषयीकृतं ब्रह्म प्रपंचाकारेण विवर्तमानतयोपादानमिति तदुक्तं वाचारंभणाधिकरणस्थ
लकारणमेवात्माकार्यात्मनानेकार्याकारेण न स्वतः सर्वज्ञब्रह्मणाध्यस्तत्वेनेति प्रतिपद्यत इति ग्रन्थात्कार्यालिंगत्वेनतत्का
र्यपत्तमित्यर्थः नैतद्युक्तं भिन्नविज्ञानेनैव जगदेकवत्त्वं भिन्नत्वासत्त्वप्रतिपद्यतजीवेजीवैर्विज्ञानत्वेन संबद्धाः
त्वब्रह्मविवर्तादिप्रपंचाकारेणानेद्वारा चावहारविषयतावश्यं प्रतिपद्यत इति भाष्याशयः अन्ये तु दृश्यतानुभवाच्च स्वाति
मतभाष्याभिमतं निःश्रेयसेन तदुक्तं कल्पतरौ गुणानेनस्वतन्त्र ब्रह्माकारणत्वकं गुणवान् जीवाज्ञातजगद्भ्रमे जीवाच
स्यातिसत्यस्ति इत्याद्येनमायायाः एवं मायानुगतेति विद्यादित्युक्तिः तस्मान्नयुक्तं न उपायप्रधानत्वमिति सोह .ना
पि ब्रह्मलक्षणसंभवपरिहरति सिद्धान्तमुक्तावलीकृतमित्याति तत्प्रकृतेनद्वयाति स्यात् इत्येवं कारणत्वविद्य
तेप्रयत्नदृष्टं प्रपरकार्येन विद्यतेप्रयत्नदृष्टनपरं प्रब्रह्मणः कारणं चजगतस्सिद्धिसाधनं वेत्यर्थः इत्यादिप्रकृते

सि॰ ले॰
टी॰
३२

स्येभवतीतिशंकायांग्रन्थकाराशयइतिभावः ; मतान्तरमाह सैवेति अत्रैकारणपदस्य विद्यापदे कार्यपदस्येतः कर
णपदस्येतिमतान्तरमाह अविद्यायामित्यादिना ननु जीवेशावाभासेन करोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीतिश्रुतेः
विरोधः तस्यांश्रुतौ जीवस्य कारणोपाधिकत्वश्रवणात् इतिचेदुच्यते जीवेशावाभासेनकरोतीतिएवंभागेनहिजीवेश्व
रयोःक्रमेणमायाविद्याप्रतिबिंबभावः ; इतीयंनेनचविवक्षया लेउपाधिभेदं विनाप्रतिबिंबभेदः ; सम्भवतिस्यादिप्रतिबिंबस्य
लेउपाधिभेदं विनाप्रतिबिंबभेदादर्शनात्तथाचायमाशयः नहि श्रुतौ प्रतिबिम्बरूपोजीव ईशोवा यथाक्रमेण मायाविद्यापद
भ्यामुपाधिभ्यां सम्बन्धं न मायापदे चाज्ञमायाकार्यान्तःकरणपदं नैव मलस्वरूपमिति ; शुद्धत्वप्रकृतत्वाय जीवईशाविति श्रु
तौ मायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीतिवाक्येन मायाविद्ययोःक्रमेण मलस्वरूपत्वभेदोपपादनेनविरोधइतिवाच्यम्
लस्वरूपत्वं विद्यायाःस्वमायायाशङ्कितात् : करणस्य स्वरूपत्वोक्तेर्ब्रह्माभेदाभावेऽपि स्वरूपत्वविकारभाव उक्ताभेदमनेन
तत्र विवेकेन त्रिगुणात्मिका यास्वरूपत्वेन जीवेशावाभासेन करोति मायाचाविद्याच स्वयमेव भवतीति
श्रुतिसिद्धौ रूपभेदौ रजस्तमोनाभिभूत शुद्धसत्त्वप्रधानामायाततोभिभूत मलिनसत्त्वाविद्येतिमाया
विद्याभेदपरिकल्पमायाप्रतिबिंबईश्वरोविद्याप्रतिबिंबोजीवइत्युक्ते एवैवमलस्वरूपत्वविवेकप्राधान्येनमा
याश्रितेश्वरोपाधिः ; आवरणप्राधान्येनाविद्याज्ञानशब्दिताजीवोपाधिः ; अतएवतस्याजीवेश्वरसाधार
णचिन्मात्रसम्बन्धित्वेपि विजीवत्वबाधितास्मीत्यज्ञानसम्बन्धानुभवात् नेश्वरस्येति
तावतामायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीतिवाक्याशेषोपपत्तिरितिभावः ; अन्तविद्यावच्छिन्नचैतन्यमेवेश्वरोस्तुतथाचतः
करणावच्छिन्नचैतन्यमेवजीवोस्त्वविद्यातः करणाधिष्ठानचैतन्ययोः तद्वच्छिन्नत्वस्यावच्छेदतिप्रतिबिं
बकल्पनायांगौरवात्तत्त्यागायनिष्कलं न चैतन्निनत्प्रतिबिंबचैतन्यमित्यवकारोस्य जीवग्रहणमीश्वरस्याप्युपल
क्षणं जीवेश्वरयोःप्रतिबिंबतायाःश्रुतिसिद्धत्वात्कल्पनागौरवदोषाभावात् विभिन्नजीवस्यावच्छिन्नत्वपक्षेदोषमाह
इहेति अस्मिन्लोके ब्राह्मणादिशरीरगतान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्यकर्मकर्तृत्वात्तल्लोकान्तरदेवादिशरीर
गतान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्य चाकर्तृभोक्तृत्वात् कृतहानादिप्रसङ्गः येनकर्मकृतं तेन तस्य भोगः येनक ३२

37

रे भवति सत्यं शरीरे भवति ननु शरीर एव भवति यथाकाशवत्सर्वगतस्यापि तस्य इति व्यापित्वेऽपि जीवस्य शरीर एव भव
तीति तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र तदभावादिति न तथा घटाकाशादिकरणगतं भासं न चोपाधिपरिच्छिन्नस्य विभोः श
णः अनेन घटाकाशापनयनेन सम्यक् संभवतीति शरणम् अनेन जीवस्य घटाकाशादिदृष्टान्तेन जगदापनयनेन मोक्षेण संभवति
अविभुत्वादिति भाष्यार्थः पदस्योरे भक्तेन न तद्रूपमायायाः प्रदेशाः शान्ततया अनादिना तेन किं तु मायायां विक्षेपावर
णशक्तिनामानन्याद्विक्षेपावरणशक्तिमत्त्वाद् एव प्रदेशगावचनितात्यन्याशयेनाह यावत् आवरणविक्षेपशक्तिमतीति ब्र
ह्मचैतन्यावरणाच्छकलाणक्ति आवरणशक्तिः आवरणं च ब्रह्म नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यता विक्षेपपदेन त
तज्जीवसाधारणत्व प्रतिक्षेप विवक्षितं नत्वेकत्वशक्ति विक्षेपशक्तिरित्यर्थः ननु मायाप्रदेशानां जीवोपाधित्वे
नमनुपपन्नं आनुमानिकाधिकरणभाष्यादौ अविद्या जीवोपाधिरिति व्यवहारविरोधप्रसंगादित्यत आह अविद्याभिधा
नेऽपि मायाप्रदेशानामेव भाष्यगताविद्यापदाभिलप्यतया न तद्विरोध इति भावः एकस्यामेव मूलप्रकृतौ प्रदेश
भेदेन प्रकाशार्थविवरणेऽप्यनादिरनिर्वाच्या मूलप्रकृतिरविद्या मायाशबलितेभ्यो मायायां तस्यां प्रतिबिम्बितं
ब्रह्म तस्याः परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमत्स्वविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बा जीवा इति
प्रदेशभावेनानिर्वचनीयभेदकल्पितजीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बत्वमुक्तं इदानीं तस्यामेव प्रकारान्तरेण रूपभेदं
कल्पयित्वा तद्रूपभेदं दर्शयति तत्त्वविवेके तु त्रिगुणात्मकमूलप्रकृतेर्विवेकत्वेन तत्त्वमर्थ रूपभेदावितस्त इति रज
स्तमोभ्यामनभिभूतत्वेन शुद्धसत्त्वप्रधानाप्रकृतिर्माया मलिनसत्त्वप्रधानाप्रकृतिरविद्येत्यर्थः रजस्तमोभिभूतत्व
मेव सत्त्वस्य मालिन्यं शुद्धाशुद्धरूपमायाविद्याविवेके प्रकृतेरूपभेदादेव निरूपणं विक्षेपावरणशक्तिभेदेन शु
द्धात्मरूपभेदादेव प्रतिपादितमिति केचित् अत एवेति जीवस्यावरणशक्तिमदुपाधिमत्त्वादेवेत्यर्थः तत एवेति जीवेश्वरयोः
परिच्छिन्नापरिच्छिन्नः प्रकृतेः प्रतिबिम्बरूपजीवेश्वरसाधारण्याविवक्षितेत्यादि तत्प्रतिफलितत्वात् तेनापि अतएवत्यस्या
त्रुटगत आवरणशक्तिमदुपाधिकत्वादेव तत्प्रभावादेवेति तत्त्वार्थः तथा च जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बत्वे साधारणता
देवत्वं सर्वज्ञत्वमपरमात्मत्वमिति पदे तत्तत्तत्कल्पितत्वमपि भवतीति सिद्धमनेकं

सि. ले. टी. ३८

प्रतिबिंबितस्य व[illegible]शंकानिराकरणार्थं इत्थं च तन्निरासप्रकारेणैव विवृणोति : घटजले अभ्रनक्षत्राणां प्रतिबिंबानु
दर्शनेन तद्गतस्य महाकाशस्य प्रतिबिंबो घटजलेऽप्यनुभवेन नाकाशस्य प्रतिबिंबाभावशंकावकाश इति अनवच्छिन्न इति
घटानवच्छिन्न इत्यर्थः : मेघमण्डले जलरूपास्ववयवास्तेषु प्रतिबिंबितमिति संबंधः , ननु दृश्यमेघमण्डलपरः मेघ
मण्डले जलानि सन्ति चेत्तानि नोपलभ्यन्त इत्याशंकां निराकरोति तेषां दृष्टिरूपकार्यलिंगेनानुमापकत्वमाह तथा च
न तत्र जलसत्त्वे मानमाह वृष्टिलक्षणेति स्थूलकार्यानुमेयानीत्यर्थः कार्यलिंगकानुमानग्राह्याणीति तथेति श्लोकार्थः ग्राणरसनचक्षुः
श्रोत्रत्वगाख्यानि पंच ज्ञानेंद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पंच कर्मेंद्रियाणि प्राणापानादयः पंच
वायवः मनोबुद्धिश्चेति सप्तदशावयवात्मकं लिंगशरीरं सूक्ष्मदेहः घटस्थानीयस्थूलदेहाश्रयः

साभ्रनक्षत्रो जलाकाशः अनवच्छिन्नो महाकाशः महाकाशमध्यवर्तिनि मेघमण्डले वृष्टिलक्षण
कार्यानुमेयेषु जलरूपेष्ववयवेषु तुषाराकारेषु प्रतिबिंबितो मेघाकाश इति वस्तुत एकस्याका
शस्य चातुर्विध्यं तथा स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्याधिष्ठानतया विवर्तमानेन तदवच्छिन्नचैतन्येन कूटवदवि
विकारेण स्थितेन कूटस्थस्तत्र कल्पितेन बुद्धौ प्रतिबिंबितचैतन्येन संसारयोग्यो जीवः अनवच्छिन्नचै
तन्यं ब्रह्म तदाश्रितमायायां स्थितानां सर्वप्राणिनां धीवासनासु प्रतिबिंबितचैतन्यमीश्वर इति चै
तन्यस्य चातुर्विध्यपरिकल्पनात् करणधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिभेदेन जीवेशविभागो दर्शितः

प्र : देहद्वयावच्छिन्नचैतन्यं घटाकाशस्थानीयं कूटस्थशब्दार्थः चैतन्यस्य देहद्वयावच्छिन्नत्वेन अधिष्ठानतयाव
स्थितत्वेन कालत्रयेऽपि विकाराभावात् निर्विशेषः कूटस्थशब्दार्थः निर्विकल्पतया तिष्ठतीति कूटस्थः तत्र कल्पितेत्य ३८
उदकजलस्थानीयपदेन करणत्वप्रतिबिंबितमित्यर्थः कूटस्थचैतन्याभिन्नचिदाभासकल्पनायाः प्रयो
जनमाह संसारेति कूटस्थचैतन्यस्य संसाराश्रयत्वे तस्य जन्ममरणादिलक्षणसंसाराश्रयत्वे कूटस्थत्वव्याघाता
दिति भावः महाकाशस्थानीयब्रह्माश्रितमेघमण्डलस्थानीयमायायामवस्थितानां धीवासनासु प्रतीति

पं द शी टी

मा

व्राह्मणादिशरीरगतस्यैवागत: कर्णाभ्यन्तरे कोनरेगमनाभ्युपगमान्नत्ववच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्यैवतत्प्राप्तिगमनम स्तीतिवाच्यं तस्यप्रदेशान्तरगमनेपितदवच्छिन्नाकाशप्रदेशस्यागमनादर्शनात्स्थितिभाव: प्रतिबिंबस्यावच्छेदेपिचै तन्यापेतयावैलक्षण्याघातात्तथश्लक्ष्णाद्रू: गतागतयोरिति गमनागमनयो: शरीरस्थापि घटवच्छेदप्रदेशवन्नभिद्यत इत्यर्थ: सूर्यादिप्रतिबिंबतुजलप्रचलनदशायां देशान्तरे नियमेनानुभूयमानेपिप्रतिबिंबभेदादर्शनात्स्थितिभाव: नत्रचेदादि प्रतिबिंबतोजलपात्रान्तरसंचारेणकस्मान्नाशोनह्रस्वतयोपाधिनाशेनस्पशेतिबिंबस्यबिंबेनैकीभाव: अन्यदेतातान्नाशपुरे नतयाप्रतिबिंबान्तरेणएव प्रतिबिंबरूपजीवस्यापि विदेहकैवल्यसमये बिंबरूपेत्नशुद्धब्रह्मभावएवस्यादत्त प्रतिबिं बेश्वरभावापत्तिरीश्वरविरोधात्स्त्वाह एकानिषिणा एवमायापिविहरति एवमुक्तेति बिंबस्थानीयमिति लोकप्रसिद्धचन्द्रा दिरूपबिंबस्थानीयमित्यर्थ: बिंबेश्वरे शुद्धब्रह्मणि विधानाभेदं जीवेश्वरयो मायाकृत्वावच्छिन्नानत्व बिंबत्वविशेषेव

जीवेश्वरविभाग: कल्पितइत्यर्थादित: सर्वोपाधिशरीरके तत्कार्यपाधिशरीरजीव: कारणोपाधिरीश्वरइति श्रुतिमनुसृत्याविद्याणगोरैवतरोनबिंबेश्वर: अन्त:करणप्रतिबिंबितचिज्जीव: नचान्त:करणरूपएलदू योगाद्देनाकाशस्येवचैतन्यस्यावच्छेदसंभवात्तदवच्छिन्नमेवचैतन्यंजीवोस्त्विति वाच्यं इहपरत्रचजीवभा वेनावच्छेदपचैतन्यप्रदेशस्यभेदेनकृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात् प्रतिबिंबपक्षेतु गतागतयोरवच्छेद कगतागतयोरवच्छेदेव नभिद्यतइति प्रतिबिंबपक्षेनापदोषप्रसक्ति: एवमुक्तंदोष जीवेश्वरयो: प्रतिबिंब विशेषणपक्षेपि उपाधिबिंबस्थानीयपरब्रह्मनस्तुतं शुद्धानुपहितचैतन्यं नित्यवद्वैतजीवेश्वरानिवृत्ताचेत्तिरेविधा प्रोक्तं मायाविद्यायप्रत्याकाशावच्छिन्नाकाशजलदृष्टान्तेन जलप्रतिबिंबित:

तस्मात्कथंशुद्धमितिचेन्न शुद्धपदेनसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिधर्मरहितस्य बिंबत्वानिरूपितचिन्मात्रस्योपचारे त्रिविधाप्रति मायाविद्या एवं तन्मायासंवलितविशेषणत्वेकल्पाजीवेश्वरविभागस्तोशंतरेतिसंबंध: तथाचबिंबचैतन्यचैनव दूसंतोत्रब्रह्मज्ञा वेशाविन्मयविशेषणादिभेदाकाशमहाकाशजलाकाशभावस्थितेति एतन्न शून्याकाश्यानहृषानभागस्य ति पर्यन्तादिना तदात्मितरतिकेन: स्पाकाशाचिनरुत्यर्थ: शुश्चनतत्वसमाहितविशेषणत्वाकाशस्यजले

सि॰ ले॰
टी॰
३५ धीरोपकालेनेनसहप्रकाशनेनतत्पूर्वकालेपिस्वयंतस्यभानमविरुद्धंतस्यनित्यचैतन्यात्मकत्वात्तस्यस्वरूपताभ्युपग
मात्स्वयंतत्त्वंस्वचैतन्ययोः ग्राह्यग्राहकयोः उभयस्यचैतन्यमितिचेद्द्वैतन्यनयाधर्मधर्मिभावोपपत्तेश्चतत्त्वं प
स्यस्वरूपेणेनसामान्यरूपेणस्वतःप्रकाशमानत्वादहमर्थस्वरूपविद्याभासाध्यासाधिष्ठानत्वमविरुद्धमितिभावः
अहमर्थस्यरूप्यवद्विशेषरूपत्वेदर्शयति अहमितीहोति अहमर्थइत्यर्थः अध्यस्तविशेषांशरूपमितिशुक्त्यादा
वध्यस्तोयोविशेषांशोरूप्यादिस्तद्रूपत्वसदृशमित्यर्थः साहश्यंचव्याहत्तेनव्याहत्तत्वादितिव्याहृत्यावगमा
दित्यर्थः तेनतहेतुसाध्ययोरभेदः व्याहृत्तत्वावगमेहेतुव्यवहाराभावः स्वयंतस्यस्वेनवसामान्यरूपत्वद
र्शयतिस्वयंनेवेतिस्वयमन्यइतिलोकस्यव्यवहारेस्वयंतमन्यत्वभेतेद्विततपाप्रसिद्धमितिदर्शयितुमन्यत्वश
तियोगितिस्वयंतस्यविशेषणमितिबोध्यं स्वयमितितदुक्तं चिद्दीपेदेवदत्तः स्वयंगच्छेत्वेवीतस्वस्वयंतथा
अहस्वयंनशक्तोमीस्येवलोकेप्रयुज्यतइति नन्वस्वयमहमितिप्रकाशमानयोः रूप्यजीवयोः शुक्तिर
जतयोरिवभेदसत्वेसर्वेषाकृतोभेदोनोपलभ्यतेतत्राह एवमिति अहमर्थजीवस्यशुक्तेरूप्यवतत्त्व
स्याध्यस्तत्वेसतीत्यर्थः परस्परेतितयोरभेदाध्यासादेवाविवेकः विवेकाभावोभेदाननुभवा
भावइत्यर्थः नन्विदंरजतमितिभ्रमस्थलेशुक्तिरियमितिविशेषदर्शनेनेदंरजतमितिप्र
तीतयोः सामान्यविशेषपदार्थयोः शुक्तिरजतनरूपविरुद्धधर्मवत्वनिश्चयात्तयो
र्भेदउपपद्यते इहतुजीवतत्त्वरूपयोः कथंभेदोवगन्तव्यः तदभावेहिस्वयमहमिति ३५
सामान्यविशेषभावेनप्रकाशमानयोस्तयोरन्यरजतस्थलेरजतेदमर्थ
योरिववस्तुतएकतापत्त्याअहमर्थरूपजी

39

ज्ञाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयगतानि सूक्ष्मान्तःकरणानि द्विविधः तासां सुषुप्त्यवस्थागतानां स्वस्थावस्था; वासनाविवलिताः
अन्तःकरणानि अन्तःकरणं च धीवासनोपरक्ताज्ञानेनैवोपाधीनि तेषां भेदेनेत्यर्थः धीवासनानां मानत्वान्नाशेन
निविवरेणेत्यर्थः पूर्वस्य नानात्वशङ्काव्याहृत्यर्थं वासनोपरक्तज्ञानोपाधिकत्वमुक्तं एवं मतेषु विवक्षितविवेषा
भेदमात्रकल्पितेनस्वतन्त्रत्वपारमेदतेषामेवेतीमु समर्थसिद्धं कृताग्रस्मिन्मतेतत्तद्विशेषमाह अपरे चेति अस्मिन्नेतेवं
विज्ञानविधान लक्षणको विशेषः उक्तः नद्रूपत्वाग्रपरः अन्यः इति विवक्षित्यानद्रूपोविशेषस्तदभिहितः
तत्रा विरुद्धापेक्षाभिहितइत्यर्थः अपरं विशेषमेवदर्शयति चकारविधोभिनि अहमितिप्रकाशमानो जीवः शुक्तौ रूप्य
वस्थानस्तत्रैतिसम्बन्धः तन्निर्देशेनसामान्यरूपेणज्ञातेनशुक्तिर्नात्विविशेषरूपेणज्ञानेनशुक्त्वात्रूप्यावधानं साहु
अपरं चापरस्तदभिहितो विशेषः चकारविशेषोऽपि चेतनस्यजीवोऽहमितिप्रकाशमानः कूटस्थविषयाति
रोहितोसमानेस्वरूपविशेषावशेषशुक्तौरूप्यावस्थानः एतदेवेदंस्वतन्त्रतयाधिवाधिष्ठानसामान्या
त्मकाधारविशेषाशरूपयोः स्वयमाहतयोः सहप्रकाशः; स्वयमहं करोमीत्यादौ अहमत्वदस्तोवि
शेषाशरूपप्रकर्षोनेच्छा वहारभावेन व्याहृतत्वात् स्वयमेवान्यतप्रतियोगाधिष्ठानसामान्याशरः
षः रूहतत्वथा सामान्यरूपेण ज्ञाते विशेषरूपेणचाज्ञाते किं चिदधिष्ठाने चनोपलभ्यत इत्याशङ्क्याह कूटस्थइति
नन्वविषयत्वात्कूटस्थस्य सम्यग्ज्ञानेस्तत्स्वरूपेणनाविविशेषाशस्यात्प्रतीतया शुक्तिर्नादिवदप्रतीतावपि शुक्ते रिदन्ते
नेव कूटस्थस्यापकेन चित्सामान्येन रूपेणप्रकाशेनाहङ्कारोपीति चेदुच्यते तन्मित्याधिष्ठानसामान्यस्याप्यस्य
रोपणविशेषस्य च सहप्रकाशोऽहङ्कारणन्तेऽप्रकाशनेनाहमर्थरूपोविशेषणवादहमितिप्रकाशनेनतत्सामान्येनैवेति कोश
दत्तोहमर्थस्यारूप्यवदध्यस्तत्वकल्पनेन यत्नोक्तमित्याशङ्क्याह अतएवेति अहमर्थस्याकूटस्थेध्यस्तत्वकल्प
नादेवेत्यर्थः स्वयमाहतयोरिति कूटस्थस्याहिस्वयमेवसामान्यरूपेनकूटस्थत्वेनस्फुरणादेकेगम्यतानास्वयमेव
कूटस्थस्याहम

सि॰ ले॰ ५०

40

परिहरति नेदमिति सोयमित्यादि समानाधिकरणवाक्यस्य यथाभेदो वाक्यार्थो दृश्यते न तथा यः स्थाणुः स
पुरुष इत्यादि समानाधिकरणवाक्यस्य बाधारूपो वाक्यार्थो दृश्यते यः स्थाणुः स पुरुष इत्यत्र हि पुरुषे यागोपि
तस्य प्रातिभासिकस्य स्थाणोर्व्यावहारिकपुरुषस्य सहाभेदो न वाक्यार्थः बाधितत्वात् किं तु स्थाणोरारोपाधिष्ठा
नस्य तेपुरुषत्वस्य तत्वतः स्थाणुतादात्म्याभावरूपो बाधो वाक्यार्थः नत्वाचयं स्थाणोरन्यः पुरुष इति वाक्यमवस्ततः
स्थाणुतादात्म्याभाववानयं पुरुष इति बाधज्ञापनेन च बाधेन पुरुषस्य स्थाण्वारोपस्य विषयो निवर्त्तते एवमहं ब्र
ह्मास्मीति वाक्येनाहमर्थस्य तज्जीवतादात्म्यशून्यं ब्रह्मैवास्मीति ज्ञानज्ञापनेन ज्ञानेनाहं कर्त्ता सर्वोऽहं कि
त्वाद्यारोपः कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टाहमर्थेन स्वविषयेन सह हि दोषो निवर्त्तते आरोपिताहमर्थो निवृत्तो च सम्यग्जीव
स्य परमात्मस्वरूपत्वं रूपं चैतन्यात्मकं तत्पूर्णब्रह्मरूपेणावतिष्ठते इति नश्यत्वन्नरविरोध इतिभावः अन्तरार्थत्व इत्येव

नेदमभेदे सामानाधिकरण्ये किं तु बाधायामयथायः स्थाणुरेष पुमानिति पुरुषत्वबाधेन स्थाणुत्वबुद्धिरिव
वमेतेनैवमहं ब्रह्मास्मीति कूटस्थब्रह्मरूपत्वबोधेनाध्यस्ताहमर्थरूपत्वनिवर्त्यते यायं स्थाणुः पुमान् ॥७॥

स्याहं पदस्य समानविभक्तिमत्वरूपसामानाधिकरण्यमभेदरूपेर्थे नाभ्युपगम्यते येनाभेदासंभवो दोषः स्यात्तत्र
नु यथाभेदो न वाक्यार्थः कस्तर्हि सत्यं इति शंकते किं त्विति बाधात्र वाक्यार्थो विवक्षित इत्याह बाधायामिति पुरुषत्व
पदेन कल्पितस्थाणुतादात्म्याभाववत्वे विवक्षिते बाधायां वाक्यार्थत्वस्वीकारात् अहं ब्रह्मास्मीत्यत्रेति पदान्तर
वाक्यजन्येति शेषः अत्र वाक्यार्थज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीत्याकारत्वाभावात् कूटस्थब्रह्मरूपत्वपदेनापि वस्तुतो अ
हमर्थतादात्म्याभाववत्कूटस्थब्रह्मरूपत्वविवक्षिते बाधायामेव वाक्यार्थबोधविषयत्वाभ्युपगमात् दृष्टान्त
दार्ष्टान्तिकयोरधिष्ठानस्यारोपिताश्रेभाववत्वमारोपितात्यन्ताभावस्याधिष्ठानातिरिक्तत्वमिति मतमाश्रित्यास्मा
भिरुक्तमिति ध्येयं अध्यस्ताहमर्थरूपत्वमिति अध्यस्तो योयमहमर्थस्तद्रूपत्वतादात्म्यं निवर्त्तत इति बाधफलमुक्तं म
हावाक्यस्य बाधार्थकत्वं न स्वकपोलकल्पितं किं तु सुरेश्वराचार्यैरुक्तमित्याह योयमिति महाबोधकारे यस्यागृ

५०

वस्तस्य पेशाद्यार्थ्यमनकूटस्येव कल्पितता सिद्धेरितिशंकाशूक्त्यात तेषामेव ज्ञोयति विवेककिति नजत्वशंकाव्याह
त्यर्थः विवेकाभेदानुभवः एतेभ्यः सन्निहितेभ्यः देहादिसंघातपरिणामिभ्यः उपाधिरूपेभ्यो भिन्नेभ्यः समुत्था
पसाम्येनाम्याप उपाधिरूपबुध्यायनुमापाउपत्तिशाप्यस्तयर्थः नान्युपाधिभ्रतानि बुधादीनि तद्ज्ञानेन विनश्य
तिनदानान्यत्तुविनश्यतीति श्रुत्यायोपाधिकस्यात्मनो विनाशित्वे इति पाठेनैतद्योतितः करणं इति विवहूपसउपा
धाधनस्य जीवस्य मिथ्यात्वे सति संभवति योपाधिकजीवस्य सत्यत्वेन तस्य विनाशित्व इति पाठेकवचनेन संगृहे
ननयाभ्युपेयाज्ञानद्वानमात्मा अरभेदेयी अविनाशी वा अविनाशि चनतदुपाधिना ज्ञायते प्रत्युतीतिकूटस्थचेतन्य
स्य श्रुत्या नाशभावः इति पाठेनैतदुक्तं भवति यथात्मा अज्ञानद्यनपर्वतेभ्योभिन्नेभ्यः समुत्थाय पेनादि श्रुत्या
तीति श्रुत्यानरेपि व्यवहारेणानुरक्ततात् एवं पर्यस्याराधाराभासादेवकूटस्थजीवयोरविवेको लौकिका
नो विवेकस्तु तेषामहंकारादेः अज्ञाननपर्वतेभ्योभिन्नेभ्यः सकृत्यापतनान्यवान्नुविनश्यतीतिजी
वाभिप्रायेणमायोपाधिविनाशानुविनाश इति पाठेनाविनाशी वा अरेयमात्मेतिकूटस्थाभिप्राये
णाविनाशी इति पाठेन वर्णितः अहं मर्त्यस्य जीवस्याविनाशित्वे कथमविनाशि ब्रह्माभेदः
विदेकरसघनमेव उपाधयुत्पत्तिमन्द्योपेनैव जाग्रतमुन्नश्यतीत्यनुपायः तन्निविनाशव्यतिरेके णउत्पत्तिविनाशेन
चिदात्मनः इति पाठेनैवानुविनश्यतीत्युक्तरूपं प्रपाठान्ने च नश्यन्तीति विनाशहीनमसंभवति अविनाशी वा
अरेयमात्मेति वाक्येन विज्ञानघनात्मनो विनाशाभावः इति पाठेन विरुद्धार्थनां चिदात्मन उत्पत्तिविनाशवनाव
ति विवेचनमनुरूपजीवेन तादात्म्यमात्राविनाशादिवचनानुगुणपाठनीयतेन अभ्रमस्यलोपरत्नेन समर्थयोरविनाश
पिविनाशिनाविनाशिनरूपविरुद्धमेव तन्निश्चयादेवजीवकूटस्थयोर्भेद स्पष्टमाश्रावेति तत्र शंक्य स्पष्टे
तन्यजीवरूपाहमर्थस्याध्याससिद्धत्वेति उदाहृतश्रुत्या इति विजीवस्याविनाशितापनामेश्रूयत तत्र गवेयो
धर्माशंकत अहमोर्थ्येति अमेदस्यनेनेत्र रमहश्रेसा स्फीतिवाक्येन इति पाठेनेशितेपः विनाशिपविनाशि

सि॰ लै॰ ५१

येषु ध्यानसिद्धानि ध्याकाशमेवावाक्रमपरस्यादि श्रु॰ ति मे गृहीतास्ते ने न दृपाणि जीवस्य मृतिस्तेषु वेत नु ध्यायु
पाधिलयेन सर्वप्रकारभ्रान्तिलयाद्वृत्तिसिद्धानि सर्वाण्यपि दृष्याणि लीयन्तेऽस्यामि ज्ञेत्यपकोऽस्मन्नऽस्य केन ऽक्रं।
विज्ञानमयस्यमिथ्यारूपफलं : श्रगाधफनामलं येनेकनाग्रामाबद्धनं ऽलंपिष्टवादिनेः ग्रामस्य ग्रन्स्वा कालेन
मेन रूपाणां लयेनेत्यर्थः श्रज्ञानेवेनन्यनच्छन्नागद्वादोहां ग्रिमेदेनेभस्वरूपशोधित्वलयाग्यध्यानेस्वषुमहृदीनाविल
यास्तु नेऽकेन सामसिन्धमि अन्यज्ञाननन्दनं स्वत्ते ध्याने दाविवस्मृतोऽग्रहाने दोविवलिन : नन्वपुनि विवस्मृता
जीवध्यानेऽस्मय: सच स्वरूपभूत मानेस्वपुमिकालेध्यविधाद्वृत्तिभिर्भुनऽस्यानेऽगुणोनि श्रुत्यर्थः नन्वज्ञानग्रन्स्य
नयो: स्थूलावस्थानं : कारणशरीरविबद्धजीवो विज्ञानमयः स्थूलानः कारणस्य विज्ञानशब्दवाच्यज्ञानमेव
विज्ञानमयो जीवः स्वापकाले स्वरूपेणाविलीनावस्थानः कारणोपाधिकस्य नध्यानेऽस्मयशब्दवाच्यतेनथाचा

एषसर्वज्ञएषोन्तर्यामिएषयोनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामिति श्रुतेः सर्वं वस्तु विषयसकलज्ञा
नाधीवासनोपाधिकस्यन स्य सर्वज्ञत्वं नतत एव सर्वं कर्तृत्वेनापपन्नेषु नचा स्य बुद्धिवासनोपहितस्याक
स्यचिन्त्याविद्यनाज्ञभ्य ऽत इति वाच्य वासनानाणे राहतेनन्तुपहितस्यापिपरान्त्यनादिनि

नेऽस्मयस्य जीवत्वादीश्वरत्वमसिद्धमित्याशंक्य सोऽपुष्पानेऽस्मयस्येवश्वरत्वेवाकाशो प्राह नचैवतिमोऽ
कृश्रु॰ नावेवेत्यर्थः सर्वं श्रुत्वं सर्वं जगद्दृयति कोऽहेत्वयोनिरुपादाने ध्यानेऽस्मयस्य सर्वोपादानहेतुत्वमाह प्रभवेति
हि यस्मात् नानाप्रभवाप्ययौ जन्मलयौ सोऽपुष्पानेऽस्मयात् भवतः तस्मादेषसर्वस्य योनिरित्यर्थः ध्यानेऽस्मयस्य
स्वरूप सर्वज्ञत्वेफ किमप्याह सर्ववास्त्विति एके काधीः किं चिकि चिद्विषयीकरोतीति सर्वामिमिलित्वा सर्वजगाद्विष
यीकियते एवं च सर्वबुद्धीनां सर्वविषयकत्वे सिद्धे सति सर्वबुद्धिरूपा स्वप्नाद्दृपाणां सर्वबुद्धिवासनानामपि सर्वविष
यकत्वं सिध्यति तथा च सर्वप्राणिबुद्धिवासनोपाधिकस्य ध्यानेऽस्मयस्य सर्वज्ञत्वं सिद्धमित्यर्थः ननु धीवासनोपर
क्तज्ञानोपाधिकं ईश्वरमिति यदुक्तं नत्र किं चैतन्यं विवेश्वरस्याज्ञानमेवोपाधिकिं वा वासनोपरक्तज्ञानं ग्रथवासर्वा:

41

निधारणेऽपि तस्याएतत्तादात्म्येन सह यथा निवृत्तेरेवमहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजन्यपाधिया ग्रहमर्थस्थूलजीवतादा
त्म्यशून्यं ब्रह्मैवास्मीत्याकारया अहं बुद्धिरहंकाराभिमुखस्यादिविहिरण्यगर्भाद्यपि तादृशमर्थं सहितानि निवर्त्यन्ते महा
वाक्यार्थज्ञानादशेषानर्थनिवृत्तिर्विद्वदनुभवसिद्धेति ध्येयं तत्रार्थीहि शक्यः ; ननु समानाधिकरणवाक्येषु अभेद
रूपवाक्यार्थस्य सुप्रसिद्धत्वात्पाश्चात्यास्तार्किकनामादिवरणादिषु शक्तेः ते च भेदरूपवाक्यार्थस्य स्वीकाराद् ब्रह्म भगवत्पादैरपि
वाक्यवृत्तौ तादात्म्यमेव वाक्यार्थस्तु पारे च पदार्थयोरिति श्लोकेन महावाक्ये तत्त्वंपदार्थयोस्तादात्म्यस्यैव भिन्नाभे
दस्यैव वाक्यार्थत्वस्वीकारात् ब्रह्मवादिभिरेव कारकवचनस्य बोधाय यायोऽपि शक्यः नेवाक्यार्थता वक्तुं शक्यत इति शङ्कायाम् ।
भिन्नयोः पदयोरेकस्मिन्नर्थे ब्रह्मस्वरूपे तत्राभेदो वाक्यार्थ इति भिन्नैर्विनाभिर्जीवब्रह्मणोर्विनाभिन्नब्रह्माभेदो नसम

॥ धियायास्याएवधीरिवब्रह्मास्मीति धियापापाहं बुद्धिनिवर्तन इति नेयम् । यो सिद्धिवचनात् यदेवाविवर
णकृतो शैलेऽस्मभेदे सामानाधिकरण्यप्रतिपत्तिर्जीवब्रह्मणोर्न हि तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थस्य स्वरूपस्य मस्तुत
स्यानुपाधारब्रह्माभेदस्यैव प्रत्ययात् यत्तत्त्वमस्याकाशात्त्वाधीनामनात्मेति विवरणसूत्रकृतः ; सो यं स एव स्या
नपकोऽस्मत्तः ; शक्तानह्यानएवानन्दमयोऽभ्यासादित्यधिकरणाद्यन्यतः ; नि सिद्धं सोऽसन्नेव स्यान्नेव तत्त्वेन

वतीति चोद्यं तत्त्वस्यमेवेति श्रुत्याह यदेवेति कृत्स्नात्मब्रह्मजीवेशविभेदे च तत्त्वविधेति श्लोकस्य हेतानां
कृत्स्नब्रह्मजीवेशनानात्वं न तत्त्वमसीति न्यायेन ज्ञानादिवाक्यप्रमाणतया तत्त्वमसिवाक्यप्रमाणत्वेन
तादात्म्ये न कृत्स्नब्रह्मैव तत्त्वं न भेदो विनाशो वा इति वाक्यप्रमाणेन न दृष्टान्तेऽपि विनाशोऽविद्यायास्तत्त्व
मासिवचनेन मतः ; करणगतं चेतन्यमिति विवरणे जीवब्रह्माभेदः ; परोऽपि विवरणे प्रमाणवत्त्वे न तत्राह प
रस्येति न भ्रान्तो बाधाश्रयत्वेन ; सोऽयं पुनस्तत्त्वमस्यात्मैवेति ; सत्यं ब्रह्मानन्दमपि ब्रह्मैव ज्ञा
तरणाहि विज्ञानपदार्थान् ; करणेनात्मतादात्म्यभ्रमाद्दृष्टिरान्तमनोमयतत्त्वमसीति न चात्र विवक्षितमिति ह्यहं
कोऽहमित्यादिरूपात्मत्रयोपाधिकाऽन्तरादौ निरूपितमिति एवमाकाशादिपदार्थः ॥

॥ ७ ॥

तत्त्वविवेक

सि॰ ले॰
टी॰ ५२

श्रुतेर्जीवेश्वरयोरभेदविवक्षां दर्शयन्नेवोक्तिं कारयतीति मंनीति परमात्मन अधिदैवतं सविशेषाणि ज्ञानि रूपाणि
सन्ति तथा परमात्मनोऽध्यात्मं च सविशेषाणि ज्ञानि रूपाणि सन्तीति संबंधः परमात्मन इत्यस्य निर्विशेषत्वेनत्वस्य
त्यर्थः अधिदैवतमित्यस्य देवतात्मकानीत्यर्थः अध्यात्ममित्यस्य जीवात्मकानीत्यर्थः अधिदैवतमध्यात्ममिति
वपदद्वयमव्ययं उक्तं प्रपंचयति तत्रेति अध्यात्माधिदैवतरूपाणां मध्यादित्यर्थः जीवस्य ज्ञानि सविशेषरूपाणि
तु पंचात्मके निर्विशेषरूपं च मारकाश्रुतेः लोके वेदोदितानि ईश्वरस्य तु निर्विशेषसविशेषरूपाणि तत्र तन्नाभिप्र
तान्यपि श्रुत्या केवलानीक्षानि तानि श्रुतितान्यपि अभिमतेः आविद्या रूपगुणाभिः भिन्नरूदोपसहृष्टानि रूपिता
नीत्याह चिद्रूपदेति तत्रायं संग्रहकश्लोकः स्वतः शुभ्रो विधानैः स्यात्तद्धितो विलेपनात् मध्याकारे लीं

अज्ञानेनैव संभिन्नस्य पायात्माऽविशाक्षयात्तेऽस्मात्यो जीवः स्मृतः तथा हि जाग्रदादिषु भोगप्रदस्य कर्मणः
क्षये तत्र स्वरूपेण विलीनस्य तत्र कः स्वलभतमभोगप्रदकर्मवशात्प्रबोधयन्तो भवति तदुपाधिको जीवो विज्ञा
नमयः स्मृच्यते सप्तवर्षं सुषुप्तिसमये विलीना वस्थोपाधिकः अज्ञानेऽस्मत्परमेति उच्यते सप्तवसोरक्येन सु
षुप्तिस्थानपर्कोऽस्मरस्मात्स्वादर्शितरिति एवं सति तस्य सर्वेश्वरत्वादिवचनं कथं संगच्छते इत्यत आ
धिदैवतमध्यात्मं च परमात्मनः सविशेषाणि ज्ञानि रूपाणि तत्राधिदैवतं ज्ञानि शुद्धत्वेनस्य चेति
श्रितः स्वादृशिनो वर्णत्रयाणां दितिपल षड्श्लोकसंग्रहीते हृष्टानि विरूपाणीति यथेति स्वतन्त्रिदं नयामी तमीतिमाया
वीतस्वसरहितः स ज्ञात्मा स्थूलसूक्ष्मविरागोऽस्य उच्यते परः इति श्लोकसंग्रहीतदाष्टानि कदर्शयति तथेति श्लोके
संबंधः अशुभशोविषूरणोति परमात्मेति श्लोके तत्साक्षाद्बंधारणे तथा च परएव मायावी मनुत यामीत्युच्यते इति स
वंधः अशुमशुमाह मायोपहितेश्वर इति श्लोके परएव स्वल्पः स्थितस्य ज्ञात्मेति संबंधः अशुभसंधायावर्षे प्रपंची
कृतेति प्रपंचीकृतेनाभूतानां पंचात्मकोपाधिकेऽस्वल्पशरीरे तदुपहित इत्यर्थः तेव स्वज्ञात्मनो हिरण्यगर्भं संहित
साक्षात्सस्यार्जीवन प्रसिद्धेः कथं तस्येश्वररूपत्वमिति वाच्यं जीवरूपहिरण्यगर्भस्य स्वमाहितस्वल्पशरीरातिमा

42

५२

धिकस्यैवेश्वरस्य सर्वज्ञत्वलाभार्थं सर्वविषयकधीवासनानुसरणमिति वाच्यम् अज्ञानगतस्य सर्वोपाधित्वस्य मद्रूपाभि
सर्वविषयकत्वाभिमतेश्वरसर्वज्ञत्वोपपादकत्वसंभवेन तदर्थं धीवासनानामनपेक्षणात् तत्र द्वितीयः अज्ञानमात्र
स्य तदुपाधित्वसंभवात् फलरूपत्वं प्राणिनां सुषुप्तौ संभवेन सर्वबुद्धिवासनानां यौगपद्यासंभवाच्च तासामज्ञा
नविशेषणतया ईश्वरोपाधित्वसंभवः नासौ यौगपद्यासंभवादेव न तृतीयः पर्यायकल्पः संगच्छते सर्वासां धीवा
सनानां सर्वासक्ततया ईश्वरोपाधित्वे प्रतिनियतासंभवाच्च लोके व्यामिश्रज्ञानप्रतीतिविवादर्शनात् तत्र समानत्वचतुर्थकल्पः
परिशिष्यते तत्रानुभवविरोधमाशंक्याह न चासाविति अस्माकं प्राणिनामेकैकबुद्धिवासनोपहितस्यानन्दमयस्य
कस्यापि स्वापकाले हि सर्वज्ञत्वमनुभवो नास्तीत्यर्थः वासनानामिति जाग्रदादौ स्थूलाद्यास्यान्तःकरण
नामिव सुषुप्तौ वासनानां कार्येऽन्तःकरणानां साक्षित्वेन स्वल्पोपस्थिताभावेन तदुपाधिकानन्दमयानामपि ना
हमज्ञ इव योग्यत्वमित्यर्थः मां इत्यादिना ... कानन्दमयस्य स्वकलधीवासनोपाधिकस्य ... संभ
भवात् प्रत्येकमेव धीवासनोपाधिकानन्दमयो वाच्यः स च जीव एवेत्याह वृत्तानन्देति चित्रदीपे
श्रीविद्यारण्यगुरुभिरीश्वरत्वेनोक्तानन्दमयस्यातीरेव बृहदानन्देऽस्य ... जीवत्वोक्तेः रूपविशेषार्थकस्वश
ब्दः सुषुप्तिस्वप्नादिस्वोपलब्धिवासनोपाधिकस्येश्वरत्वे जाग्रदादावीश्वराभावप्रसंगाद् एकैकवासनो
पाधिकस्यानानात्वेनेश्वरनानात्वप्रसंगात् सकलवासनोपाधिकस्य कस्यचित् संभवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् तेनैकेश्व
कारत्वेऽपि तथा हीति जाग्रदादिषु भोगप्रदत्वेन सतत्परिस्फुरितोऽन्यथा ... उक्तपदस्वरूपे बहुवचनेन जाग्र
त्स्वप्नव्यक्तिभेदोपादानं निद्रारूपेणेति सुषुप्तिरूपेणेत्यर्थः ... कारणत्वनाव स्थानं सुषुप्ति
रिति यानन्दमयस्य जीवत्वं तत्स्वरूपत्वप्रतिपादकवाक्यशेषविरोधपरिहाराय एवं सतीति सोऽपि जीवरूपानन्दम
यस्य वस्तुतः ईश्वरत्वाभावेऽपि ईश्वरभेदविवक्षया तत्स्वरूपत्ववचनं संगच्छत इति परिहरति इत्यादिना माण्डूक्य

सि॰ ले॰
टी॰
५३

43

णे विलीने सति स्वस्वरूपेण विलीनानां करणानां पार्थिकः संघात इति भावः स्थूलानां करणानां देहसाक्षित्वव्यवच्छेदार्थं सातत्यग्रहणं
ननु पूर्वं सौषुप्तजीवस्यानन्दमयत्वमुक्तमिदानीं कथं स एव प्राज्ञ इत्युच्यते तत्राह चेतोमुख इति इहेति माण्डूक्यश्रुतावित्यर्थः तत्रै
वानन्दभुगित्यनन्तरं चेतोमुखः प्राज्ञ इत्युक्तेः पादश्रुतिवाक्यशेषश्रुतेर्नाक्षिति भावः चेतोमुखविशिष्टानि विशेषणानि वि
शिष्टनिरूपणानि सुषुप्तिस्वापकालीनानन्दानुभवसाधनानि यस्य सैव चेतोमुखः ननु सौषुप्तजीवस्यानन्दमयत्वे चेतोमुखत्वं च
कृतमपि कथमुपपन्नमिति चेदुच्यते सुषुप्तावस्थितस्य हि स्वमहमस्वाप्समिति स्वापकालविशिष्टस्वस्मरणदर्शनात् तत्
स्मृतकालस्वानुभवमन्तरेण न संभवतीत्यनुभवः नरस्य स्वस्मरणयोगात् न च सुषुप्तावात्मस्वरूपस्वानुभवे स्यात् करणेषु
यथा चित्रगतमनुष्याणां चित्राधारवस्त्रसदृशा वस्त्राभासा लिखिताः तथा परमात्माध्यस्तदेहिनाम
धिष्ठानचैतन्यसदृशाश्चिदाभासाः कल्प्यन्ते ते च जीवनामानः संचरन्तीति अध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञ
भेदेन त्रीणि रूपाणि तत्र सुषुप्तौ विलीनेऽन्तःकरणे ज्ञानमात्रसाक्षी प्राज्ञः योऽयमिहानन्दमयत्वेनोक्तः स्वप्ने
अभिव्यक्तसूक्ष्मशरीराभिमानी तैजसः जागरे व्याप्तस्थूलशरीराभिमानी विश्वः तत्र माण्डूक्यश्रुतिरहमत्रम
वेत्रकाशमानस्यात्मनो विश्वतैजसप्राज्ञशरीरावस्थाभेदरूपपादत्वमुक्त्वा सोऽयमात्मा चतुष्पादित्युपक्र
म्य पूर्वपूर्वपादस्य विलापनेन निःप्रपञ्चब्रह्मात्मकतुरीयपादं प्रतिपादयिष्यन्माकार्याभावः स्थूलसूक्ष्मस्थूलात
त्रोपाधिसाम्याद्विराडादीन्विश्वादिष्वन्तर्भाव्याज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञ इत्यादिना विश्वादिपादत्रयमुपपन्न
ति विवेकानुभवः संभवतीति वाच्यं तदाविलीनत्वात्करणस्य तत्तदनुत्पादने योग्यताभावात् न च सुप्तिकाल एव स्वाप
कालविशिष्टस्वरूपं चैतन्येनैव स्वानुभवसंभवात् किमविद्यादिनिमित्तविवक्षयेति चेत्तत् कल्पनयैतद्वाच्यं जायते ननु
प्रतीतिविरोधेन तद्विनिमित्तेनेदानुभवदर्शनेन सुषुप्तावपि तथा संभवे परिहार्यायोगात् सुषुप्तिकाले चोपाधिमात्रविल
याभ्युपगमात् तदन्त्यसंभवतरत्नि वैषम्यसत्त्वात् सौषुप्तस्वानुभवस्य केवलनित्यसाक्षिरूपत्वेऽनुभवनाशरूपसंस्कार

५३

मष्टिसदात्मशरीरनियंतृत्वनयानद्रूपाधिकस्य समष्टिसदात्मणाध्युपहितनगुणमायोपाधिनोहिरण्यगर्भस्वज्ञानमपदाभ्यां
निर्देशस्येह विवक्षितत्वात्तथा च गौणमीश्वरस्य हिरण्यगर्भत्वमिति भावः । एतदेव विवृणोति ईश्वरस्योपाधिहिरण्यगर्भो
पेत्वया सत्यलोकाधिपतेर्ब्रह्मणस्तत्त्वदृष्ट्याभिमतेश्वरपरिगणनानवसरेऽपि ऋगपादानेकृत्वांमितिमतव्यं श्लोके ए
एवंवमपरः स्थूलस्यापि विराडित्युच्यतइति संबंधः अमसमगत्यावृत्तेनसम्बद्धाति पंचीकृतेति यथमीश्वरस्योपाधिव
राड्रूपस्य स्थूलकं वेद्यान्तरविद्यावाक्यादित्थंपद्मतिसिद्धांतइत्याः सत्यलोकाधिपतेर्हिरण्यगर्भस्य ९ वैराडपि विराट् ९
रूपस्य समष्टिस्थूलाभिमानी जीवो बृहदारण्यकश्रुतिसिद्धोऽस्त्येवेत्यपि द्रष्टव्यम् इत्यत्र स्यातिउक्तं अकार एवं
तपक स्यवद्रूपचतुष्टयं द्रष्टव्यमित्यर्थः एवं शङ्कितान्ययुक्तं रूपचतुष्टयं दर्शयितानाश्रमगाद्दाह ओमस्येति नतु कं
चत्वारि रूपाणि चित्रपटदृष्टान्तेन चित्रदीपसमर्थितानि यथा सत्तः शुभ्रः घटोधौतः यत्र लिप्तोघटित
इति मष्यादिविकारयुक्तोल्लाञ्छितोवर्णपूरितो रञ्जितः स्यवस्याचतुष्टयमेकस्यैव चित्रपटस्य तथाप
रमात्मा मायानकार्योपाधिरहितः शुद्धः मायोपहितईश्वरः अपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मश
रीरोपहितोहिरण्यगर्भः पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिस्थूलशरीरोपहितो विराट् इत्येवं चतुष्टय स्याच्चतुष्ट
यमेकस्यैव परमात्मनः ओमित्युक्त्वा चित्रपटस्थानीयपरमात्मनि चित्रस्थानीयः स्थावरजंगमात्मकोऽन
न्तस्य जगतोत्र स्थानीयत्वेन द्रष्टव्यः सर्वे चेतनत्वेनाद्वैता चेतनत्वेन विभागानस्यादित्याशङ्काह सा तेन परिह
रति यथेति वस्त्राभासाद्येतिवर्णविष्ठाधात्मकवस्त्राभासोचित्रधातुलवस्त्राभासाः तत्साम्यं पिशीतवानादिनिवर्तकत्वा
भावादाभासत्वं देहिनामिति स्थूलदेहवत्तामहंकारलक्षणमित्यर्थः एतं अवस्थात्रयकाहंकारविशेषचेतनस्यस्थानविव
केनानयाश्रयाज्ञानमाह तेचेति तथा च चित्राभासयुक्ता अर्थः कार्यकारणसंघातनाशुतता अस्मान्निरिशमशुद्धात्पाचे
ननाशोनविभागास्ति द्वैतिभावः एवमीश्वरस्योपाधिभूतानि नाश्रितानि जीवस्यश्रक्रत्त्वानि समविशेषनिर्विशेषरूपाणि

सि॰ ले॰ टी॰ ४४

दिपादानामोंकारावयवत्वं तन्मात्राणां चैकत्वचिंतनं मंत्रविवक्षितं तेनत्वाच्चकृतिः पादामात्रामात्राश्च पादा इतितथाभोऽ
पादौ यवचनमपि अकारं पादं ऐौं विश्वात्पादमात्रान्समाप्य इति नसम्यगपदस्त्यस्यायमभिप्रायः विश्वादिपादानां मात्राणां
च यावत्समग्रपरिनिष्ठितं एकत्वचिंतनीयमिति मात्रास्वरूपवच्च तस्यैव वटोशेन मकार उकारो मकार एतीति एवं विश्वादिपादानां
वैश्वानरादीनां मात्राणां चैकत्वचिंतनं सर्वेषामेतेषां निष्प्रपंचब्रह्मात्मकत्वार्थं पाद्यचिन्मात्रे प्रविलापनार्थं तत्रचायं क्रमः वि
श्ववैश्वानराकाराणामेकत्वं प्रथममभिचिंत्य पश्चात्तैजसहिरण्यगर्भोकाराणामेकत्वंचिंतयेत् तत ईश्वरप्राज्ञमकाराणाम
णामेकत्वंचिंतयेत् तथाचिमाक्रमेणैव प्रविलापयेत् अकारादित्रयमुकारे उकारादित्रयं मकारे मकारादित्रयं चिन्मात्रे तु
रीयपादे प्रविलापयेत् चिन्मात्रे प्रविलाप्य चिंतनं त्वेवं स्थापयेत् नकारादेरपि विलापनं नाम अकारादित्रयमुकारत्याति
रेकेणानालीत्याहार्यं निश्चयमेवं प्रत्यहमत्र एकारेण समाधिकुर्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति तत्र श्रुतेः ब्रह्मसाक्षात्कारं
त्यो नेति माण्डूक्यश्रुत्यभिप्रायः इदं सर्वं माण्डूक्यश्रुतेरिदं संग्रहेण तात्पर्यकथनपरस्य भाष्यकृद्भिः कृतपंचीकरण
स्य व्याख्यानरूपवार्तिके सुरेश्वराचार्यैरभिहितं अकारमात्रं विश्वः स्यादुकारस्तैजसः स्मृतः प्राज्ञोमकार इत्येवं
इति प्रक्रमेण तत्र विश्वादिषु वैश्वानरादीनामन्तर्भावं सिद्धं कृत्वा नत्वपृथक्पादानेकत्वमिति मंतव्यं समाधिकाला
त्प्रागेव विचिंत्यानिश्चयतस्तनः स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविला
पयेत् पुरुषोऽत्र वैश्वानरः उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् अत्र समष्टिसूक्ष्मशरीरनियंतृत्वात्तदुपहि
तः परमेश्वरः सूक्ष्मशब्दार्थः मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत् अत्रांतर्यामिमायामात्रोपाधिकः राम॰
कारणशब्दार्थः चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः परमानंदसंदोहो वासुदेवोहमोमिति यत्ताहंचि ४४
दात्मा विशेषितः अतोहं नित्यशुद्धबुद्धादिरूपो वासुदेव इत्यर्थं अंगीकारात्मकोंकार इत्यर्थः इति शाहूश्लोक
रश्लोकान्वयी

44

श्रुतस्यार्थस्योक्तार्थोऽस्मिन्निरूपयन्नेव व्याहृतपरिच्छेदेनार्थः पूर्वेणाहसाहत्वात्तत्त्वमोंकारन्नाह सोऽयमिति उकारो मात्रा पादकल्पनोपपत्तौ स-
प्तमिस्मर्थः श्रुतिः पादचतुष्टयस्य पञ्चस्वविश्वादिपादानां रूपपरिछिन्नं संबंधः प्रत्यगात्मनो ग्रव गम्यते ब्रह्मात्मैव सोऽयमिति
तिपादाविश्वादयः इत्यमोत्रुभ्यात्ति सोऽयं प्रेमघ्रात पादकल्पनायाः प्रयोजनमाह सर्वं सर्वमिति प्रथमार्थः सोऽयमात्मा चतुष्पा-
दिति पैवाक्येन जीवस्य पादचतुष्टयवत्त्वप्रक्रियज्ञागविलक्षणो वैश्वानरः प्रथमः पादः इत्युक्ते मत्त्वनीनु पादानामेव चतुष्टय
पक्षान्तनाद्विभः प्रथमः पादः इति वक्तव्यो वैश्वानरयानीतस्य विराट्षुरूपं स्वस्य प्रथमपादत्वोक्तिः विश्वे वैश्वानरे स्वस्य
तर्भावेऽस्त्वयमिति नत्वहिरण्यगर्भस्य तैजसाधिष्ठापवैश्वानरेऽत्र विश्वान्तर्भावः किं निमित्तकं मुन्याभिमतत्वमिति वाच्यं तयोः स्थूलोपा-
धिकत्वरूपसामान्यरूपयाद्धि हिरण्यगर्भव्यावृत्तस्य निमित्तकेन पाविवर्धितत्वात्तत्पादद्वितीयपादप्रतिपादकवाक्ये सप्तमेश्वानरतैज-
सोद्वितीयः पादः इत्युक्तेऽपि नसूक्ष्मोपाधिकत्वसाम्येन हिरण्यगर्भस्य तैजसेऽन्तर्भावो विवक्षितः वैश्वानरः प्रथमः पादः इत्यस्य पादे
मात्रसामान्यपादद्वितीयपादप्रतिपादके सप्तमस्थानेऽन्वकीर्त्तनमात्रादिवाक्यागतो हेतुरन्त्यात्र न वा द्वितीयपादत्वेनोक्तप्राज्ञस्य
नानत्वमपेक्ष्य सूक्ष्मत्वसोपाधिकत्वसाम्येन ह्यय स्थानभोवोऽविवक्षितः न पाचवान्प्राथमस्य सर्वे व्रत्तत्राद्देशान्तरमपेक्ष्य
स्थोरभेदविवक्षितत्वात् ब्रह्मान्तराज्ञानानुपपत्तिः तस्मात्तयोः पादप्रतिपादकेऽपि वाक्ये महदहं प्रमयाः स्थूलहिरण्यवि
स्मयव्यपदेशमेकात्मप्रसङ्गसारेणपूर्वोपपत्ती मे शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इति श्रुत्येव चतुर्थत्वाविषमस्य व्यवहारं प्रभृति निवृत्ति
लक्षणावस्थारूपतोचरं स्वर्गादिकर्मद्विपानो वर्तस्थूलद्रव्यमसाध्यलक्षणधर्मस्वरूपविलक्षणं मुक्तं तत्करोऽगोचरं श्रयापदेऽपापाश्रि-
तागोचरं यत्कार्यमप्रमेयमसाध्यप्रकादिपदं चतुष्टयस्य कर्माधारयः स्वगतभेदशून्यं तं मुखं केवलं सर्वदेहव्यापकं समानात्मनप्रप्रपञ्चवि
रूपत्वं साक्षात्साक्षिभावनाऽस्मान्नेऽदृष्टमर्थः तस्मान्नेदंमनाधिकरणं माया प्रपञ्चोपशमप्रपञ्चाभाव रूपकस्थितपादार्थी भवसा-
धिष्ठानानतिरेकात् प्रपञ्चध्वंसरूपज्ञानसाध्यस्यापास्यकारणाद्वैतनिवृत्तेरधिष्ठानात्मकत्वाद्वैव हस्तमात्रत्वानतीव प्रहृ-
सर्वदोषरहितमद्वैतं नत्वहितं चतुर्थं विश्वतैजसप्राज्ञरूपपादत्रयापेक्षया चतुः संख्यापूरकं पादमन्यन्ते विनष्टरूतौति श्रुत्यर्थः
श्रुतविश्वतैजसप्राज्ञतुल्यचतुर्णां पादे पुनर्वैश्वानरहिरण्यगर्भयोस्तौ तामन्तर्भावं वचनं तेन तेषामेकत्वं चिन्तनं परत्वावशिष्टा।

भेदविवक्षयेत्येतन्मोऽरुच्याप्रतिव्याख्यानरूपस्य गौडपादीयस्य विवरणरूपे भाष्ये भाष्यकारैरेवोक्तमित्याह
रूप्यमेवेति श्रीविद्यारण्यगुरुभिश्चित्रदीपे सांके चित्राते विधां विहाय ब्रह्मानन्दे जीवईशौ विशुद्धाचिदिति द्विवचन
सिद्धत्रैविध्यमेवावलम्ब्य जीवस्य त्रैविध्याख्यो विशेष उक्त इत्याह दृक्दृश्यविवेके तिति तत्र तूक्तविशेषार्थकः कूट
स्थस्य जीवकोटावन्तर्भावमवष्टम्भयति नवेति दृक्दृश्यविवेकाख्यग्रन्थ इत्यर्थः हि यस्मात् प्रसिद्धोऽनकः जलाशयगत
रङ्गेति यथा समुद्रादिजलाशयगतरङ्गा उपरिभावेन तिष्ठन्ति तेषु च पयोपरिभावेन बुद्बुदास्तिष्ठन्ति इदं प्रसिद्धमिति हि शब्दार्थः
त्यायोऽदृष्टान्तः एवं कूटस्थस्योपरि व्यावहारिकोऽन्तःकरणसंवलितचिद्रूपो यावद्व्यवहारमनुवर्तमानो व्यावहारिकजी
वकल्पितस्तस्योपरिभावेन स्वप्नकाले वासनामयप्रातिभासिकरथादिवत्स्वप्नामनामयेन्तःकरणप्रतिबिंबरूपः प्राति

रूप्यमेव भगवत्पादैर्गौडपादीयविवरणे व्याख्यातं दृक्दृश्यविवेके तु चित्रदीपवत्स्वाद्दितेन कूटस्थजीवकोटावेव
तथा च चित्रदीपविधाङ्गीकृत्ये बालैर्विवक्षितो विशेषः तत्रनुमृत्त जलाशयगतरङ्गबुद्बुदन्यायेनोपर्युपरि कल्पना
जीवस्त्रिविधः पारमार्थिको व्यावहारिकः प्रातिभासिकश्चेति तत्रावच्छिन्नः पारमार्थिको जीवः तस्मि
न्नवच्छेदकस्य कल्पितत्वेऽपि अवच्छेद्यस्य तस्याकल्पितत्वेन ब्रह्मणोऽभिन्नत्वात् तमावृत्त्यास्थितया मायया क
ल्पितेनान्तःकरणेन चिदाभासेनान्तःकरणतादात्म्यापन्नया हमित्यभिमन्यमानो व्यावहारिकः तस्य मायिकत्वेऽपि याव दि

भासिकजीवः कल्पित इत्यर्थः नवेति त्रिविधजीवमध्य इत्यर्थः अवच्छिन्न इति देहद्वयावच्छिन्नकूटस्थचैतन्यरूपमात्मा पा
रमार्थिकजीव इत्यर्थः अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्येऽपि जीवब्रह्मणोरभेदः श्रुतिप्रायेण सच पारमार्थिकजीवकल्पने सति। राम:
निर्वहति अन्यथा व्यावहारिकप्रातिभासिकजीवयोः शुक्तिरूप्यादिवत्स्वरूपतो मिथ्यात्वेन सत्यब्रह्माभेदायोगात् देहद्व
यावच्छिन्नकूटस्थरूपपारमार्थिकजीवस्यावच्छेदकोऽशः तत्र देहद्वयस्य कल्पितत्वेऽपि स्वतः सत्यत्वात्संभवति ब्रह्माभेद इ ५५
ति पारमार्थिकजीवकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति तस्मिन्निति अवच्छिन्नजीव इत्यर्थः व्यावहारिकजीवं निरूपयति त
मिति कूटस्थमात्मानमावृत्त्याविद्यायोपस्थितया पासस्याः कूटस्थात्मनि कल्पितेऽपि तेनान्तःकरणेन च

45

ज्ञानाविवेचकं चिन्तनं तस्याद्वितीयं विलापयेत् इति उक्तप्रकारेण केवलचिदात्मानमवगाह्य ज्ञात्वा विवेचकं केवलायकेन हि
नेसाद्वितीयपद्योक्तमात्रदेवेशं विलापयेत् स्थापयेदित्यर्थः चिदात्मनि विलीने चैतन्ये तत्रैव चालयेत् पूर्णबोधात्मनासीत
स्फुरणं चलसमुद्रवत् चिरकाले समाधिक्रमोदितनिर्वाणिकार्थः एवं समाहितो योगी श्रद्धाभक्तिसमन्वितः जितेन्द्रियो जि
तक्रोधः पश्येदात्मानमद्वयं प्रादेशमात्रमात्मानं स्फुरद्रूपं सर्वं मिद्वयतः तस्मात्सर्वं परिमज्जनं निष्ठा भवेत्सदा यतः न
निष्ठाव्यतिरिक्तं पुरुषार्थसाधनं नेन लोकमात्रस्थितं सर्वं कालत्रयेऽपि पुंसां विना भूतेन तस्मात्सर्वविधिना संन्यस्य उक्तरी
त्यात्मनिष्ठां समाधिलक्षणां कुर्यादित्यर्थः नेदवात इमामविद्यां प्रपन्नेन योगी संध्यासु सर्वदा समभ्यसेदिह सर्वभाग
नासक्तधीरस्तधीरिति इमां समाधिलक्षणां विद्यां सुधीः लोकतमो विरक्तो भूत्वा सम्यगभ्यसेत् स्पष्टदामभ्यसेदित्यर्थः यः
पश्येत्सर्वगं यातमनेनात्मानमद्वयं न तेन किंचिदन्यद्गन्तव्यं लोके तत्र वाच्यमिष्यते कृतकृत्यो भवेद्विद्वान् जीवन्मुक्तो भवेत्स
दा सुविद्यानिमित्तानीतमर्वाभासविवर्जितं शान्तमनलं सुद्धं मनोवाचामगोचरम् वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हेयोपादेयव
र्जितं प्रज्ञानघनमानन्दं वैष्णवं पदमश्नुत इति आभासपदं चिदाभासपरं वाच्यान्वयवाच्यः वाचकाप्रकारादयः प्रकृत
त्वात् हेयमुक्तं हेयोपादेयविषयं सर्वेभ्य इत्यर्थः तथा मोक्षकाण्डोक्तो समाधिनिष्ठाविवक्षामभिप्रेत्य योऽनुपादीयते प्रयुक्तेर्गृहीतसमग्र
वेदेनः प्रणवो ब्रह्मनिर्भयं पूर्णं नित्यं मुक्तस्यनमयं विद्यते किंचिदिति संक्षेपः ननु सर्वत्र वर्णादिभूपसंसारयोगमार्गेणैव नन
प्रतिपत्तिसंभवात्किमनुष्ठेयं योगविधिनेत्यत आह प्रतिपत्तिसौकर्यायेति सम्यगनुष्ठानस्यासिनः बुद्धिमान्द्याद्वाकोशस
वेऽपि मायावत्सु मादनक्रमला वापीयमादाह्य संस्कारमार्गेण संभवतीति तस्मात्तात्पर्येण ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिसाधनत्वा
द्धेतुर्वेक्तव्यं लापनक्रमेण समाधिविधानं योगकाण्डोक्तं योगकाण्डनामधेयं पंचीकरणटीकां ब्रह्मोपासनप्रकरणमध्यान
दीपे श्रीविद्यारण्यगुरुभिरधिकारीत्यर्थतः मन्दबुद्धिमात्राद्ब्रह्मसमग्राकाप्यसंभवात् योगविचारस्त्वलमते ब्रह्मोपासीन
मोनिश्चिमिति अग्राकृतमति अनभिज्ञानां ज्ञानाद्विनाभ्याकृतपदेनलब्धपापरमेश्वरस्त्रचनतत्रव्यवहारस्त इति केनान्तेनन

सि. ले.
टी.
५६

हरति एवमिति विवेचनेन्योमेवेश्वरेना प्रतिबिंबत्वेशेषइतिवद्भ्रममात्रविशेषार्थकस्तुशाड्ह :विभेदजनकत्वेजीवेश्वरभेदस्थितिप्र
योजकत्वे विवक्षितेन वयथाहुः तेनेदृस्यानादित्वाभ्युपगमात् आत्यंतिकमितिस्वोपप्लवादौ अज्ञानकार्यनाशेनतत्का
रणाज्ञानस्यापिनाशोस्तिपरिणामपरिणामिनोरभेदात् सचाज्ञाननाशोनात्यंतिकः पुनरुत्थानात् मुक्तौतुतत्वज्ञानेनसह
पणापिनाशोस्तिसचात्यंतिकः पुनरुत्थानाभावादितिमत्वा अज्ञाननाशस्यात्यंतिकत्वेविशेषणंदत्ते यद्वाजीवन्मुक्तिका
लेऽज्ञानस्यावरणांशेननाशेपि विक्षेपांशेनाशाभावादनात्यंतिकस्तन्नाशः विदेहमुक्तौतुआत्यंतिकोज्ञाननाशइतितु
दभिप्रायेणतद्विशेषणमितिभावः प्रतिबिंबत्वायोगादितिनचजीवेशयोराभासेनकेनातिमायायाचाविद्यायाचस्वरूपमेव भवतो
तिप्रश्नःत्वाडम्बयोः प्रतिबिंबत्वप्रतिपादनविरोधइतिवाच्यं प्रतिबिंबत्ववद्बिंबत्वस्यापिकल्पितत्वयथाहुरितिगताभासपदेनप्र
मसंतेकः करिष्यतिइतिसदृत्यापकस्यैवाज्ञानस्यजीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनाद्बिंबप्रतिबिंबभावेन
जीवेश्वरयोर्विभागः नोभयोरपिप्रतिबिंबभावेनोपाधिद्वयमंतरेणभेदाः प्रतिबिंबत्वायोगात्तत्रापिप्रति
46 बिंबोजीवः बिंबस्थानीयईश्वरः तथासत्येवलौकिकबिंबप्रतिबिंबदृष्टांतेनस्वातंत्र्यमीश्वरस्यतत्पारतंत्र्य
जीवस्यचयुज्यते
तिबिंबवद्बिंबस्यापिग्रहणेणपपन्नेः नतुलौकिकप्रतिबिंबत्वविशिष्टस्यैवाभासत्वव्यवहारात् बिंबत्वविशिष्टस्यैवेत
था व्यवहाराभावादाभासपदेमुख्यत्वात्या विवेचनेनप्रतिपादयितुंनशक्नोतीतिचेत्तुप्रतिबिंबवद्बिंबस्यापिविशिष्टरूपे
णकल्पितत्वयाकल्पितत्वगुणयोगेनबिंबपरमाभासपदंवक्तुंनसंभवतिसकृदुच्चरितस्याभासपदस्यमुख्यत्वे
न्याप्रतिबिंबपरत्वंगुणवृत्त्या बिंबपरत्वमितिकल्पनस्यायुक्तत्वात् विरुद्धत्वात् नचाजहल्लक्षणयाभासपदस्यबिंबप्रति राम.
बिंबोभयपरत्वाभ्युपगमेनायंविरोधइतिवाच्यं उभयोरपिप्रतिबिंबरूपताभावादाभासपदस्यमुख्यार्थपरत्वसंभवेस
तिलक्षणाकल्पनायायएवानिर्मूलत्वादितिचेदुच्यतेतत्राहुःतज्जीवेशयोरुभयोरपिप्रतिबिंबरूपत्वेनसंभवतिबिंबस् ५६
तचेतन्यस्यसूर्यवदेकत्वेनउपाधिभेदंविनाप्रतिबिंबद्वयासंभवात्

श्चिदाभासः स व्यावहारिकजीव इत्यर्थः तदुक्तं कूटस्थकल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिंबक इति अहमित्यभिमन्यमान इति अहमित्येवमाकारकाभिमानकर्त्तेत्यर्थः नन्वहंकारवृत्तिरूपपरिणामस्यान्तःकरणस्यैवाहमभिमानवत्त्वमुक्तं न तु चित्प्रतिबिंबस्य तत्राह अंतःकरणेति तस्य व्यावहारिकत्वे युक्तिमाह न भ्रमेति न च व्यावहारिकजीवे मानाभाव इति वाच्यं अहं कर्ता भोक्तेत्यादिरूपानुभवस्य। तत्र मानत्वात्कर्तृभोक्तृत्वाद्यात्मसंसाराश्रयत्वस्यान्यत्राभावाच्च न चान्तःकरणे तत्संभवः तस्याचिदाभासशून्यस्य चैतन्यधर्मत्वेन प्रसिद्धकर्तृत्वाद्यध्यवसायायोगात् चिदाभासस्य तु चेतनात्मप्रतिबिंबतयाभिव्यक्तस्य तस्यापि चेतनत्वव्यवहारयोग्यत्वेन तद्धर्माणां चेतनधर्मत्वप्रसिद्धविरोधाभावात् पारमार्थिकजीवस्य च संसाराश्रयत्वेन संभवतीति तस्य कूटस्थत्वादिति भावः तमपीति व्यावहारिकजीवमपीत्यर्थः व्यावहारिकोऽपि जाग्रद्रूपव्यापारसमानेनाहं ब्राह्मणो देवदत्तयज्ञदत्तपुत्रो विष्णुभक्त इत्यभिमन्यमानेन स्वात्मजी

स्वेन सम्यगवस्थितया मायावस्थाभेदरूपया निद्रया कल्पिते स्वप्नदेहादावहमभिमानी प्रातिभासिकः स्वप्नप्रपंचेन सह तत्र दृष्टो जीवः स्वापप्रबोधे निवर्तत इति एवमेते प्रतिबिंबस्वरूपादीनां मध्ये भेदाद्दर्शितानां विवरणानुसारि
एस्ताङ्कः विभेदज्ञानेके ज्ञानेनाशमाप्नोति कं गते आत्मबोधग्रन्थेणभेद

वस्तुतः स्वप्नावस्थायामात्मानं द्वितीये विष्णुशर्मनाम्ना नानापणपुत्रं महादेवभक्तं मन्यतेऽतो जाग्रज्जीवस्यावरणं सिद्धं प्रातिभासिकजीवकल्पकमाह निद्रेति ननु मायायास्सर्वकल्पकत्वाभ्युपगमात्कथं निद्रायाः कल्पकत्वमपसिद्धान्तापत्तेरित्याशंक्याह निद्रायास्तदवस्थारूपत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इत्याशयेनाह मायेति न च निद्रायाः मायात्वलक्षणाभावात्कथं तदवस्थाविशेषरूपत्वमिति वाच्यं आवरणविक्षेपशक्तिमत्त्वं हि मायालक्षणं तस्य लक्षणस्य जाग्रज्जीवापवारिकायां स्वाप्नजगदात्मकविक्षेपकारित्वाच्च निद्रायामसत्त्वादिति भावः प्रातिभासिकजीवकल्पनायाः प्रयोजनमाह स्वप्नदेहादाविति व्यावहारिकजीवस्याहंत्वेन स्वप्नकालस्याहमभिमानकर्तृत्वासंभवादिति भावः तस्य प्रातिभासिकत्वे हेतुमाह स्वप्नप्रपंचेनेति प्रबोधकाले ब्राह्मणोऽहं न क्षत्रियपुमादिरूपेण बोधेन स्वसमस्कृतक्षत्रियादिरूपस्य बाधानुभवादिति भावः ईश्वरविषये उक्तवक्ष्यमाणप्रकारभेदज्ञानार्थमुपसं

सि॰ ले॰ टी॰ ५७ मपि संभावयितुं शक्यते इ॰ । बोद्धे केरोदनवत् बोद्धे केहा यस्याना दे । प्रयोजनरहितस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् अतएव हास्यि
कादिनादिषु कारणमेव पृष्ठं तेन प्रयोजनत्वं तच्च मा इ काश्च नो देव स्ये ष स्वभावो यमाध्रकारस्य कास्पृहेति पृष्ठः स्पृष्टादि
व्यवहार इत्यर्थः । किंच स्वप्नस्पृष्टिवन्मायामयी प्रपंचस्पृष्टिरस्माभिरुपेयते न च तत्र प्रयोजनप्रश्नो न्याय्यः स्वप्नस्पृष्टेः प्रयो
जनप्रश्नादर्शनादिति भावः । ननु यद्यज्ञाने जीवस्योपाधिस्तर्हि व्यर्थमेतत् कारणस्य जीवोपाधित्ववर्णनं स्वभावाद्यादिषु
तत्राह अज्ञानेति विशेषाभिव्यक्तिस्थानमिति अविद्याप्रतिबिंबचैतन्यरूपस्य सुषुप्तिसाधारणस्य प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृ
त्वादिविशेषरूपेणाभिव्यक्तिरूपलब्धिस्थानमुपाधिरित्यर्थः एतदुक्तं भवति कर्तृत्वादिधर्माणां केवलाज्ञा
नपरिणामित्वाभावेन तदुपाधिमात्राज्जीवस्य कर्तृत्वादिधर्मरूपविशेषलाभः । किंतु कर्तृत्वादिविशेषवदेतः करणता
47 समेदो विशेषाभिव्यक्तिस्थाने सर्वत्र तस्य तस्य सविप्रकारात्मपूर्णत्वात्तस्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोपि
नैतावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः अतः करणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगितः कापव्यूहादि
ष्वानुपपत्तेः
दात्म्याध्यासादेव तल्लाभ इति न तदुपाधिनिरूपणं व्यर्थमिति अतएव अतः करणस्य विशेषाभिव्यक्तिस्थानत्वाभ्युपग
मादित्यर्थः व्यवहारोपीति कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतौ स्वभावाद्यादिषु चेति शेषः विभेदजनके ज्ञाने नाशमागते किं ग
ते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतकः करिष्यतीति विष्णुपुराणवचने जीवस्याज्ञानोपाधिकत्वव्यवहारदर्शितोयमर्थः ननु
कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतिबलादज्ञानोपाधित्वपरित्यागश्चेत् कार्योपाधिकत्वविशेषणस्य कारणोपाधिकत्व
व्यावर्तकत्वादित्याशंक्य स्मृतिविरोधान्न तस्य कारणोपाधिव्यावर्तकत्वमुपेयतत्वमित्याशयेनाह नैतावतेति श्रुतौ का राम॰
र्योपाधिकत्वविशेषणमात्रेणेत्यर्थः ननु श्रुतिविरोधे स्मृतेरेवान्यथा नयनमुचितं तत्र नयनप्रकारमुत्प्रेक्ष्य स्मृतौ व ५७
ज्ञानपदेनकार्याणि तःकरणं परं जीवोपाधित्वेन करणस्य नानात्वेप्यज्ञानेत्येकवचनं जात्यभिप्रायेणेत्यर्थाचार्तः करण
वच्छिन्नआत्मा जीवस्तदनवच्छिन्नआत्मा ईश्वर इति जीवब्रह्मविभा

नच मायाविद्यावस्थयमेव भवतीति वाक्यशेषेण मायाविद्ययोरुपाधित्वप्रतिपादनात्प्रतिबिंबत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं।
तेन स्वयमेवाह्येषा नानायाः प्रकृतत्वाल्पप्रकृतेर्मायानाविद्याविलक्षणरूपभेदप्रतिपादनेऽपि प्रतिबिंबत्वापेक्षितोपाधित्वाप्र
तिपादनान्मायाविद्ययोः स्वरूपतो भेदस्यासिद्धत्वेन विरुद्धत्वाद्यनस्मायाधायाश्रुतासंभवादेकस्यैवाज्ञानस्य जीवेशविभागप्रयोज
कत्वप्रतिपादकस्यत्वन्तरोधाद्य जीवेशयोर्वाभासेन करोतीति श्रुतावाभासपदप्रयोगहेतुलक्षणया जीवेश प्रतिबिंबाभ्युपगमेपि तद्विव
रणानुसारिणामाचार्यैरिति नत्रापीति बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदाभेदयोर्भेदांशो मर्यः नत्रपुरुक्तिमात्र तथाऽसम्भवेति बिंबचैतन्यस्यैवेश्वर
त्वाभ्युपगमेस्सत्यमर्थः स्वातंत्र्यमिति एष सर्वेश्वरएषसर्वज्ञाधिपतिरित्यादिश्रुतिसिद्धमिति शेषः नत्वान्तरेऽभिति एवमेव।
साधुकर्मकारयति सयमात्मानमंतरोयमयतीर्ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धमिति शेषः लो।

प्रतिबिंबगताः पश्यन्नृजुवक्रादिविक्रियाः पुमान्क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः इति कल्पतरुकारीमा
लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति सूत्रमपि संगच्छते अज्ञानप्रतिबिंबतया जीवस्यान्तःकरणरूपोपाधिपरिणाम ॥

किं कदाचिन्मेव कल्पतरुश्लोकोदाहरणेन दर्शयति प्रतिबिंबगताइति यथा लोके कश्चित्पुरुषः स्वप्रतिबिंबगताः ऋजुव
क्रादिविक्रियाः बिंबभूतस्वसंपृक्ताः पश्यन्क्रीडतीति तथा ब्रह्मापि जीवस्थविक्रियाः प्राणिकर्मानुसारेण स्वसंपृक्ताः पश्यन्
क्रीडतीति योजना कल्पतरुकारीमा ईश्वरस्य स्वातंत्र्यप्रतिपत्युपयोगि ईश्वरस्य स्वातंत्र्यप्रतिपादकं सूत्रमपि संगच्छते इत्यर्थः
सूत्रार्थस्तु ईश्वरस्याप्तकामत्वेन प्रयोजनाभावान्न सृष्ट्यादिव्यापारे प्रवृत्तिर्न संभवतीति शंकापरिहाराय तुशब्दः।
ईश्वरस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तिलक्षणक्रियाकेवलं प्रयोजनोद्देशं विनैव लीला लोकवत् यथा लोके सार्वभौमस्य सर्वभोगानुभवे भोगे
स्वप्रयोजनमस्य प्रयोजनाभिसंधिं विनैव क्रीडा दृश्यते तद्वत् किंच ईश्वरस्य प्रयोजनोद्देशाभावेपि स्वभावादेव सृष्ट्यादिप्रवृत्तिरूप
पद्यते स्वप्रयोजनाद्विनापि श्वासोच्छ्वासादिकान्नभवप्रयुक्तान्हासगानादिरूपा प्रयोजनोद्देशं विना लीलामात्रिणां स्वाभाविकी नहि तत्रप्रयोजन

भ्युपगमाच्च न हिरण्यगर्भादीनां पूर्वजन्मनि पञ्चमानावस्थायोनन्तदीयोत: करणानां व्याप्तित्वे प्रमाणमस्ति तथा सत्य स्यादा
श्रुत: करणानामपि व्यापित्वापत्ते: भाष्यादिषु श्रुत: करणस्य हि वर्णनस्य मतान्तराभिप्रायत्वोपपत्तेश्च एषेव च योगशास्त्रे
श्रुयोगिनामनेकशरीरयोगशक्तिं यन्ति भाष्ये एव मतान्तरोपदर्शनान्त योगशास्त्रेष्वेव च पेषाशक्ति यन्ति एवकारान्वयोपपत्ते
स्तत्यापि शास्त्रोपात्याधिकरणपद्यात्र तन्माष्याद्यभिप्रायेणेदं दूषणमिति मन्तव्यं वस्तुतस्तु श्रुत: करणावच्छिन्नचैत
न्यजीवस्तदनवच्छिन्नमीश्वर इति पक्षे शुद्धान्तर्गत चैतन्यस्य सर्वात्मना तदवच्छेदात् तदनवच्छिन्नचैतन्यरूपेश्वरस्याण्डाद्बहिरे
व सत्वस्यादिति वर्ण्यमाणदूषणे तात्पर्यं परिदिचानवच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इत्यनेन निरुपाधिकचैतन्यमीश्वर इति विवक्षिते
तदन्तस्य सर्वत्र सत्वेनाण्डाद्बहिरेव सत्वापत्तिदोषाभावेपि कारणोपाधिरीश्वर इति पक्षे तु विरोधदोषो दुर्वार इत्यस्माकारणो
पाधिकत्वमीश्वरस्य जीवस्याप्युपगन्तव्यं स्यात्यनुसारादिति स्थिते पक्षे चिदादिपे प्रतिबिम्बचैतन्यरूपजीवस्य स्वरूपतो भि

न्नतद्व्यतिरेकेणास्त्यनुपपन्नायावच्छिन्नरूपजीवान्तरं वा प्रतिबिम्बजीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थशब्दितं
चैतन्यान्तरं वा कल्पनीयं अविनाशी वा अरेयमात्मेति श्रवणे जीवस्य तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिबिम्बभावापगमेपि स्व
रूपेण विनश्यतीत्यतस्तद्व्यतिरिक्तं कूटस्थनाम चैतन्यान्तरं परं

थ्यात्वात्तस्य मुक्तिश्च पायोगश्चेति तदन्वयप्रयोगे च कूटस्थनामकजीवेश्वरविलक्षणं किंचिच्चैतन्यं परिकल्प्यमिच्छाद्विधे
दूषितेन पदापि च हंसकूटस्थविवेके प्रतिबिम्बमिथ्यात्वमेवास्त्यमज्ञानान्यायावच्छिन्नचैतन्यस्य पारमार्थिकजीवत्वं कल्पि
तत्वे भयमप्ययुक्तं बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदमात्रस्य कल्पितत्वेन यास्वतस्तयोर्भेदेमानाभावादित्याशयेनाह स्वरूपस्य कल्पि
तत्वव्यवच्छेदो मात्रशब्दार्थ: तद्व्यतिरेकेणेति प्रतिबिम्बजीवातिरेकेण जीवान्तरं वा कूटस्थशब्दितचैतन्यान्तरं वान
कल्पनीयमिति संबन्ध: एवं व्यावहारिकजीवातिरेकेण प्रातिभासिकजीवोपि न कल्पनीय: प्रमाणाभावान्न
च व्यावहारिकजीवस्य स्वप्रकाशालेष्वावृत्तत्वेन तस्य तदा व्यवहर्तृत्वानुपपत्तिस्तत्कल्पने प्रमाणमिति प्रतिबिम्बे
वादिति ॥

48

सिद्धान्तलेशटीका ४

रा॰ म॰ ५८

गस्य योनकमंतःकरणमिति तस्य यो भविष्यतीति तस्मासायोकात्रिवर्तयितेकार्योपाधिमात्रस्य जीवतो पाधित्वेन निराकरोति यंतःक
रणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैवेति नाज्ञानोपाधिकस्यैवेत्यर्थः अनुपपत्तेरिति कायव्यूहाधिष्ठाने हि युगपदनेकशरीरनियंतृ
त्वेन तु योगिनो योगप्रभावात्रिर्मितेषु सर्वशरीरेषु युगपदवस्थितस्य वक्तव्यं न चांतःकरणवृत्तित्रचेतन्यरूपस्य योगिनस्तत्से
भवति तस्य परिच्छिन्नत्वात् ज्ञानस्य जीवोपाधित्वेन तत्संभवति तस्याव्यापकत्वेन न तदुपाधितस्य योगिजीवस्य युगपत्सर्वशरीरेषु
त्रिधानोपपत्तेस्तथा च शुन्यपेत्तपायत्तेदुर्लभत्वेपि कायव्यूहाधिष्ठानानुपपत्तिसहितस्य तेनैवं तत्वनात् तदनुरोधेन कार्योपाधि।
रप्यजीवत्वनिश्चितो कार्योपाधिपरेस्तद्रूपकल्पनमात्रपरं तत्कारणोपाधिवादेनेक विशेषणपरमिति भावः वैपुल्यमिति व्यापकत्व
मित्यर्थः अधिष्ठानत्वमिति प्रेरकत्वमित्यर्थः प्रदीपवदिति यथाएकस्य प्रदीपस्यानेकवर्तिष्वावेशः तथा योगिनो योगप्रभा

न च योगप्रभावात् योगिनोऽन्तःकरणे कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यं वैपुल्यं आसीतीति तद्वृत्तित्रस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं यु
क्तमिति वाच्यं प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयतीति यथा योगिनोऽधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहप्रतिदेहमन्तःकरण
स्य चव्यतादिविष्टिन्नस्यैव योगप्रभावात्स्नेहरूपवर्णनात् प्रतिबिंबविवादे इत्यात्रस्याध्यक्षत्वे तत्स्वरूपेणतस्य स
नत्वात् न प्रतिबिम्बरूपजीवस्यास्मितात्वयासंभवतीति ॥
वादनेकेष्वेकस्यावेशः यथाप्रदीपस्य वर्त्यादिषु दीपानां च भेदाभिव्योगिनः सर्वदेहेष्वेकाभिति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्य
मित्ति तथापि दीपवज्ज्ञानस्यैव नियन्तृत्वेन ज्ञाने योगिनयोः सेगतिरवगतव्यानयादि दर्शयति श्रुतिरेकस्य योगिनो नेकधा भावसद्धकथा
भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा इत्यादिका तत्र योगिना युगपदनेकशरीरेष्ववस्थानमंतरेण श्रुतिसिद्धानेकधाभावानुपपत्ति
तद्वृत्तिस्तत्रार्थः स्नेहरूपवर्णनादिति तथा चैकस्यैवांतःकरणस्य कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यवैपुल्याभ्युपगमे भाष्यादिविरो
धइति भावः अनुपपत्त्येति योगिनो निजमिहांतःकरणमेव योगप्रभावाद्वैपुल्यमाप्यसत्वद्वित्रचेतनस्वरूपस्य योगिनः कायव्यू
हाधिष्ठानं भोगादिकं च संपनीमेव भाष्यादीनां तात्पर्यं वक्तव्यमिति तन्न यथाश्रुते नानांतःकरणस्वीकारात् कानेकांतःके
रणस्वीकारेणाप्यनुभवस्याप्यगमेप्यस्य कार्यवादोपादानाकल्पनायोगदर्शनरूपणगमेप्यादीनां योगप्रभावादेरपाकृतत्वादीनां समवृत्तिनःकरणं ।

सि॰ ले॰ टी॰ ५९

49

पाधिनेत्यर्थः प्राणचक्षुरादिकमादिपदार्थः ईश्वर एवेति नशुद्धब्रह्मणोपि प्रतिबिंबरूपजीवस्येवकारार्थः चेतनाचे
तनात्मकनिखिलप्रपंचोपादानत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिसहस्रस्याबिंबस्येश्वरस्य देहाद्युपादानत्वाद्देहादिविका
रेष्वनवस्थानेप्रमाणत्वानुकूलस्य तस्य चेतनाभेदमानाभावादितिभावः नकेवलमुपादानत्वप्रतिपादकशास्त्रमेव
तत्रप्रमाणंकिंतु चेतनाचेतनात्मकसकलजगन्नियंतृत्वप्रतिपादकमंतर्यामिब्राह्मणमपि बिंबस्येश्वरस्यविकारेषु
तरवस्थानेप्रमाणमित्याह योविज्ञानेतिष्ठन्नित्यादिश्रुत्येति विज्ञानादंतरोयंविज्ञानंनवेदयस्यविज्ञानंशरीरंयोवि
ज्ञानमंतरोयमयतीत्यादिवाक्यमादिपदेनगृह्यते अत्रविज्ञानपदंजीवपरंबृहदारण्यकेमाध्यंदिनपाठेयआत्मनि
तिष्ठन्नितिपर्यायस्थानेकाण्वपाठेयोविज्ञानेतिष्ठन्नितिपर्यायाम्नानदर्शनेनकाण्वपाठेविज्ञानपदस्यात्मप
दसमानार्थकत्वावगमादात्मपदस्यचात्रजीवपरत्वस्यतत्रसूत्रकृतादात्मपदस्यजीवेश्वरसाधारणत्वेपिनियमस्याले

अन्येतुरूपाद्युपहितप्रतिबिंबापेक्षः सततरागोनीरूपेगगनप्रतिबिंबोदाहरणमप्युक्तं

गेनब्रह्मणेजीवपरत्वावष्टंभाभावादितिभावः जीवसन्निधानेनेति ईश्वरस्यजीवादिनियंतृत्वंहिव्यवहितराजादेःप्रजा
नियंतृत्ववन्नभवतिकिंतुनियम्याज्जीवादिसन्निधानेनेवयआत्मनितिष्ठन्नितिसन्निधानश्रुतेरित्यर्थः अंतर्यामिब्राह्म
णवाक्यग्रहणस्येतरस्युपलक्षणत्वंतथाचभगवद्गीतास्मृतिः ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेर्जुनतिष्ठतिभ्रामयन्सर्वभू
तानियंत्रारूढानिमाययेति भूतानिप्राणिनः यंत्रंशरीरंतदारूढत्वेनतत्राहंममाभिमानवत्वंभ्रामयन्निति कुंभोनुसा राम॰
रेणप्रवर्तयन्निवर्तयन्नित्यर्थः ईश्वरस्यनियंतृत्वंमायोपाधिकमेवनवास्तवमित्याशयेनमाययेत्युक्तं एवंचैतन्यस्यप्र
तिबिंबत्वमुपगच्छतांमतभेदेनजीवेश्वरविभागोदर्शितः इदानींतमनभ्युपगंतॄणांमतेनजीवादिस्वरूपंदर्शयि ५९
तुंचैतन्यस्यप्रतिबिंबं[illegible]निराकरोति अन्येत्विति रूपाद्युपहितेति लोकेरूपवतएवचक्षुरादेःप्रतिबिंबदर्शनेनरूप
रहितस्यवाय्वादेरितिव्याप्तिदर्शनान्नीरूपचैतन्यस्यप्रतिबिंबासंभवइत्यर्थः इतश्चचैतन्यस्यनप्रतिबिंबसंभवइ

वाच्ये जीवचैतन्यस्यावरणाभावस्य साक्षिरूपत्वेनावसरे वक्ष्यमाणत्वेन ग्राह्यजीवस्य स्वस्मिन्नावहारेकृत्स्नोपपत्तेः मोहसमेत्री।
क्रमसमग्राहकस्यैवेदानीं ज्ञायमानत्वेन स्वस्मिन्नितिज्ञानस्य सदृशोरभेदभ्रमस्याभिज्ञानात्मकस्य रोहोद्याभावादिति कारणवशादेकदा
विद्रापूर्वनाद्यप्रतीत्युपपत्तेश्च न नसमग्रपञ्चेनसहज दृष्टबाधदर्शनेन प्रातिभासिकजीवकल्पने प्रमाणमिति वाच्यम्। प्रबोधकाले
नाहं स्वप्नद्रष्टा तस्माद्रूपबाधकप्रमाणस्य प्रस्थानस्यारोपितत्वे स्वप्नादिमात्रबाधकेन सम्यग्दृष्टबाधकत्वाभावादन्यथा सर्वदा हन्त दृष्टे
का प्रत्यभिज्ञानविरोधात् तस्मात् प्रातिभासिकजीवकल्पनं स्वप्नप्रमाणिकं न भवति निर्बाध्यं यद्यपि चिज्ज्ञानविधुवादिभिरुक्तं तथा
मेवानुविनष्टपरिणामविनाशी तन्मूलस्य मानमेतिबाधकाभावात् स्वप्नकल्पनज्ञानान्तरज्ञानात्मनि विनाशिनां विनाशित्वरूपविरुद्धधर्मद्वय
प्रतिपादनानुपपत्तेर्विनाशिप्रतिबिम्बव्यतिरेकेण विनाशरहितचैतन्याभिधानेन तद्भेदप्रविद्याप्रतिबिम्बचै

जीवोपाधिनान्तःकरणेन च्छिन्नं चैतन्यं प्रतिबिम्बपक्षे तु ईश्वर एव योऽविद्यानैतिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवस्य
त्रिधानेनान्तर्यामिभावेन विकारो न नियन्तृत्वं [illegible] वर्णितमिति ॥

तन्मूलं जीवप्रतिबिम्बत्वरूपविशेषणं सनाम्नाभिप्रायेण विनाशवचनस्य विशेषचैतन्यांशाभिप्रायेण विनाशाभावप्र।
तिपादकवचनस्य चोपपत्तौ धर्मिभेदकल्पनस्य गौरवप्रसङ्गात् ननाहिंसाशयेनाह अविनाशीचेति नन्वविद्याप्रतिबिम्बो जी
वस्तत्र बिम्बं ईश्वरः बिम्बप्रतिबिम्बानुगतं चैतन्यं शुद्धचैतन्यमिति विवरणाद्यनेदेहद्वयोपादानत्वादवच्छिन्नस्य पारमार्थिक
जीवनामकत्वं चाकूटस्थनामकत्वं च सिद्धान्तविन्दुवादिभिरङ्गीकृतस्य चैतन्यस्य कृत्स्नांतर्भावत्वोपपत्तेन ता वज्रीवेशुद्धचैतन्ये
वांतर्भावः सम्भवति तयोरुपादानत्वाभावेन देहद्वयोपादानकूटस्थस्य तयोरन्तर्भावायोगात्। प्रतिबिम्बत्वेनेश्वरत्वान्तर्भावः
सम्भवति ईश्वरस्य जीवतदुपाध्यन्तःकरणादिसृष्टिहितत्वाद्देहद्विकारेश्वरस्यानेप्रमाणाभावात् कूटस्थनामकचैतन्यस्य
च कूटस्थत्वादिभिन्नतया अङ्गीकाराद् इत्यत आह। जीवोपाधिनेति अविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवस्य विशेषाभिव्यक्तिप्रयोजको

सि·ले·
५०

स्यप्रतिबिंबमिति नियमस्यभंगान्नप्रतिबिंबस्थले व्यभिचारांतुवर्तिरितिचेन्मन्मते तथापि चैतन्यस्य प्रतिबिंबो न संभवति नीरूपत्वात्:
करणादेः प्रतिबिंबोपाधित्वासंभवादित्यत्रैव तात्पर्यं ननु नीरूपेऽपि ध्वनौ नीरूपध्वन्यात्मकवर्णानां प्रतिबिंबोऽस्तीति वक्तव्ये
तथासत्येव दर्पणादिष्वामतामाः दर्पणगतप्रतिबिंबद्वारेण बिंबभूतदूरस्थध्वनिगतानां तारत्वादीनां ध्वनिगतवर्णप्रतिबिंब
द्वारा वर्णेष्वारोपस्संभवति नान्यथा एवं नीरूपत्वात् करणादौ नीरूपात्मनः प्रतिबिंबसंभवस्त्वाशंक्य दृष्टांतं विघटयति
प ध्वनाविति ननु दूरस्थहारव्यवाद्यविशेषादिशब्दोत्पत्तिकाले पाषाणविशेषादिसन्निहिताकाशप्रदेशेषु प्रतिध्वनिः श्रूयते
स एव तत्प्रतिबिंब एव न स ध्वनिरुत्पत्तौ कारणाभावात् तथा च यथा नीरूपाकाशप्रदेशेषु नीरूपध्वनेः प्रतिध्वनिरूपः
प्रतिबिंबः तथा प्रकृते किं न स्यादिति तत्राह प्रतिध्वनिरपीति न च प्रतिध्वनेरुत्पादकाभावश्शंकनीयः आकाशस्यैवो
50 निरूपित्वेऽप्येवं शब्दप्रतिबिंबः पंचीकरणप्रक्रियया पटहपयोनिधिप्रभृतिशब्दानां तिनिसलिलादिशब्दत्वेन
प्रतिध्वनेरेवाकारेण शब्दत्वेन तस्यान्यशब्दप्रतिबिंबतायोगात् वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपि तत्रैव वर्णप्रतिबिंबः व
र्णाभिव्यंजकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेः स्थलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यंजकत्वेनोपपन्नः तस्मात् घटाकाशवद्
तः करणावच्छिन्नचैतन्यं जीवः तदनवच्छिन्नमीश्वरः
पादानस्य सत्वात् सर्वशब्दस्य निमित्तकारणस्य सत्वाच्च न च प्रतिध्वनेः प्रतिबिंबत्वेऽप्याकाशगुणत्वं किं न स्यादिति वाच्यं
बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदपक्षे प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिंबस्य प्रातिभासिकत्वेन व्यावहारिकगुणत्वानुपपत्तेः स्वदभेदपक्षे बिंबभूतपृ
थिव्यादिशब्दापेक्षया प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिंबस्याभेदाभावेन तस्याकाशगुणत्वानुपपत्तेरिति भावः ननु वर्णरूपप्रतिश गम·
ब्दस्य वर्णप्रतिबिंबत्वमवश्यं वाच्यं न तु सान्तादृग्वर्णरूपत्वे प्रतिवर्णाभिव्यक्तिस्थले वर्णव्यंजककंठताल्वादेरभावान्तथा ५·
च यथा तत्र पर्वतगुहादिसन्निहितेषु नीरूपेष्वाकाशप्रदेशेषु नीरूपाणां वर्णानां प्रतिबिंबस्तथा प्रकृते किं न स्यादिति तत्रा
ह वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपीति प्रतिध्वनिवदित्यपि शब्दार्थः कंठताल्वादिस्थलेऽपि नके

त्वाह स्वतन्त्रो नीरूपद्रुति यद्विशेषेण करणत्वादिविशेषः रूपवत एव द्रव्यस्य प्रतिबिंबदर्शनमिति नियमस्य व्यभिचाराणां गगने व्यभिचारसत्वे पि रूपवत्त्वे चोपाधौ प्रतिबिंबदर्शनमिति नियमस्य न क्वचिदपि व्यभिचार इति मनसा मन्तव्यमित्युक्ते । ननु नीरूपगगनस्य कूपजलतडागादौ प्रतिबिंबानुभवान्नीरूपद्रव्यस्य प्रतिबिंबाभाव इति नियमो नास्तीत्याशयेनाह गगनेति कूपजलादौ तावदालोकप्रतिबिंबस्य प्रतिपन्नत्वात्तस्मिन्नगगनप्रतिबिंबभ्रमो लोकानामिति कल्प्यते ननु वस्तुतः न तु गगनप्रतिबिंबोस्तीत्युक्ते नियमभंगे दोषाभावः भ्रमप्रयोजनं दोषमाह गगनाभोगव्यापिनीति आभोगो विस्तारः गगनोपरिभागव्याप्यवर्तमानस्य सवितृकिरणमंडलादेर्जले प्रतिबिंबदर्शनात्तद्वस्तुगतगगनस्य जले प्रतिबिंबभ्रम इत्यर्थः ननु यथा बहिर्नीलत्वं नभसि विशालत्वं नभस्त्वादिरूपेण गगनमत्र भूयते एवं कूपतडागादिजलेपि नीलत्वं नभो विशालत्वं नभस्त्वादिरूपेणानुभवस्यैव संप्रतिपन्नः न च कूपजलादौ प्रतीयमानवैशाल्यादियुक्ते नभो वस्तुतोस्ति यतः

गगनाभोगव्यापिनि सवितृकरमंडले सलिले प्रतिबिंबिते गगनप्रतिबिंबत्वस्य व्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकत्वात् । ध्वनौ वर्णप्रतिबिंबवादेप्युक्तः व्यंजकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणामुदात्तादिस्वराणां वर्णे आरोपोपपत्तेर्ध्वनेर्वर्णप्रतिबिंबोपाधित्वकल्पनाया निःप्रमाणकत्वात् । प्रतिध्व

प्रतिबिंबरूपमेव न तत्र दृश्यमानत्वो भवतीति वक्तव्यं तत्कथं गगनप्रतिबिंबालापः किं यनेन न च नीरूपस्य प्रतिबिंबासंभवादिति वाच्यं रूपसंख्यापरिमाणादेर्नीरूपस्यापि प्रतिबिंबदर्शनानुचरवात् मात्रविशेषणत्वेनैव विवक्षितमिति वाच्यं सिद्धांते द्रव्यगुणादिपरिभाषायामनभ्युपगमात्तत्राभ्युपगमेपि गगनप्रतिबिंबानुभवानुरोधेन रूपोपहितद्रव्यस्य प्रतिबिंबानुपहितत्वं च वस्तुतः स्वगतरूपेण सन्निधानेपि न रूपेणैवेति नियमे कल्पनोपपत्तेश्च तथा च बहिरागतेपि तत्रैव दिशि गगनस्य जलादौ प्रतिबिंबाभ्युपगमेन किंचिद्बाधकं न च जलादौ संप्रतिपन्नालोकप्रतिबिंबान्तरितं गगनप्रतिबिंबाभ्युपगमे गौरवमेव बाधकमिति वाच्यं आलोकप्रतिबिंबे गगनप्रतिबिंबत्वभ्रमाभ्युपगमेपि तद्भ्रमविषयस्य आलोकप्रतिबिंबाधिकरणकस्य शुक्तिरूप्यादिवदनिर्वचनीयस्य गगनप्रतिबिंबत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वेन गौरवस्य तुल्यत्वात् तद्भावानुमानादिगौरवस्यादोषत्वाच्च तस्माद्रूपवत एव द्रव्य

मिति विंबस्य तेषु रोपेणातत्वहिरेव स्यादित्यर्थः यदि च प्रतिबिंबपक्षे ईश्वरस्य सर्वांतर्यामित्वप्रतिपादकश्रुत्याद्यनुसारेण
लोकदृष्टिमनादृत्य कृत्स्नचैतन्यप्रतिबिंबमुपेत्यांतर्यामिब्राह्मणाजस्यमुपपाद्यते तदानवच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इति पक्ष
पात :कारणभावावच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इति विवक्षितमत :कारणस्य कोत्यंततत्त्वे नु चैतन्यत :कारणयवच्छेदे नाप्यत :का
रणभावस्यावास्तवस्य सत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यरूपेश्वरस्य सर्वविकारांतरवस्थानसंभवान्नान्तर्यामित्वप्रतिपादकब्राह्मणाजस्य तु
त्यामिति समाधानं बोध्यं अभावस्यापीश्वरोपाधित्वमुक्तं त्वपिद्वीपे श्रुत :कारणसाहित्यसाहित्याभ्यां विशिष्यते उपाधिर्जी
वभावस्य ब्रह्मतापाश्च नान्यथा यथावविधिरूपाधि :स्यात् प्रतिषेधस्तथा न किं स्वर्णलोहभेदेन श्रृंखलात्वं न भिद्यते अत
श्चाप्तनिरूपणसाक्षाद्विधिरूपत्वेन च वेदांतानां प्रवृत्ति :स्यात् द्विधेत्याचार्यभाषितमिति श्लोकानामयमर्थः जीवत्वब्रह्म
त्वजलं चंद्रन्यायेन कृत्स्नप्रतिबिंब :तदेकदेशमात्रस्य तत्र प्रतिबिंबासंभवात् नहि मेघावच्छिन्नस्याकाशस्या
लोकस्य वा जले प्रतिबिंबवत् जलांतर्गतस्यापि तत्र प्रतिबिंबो दृश्यते न वा सुवर्णादीनां बहिःस्थितिसमयद्वज्जलां
तर्निमज्जनेपि प्रतिबिंबोस्ति अतो जलप्रतिबिंबप्रतिमेघाकाशादेरिवात :करणरूपाधिप्रतिबिंबप्रतित्वद
न्तर्गतस्येव बिंबत्वस्यादिति बिंबस्य तस्य विकारांतरवस्थानायोगादीश्वरेतर्यामित्वब्राह्मणाजस्याभावस्तु इ
त्वयारूपाधित्वं त :करणसाहित्यराहित्याभ्यां विशिष्यते भिद्यते तत्साहित्यं जीवत्वोपाधि :तद्राहित्यं ब्रह्मताया उपाधिरिति
जीवेश्वरोपाधिभेद इत्यर्थ :नान्यथा न प्रकारांतरेण जीवभावाद्युपाधिरित्यर्थ :ननु भावस्यैवोपाधित्वेनाभावस्योपा
धिकाविनिगमनाविरहमाह यथेति भाववदभावस्यापि वर्तकोपाधित्वे विशेषो नास्तीत्यत्र दृष्टांतमाह स्वर्णेति
श्रृंखलात्वेनाभ्युपेयइष्टसंचारव्यावर्तकत्वेन तु भावरूपांत :करणादेरूहत्वादिरूपेण जीवोपलब्धिसाधनत्वात्तस्य जीवो
पाधित्वं युक्तमित्याशंक्य नहीत :करणनिषेधस्यापि ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वात्तस्य ब्रह्मोपाधित्वं युक्तमित्यभि
प्रेत्य तदुपाधिनिषेधस्य ब्र

51

ढारेदं ग्रीजकत्वं किंतु केवलात्वादिभिधानजन्यध्वनेस्तथा च यथा मूलध्वनिर्बीजकः एवं प्रतिवर्णं व्यक्तिस्थले उपपन्नः प्रति
ध्वनिरेव नतु वर्णानां बीजकत्वं संभवतीति नतु प्रतिवर्णानां प्रतिबिंबरूपत्वमभ्युपगंतव्यमित्यर्थः चैतन्यप्रतिबिंबनिराकर-
णमुपसंहरति तस्मादिति चैतन्यप्रतिबिंबासंभवादित्यर्थः अंतःकरणानवच्छिन्नचैतन्यस्येश्वरत्वेऽन्तःकरणादिषु सर्वविक
रेषु परमेश्वरस्यांतर्यामिभावेनावस्थानप्रतिपादकश्रुतिविरोधं शंकते नन्वेवमिति विरुध्येतेति तथा च श्रुतिविरोधपरिहा
राय प्रतिबिंबपक्षएव स्वीकर्तव्य इति भावः प्रतिबिंबपक्षाश्रयणेपि श्रुतिविरोधमाशंक्याह प्रतिबिंबपक्षेऽपीति तथाहि सूच
तविशेषमेव दर्शयति जलगतेति द्विगुणीकृत्येति प्रतिबिंबरूपजीवभावेन तदुपाध्यंतर्यामिभावेन चेत्यर्थः प्रतिबिंबपक्षेपि
अंतर्यामीब्राह्मणविरोधो दुष्परिहर इत्याह यतइति यतई स्थते अंतर्यामिब्राह्मणे जलस्याभावकस्तु लोकेनोनच वाच्यमिति सं

नचैवमेतत्तवं इतिनु ईशचैतन्यस्यानंतरेन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मनाजीवभावेनावच्छेदात् तदवच्छेदरहितचैतन्य
रूपस्येश्वरस्याशङ्काहेतुरेवमतव्यापारेण योविज्ञाने तिष्ठतीत्यादावंतर्यामिभावेन विकारांतरावस्थानस्यावगमविरु-
ध्यते प्रतिबिंबपक्षेतु जलगतस्वाभाविकाकाशसमेव प्रतिबिंबाकाशारंभानादेकत्रद्विगुणीकृत्यवृत्तिरूपपद्य
तेइतिवाच्यं यतः प्रतिबिंबपक्षेप्युपाध्यावच्छिन्नत्वेनांतर्गतस्यैव चैतन्यस्यांतर्बिंबप्रतिबिंबावाचाः ॥ ॥

वेयः नचेति अंतःकरणादाविन्यर्थः नतु यथाजलेकृत्स्नस्यांबरमंडलस्य प्रतिबिंबत्वाकृत्स्नस्यैव चैतन्यस्यांतःकर-
णादौ प्रतिबिंबोस्तु ननु मध्यांतर्गतचैतन्यं भासमानाद्दहिभ्यंतस्य तथाच प्रतिबिंबभावे सेश्वरस्याज्ञानतरंगिसमानांतर्या-
मिब्राह्मणविरोधस्तदवस्थमितिनेत्याह नभृति अप्रसंभवमेवदर्शयति नहीति आलोकस्येवेति बहिःस्थितस्यांतःप्रवेश-ज
लांतर्गतस्यापीनाकाशादेरित्यनुषंगः नचेति जलादावित्यर्थः उदाहरणांतरमाह नचेति ततःकिंतत्राह यतइति उ
पाध्यंतर्गतभागस्यैव प्रतिबिंबासंभवादित्यर्थः तदंतर्गतस्यैवेति चैतन्यस्येति शेषः इष्टापत्तिरपाधितानाकल्पनाया
इतिभावः विकारांतरेति अंतर्गतचैतन्यस्यभागस्योपाध्यंतर्गततयानतदहिरीश्वरत्वं चैतन्यस्यांविवर्त्नवाच्य

सि. ले.
टी.
५२

णमिति पदेनोक्तदोषप्रसङ्गे तस्योपादेयत्वं स्यादिति शङ्कते न चेति गमनं गमनवत्त्वं तदुपरीति जलाशयोपरीत्यर्थः विस्तृते
ति यथा तत्र तत्र जलपूर्णदेशेषु विस्तृते गगनमनवशेषेण मेघच्छिद्रेभ्यो निस्तृतः स्फीतालोक इति महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य ज
लाशयव्यापकस्याविशेषणस्य गगनहेतुत्वं तथा तत्र तत्र हृदयचक्रे तत्तद्भोक्तृतादिविशेषाभिव्यक्तिहेतुरन्तःकरणमिति यत
इत्यर्थः कृतहानादिदोषाभावे हेतुमाह अन्तःकरणवदिति प्रतिप्रतिबिम्बवादिनान्तःकरणप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षेप्यु
क्तदोषनिरासेन परिहृत्याविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षः स्वीक्रियते तदाश्रयावच्छेदवादिनापि अन्तःकरणावच्छिन्नो जी
व इति पक्षे कृतहानादिदोषं तत्परिहारायोक्तदोषरहितमविद्यावच्छिन्नो जीव इति मतमुपादीयत इत्याह तथैवेति जीव इति

52

स्तस्य च तत्र तत्रान्तरमन्तःकरणं जलाशयव्यापिनो महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य तदुपरि विस्तृतस्फीतालोक इव त
त्र विशेषाभिव्यक्तिहेतुरिति पदेनायं दोषः अन्तःकरणवदविद्याया गत्यभावेन प्रतिबिम्बभेदानापत्तेरिति वाच्यं
तथैवावच्छेदपदेऽप्यविद्यावच्छिन्नो जीव इत्यभ्युपगमसम्भवात् तत्राप्येकस्य जीवस्य तत्तच्छरीरदेशेऽन्तःकरणे प्रदे
शान्तरे भोक्तृत्वमित्येवं कृतहानाकृताभ्यागमदोषापत्त्या तत्रैव स्वतो जीवैकत्वस्य शरीरेणैकरणीयत्वेन तत्रा
यान्तःकरणोपाधिपदेऽपि वस्तुतस्तत्रैकस्य तदवच्छेदकोपाधेरेकस्य च तत्राभ्युपगमेन दोषनिराकर

णमुपलक्षणं चैतत् अविद्यायाः कल्पितत्वेन वास्तवतद्भावावच्छिन्नश्चिदात्मा ईश्वर इत्युपगमसंभवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् एवम राम.
विद्याप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कृतहानादिदोषाभावमुपेत्य तस्याप्यविद्यावच्छिन्नस्य जीवत्वपक्षे दर्शितमिदानीम
न्तःकरणावच्छेदपक्षे कृतहानादिदोषाभावे समर्थेऽपि तत्र अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षेऽपि कृतहानादिदोषमा ५२
शङ्क्य परिहरति तत्रापीति अविद्याप्रतीति

ग्रहोपलब्धिसाधनत्वेनाध्यक्षकारैरुक्तमित्याह यत्तद्व्यावृत्तीति अत्र ननु तत्प्रत्येनप्रमेयो ब्रह्मोच्यते नेन भवतीमनदन्तःकरणादि-
रूपमुपाधिज्ञानेनस्यान्नतो व्यावृत्तिनिषेधः न तद्रूपेण तद्बोधनद्वारेणाम्नायः साक्षाद्विधिमुखेन च वृद्धेस्सादीमननस्साद्दी
सर्वस्यसादीपृथगनपृथगेवस्यवानउस्मादिप्रकारेणच प्रवृत्तिनिर्बोधकतयाब्रह्मणि तेषां प्रामाण्यमिति न याच उक्तरीत्या प्र-
तिबिम्बावच्छेदपक्षयोरुभयोरपि येनयो मिथ्यात्मनः सम्भावात्पक्षयोस्तुल्यत्वेऽपि स्वतन्त्रतानी रूपस्मादिना चैतन्यप्रति-
बिम्बासंभवस्य दर्शितत्वात्प्रतिबिम्बपक्षेऽप्यवच्छेदपक्षे एवादरणीय इति भावः एवमवच्छेदपक्षे दोषान्तरमपि वक्ष्य-
माणदोषतौल्यादिनैव निरस्तमित्याह एतेनेति स्थानान्तर्गतस्येति प्रागुक्तयुक्तिरत्रानुसंधेयास्य सन्निहितस्येति विशे।

एतेनावच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमयपोस्तत्र तत्रान्तःकरणावच्छेदे चैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात्कृतहान्यकृता-
भ्यागमप्रसंगइति निरस्तं प्रतिबिम्बपक्षेऽपि स्थानान्तर्गतस्य सन्निहितस्य चैतन्यप्रदेशस्यान्तःकरणप्रतिबिम्ब-
स्य वक्तव्यतया तत्रान्तःकरणस्य गमने बिम्बभेदात्प्रतिबिम्बस्यापि भेदावश्यंभावेन दोषतौल्यात् न चान्तःक-
रणप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे दोषतौल्यम् अविद्याप्रतिबिम्बो जीव ॥

इत्यस्यायमभिप्रायः यदि सर्वेष्वन्तःकरणेष्वन्तरन्तर्गतस्यांशस्याहत्य दृश्यमानस्यैवस्यैतन्यभागस्यैकस्य प्रतिबिम्बस्सं-
भवेत्तदा बिम्बचैतन्यप्रदेशभेदाभावात् अन्तःकरणबिम्बचैतन्यप्रदेशभेदेन प्रतिबिम्बभेदापादनेन संभवेत् न
च तथा संभवति व्यवहितस्य प्रतिबिम्बायोगात् किंतु तत्तदन्तःकरणसन्निहितस्यैव चैतन्यप्रदेशस्य बिम्बत्वाच्चान्तःकरण-
प्रदेशरूपबिम्बभेदे च प्रतिबिम्बभेदापादनेन युक्तमिति दोषतौल्यादिति कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसंगदोषतौल्यादित्यर्थः अ-
विद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति पूर्वपक्षिणे संक्षेपशारीरककृत्पक्षे दोषतौल्येऽपि विवर-

सि॰ ले॰ टी॰ ५२

चेद्रूपवत् रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवजीवेशावाभासेनकरोतीत्यादि श्रु॰ तयोपिचैतन्यस्यप्रतिबिंबगमकत्वेनद्रष्टव्या:सन्ता
नोपस्मादितिचेदपरिच्छिन्नानामात्मामूर्तरूपस्यत:पर:स्यैनेस्यनइतिवीप्सयासर्वप्रतिबिंबोपाध्युपगमेतेनतेषुप्रतिबिंबितत
याव्यवस्थितस्यान्तर्बहुधारूपत्वेस्वतन्त्रत्वस्याद्वैतकधारूपत्वेरूपग्राहकोपाधिपर: श्रुत्यापिवीप्सासर्वोपाधिसंग्रहार्थी
प्रतिरूपप्रतिबिंबरूपप्रतिबिंबरूपप्रतिरूपोयमितिप्रयोगदर्शनात्प्रतीत्यादौनानाजगत्स्वरूपमुदाहरति अतएव
चेति पतस्मिन्दात्मन:स्वाभाविकमेकत्वंनानात्वंचौपाधिकंश्रुतिषुविवक्षितमतएवतस्यौपाधिकनानात्वेजलादि
षुप्रतिबिंबितसूर्यादिदृष्टान्तत्वेनश्रुतिरूपादीयतइतिसूत्रार्थ: रूपंरूपमितिश्रुतौप्रतिरूपशब्देनप्रतिबिंबवाचक:

53 ति

सामंजस्यादेवमितिवन्दनेनतरसूत्रेण यथाजलप्रतिबिंबित:सूर्योजलवृद्धौवर्द्धतेइवजलह्रासेनेव
ह्रसतिचलनेचलतीवेतितस्याध्यासिकेजलानुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वंतथात्मनोन्तष्करणादिनावच्छे
देनोपाध्यन्तर्भावादध्यासिकेतदनुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमित्येवंदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो:सामंजस्याद
विरोध: इतिसर्वयसूत्रकृतैवावच्छेदपदेनतयोस्तात्पर्यकथनात्

वायपंथेकोभुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेत्यादौव्यभिचारादत:सूर्यादिप्रतिबिंबदृष्टान्तस्वारस्यादेवचैतन्य
प्रतिबिंबोवक्तव्यस्तत्प्रतिबिंबस्वरूपमेवसूत्रकृदाह यदि अंबुवदिति सूत्रेदृष्टान्तभागस्यार्थमाह यथेति प्रतिदृष्टयो
ग्यत्वस्वच्छत्वे उपाध्यन्तर्गतस्यानन्तरप्रतिबिंबत्वस्याशयेनाह ननइतिबिंबस्यतसूर्यापेक्षयेत्यर्थ: दार्ष्टान्तिकभाग
व्याचष्टे नैवमितिनतथात्वंचिदात्मन:प्रतिबिंबितसूर्यादितुल्यत्वंनास्तिकुत: अग्रहणात् अन्त:करणादेरा
त्मप्रतिबिंबोदययोग्यत्वेनाग्रहणात्नहिअन्त:करणमात्मापेक्षयाविप्रकृष्टदेशवत्सर्वगतत्वादात्मन:नापितद्
रूपवदङ्गीकारात्चिदात्मनोपिसूर्यादिवद्बिंबत्वयोग्यत्वेनाग्रहणंचतस्यनीरूपद्रव्यत्वात्तस्मात्प्रतिबिंबि

राम॰ ५२

बिंबो जीव इति पदे योन्यर्थः क्वचित्प्रदेश इति आत्मनः कृष्णादिशरीरगतांतःकरणावच्छिन्नप्रदेश इत्यर्थः प्रदेशांतर इति देवा
दिशरीरगतांतरवच्छिन्नप्रदेश इत्यर्थः प्रदेशांतर इति देवादिशरीरगतांतरवच्छिन्नो वस्तुत इति प्रदेशभेदे सत्यपि इह परत्र
च स्वविषयास्फूर्तिबिंबरूपजीवैकत्वमात्रेणाकृतहानादिदोषः परिहर्तव्यः प्रतिबिंबवादिनां गत्यंतराभावादित्यर्थः सोयं परि
हारप्रकारोंतःकरणावच्छेदपक्षेपि समान इत्याह तत्रापादिति वस्तुत इति इह परत्र चांतःकरणावच्छेदचैतन्यप्रदेशभेदेपि
चैतन्यस्य वस्तुत एकत्वान्न कृतहानादिदोष इत्यर्थः ननु वास्तवचैतन्यैकमात्रस्य जीवांतरसाधारणत्वादन्यकृतकर्मणा
न्यस्य भोगप्रसंग इत्यत आह नत्ववच्छेदकेति तथाच चैतन्यपरत्वेन यथा चैकांतःकरणावच्छिन्नं चैतन्यमेको जीवः अंतःकरणांत
रावच्छिन्नचैतन्यमन्यो जीव इति सांकर्याद्यप्रसंग इति भावः प्रतिबिंबावच्छेदपक्षयोरुक्तरीत्या साम्यमावाचानंतःकरणाभावावच्छि

न चावच्छेदपक्षे यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन्नुपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेव
मजोयमात्मा अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् इति श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधः अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वमित्युदाहृतसू
त्रानंतरसूत्रेण यथा सूर्यस्य रूपवतः प्रतिबिंबोदययोग्यं नतो विप्रकृष्टदेशं रूपवज्जलं गृह्यते नैवं सर्वगतस्या
त्मनः प्रतिबिंबोदययोग्यं किंचिद्विद्यते विप्रकृष्टमिति प्रतिबिंबासंभवशंका वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभय

न्नचैतन्यमीश्वरः कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुत्यनुरोधेनाविद्यावच्छिन्नचैतन्यं वा ईश्वर इति बोध्यं अस्य पक्षस्य श्रुतिसूत्रा
भ्यां विरोधं शंकते न चावच्छेदपक्ष इति यथा ह्ययं को विवस्वानपात्रभेदेनाभिन्नाप्यपामनुगच्छन्नवच्छिन्नजलपात्रेषु प्रतिबिंबित।
स्तन्निमित्तावद्बहुधा भेदरूपः क्रियते औपाधिकनानात्वं प्रतिपद्यते एवं देवः स्वप्रकाश आत्मा सतत एकस्सन् देहेषूपाधिषु प्रतिबिं
बितो भेदरूपः क्रियते नानात्वं लभत इति यावत् यथा एकस्य सूर्यस्य बहुष्वप्सूपाधिषु प्रतिबिंबितत्वप्रयुक्तो भेद एवमात्मनोपि देहे
षु प्रतिबिंबितत्वप्रयुक्तमेव नानात्वमिह विवक्षितमिति वक्तव्यमन्यथा दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरत्यंतसाम्याभावात्तयोरसामंजस्यप्र
संगात् तथा चावच्छेदपक्षः श्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः एवमेक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जल

सि॰ ले॰ ५४ यो यथा जले प्रतिबिंबभावेन प्रविष्टस्य सूर्यादेस्तद्धर्मवत्तया उपलभ्यमानत्वमस्ति एवमात्मनः संघातेऽधिष्ठान
तया प्राक् सिद्धस्यैव प्राणनबुध्यादिधर्मवत्तया उपलभ्यमानत्वमेव ब्रह्मणः प्रविष्टपदेन विवक्षितं न तु मुख्यः प्रवेश
इति मन्तव्यो नात्र श्रुतिः स्वयमेव प्रविष्टपदं व्याचष्टे प्राणन्नेवेत्यादिना प्राणनचेष्टां प्राणोपाधिद्वारकत्वेन प्राण
स्य प्राणमित्यादिश्रुतेः द्वितीयः प्राणपदवाच्यो भवति रूपं पश्यन् रूपगोचरं रूपं चाक्षुषं हि निमित्तं करणतादा।
त्म्यापत्त्या कर्तृत्वेन चक्षुषः चक्षुरित्यादिश्रुतेः द्वितीयः चक्षुःशब्दवाच्यो भवति शृण्वन् शब्दगोचरं श्रोत्रकरणको
ऽहमिति मतः करणतादात्म्यापत्त्यैव कर्तृत्वं च श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिश्रुतेः द्वितीयः श्रोत्रशब्दवाच्यो भवति मन्वानो मनन
रूपां चक्षुरादिनिरपेक्षां वृत्तिं कुर्वन् मनसो मन इत्यादिश्रुतेः द्वितीयः मनःशब्दवाच्यो भवति चक्षुरादिव्यापारग्रह
णकार्यकारणसंघातव्यापारस्य साक्ष्योपलक्षणं संघातधर्माणां सर्वेषामात्मन्युपलभ्यमानत्वान्नैवमप्यवच्छे
54 अंशो नानाव्यपदेशादिति श्रुतिसूत्राभ्यामवच्छेदपक्षस्यैव परिग्रहाच्च

दपक्षस्य द्वितीयाध्यायगतेन आभास एव चेति सूत्रेण तद्भाष्येण च विरोधोऽवारस्तयोश्चैतन्यप्रतिबिंबस्य
स्पष्टमुक्तत्वात् सूत्रार्थस्तु आभास एव जीवः परमात्मनः प्रतिबिंब एव न निरुपाधिकः परमात्मैव जीवः नापि
न्यायमत एव परमात्मनः सकाशादत्यन्तभिन्नः तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरोधात् प्रतिबिंबस्य वस्तुतो बिंबाभिन्न
त्वेन आभासत्वपक्षे उक्तश्रुतिविरोधश्चेति च शास्त्रार्थ इति न उदाहृतसूत्रतद्भाष्ययोरुक्तप्रतिबिंबस्य भोक्तापत्तेरवि ग्रम॰
भागश्रुत्या लोकवदिति सूत्रोक्तसिद्धान्तवत् मतान्तरेणोपपत्तेः न च तथा कल्पने किं विनिगमकमिति वाच्यं द्वि
तीयाध्याये स्वपक्षसूत्रोक्तेनैव न्यायपूर्वकमुक्तस्य चैतन्यप्रतिबिंबनिरासस्य नियामकत्वात् आभाससूत्रे च ५४
जीवस्य प्रतिबिंबत्वे उपपन्नादेरनुपन्यासाच्च भोक्तापत्तिसूत्रस्यायमर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या प्रपं

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिरिति तु भावार्थः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः प्रतिबिंबनवांशेन साम्याभावेपि न तावद्विरोधो
स्तीति विवक्षितांशेन साम्यस्य तत्रापि संभवान्न हि तयोः सर्वसाम्यं क्वचिदपि संभवतीति न प्रासंगिक दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो ।
च्छेदप्रसंगादित्यभिप्रेत्य विवक्षितांशसाम्यं स्पष्टं कुर्वन्नुपपादयति वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति तदन्तेन देवाचनन्तरमेवं वदितिस्पष्टयपरं स्पष्टयो
चेष्ट यपेति उभयसामञ्जस्यादेवमिति भ्रान्तिसिद्धमित्यर्थः तथापीति चिदात्मनो बुध्याद्यवच्छिन्नतया बुध्याद्युपाधावन्तर्भावात् ग ।
जादिशरीरेण तत्कारणबुद्ध्या चिदात्मावच्छिन्नत्वसंपाकादिशरीरेण तत्करणं प्रसिद्धं सर्वत्र चलने चलनस्वरूपे देमिन्नत्वं च
भाति तथा च श्रुतिः ध्यायतीव लेलायतीवेति बुद्ध्या ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव तत्र चलन्त्यामात्मा चलतीव तत्तद्वस्तुतो ध्या
यति चलतीत्यर्थः एवमध्यासासिद्धमेतत्करणानुसारेदृष्ट्यार्धमन्मात्मनो विवक्षितांशसाम्यमित्यर्थः तथापीति चेतनस्य
स्यात्रिविनवगमकश्रुतितन्त्रलकस्तत्रयोः पूर्वसुदाहृतयोरित्यर्थः अवच्छेदपक्षेन केवलं श्रुतिस्तत्र विरोधाभावएव

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

किं तत्र श्रुतिस्तत्र व्याख्येहोपपत्तीमाह घटसंवृतमिति घटसंवृतं घटावच्छिन्नमाकाशं प्रसिद्धमस्ति तत्र घटे नीयमाने पिननीयते
यथा अपहत्तेन तद्वज्जीवो नभोपमः नभस्तुल्यः यत्तद्व भवति जीवस्य नभोपमत्वे तच्च संघे तत्रापि तत्पत्वमसिद्ध
त्यात्मवच्छिन्नं चेतनस्यत्रपत्वमुक्तमिति एवं प्रवेशश्रुतिरपि चिदात्मनो बुध्यादिनावच्छेदेनमेवदृष्टव्यादिभ्यमत्लामेदर्शयति तत्प्र
तिबिंबभावस्तु तत्र तथा हि सपपवस्तुप्रविष्टमात्तनायाशस्य तत्पत्कार्यमाणेन्द्रियप्राणैर्नामभवतीति तत्त्वाक्यश्रुतं च तत्रश्रुतएव
तथोक्तं सत्त्वानां मन्तरेति पुरुषविधब्राह्मणेष्टुपते अयमर्थः सः सर्वं वेदान्तेषु प्रसिद्धः एषः नामरूपव्याकरणेन तत्सृष्ट्वा हि तः
स्वकार्यकारणसंघातेनवोरेमवधीकृतमविशेषः ननुयथा देवदत्तस्य गृहे संप्रवेशः तथावित्रियवेशः प्रसिद्धः तत्र यथात्म
नः प्रवेशः कल्पयितुं शक्यते तस्य सर्वगतत्वेनाप्राप्तिजलपात्रेषु सूर्याद्विवत्प्रतिबिंबभावलक्षणः प्रवेशः संभवतीति तस्य
नैत्तिरीयकादौ प्रवेशः कविचारावसरेभाष्यकारैर्देवतिरस्तत्वात् तत्कीदृशः प्रवेशः प्रविष्टपदेन विवक्षितन्तदुक्तिजिज्ञासा
या

भासपदमनवच्छिन्नपरं प्रतिबिंबासंभवस्योक्तत्वात् मायापदं च ग्रन्थेऽपात्तजीवोपाधिस्तोत्रः करणपरं कार्योपाधि
रूपं जीव इति श्रुतेरेव मायापदोपात्तं तत्कारणस्य च मूलप्रकृत्यात्मकत्वेऽपि प्रकृतिविकारभावप्रयुक्तेः एवमनवच्छिन्न
स्येश्वरत्वोक्तिस्तत्सिद्धान्तवचनानुसारेणाभासावच्छिन्नस्येश्वरत्वोक्तिश्च संभवमात्रेण न तु तात्पर्यं तत्कारणोपा
धिरीश्वर इति श्रुतिविरोधात् अनवच्छिन्नस्येश्वरत्वपक्षे तस्योपाध्यभावेन सर्वज्ञत्वकर्तृत्वादेरसंभवाच्चाभाव
स्येश्वरोपाधित्वपक्षेऽपि समानोऽयं दोषः माया विद्या व्याकृतं शक्त्यन्तराकाशादिशब्दितभावरूपोपाधेरिव तस्य

तस्मात्सर्वगतस्यैवेत्यस्यान्तःकरणादिना विच्छेदो वक्तुं भावीत्यावश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति पक्षे
रोचयन्ते अपरे तु न प्रतिबिंबो नाप्यवच्छेदो जीवः किंतु कौन्तेयस्यैव राधेयत्ववत् अविकृतस्य ब्रह्मण एवा
विद्यया जीवभावः व्याधकुलसंवर्धितराजकुमारदृष्टान्तेन ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया वि
मुच्यत इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रतिपादनात् राजसूनोः

55

सर्वज्ञत्वादिप्रयोजकत्वायोगात् अत एव वाक्यवृत्तौ भगवत्पादैः सर्वज्ञत्वादिप्रयोजकोपाधित्वमविद्यायाः दर्शि
तम् मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षण इतीति भावः अथ क ईश्वरः कश्च जीव इति प्रश्नप्रतिवचनत्वेन राम॰
मतान्तरमुपन्यस्यति अपरे त्विति कस्तर्हि जीव इति पृच्छति किं त्विति दृष्टान्तेन एव केवलब्रह्मैव जीव इत्युत्तरमाह कौं ५५
तेयस्यैवेति कुन्तीकुमारस्यैव न तु तत्प्रतिबिंबादेरित्येवकारार्थः राधायामुत्पन्नः राधेयस्तस्य भावस्तत्त्वं तद्व
दित्यर्थः किंत्वविकृतस्यैवेति संबन्धः अविच्छेदप्रतिबिंबभाव

चस्य ब्रह्माभेदः प्रतिपाद्यते यद्यहं ब्रह्मास्मीति श्रुत्या अहंशब्दार्थभूतभोक्तृवर्गस्य च ब्रह्माभेदः प्रतिपाद्यते तथा च श्रुति
दृष्ट्यनुसारेण भोक्तृभोग्यप्रपंचयोरेकब्रह्माभेदस्वीकारे भोग्यप्रपंचस्य भोक्त्रापत्तिर्भोक्तुर्भेदापत्तेरेव भोक्तुरपि भोग्या
भेदापत्तेरेकब्रह्माभिन्नयोस्तयोः परस्परमभेदावश्यंभावात् ब्रह्मापत्तेस्तयोस्तत्त्वविभागः प्रसज्येत भोक्तृभोग्ययो
विभागबाधकत्वमद्वैतादिविरोधः प्रसज्येतेति चेदुच्यते श्रुतिसिद्धभोक्तृभोग्ययोरेकब्रह्माभिन्नत्वे तयोः प्रतीत्यादि
सिद्धं परस्परं विभक्तत्वं चेत् समस्तलोकवत्स्यादुपपद्यते यथा लोके एकसमुद्रविकाराणां फेनबुद्बुदतरंगाणामेकस
मुद्राभिन्नत्वपरिणामानां परिणाम्यभेदस्यानुभवसिद्धत्वात् तेषामेकफेनादीनां परस्परं भिन्नत्वं चास्ति भेदस्यानुभव
सिद्धत्वादेकमेकब्रह्मपरिणामयोर्भोक्तृभोग्ययोरेकब्रह्माभिन्नत्वे परस्परं भिन्नत्वं चोपपद्यत इति तदाहुर्न त्वेतत्श्रुतीनां प्र
माद्वादिविरोधप्रसक्तिरित्यस्य विरोधपरिहारो न सिद्धान्तसंमतः कूटस्थनित्यस्य ब्रह्मणः परिणामित्वानुपप।
मात् किन्तु मतान्तराभिप्रायेणेति भाष्यादिषु वेदान्तबोधः तथाप्रकृतेपीति संक्षेपः अंश इति जीव ईश्वरस्यांशः कुतः
नानाव्यपदेशादन्यथा चात्मा न भेदतो यस्य यतीत्यादिश्रुतिषु नियम्यनियामकभावादीनां जीवेश्वरयोर्नानात्वस्य भेदस्य
व्यपदेशादिति सूत्रभागस्यार्थः अंशो नाम जीवचैतन्यस्य यदीका यावदन्तःकरणावच्छिन्नत्वरूपं विवक्षितं नतु।
मुख्योंऽशो निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्यांशासंभवादिति तदधिकरणभाष्ये स्फुटमिति भावः अवच्छेदपक्षसमर्थ
नमुपसंहरति तस्मादिति प्रतिबिंबासंभवात् अवच्छेदपक्षे विरोधाभावात् साधकस्य वाच्यमर्थः अवच्छेदश्चेन
न्यस्य प्रतिबिंबपक्षेपि सत्त्वात् तत्पादुभयमेव प्रतिपन्नं तस्यैव जीवत्वादिकल्पने युक्तेस्त्वाच्चावादिमात्रायेनाह अवच्छेदेव
स्थैर्यं भावीति अवच्छेद इति अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवः जीवग्रहणमुपलक्षणं अविद्यावच्छिन्न ईश्वरः कार्योपाधिर
यं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुतेर्जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतेश्च।

सि० ले० टी० प०

एवं जागरणेऽपीति दृष्टान्ताद्देरभिप्रायः । जीवेश्वरनिरूपणप्रसंगेन विचारान्तरमारभते अथेति अनुपदोक्तेति ब्रह्मैव स्वा-
विद्यया संसरति स्वाविद्यया मुच्यत इत्यादिग्रन्थान्ते त्वर्थः । एक इति ब्रह्मण एकत्वान्न च बद्ध इति विवभारेयारन्तेगौ
काराद्वेत्यर्थः । ननु जीवैक्ये तेनैकमेव शरीरं सजीवं स्यान्न सर्वशरीराणीत्याशङ्काभिप्रायन्तां परिहरति तेनैवेति ननु
यथा एकशरीरे हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं स्पन्दनरूपा चेष्टा दृश्यते तथा सर्वशरीरेषु दृश्यते तथा च कथमेकमेव शरीरं
सजीवं तत्राह अन्यानीति यथा स्वप्नदृशां स्वप्नदृष्टशरीरं मकमेव सजीवं स्वप्नदृष्टान्हन्यन्यानि शरीराणि तु
चेष्टाविशेषवन्ति दृश्यमानान्यपि सजीवानि न भवन्ति तथा जागरणेऽपीति द्रष्टव्यं ननु स्वाप्नस्य जगतः कल्पकान्तव

अथायं जीव एक उतानेकः अनुपदोक्तपक्षावलम्बिनः केचिदाहुः एको जीवः तेनैकमेव शरीरं सजीवम-
न्यानि स्वप्नदृष्टशरीराणीव निर्जीवानि तदज्ञानकल्पितं सर्वं जगत् तस्य स्वप्नदर्शनवद्यावदविद्यं सर्वो व्यव-
हारः बद्धमुक्तव्यवस्थापि नास्ति जीवस्यैकत्वात् शुकमुक्त्यादिकमपि स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्त्यादिकमिव क-
ल्पितं अत्र च सम्भावितसकलशंकापंकक्षालनं स्वप्नदृष्टान्तसलिलधारयैव कर्तव्यमिति अन्ये तस्मिन्नेक शरी-

56

न्निद्रा अन्वयव्यतिरेकसिद्धा यथा वर्तते तथा जाग्रत्प्रपञ्चस्य कल्पकमन्वयव्यतिरेकसिद्धं किंचिदस्तीति जगत्सत्यमेव
स्यान्नेत्याह तदज्ञानेति जीवाज्ञानेत्यर्थः अज्ञानस्य जगत्कल्पकत्वं शास्त्रसिद्धमिति भावः ननु सर्वव्यवहारस्य स्वप्नव्य-
वहारवत्कल्पितत्वेन हेदेव सहसा व्यवहारलोपः प्रसज्येत तथा च विद्यानर्थक्यमिति नेत्याह तस्येति जीवस्येत्यर्थः रा० म०
यावन्निद्रानपेस्वप्नव्यवहारानुवृत्तिवत्तोविद्यया यावदविद्यानिवृत्ति सर्वव्यवहारानुवृत्तिर्युज्यत इति न विद्यावैफल्यमवि-
द्यानिवृत्त्यर्थमपेक्षितत्वादिति भावः ननु जीवैकत्वमते एको जीवो बद्धोऽन्यो जीवो मुक्त इति व्यवस्था शुकादिमुक्तिप्र- प० ५६
तिपादकशास्त्रसिद्धा न स्यादित्याशंकायामिष्टापत्तिरित्याह बद्धेति शुकेति यथा स्वप्नाडम्बरान्तः स्वप्नभ्रान्तिसिद्धपुरुषा ५६

रहितस्येत्यर्थः ननु आध्यात्मिकस्य सन्निहितत्वेन न दर्शयति व्याधेनादिना यथा राजकुले जातः कुमारो जन्मप्रभृति व्या-
धकुल एव संवर्द्धितस्तज्जातीयैस्सह वासादिना जातिं न भावयति तद्वदत्र विषयवासनाभ्यासेन राधेयं मन्यते ननु स्तुतसिद्धमपि कौ-
न्तेयत्वमननुभवति न तस्य कौन्तेयत्वप्रत्यक्षादेः पर्यासस्य कामस्य च्युतसर्वज्ञानानाविधप्रपावृमानादिलक्षणं वक्तुं विषडुःखं
प्राप्नुवान् सत्यं कदाचिद्भगवता विसृष्टलोकेनौ कौन्तेयोसि त्वं न राधेय इत्युपदेशे कुर्वता ख्यापितनिजरूपस्तत्त्वमास्म्यताव
राधेयत्वविपाकृतसन्निहितोपस्थितं व्याधेयत्वं राधेयत्वकृतं नानाविधदुःखं कौन्तेय एव भवति प्रभुत्वेन श्रीमः श्रमत्वा
न तु प्राप्नत्यनादिसिद्धपास्याविद्यया प्राप्तमिति निजरूपस्य जीवभावस्य प्राप्यस्तत्त्वसिद्धानिमानि रति प्रापयानेरस्य रूपवेः
मच्युतं भवति न तस्य संसरति पर्वसंसरद्दुःखकरा चिन्मनस्या मामिवस्या विद्याकल्पितेन गुरुणा प्राप्तेन बोमादि

स्तनिमामैवाधभावोनिवर्तते यथैवमानतो तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः इति वार्तिकोक्तेश्च एवं च सावियमाज्ञी
वभावप्रायस्यैवज्ञानः प्रपञ्चकल्पकतादोषोऽपि सहसर्वज्ञतादिधर्मैः सम्पन्नत्वादेव भावज्ञीवकल्पितस्मा चद्यते ॥

तयास्वगोचरविद्यया जीवभावादिप्रयोजकादिप्राप्तिहेतोश्च्युते निमसिद्धनिरतियप्राप्ते स्म
स्वभावनिस्वरूपत्वेन मेनेति भाष्यार्थः अजस्येति अज्ञानावृतनिजस्वरूपस्येत्यर्थः तत्त्वमस्यादिति गुरूपदिष्टतत्त्वम
स्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ जीवभावप्राप्त्याभावनिवर्तनेन तु इत्यर्थः एवं जीवेन निरूप्यईश्वरेण निरूपयति एवं चेति
भाष्यवार्तिकयोरालोचनया प्रतिबिम्बभावादिरहितस्य शुद्धस्यैव जीवत्वं सिद्धमित्यर्थः ईश्वरोऽपि सर्वज्ञत्वादिध
र्मैस्सह जीवकल्पितत्वात् निर्विषयः यथोक्तजीवस्यैव स्वरकल्पकत्वे दृष्टान्तमाह स्वाविद्ययेत्यादिना स्वस्य कल्पकस्याभावा
दितितात्पर्यकमवधारणं जीवस्येश्वरकल्पकत्वे दृष्टान्तमाह स्वमेति यथा स्वप्ने स्वप्नद्रष्टा जीव एव परादेवतास्सर्व
ज्ञत्वादिधर्मैस्सहितां कल्पयति कल्पयित्वा च तामाराध्य तया प्रसन्नया तत्त्वप्राप्त्या निष्प्रयसिलपणा लभते।

फले

सि॰ले॰
टी॰
५७

57

त्रार्थः लोकवदितिसूत्रे एवमेवव्याख्यातेत्युक्तादिपदेन अनुपपन्नेस्तुन ग्रामोरक्ष्यादिसूत्रेष्वप्यातेम
नोमयत्वादिगुणकोनशरीरस्तस्मिन् सर्वकर्मत्वादीनामनुपपन्नेरेवेतिसूत्रार्थः विरोधश्चेतिमनः
प्रत्ययमालम्बमानाः विरोधंचमन्यमानादितिचशब्दार्थः जीवातिरिक्तेश्वराभाववादेस्मिन् जग
त्स्रष्टृत्वादिसमर्थस्यव्यावहारिकभेदवतईश्वरस्याभावेनजगत्स्रष्टृत्वसर्वात्मकत्वादिगुणप्रतिपा
दकैः सूत्रैर्विरोधमित्यर्थः ब्रह्मप्रतिबिंबइतिपक्षेनेनविंबभूतब्रह्मजीवादधिकमीश्वरमुपग
स्मिन्मतेस्तिप्रतीतानोदाहतस्सूत्रंविरोधइतिसूचितं तदेतिब्रह्मप्रतिबिंबभूतहिरण्यगर्भस्य
भौतिकजगत्स्रष्टृत्वपाकारणोपाधिकतयाचमुख्यजीवस्यप्रतिबिंबभूतास्त्वन्येजीवाजीवा
भासाः तेषांतत्स्रष्टृत्वादिसामर्थ्याभावादित्यर्थः कल्प्यादितितुल्यादितितुल्यादित्यर्थः संसारा
दिभाजइतिपक्षेनेनयथाहिरण्यगर्भशरीरेमुख्यजीवेनसजीवंतथाइतराण्यपिशरीराणि
जीवाभासैःसजीवानीतिएवंमतान्तविशेषःसूचितः प्रकृतादिपदस्मृतेः संग्रहार्थंजीवा
भासानांमुक्तिश्चस्वबिंबभूतहिरण्यगर्भप्राप्तिक्रमेणचशुद्धब्रह्मप्राप्तिरितिमंतव्यं
सविशेषेतिसविशेषाणिसजीवानिअनेकशरीराणियस्मिन्नेकजीववादे
सन्तथाप्यास्तिष्ठंतेऽंगीकुर्वंती

राम॰
५७

सङ्गिं परं प्रतिबोधयतीति तथा जीवभ्रान्तिसिद्धौ मुक्तादिमुक्तिं नेममेव बोधयति अत एव तादिश्रुतिरहस्यमुपयोगितमेति भावः
ननु जीवैक्यमते विधिप्रयोपदेशव्यनस्याभावाद्विषयोदयोनस्याज्जीवेश्वर विभागाभावेन जीवेशयोर्यथोपासनादिव्यवहा
रस्यानस्यादिमाशंक्याह ॥ ग्रन्थवेति ॥ यथा स्वप्नदृश्यामास्वमहेश्च विरुद्धमीश्वरं च कल्पयित्वा नानुपासने न भ्यो च विद्या
दिकं न भनेन तद्वदिति भावः एकजीववाद एवमतान्तरमाह ॥ ग्रन्थेत्यादि ॥ एकशरीरेति एकमेव शरीरं सजीवं नान्यानि
कजीववादे मनयोक्तः ॥ मनःप्रत्ययमिति ॥ मनसो विद्याप्रभावतीर्त्तनिम्नयमितिमर्थः ॥ एकमेव शरीरं सजीवं श
रीरान्तराणि निर्जीवानीत्यत्र विनिगमकाभावात्वचजीवैक्यविनिगमकमिति वाच्यम् ॥ एकोऽपि जीवः कस्मिन्शरीरे

रेकजीववादे मनःप्रत्ययमलभमाना ॥ अधिकंतत्त्वभेदनिर्देशात् लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यादिसूत्रैर्जीवा
धिक ईश्वर एव जगतः स्रष्टा न जीवस्तस्याप्तकामत्वेन प्रयोजनाभावेऽपि केवलं लीलया जगतः सृष्टिरित्या
दिसूत्रैः पादद्वयेऽविरोधं च समन्वयमाना हि तत्त्वमस्येकोब्रह्मप्रतिबिम्बो मुख्यो जीवः ॥ अन्येत्विति ॥ ब्रह्मजी
श्वेत्तिपिवनमत्वम्ये देहेष्वितरमप्यामासकल्पजीवाभासाः संसारादिभाजः इति सविशेषो ग्राने कशरीरैकजीव

वेनैतद्वमतत्र विनिगमकस्यवक्तुमशक्यत्वादित्यतिभावः ॥ अधिकंतिति ॥ जीवादभिन्न ईश्वरे वेदान्तानां परमाध्यायेनेति तात्पर्यमि
नस्समन्वयोनवटतेनयथासतोऽन्यगतजगत्स्रष्टृत्वादेर्जीवधर्मत्वप्रसङ्गान्न यथावाक्यभवविरोधइति एवंपरइति
शास्त्रार्थस्तमाहुः अधिकं जीवादुपाधिनोऽभिन्नं ब्रह्म जगत्स्रष्टृत्वसर्वज्ञत्वादिगुणकमभ्युपगम्यते ॥ अतो न ब्रह्मधर्मा
णां जीवे प्रसक्तिः जैमाधिकभेदस्यापि धर्मव्यवस्थापकतया लोकसिद्धत्वात्कल्पितभेदाङ्गीकारे हेतुमाह ॥ भेद
निर्देशाद्वेति ॥ मन्त्रादिति इत्त्वमानमंतव्योममयनीमांसोनियम्यनियामकभावादीनां भेदनिर्देशादित्यस

सि० बि० टी० ५६

सि॰ले॰
टी॰
५८

दृष्टमात्रेण न तत्प्रयोजकं किं त्वदृष्टविशेषसहकृतशरीरभेदोऽनुसंधानप्रयोजक इति न योगिनः संधानस्थले व्यभिचार
इति भावः । योगपदेयोगजादृष्टपरं अविशेषेति अविशेषेणाधिष्ठितान्यनेकशरीराणि यस्मिन्नेकजीववादे सः तथो
क्तार्थः । अनेकजीववादस्यापपत्ति इतरेतिति अत्रापीति अव्यवहितमतेपीत्यर्थः । यद्येकजीववादे व्यवस्था न सि
ध्यति ततः को दोषस्तत्राशंक्याश्रु । तिस्मृतिभाष्याणामनोजस्य दोषस्याह तद्योपदृति देवानामस्मध्ये यो यो देवः । त
द्ब्रह्मप्रत्यबुध्यतत्सात्मानं स एव तद्ब्रह्माभवत् नान्यो ब्रह्मबोधरहित इति विदुषो मुक्तत्वमविदुषो बद्धत्वं च श्रुतिया

58

योगिनस्तु कायव्यूहस्थलेऽप्यनुसंधानेव्यवहितार्थग्रहणवद्योगप्रभावनिबंधनमिति न तदुदाहरणमि
त्यविशेषानेकशरीरैकजीववादे रोचयति इतरेतत्रापि बद्धमुक्तव्यवस्थाभावस्तत्त्वेन तद्यो
यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदित्यादिश्रुते: प्रतिषेधादितिचेन्न शरीराद्विश्लेषविधिकरणेव
द्बमुक्तत्वश्रुतिपाटकभाष्यस्य च नानाजीवेत्युपरितनुष्यातेनत्रष्ठ रणादीनां जीवोपाधिनाभ्युपगमेनानेक
जीववादमाश्रित्य बद्धमुक्तव्यवस्था प्रतिपद्यते

इत्येत्यावेधमुक्तिव्यवस्था दर्शिता अत्रादिपदेन अजामेकामितिश्रु । निर्बंधमुक्तिव्यवस्था श्रुतियास्कतेन भाष्यकारा याम॰
दिभिरंगीकृता स्मृहीतेश्रु । तिग्रहणं पङ्क्तानानिवर्त्तंतेतद्धाम परमं मम इत्यादिस्मृतीनामुपलक्षणं प्रतिषेधादिति ५८
इद सर्वं यदेस्त्रे न बृहदारण्यके काण्वशाखायां न तस्य प्राणा उत्क्रामतीति वाक्येन परं ब्रह्म तत्त्वविदः प्राणोत्क्रा
ति प्रतिषेधान्नस्य गत्युत्क्रांती न स्त उत्क्रान्तिपूर्वकत्वाद्गतेरिति चादिति सिद्धा

अत्राप्यस्वरसान्नेकजीववादमेवाह । अपरे त्विति । एक एवेति । अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिंबरूपो जीवस्तावदेकः अविद्याया एक-
त्वात् स एव च सर्वशरीरेषु भोगायाधितिष्ठति न तु विद्यायां ब्रह्मप्रतिबिंबो हिरण्यगर्भः शरीरमधितिष्ठति अन्यानि
शरीराणि तत्प्रतिबिंबजीवाभासा अधितिष्ठन्ति कुतः इतरजीवानां तत्प्रतिबिंबत्वे मानाभावादित्येवकारार्थः । अविशेषे-
णेति । मुख्याभासविभागं विनेत्यर्थः जीवभेदे हि सति कश्चिन्मुख्यो जीवः कश्चिच्चाभासो जीवाभास इति विभागः संभवे-
त् न नैतद्विना एकत्वाभ्युपगमादिति भावः । ननु देवदत्तस्य शिरःपाणिपादाद्यधिष्ठितस्यैकस्य यथा शिरसि मे वे-
दना पादे मे सुखमित्याद्यनुसंधानं दृष्टं तथैव एकस्य जीवस्य सर्वशरीराधिष्ठातृत्वे मम देवदत्तशरीरे सुखं यज्ञदत्त-

अपरे तु हिरण्यगर्भस्य प्रतिकल्पं भेदेन कस्य हिरण्यगर्भस्य मुख्यजीवत्वमित्यत्र नियामकं नास्तीति मन्य-
माना एक एव जीवोऽविशेषेण सर्वशरीरमधितिष्ठति । न चैवं शरीरावयवभेद इव शरीरभेदेऽपि परस्परसु-
खाद्यनुसंधानप्रसंगः जन्मान्तरीयसुखाद्यनुसंधानादर्शनेन शरीरभेदस्य तदननुसंधानप्रयोजकत्वक्लृप्तेः

मम शरीरे दुःखमित्यादिरूपेण सर्वस्य ज्ञानानुसंधानप्रसंग इति शंकते न चैवमिति । शरीरभेदस्याननुसंधानप्रयोजक-
त्वाभ्युपगमान्नोक्तातिप्रसंगः न च तत्र मानाभावः शंकनीयः जीवस्यातीतशरीरेषु वर्तमानशरीरे चैकत्वेऽपि ज-
न्मान्तरीयसुखाद्यनुसंधानादर्शनेन तद्भेदस्य तत्प्रयोजकतायाः संप्रतिपन्नत्वादिति परिहरति जन्मान्तरेति । ननु
योगिनो देहभेदेऽप्यनुसंधानदर्शनात् व्यभिचार इत्यत आह योगिनस्त्विति । सुखादिवैलक्षण्यार्थं कृतस्य
हृत्स्तदर्शयति कायेति । न तथा सौभर्यादीनां तावद्धितार्थं साक्षात्कारे तत्प्रयोजकादृष्टविशेषाभावान्न सर्वशरीरभे-

सि॰ ले॰
टी॰
५८

नानाजीववादे मतभेदेन बंधमुक्तिव्यवस्थामुपपादयितुमारभते तेष्विति नानाजीववादिषु मध्य इत्यर्थः केचिदि
ति ननु नानाजीववादेऽपि जीवस्यान्तःकरणोपाधिकत्वपक्षे मूलाज्ञानस्यैकत्वेन शुकादिना तज्ज्ञानेनैव तस्य निवृ
त्तत्वादिदानीं संसारानुपलब्धिप्रसंग इत्याशंक्य पक्षान्तरमाह यद्यपीति शुद्धब्रह्माश्रयेति जीवेश्वरयोर्विशिष्टरूपयोर
ज्ञानाश्रयत्वं न संभवतीति तयोः कल्पितत्वात्तथा शुद्धस्यैवाज्ञानं तत्र रूपविषयत्वेन तेनेश्वरस्यापि तस्य जीवान्तरवदौपाधि
कभेदादेवानुपलब्धिः सिद्धो जीवान्तरेष्वीश्वरस्याज्ञानावृतत्वरूपविषयत्वकल्पनस्यावश्यकत्वादिति भावः एकमे
वेति श्रुजामेकां मायां तु प्रकृतिं विद्यादविभज्य जनकेनानश्रुतिस्मृतिषु एकवचनश्रवणेन लाघवेन च तत्से

तेषु केचिदेवमाहुः यद्यपि शुद्धब्रह्माश्रयविषयमेकमेवाज्ञानं तन्नाश एकवचेमात् तथापि जीवन्मुक्ता
वज्ञानलेशानुवृत्त्यभ्युपगमेनाज्ञानस्य सांशत्वात् देवदत्तचित्तउपाधौ ब्रह्मावगमात्प्रज्ञावेशेन निवर्त्त
ते उपाध्यन्तरेषु यथापूर्वमंशान्तरेणानुवर्त्तते इति अन्यत्र यथान्यायैकदेशिमते मूलले चैतन्यलाभा

कत्वावगमादितिभावः तन्नाशैकवचेति भरयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः अज्ञानेनावृतमत्येतिके गत इत्यादिश्रु
तिस्मृतिषु सर्वानर्थमूलाज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षत्वावगमादितिभावः एक स्य तत्त्वज्ञानेन कृत्स्नाज्ञाननाशो नो
गीक्रियते येन व्यवस्थानस्यात् किंतु तस्य तत्त्वज्ञानेन तत्तदन्तःकरणावच्छिन्नांशस्य मूलाज्ञानांशस्यैव नाश उ राम
पेयते न च तस्य सांशत्वे मानाभाव इति वाच्यं जीवन्मुक्तौ आवरणशक्तिमदज्ञानांशस्य नाशेऽपि विक्षेपश ५९
क्तिमदज्ञानांशस्य ज्ञानादनिवृत्तस्य प्रारब्धावच्छिन्नदेहादिके वलम्बनत्वोपगमेन तस्य सांशत्वावगमात् तथा चा
चा॥ राम

59

निषेधकाभागार्थः पूर्वपक्षीतोद्भूयमान नप्राणाशरीराद्दिति बृहदारण्यकएवमाध्यंदिनशाखायांसमानप्रकर।
णेब्रह्मविद्शरीरे प्रकृतमनन्तस्मात्प्राणाउत्क्रामन्तीतिवाक्येपठ्यतेअत्रतच्छब्देनप्रकृतःशारीरोपस्थितेनशरीरे
तस्माच्छारीरात्पंचम्याप्रश्नात्नन्वानत्याचनतस्मादितिवाक्येनशारीरात्जीवात्प्राणानामुत्क्रमणनिषेधेनशारीराद्
नमच्छारीरादुत्क्रमणंविदुषोप्यस्तीतितस्यापिगमयुक्तीनोलयएवनतस्यप्राणाइतिकाण्ववाक्यस्यापितस्यविदुषः
प्राणाश्शरीरान्नोत्क्रामन्तिकिंतुतेनसहैवब्रह्मलोकंगच्छन्तीत्यर्थोबोध्यः ॰ नोजस्यभिन्नितिश्रोजस्याभावःउपपन्न
त्वाभावःउत्पर्थः ग्रेनवकरणादीनामिति नचनानाजीववादेपिब्रह्मैवसंविद्ययासंसरतिस्वविद्ययामुच्यतइत्य
र्थेनबृहदारण्यकभाष्येप्रतिपादितेनविरोधस्तस्यइति वाच्यं तद्भाष्यप्रतिपादस्यब्रह्मैवसाविद्ययानानांतःक
रणरूपेणपरिणतनानाजीवेप्राप्यसंसरतिस्वविद्ययाक्रमेणमुच्यत इत्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः श्रुतिस्मृ
तिसूत्रयोःहलितसूक्तादिसूक्तिःप्रतिपादकभाष्यस्यब्रह्मैवसाविद्ययासंसरतीतिभाष्यमात्रस्यासरस्यमनुसरत्यास्म
यानपत्तायोगात् नचोदाहृतश्रुतिस्मृतिभाष्याणांब्रह्मात्मैकत्वपरत्वेननानाजीववादेनास्वर्याभावात्ते।
भ्योजीवनानात्वेनसिध्यतीतिवाच्यंएकजीववादेपिनानात्वर्याभावस्यतुल्यत्वात्तत्रचजीवत्वोपाधिभूताया
अविद्यायाएकत्वाज्जीवैकत्वसिद्धिरितिवाच्यं उदाहृतश्रुतिस्मृतिभाष्यानुरोधेनाविद्यानानात्वाभ्युपगमसं
भवात्नदेकत्वश्रुत्यादीनांजात्यभिप्रायकत्वोपपत्तेःअविद्यायाःएकत्वेपिकार्योपाधिरयंजीवइतिश्रुत्य
नुसारेणान्तःकरणानामेवजीवत्वोपाधित्वोपगमसंभवाच्चेतिभावः ॥

सि. ले. टी. ५०

मनसो निवर्तकमित्यत्र मानमाह भिद्यत इति ॥ हृदयग्रन्थिरित्यत्र हृदयमित्यन्तःकरणपरं तज्ज्ञोन्तःकरणे चिदात्मन्यध्या-
स्तनया तत्तादात्म्यापत्तिर्मनः ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः स च ब्रह्मदर्शनेन ज्ञानेन ब्रह्मरूपेण विलीयत इति युज्यतेर्थः ॥ अन्ये त्विति चैतन्यप्रदेशा-
नेष्वित्यर्थः ॥ नाज्ञानमिति शुद्धचैतन्यस्य वेदान्तश्रवणक्षणत्ति पाठोस्य नाज्ञानाश्रयत्वेनस्य वेदान्तः वेद्यत्वस्य तज्ज्ञानाभी-
न्यज्ञानविषयत्वेनैवानुभावादिति भावः ॥ जीवाश्रयमिति न ज्ञानाभीत्यज्ञानाश्रयत्वेन जीवस्यैवानुभवाच्च ॥ अज्ञानस्य
स्वकार्यान्तःकरणविशिष्टचैतन्यरूपजीवाश्रितत्वमुपपन्नमिति वाच्यं ॥ अन्तःकरणोपाधेरिति विम्बभूतचैतन्यस्यैव जीव
त्वाभ्युपगमेन विशिष्टस्य जीवत्वानुपगमात् नचान्तःकरणस्य सादित्वे तदुत्पत्तेर्विम्बस्याभिसादित्वात् कथं तस्या-

60 श्रयत्वेनाज्ञानं शुद्धचैतन्याश्रयं किं न जीवाश्रितं ब्रह्मविषयं तज्ज्ञानं तत्करणश्च इति विम्बरूपेषु सर्वेषु जीवेषु
व्यक्तिषु जातिवत्प्रत्येकपर्यवसायितया वर्त्तमानमुक्त्यनुविधेके चित्तजातिनष्टाव्यक्तिमिव जातिः स एव
मोक्षः ॥ अन्यपद्मपादैवमाश्रयतोऽनिवावस्थ्यमाह ॥ इतरेतरेति जीवमविद्याभेदमभ्युपगम्यैवतदुत्तर-
हृन्निर्दिष्टेनिर्माणवद्धमुक्तव्यवस्थासमर्थयते ॥ अस्मिन्पक्षे कस्याविद्या

नाद्यज्ञानाश्रयत्वमिति वाच्यं ॥ अन्तःकरणस्य स्वापादौ लयश्रवणेन जाग्रदादौ जन्मश्रवणेन च सादित्वावगमे पितस्य
स्थूलसूक्ष्मरूपेणानादितया ॥ सुषुप्त्यादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादिति सर्वेषां व्यवस्थापितत्वात् यथा पुंस्त्वस्त्री- राम
त्वादेः शुक्रशोणितस्त्वनादिरूपस्य बाल्यादावनभिव्यक्तस्य यौवने प्रादुर्भावः ॥ तथा सूक्ष्मान्तःकरणस्य स्वापादा-
वनभिव्यक्तत्वात् सत एव स्थूलावस्थाप्राप्तिरूपाया अभिव्यक्तेर्युक्तत्वात् नेयमसतः ॥ गगनशृङ्गादेः तत्यस्य दर्शनादिति ५०
स्वार्थः ॥ अविद्यायाः अनादि चैतन्य इति विवाश्रितत्वस्य मायाविद्याभेदवादे निरूपणावसरे समर्थितत्वात् ॥

तस्यानिर्वचनीयस्यानिर्वचनीयानामेवभागद्वयोगानामनेकानां संभवात् नानाद्यपबंधमुक्तिव्यवस्थासूपपादेति परि
हरति तथापीत्यादिना अज्ञानसंबंधस्तत्रायोमोहइति मतम् तर्हिदानीं चैतन्यस्याज्ञानसंबंधो बंधस्तत्संबंधो मोहः
नतु तन्निवृत्तिरसंबंधमात्रेणैव बंधनिवृत्तिर्हि ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यापि तत्संबंधएव नान्यथोपपन्नेर
न्यथात्मतत्त्वज्ञानस्याविरोधिज्ञानोदयेसतितत्पिंडस्याविरोधिग्रसंसर्गद्वारावयोयासंभवेन बंधमुक्तिव्यवस्थायास्तस्य जी
वन्मुक्तिश्चात्वस्य चानिरालंबनप्रसंगादिति मन्यमानानामस्य तमाह यस्येति प्रथमं प्रकृतोपयोगिदृष्टांतमाह यथेति
भूतलेघटोनेत्यत्र भवदिद्धो घटाभावस्त्रैकालिकत्वाभ्युपगमात्तदत्यन्ताभावतानतेरेतदधिकरणेपि भूतलेवर्ततएव तथा

यथा हि नैव घटसंयोगाभावो नियामक इति नैकप्रदेशेषु नष्टस्य संसर्गवर्तमानो घटाभावतो भावात्क्वचिद्देशे च ।
घटसंयोगो यस्मात्तदभावनिवृत्तौ न संसर्गः एवमज्ञानस्य चैतन्येनापि निवृत्तौ मनोनियामकः कस्मिंश्चित्तदुपाधिना ।
चैतन्यप्रदेशेषु संसर्गवर्तमानमज्ञानेनावच्छिन्नत्वाद्दर्शनोन्मना मिथ्यात्वेनैव रणात्मना ।
सोऽनिवृत्तौ न संसर्गं तेषां यथा पूर्वमवतिष्ठते ज्ञानसंसर्गासंसर्गावेव च बंधमोक्षाविमौ कृतः ॥ ॥

च घटवत्यपि भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिः प्रमाप्यादिति दोषप्रसक्तो न स्यादित्याशयेनैव व्याप्तिकाः कस्य यं नियतावधिकर
णे तदत्यन्ताभावस्य संबंधाभावेन तत्र तन्नास्तीति भ्रान्तिबोधपपत्तेर्न च घटसंयोगोऽस्तीति तेः एवं भूतले संबंधवत्तस्य
घटसंयोगकालेकस्यैव निरूप संबंधाभावइतिवाच्यं प्रतीत्यस्तु तस्मात्तेण भूतलादेर्घटात्यंताभाववत्तो घटसंयोगस्य ।
प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरन्यतराभावो नियामक इतिकल्पनेनव घटसंयोगाधिकरणभूतले घटाभावस्यासंबंधोप
पत्तेरिति तदेतन्मते दृष्टान्तीकरोति स्यापेकदेशो मतइति तद्वन्निवृत्तिर्घटसंयोगाभाववत्तिसमर्थः तदुपाधिनेति म
नएवोपाधिस्तेनेत्यर्थः क्वचिदिति चैतन्यप्रदेशाद्यन्यर्थः ब्रह्मदर्शनोन्मेषमनसोऽनिवृत्ताविति संबंधः ब्रह्मदर्शने

सि॰ ले॰
टी॰
६१

इतरेणेति अभ्युपगमेनैवेति अविद्याभेदानुपगमेनास्तित्वननाशरूपयोर्बन्धमोक्षयोरुपपादयितुमशक्यत्वान्न
च तस्याप्येकत्वेपि अंशानेककल्पनया तन्नाशरूपो मोक्षः प्रागुपपादित इति वाच्यं विरोधि विद्योदयेन तदवस्था
नायोगस्योपयुक्तत्वाच्च जीवन्मुक्तौ तल्लेशानुवृत्त्यभ्युपगमविरोध इति वाच्यम् अविद्यानाशेपि तत्संस्कारस्य
यावत्प्रारब्धं तत्क्षयमनुवर्तमानस्याविद्यालेशत्वेन विवक्षितत्वात् सदृष्टान्तं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः एव
ञ्च नानाजीववादे बन्धमोक्षव्यवस्थोपपत्तिप्रकारो यथा तदुपपादनोपयोगितया सम्मतमविद्यानानात्व
मुपजीव्यापि तमवतारयति अस्मिन्पक्ष इति अविद्यानानात्वपक्ष इत्यर्थः कस्येति किमेकस्य जीवस्या
विद्यया प्रपञ्चारम्भः उत सर्वेषामविद्याभिरित्याद्यः विनिगमनाविरहात् न द्वितीयः एकाविद्यानाशे
सर्वप्रपञ्चनाशापत्त्या मुक्तेतरजीवानां प्रपञ्चानुपलब्धिप्रसङ्गादित्याद्यत्पाभिप्रायः द्वितीयपक्ष
परिग्रहे तत्रोक्तानुपपत्तिं परिहरति विनिगमकाभावादित्यादिना सर्वाविद्याकृत इति
सर्वेषां जीवानां सर्वाविद्यापरिणाम इत्यर्थः यद्वा सर्वाविद्याविषयीकृतब्रह्मवि
वर्तः प्रपञ्च [illegible] इत्यर्थः प्रथमव्याख्याने दृष्टान्तमाह अनेकतन्त्वारब्धेति ६१
सकले [illegible] तरेति सकलाः समस्ताः मुक्ताजीवापेक्षया ये इतरे तेषां साधार ध्व
णप्रपञ्चोत्पत्तेरित्यर्थः

62

ऽन्यैकेति द्वित्ववद्बहुत्वादिवदज्ञानस्य सर्वजीवव्यक्तिषु व्यासज्यवृत्तित्वे सर्वेषां ऽप्येकमहमज्ञ इति प्रत्ययो न स्यात् व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षत्वे यावदाश्रयप्रत्यक्षसापेक्षत्वेनैकैकस्य जीवस्य सर्वजीवप्रत्यक्षत्वाभावादित्यर्थः ; वस्तुतस्त्वज्ञानस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तत्प्रत्यक्षस्यानित्यसाक्षिरूपतया यावदाश्रयप्रत्यक्षत्वानपेक्षणात् उक्तनियमस्य जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादिति मन्तव्यं किं चिद्विति उत्पन्नया विद्यया मनसोऽपि ध्वस्तत्वात् तन्निरूपितप्रतिबिम्बभावस्यापि निवृत्ततया तद्विशिष्टचैतन्यरूपव्यक्तिनाशादिति भावः ; तथा च श्रुतिर्जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति एनामजां शाश्वतामविद्यां जीवेन भुक्तः ; भोगः ; यस्याः ; सा भुक्तभोगा भुज्यत इति भुत्पन्नाभोगशब्दितानां विषयाणामविद्यापरिणामत्वादिति भावः ; अजो जन्मरहितः ; अन्यः ; उत्पन्नविद्यो जीव इति श्रुत्यर्थः ; स एवेति त्याग एवेत्यर्थः ; अन्यामिति अज्ञामिति भावः ; न

पाश्चर्यं च ; कृतोऽस्तीति चेत् विनिगमकाभावात्सर्वा विद्याकृतोऽनेकतन्त्वारब्धपटतुल्यः एकस्य मुक्तौ तद्विद्यानाशे एकतन्तुनाशे पटस्येव तत्साधारणप्रपंचस्य नाशात् तदेव विद्यमानतन्त्वन्तरैः पटान्तरस्येवेतराविद्याभिः सकलेतरसाधारणप्रपंचान्तरस्योत्पादनमित्येके।

यां च श्रुतिः ; अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेत इति एकः ; अज्ञो विवेकरहितः ; कार्यकारणसंघातरूपेण परिणतामविद्यां जुषमाणः सेवमानः ; तत्राहं ममाभिमानवान् सन् अनुशेते तामनुसृत्य शेते वर्तते न जहातीति यावत् अज्ञातानेकविज्जहातिश्रुत्यमाश्रित्यैव तिष्ठतीत्युक्तापि अज्ञानसंबन्धः सर्वथा वेव बन्धमोक्षौ विमुक्तो भवतीति तदुक्तेरर्थान्तरासंभवात् अज्ञानसंबन्धतदभावावेव बन्धमोक्षाविति मते द्वयमपि तस्याज्ञाननाश्यत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिभाष्यादिस्वारस्यविरुद्धमत्वात् तद्विरुद्धमतमाह

भिन्नत्वे ईश्वराश्रितत्वे च प्रमाणं दर्शितं किं प्रागेव दर्शितं न मिति नातुत दुच्यते अविद्यायाः प्रपंचोपादानत्वाभावे वैयर्थ्य
मापाद्याह जीवानामिति उक्तशंकानिरासार्थं सूत्रशब्दः ; यत्किंचित्कार्यं प्रत्युपादानत्वाभावो मात्रशब्दार्थः
नचनाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इति भगवद्वचनेऽप्यहं परमात्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रकाशः पर्णो
नेदादिरूपेण स्पष्टः स्फुरद्रूपो न भवामि मम सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व सर्वात्मकत्वादि धर्मजातं प्रत्यक्षं योगमायया आवृतत्वा
दित्यर्थके ईश्वराश्रितमायाया एव ब्रह्मावरकत्व प्रतिपादनात्तद्विरोध इति वाच्यं ब्रह्मतत्त्वतत्त्वाज्ञानामीत्या
वरकस्य जीवाश्रितत्वानुभवानुसारेण जीवाश्रिताविद्याया एव तदावारकत्वे वक्तव्ये सति भगवद्वचनगतमा

वदैक्यभ्रममात्रमित्यर्थः ; ये जीवास्तानविद्यानिवहांश्चिन्मा मायैवेश्वराश्रिता प्रपंचकारणं जी
वानामविद्यास्त्वावरणमात्रे प्रातिभासिकशुक्तिरजतादिविक्षेपे चोपयुज्यन्त इत्यपरे अव
सितत्वमुपादानत्वं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं च

यापदस्य जीवचैतन्यसंसारद्वयस्याविद्यालक्षणोपपन्नेति भावः अविद्यायाश्चावरणद्वयप्रातिभासिकवि
क्षेपविषयत्वेनोपादानत्वं साकांक्षं विषये आशंकावकाशः इत्याशयेनाह प्रातिभासिके इति ननु जीवाश्रिताऽवि
द्यानाशे जीवचैतन्याध्यस्त प्रातिभासिकस्य सप्रपंचोपादानत्वं यातत्वोपयोगः संभवेऽपि शुक्तिरजताद्युपादानत्वे
न संभवति शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्ये रजताद्यधिष्ठाने तासामभावादिति चेत्तत्रमादिपदग्राह्यं तत्र अपवाद्य वि
वक्षितत्वाददोषः यद्वावारणमात्रमत इत्युक्त शुक्तिरजतादेरपि जीवाविद्याविषयीकृत शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यविवर्त
त्वमभिप्रेत्य जीवाविद्यायाः प्रातिभासिकरजताद्युपयोगकथनोपपत्तेर्न दोषः एवंमते अभिन्ननिमित्तोपादा

प्रपंचस्य सर्वाविद्याकार्यत्वेपि तद्दृष्टान्तप्रपंचस्यापि प्रतिपुरुषं भेद एवेति मतं सदृष्टान्तमाह तत्रेति ननु यत्र एकदा बहूनां
शुक्तौ रजतभ्रमो भवति तत्र प्रतिपुरुषमज्ञानभेदेन तत्तद्रजतभेदो दृष्टान्तस्तेन वक्तव्यः स च न संभवति तत्रापि ताव
त्पुरुषाणामज्ञानैरेकस्यैव रजतस्योत्पत्तिसंभवादिति चेन्न तत्तद्देवयोगादेकस्य पुरुषस्य प्रथमं शुक्तिकाविशेषदर्श
नेसति नेदं रजतमिति बाधकप्रत्यक्षेण सोपादानस्य रजतस्य नाशेपि तदितरेषां रजतभ्रमानुवृत्त्या रजतभेदस्याव
श्यकत्वात् दृष्टान्तसिद्धेरिति भावः । न्यायमते ईश्वरसिद्धान्ते तु एकत्वबहुत्वादिकमपि यावद्बुद्ध्यभावाच्च न तत्तद्रूपेता
बुद्धिजन्यत्वेन तद्द्वित्वादेस्तत्तत्पुरुषादीनां च कल्पने गौरवात् द्रूपेतावद्बुद्धेरेकत्वजनकत्वाभ्युपगमात् न सद्दानस्मृत्यत्वाप
त्तिरिति स्वीकारादिति भावः । ननु तर्हि यथा तत्तद्रजतस्य तत्तस्यैव प्रत्यक्षं नान्यस्य तथा तत्तदविद्याकल्पितः प्रप

तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवन्न्यायमते तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्ववच्च तत्तदविद्याकृतो वियदादिप्र
पंचः प्रतिपुरुषं भिन्नः शुक्तिरजते त्वया यद्दृष्टं रजतं तदेव मयापीति

चोपि तस्य तस्यैव प्रत्यक्षः स्यान्नान्यस्य तथा च यः प्रपंचस्त्वयानुभूयते स एव मयाप्यनुभूयते इति प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्ष
न स्यादिति शंकां दृष्टान्तेन परिहरति शुक्तिरजत इति उपलक्षणमेतत् यो द्वौ रामकृष्णौ त्वया दृष्टौ तावेव मयापि दृ या
ष्टाविति प्रत्यभिज्ञानेन न्यायमते द्वित्वभेदेपि दृश्यते तद्वदिति बोध्यं वियदादिप्रपंचो न जीवाविद्यापरिणामः किंतु
जीवाश्रितया सत्याद्विद्यामायया सर्वजीवान्प्रति साधारणं वियदादिप्रपंचपरिणाममुपादानमुपेयते अतो वियदा
दिप्रपंचस्यैकत्वात्तदेकत्वप्रतीतिर्भ्रमसमानत्वमिति मतं दर्शयति जीवाश्रितेति मायायामविद्याभ्यो

सि.ले.
टी.
६३

ति अनवस्थाप्रसंगादिति कर्तृत्वलक्षणाननुगमपरिहाराय कार्यमात्रे प्रतिज्ञानादित्रितयवत्त्वरूपकर्तृत्वेनैव
क्तेश्वरस्यानवस्थाप्रसंगोऽनवकाश एवेति भावः ज्ञानत्वमेवेति इच्छाकृत्योरेवकारेण व्यवच्छेदः किंयत्नेनेया क
र्तृत्वलक्षणप्रवेशो वा गौरवादिति भावः नचैवमदादृत्तत्र नेच्छाकृतिप्रतिपादने वैयर्थ्यं स्यादिति वाच्यं
ताभ्यां कृतिमतो नयाः सृष्टिहेतुत्वलाभोपि कर्तृत्वनिर्वाहकत्वया तेषां प्रतिपादनमित्यत्र मानाभावादिति
भावः अकार्यत्वादिति नित्यज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणस्तादृशज्ञानवत्त्वमौपाधिकभेदमादाय द्रष्टव्यं नचैवम
पि सृष्टिकारणज्ञानस्यानादित्वेन तन्नित्यत्वाकादाचित्कत्वप्रतिपादनविरोधः इति वाच्यं ब्रह्मस्वरूपतया नित्य
स्यापि ज्ञानस्याप्यपहृष्टोपरिपाकलक्षणयः कादाचित्कस्य हायसोद्विशिष्टतया कादाचित्कत्वमभिमतत्

ब्रह्मस्वरूपत्वेनाकार्यत्वात् एवंच विवरणे जीवस्य सर्वज्ञत्वादिकर्तृत्वोक्तिः वीक्षणमात्रसाध्यत्वाद्दि
यदादिषु वीतितेहिरण्यगर्भद्वारा वीक्षणाधिकप्रयत्नसाध्यत्वादन्योन्तिकेश्वरनिमित्तिकल्पनत्व
क्तिश्च संगच्छत इति वदन्ति

च्चानुपपत्तेरिति भावः कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रं कर्तृत्वमित्यगमकमाह एवंचेति इच्छाकृत्योः कर्तृत्वल
क्षणाननुप्रवेशेनाविवक्षितत्वेनेत्यर्थः जीवस्येति तस्य सर्वज्ञत्वे बाधकस्य तस्यानुकूलज्ञाने साक्षिरूपे यथा विद्यते
तथा तदनुकूलेच्छादिकं नास्त्यननुभवादनभ्युपगमाच्च नचैवमनुपपन्नत्वं वेष्टुं यानत्साधनानुष्ठानद्वारा
सर्वात्मनैरनुभवसिद्धत्वादिति वाच्यं सर्वज्ञत्वमुपादानानुकरणगोचरचिकीर्षाकृत्योरभावव्यवस्थात्रवि
वक्षितत्वात्तथा च कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रं कर्तृत्वमित्यंगीकारे सत्येव विवरणोक्तिः संगच्छते नान्यथेत्य
र्थः निश्वसितमस्य वेदा वीतितमस्य पंचभूतानि स्मितमेतस्य चराचरमस्य सुप्तिर्महाप्रलय इति वाचस्पतिनिर्दे
के महाभूतानां ब्रह्मवीक्षिततत्वमुक्तं तथा भौतिकस्य चराचरप्रपंचस्य ब्रह्मस्मितत्वमुक्तं तद्भ

राम
६३

नोपहितानतद्रूपमिति साधितेन तस्य संगात् जीवेश्वरनिरूपणे प्रसंगेन तद्वज्जीवैकत्वनानात्वे बंधमोक्षप्रपञ्चैकत्वनानात्वनि
रूपणे प्रसक्तेन तदेतस्य वै निरूपितमिति निरूपयिष्यमाणग्रन्थप्रतिपत्स्यमपयोगितया उपसंहरति अथवामितमिति समा
समितिस्यार्थः उपादानत्वमिति निरूपणमित्यर्थः लक्षणेन गौणेन कर्तृत्वे निरूपयितुमादिपति अथेति उदासीनस्य ब्रह्म।
णः कर्तृत्वधर्मासंभवादित्यर्थः स्वतन्त्रस्य संभवेऽप्युपाधिकेन तत्संभवतीति परिहरति केचिदाकृतिमादिना यद्वा जगदु
पादानस्य ब्रह्मणे ननु कर्तृत्वं संभवति अत उपादानस्य घटादेः कर्तृत्वादर्शनादित्याशङ्कामाक्षिपति अथेति कुटस्थत्वसंयो
गादप्युपादानस्यैवास्य कर्तृत्वदर्शनात् ब्रह्मण एव कर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिबलाच्च तस्य तत्संभवतीति परिहरति
केचिदाकृतिमादिना अथवा ब्रह्मणः कर्तृत्वे कीदृशमिह लक्षणे विवक्षितं किं ज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वरूपं किं वा कार्या।

अथ कीदृशं कर्तृत्वे केचिदाहुः नदेहवत्सोकामयतेत्यादिनासृजतेत्यादिभिः श्रुतिभिरवगम्यमानमुपपन्नं तदेव कार्या
नुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वरूपमिति अथवा ज्ञानचिकीर्षाकृतिकर्तृत्वमित्येवाह यत्र चिकीर्षाकृतेस्तन्न यावेक्षाया
मनवस्थाप्रसंगः कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव ब्रह्मणः कर्तृत्वं नच तत्रापेक्षया प्रसङ्गः तस्य

नुकूलज्ञानवत्त्वरूपकार्यानुकूलस्येश्वरालोचनात्मकज्ञानस्वरूपत्वान्नाद्यः ब्रह्मणस्तादृशकर्तृत्वे मानाभावात् नहि
नीयतस्तीयोकार्यानुकूलज्ञानस्य कार्यत्वेन कर्तृत्वनिर्वाहाय ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसंगात् तस्य कार्यत्वेन
नित्यज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणस्तादृशज्ञानवत्त्वरूपकर्तृत्वायोगादिति भावः तत्र प्रथमपक्षे समस्तमाणं दर्शयति केचिदाकु
रिति श्रुतिशुतवद्रूपः ब्रह्मपरास्य यमितिसमस्तास्यायधिष्ठितमित्यर्थः आत्मानं जगदात्मना प्रकृत्यनुकूलत्वादित्यर्थः
एताभिः श्रुतिभिः स्रष्टृत्वानुकूलालोचनेक्षाकृतयः प्रतिपाद्यन्त इति भावः नच ज्ञानादीनामपि कार्यत्वात्तत्कर्तृत्वायता
नाद्यन्तरापेक्षायामनवस्थास्यादिति वाच्यं ज्ञानादित्रयाणां चिकीर्षाकार्येच्छाकृतिरूपकर्तृत्वस्याविवक्षितत्वाद्यावैनवस्था
प्रसंगः ज्ञानादित्रयेण नित्यमस्तु वकर्तृत्वेन भविष्यतीमसिमापः अथप्रथमपक्षस्वरूपयन्नहिनीयपक्षे साधयति अन्येति

सि॰ ले॰ टी॰ ६४ नचेष्टापत्तिरितिनचेत्यस्यवाच्यमित्यनेनसंबंधः मुख्येत्यस्यस्वप्नकालइत्यर्थः जीवस्यरथादिस्रष्टृत्वेहे
तुमाह सहिकर्त्तेति हि यस्मात्स्वाप्नरथादिहेतुकर्मकर्त्ता जीवस्तस्मादित्यर्थः भाष्यकारैरिति लांग
लेगवादीनुद्वहतीतिप्रयोगेलांगलस्यगवादिस्थितिकर्तृत्वरूपंगवाद्युद्वहनंमुख्यंनास्तिकिंतुलांग
लेसतिकृषिद्वारागवादिस्थितिहेतुपलालादिलाभोऽस्तीतिकर्तृत्वोपचारश्चतेनगवादीनुद्वहतीति
तद्वत्स्वाप्नरथादिपदार्थोपलब्धिहेतुधर्मादिकर्तृत्वेनरथादिप्रतिभाननिमित्तत्वरूपेणहेतुनातत्सकर्तृ

२

64 नचेष्टापत्तिः अथरथान्रथयोगान्पथः सृजते सहिकर्तेत्यादिश्रुतेर्जीवस्यस्वप्नप्रपंच
कर्तृत्वोक्तेरितिवाच्यं भाष्यकारैर्लांगलेगवादीनुद्वहतीतिवत्कर्तृत्वोपचारमात्रेर

त्वमुपचर्यते सहिकर्तेतिश्रुतावितिभाष्यकारैः कर्तृत्वस्यौपचारिककर्तृत्वरूपतयोक्तत्वादित्यर्थः एते
नविद्यरणेस्वाप्नवादिकर्तृत्वोक्तिरप्युपचारमात्रपराव्याख्यातानामयेदृत्वखेडः त्वादिसृष्टव्यमित्यालोचन राम॰
रूपज्ञानाभावेपिस्वाप्नादिदर्शनेनमुख्यकर्तृत्वासंभवात्वीक्षणमात्रसाधारणत्वादितिकल्पतरौसृष्टव्या ६४
लोचनरूपवीक्षणंविवक्षितमितिनतद्विरोधइतिद्रष्टव्यंजन्मादिसूत्रेणनिखिलजगत्कर्तृत्वेसतितदुपा
दानत्वेब्रह्मणोलक्षणत्वेनप्रतिपादितेसतितस्यसर्वज्ञत्वमर्था

यत्तात्पर्यकल्पनमपरे केचन कुर्वन्ति येन ब्रह्मवीक्षणमात्रसाध्यत्वं महाभूतेषु नहीक्षितुर्निर्देशात् लोकवन्न दृष्टिमेतेन त्वब्र
ह्मणो महाभूतस्रष्टृत्वानुकूलज्ञानवत्त्वं तदनुकूलचिकीर्षाकृतिमात्रस्य उपगमेन संगच्छते वीक्षणमिति चिकीर्षादिवत्।
वत्कर्मात्रपरविरोधात् लोके हि मेरुहिमवद्रूपस्थितेर्ज्ञानाधिकप्रयत्नसाध्यत्वं प्रसिद्धं तथा च ब्रह्मणो भौतिकसृष्टिहि प्रति
यथावीक्षणमपेक्षितं तेन तथा हि हिरण्यगर्भोत्पत्तिलक्षणव्यापारेणाधिको पेक्षितः चराचरसृष्टौ परब्रह्मणः तु हिरण्य
गर्भस्यापि कर्तृत्वाच्छ्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् यावत्परब्रह्मणो भौतिकसृष्ट्यनुकूलप्रवीक्षणमधिकं व्यापारापेक्षितं तत्र च
राचरसृष्टौ ब्रह्मस्थितत्वनिर्देशात् लोकवन्न दृष्टिमेतेन तत्त्वमपि महाभूतस्रष्टृत्वेव वीक्षणाधिकप्रयत्नापेक्षायां न सम्भवति हिर
ण्यगर्भद्वारेण सर्वावास्यैव हिरण्यपहि गर्भोत्पत्तिमपेक्ष्य तस्मार्थः ननु हिरण्यगर्भः साक्षात्कर्ता ब्रह्म च प्रयोजककर्तृ।

अपरे तु कार्यानुकूलसृष्ट्यालोचनारूपज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वं तेन कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रं श्रुतिरज्जत
स्तामस्य मादिषु असाध्यानुकूलाधिष्ठानज्ञानवत्त्वेन जीवस्य कर्तृत्वप्रसंगात् ॥ ॥

ति यथा श्रुतार्थे ग्राह्यः द्वितीयाध्यायाद्विशाधिकरणे परमेश्वरस्य भौतिकसृष्टावपि साक्षात्कर्तृत्वाय साधि
तत्वादिति भावः वाचस्पतिश्लोकस्य ब्रह्मणस्त्वित्यपरः अव्यक्तमिति प्रत्यक्तं तथा हि यस्य ब्रह्मणः पुरुषनिश्वास
वत् प्रयत्नं विनैव वेदाः सर्वे कार्यभूताः यस्य च वीक्षणादेव महाभूतानि भवन्ति यस्य च हिरण्यगर्भेण सरु
चराचरात्मकं विश्वमेतत् समाजे यस्य च महाप्रलयोऽपि सुषुप्तिप्रायः तस्मान्नास्य कोऽपि विश्वस्यद्रुतिभावः ॥
द्वितीयपक्षे दोषं वदन्नुत्तरीयपक्षं समर्थयते अपरे त्विति सृष्ट्यालोचनेति समवेदसृष्ट्यभिमानकारकमि ॥
त्यर्थः अध्यासेति अध्यासस्याध्यासमानरजतादेरनुकूलं यदधिष्ठानज्ञानं तद्वत्त्वेनेत्यर्थः ॥

सि॰ ले॰ टी॰ ६५

सत्तानामीश्वरोपाधित्वात्संभवति कथं चित्सर्वज्ञत्वमिति प्रतिविहरति अत्र सर्वं वस्त्विति अत्रेत्यस्यामिन्नात्मे पदस्यार्थः
सर्वविषयवासनासाक्षिनेति स्वोपाधिस्थत्वासनाविषयं सर्वं वस्तु वभासकत्वेनेत्यर्थः ॥ अस्मिन्समाधाने प्राग्
क्रमस्वरसमनाशित्य निधाय समाधानान्तरमाह प्रकटार्थकारास्त्विति यथा तत्करणजातं स्वोपाधिस्तथा मायाः
पि ज्ञानत्वोपाधिर्भवत्येव तथा च ब्रह्मणो मायोपाधिकं सर्वज्ञत्वं व्यापकस्य ज्ञानत्वस्य निवृत्त्यभावान्न सर्वज्ञ
त्वनिवृत्तिरित्येकेत्यर्थः स्वोपाधिमायेति मायिनमिति श्रुतेर्मायोपाधिजगद्योनि सर्वज्ञत्वादिलक्षणं श्रुतिवाक्य
प्रतिवचनाच्च मायाया ईश्वरोपाधित्वं सिद्धमिति भावः सर्वज्ञत्वं सर्वविषयत्वं सर्वात्मकत्वादिलक्षणं न्यसाधा

टिप्पणं: प्रागेव दर्शितः प्रकटार्थकारमतात् यथा जीवस्य स्वोपाधिना करणग्रामेण संसृष्टं तत्प्रति
बिंबग्राहित्वमिति तथा ज्ञानत्वं ब्रह्मणः स्वोपाधिमायापरिणामसंसृष्टं प्रतिबिंबग्राहित्वं संनि
तितत्प्रतिबिंबितः स्फुरणं कालत्रयवर्तिनोपि प्रपंचस्य परोक्षेण वकलनात्सर्वज्ञत्वमिति तत्र
शुक्तिकारमतेन रीत्या ब्रह्मणो विद्यमाननिखिलप्रपंचसाक्षात्कारसंभवात्तज्ज्ञानितसंस्कारवत्तया ॥

रणधर्मः प्रपंचः सर्वज्ञत्वादिलक्षणं इत्यर्थः अवकलनादिति विषयीकरणादित्यर्थः तत्त्वशुद्धिकारास्त्विति
प्रकटार्थकाराणां मते अतीतानागतप्रपंचरूपविषये यदीश्वरीयमायाप्रतिबिंबरूपज्ञानमपरोक्षं न राम
तत्त्वशुद्धिकाराणां मते अतीतादिविषये जीवानामिवेश्वरस्य ज्ञानमपि परोक्षमेवेति विशेषार्थकस्तु शब्दः विद्य
मानेतिलोके प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्तमानवस्तुमात्रविषयकत्वाभावे दर्शनेन तस्य ल्पप्रसभावानिलेयनेका ६५
रणाभावात्सर्वज्ञत्वप्रतिपादकशास्त्रस्य ईश्वरीयज्ञानगतपरोक्ष

65

सिध्यति निखिलजगज्जन्मस्थितिसंहारकर्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वं विनाऽसंभवादित्याह यस्येनैवेति सर्वज्ञत्वसिद्धौ हेत्वन
रमाह शास्त्रयोनित्वादिति अस्य सूत्रस्यार्थमाह वेदकर्तृत्वेनापीति ननु यथा वेदकर्तृत्वं भाष्यादिषु कृष्णप्रकारेण सर्व
ज्ञत्वं साधयति तथाजन्मादिसूत्रोपात्तं सर्वकर्तृत्वमपि तत्साधयति तथा च पूर्वसूत्रेणैव सिद्धं इह तु साध्यतृहमुल्लेकः
हेतुरिति उच्यते पूर्वसूत्रे लक्षणपरं न तु सर्वज्ञत्वसाधनपरं इदं तु तत्साधनपरमिति तात्पर्यभेदात्तयोर्भेदान्नेत्यर्थः
व्यवहारः तत्स्वब्रह्मसर्वज्ञशास्त्रकर्तृत्वादितस्यस्यस्योजना ननु ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन सर्वज्ञस्य सर्ववि— णः सर्ववित्व
इत्यादिश्रुत्यादिषु तत्र प्रतिपादितत्वात्साधनापेक्षितिचेत्सत्यं श्रुत्युक्तं सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितदार्ढ्यायोपपत्तिसमर्थ

नादिप्रतिभानं निमित्तत्वेनेति व्याख्यानवादिनामाहुः यस्येनैवनिखिलप्रपंचरचनाकर्तृभावेनार्थसि
द्धसर्वज्ञत्वेन ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वादित्यधिकरणे वेदकर्तृत्वेनापि समर्थितं अस्यैकार्थब्रह्मणः सर्व
ज्ञत्वे संगच्छते जीववद्दंतःकरणभावेन ज्ञातृत्वस्यैवायोगात् यत्रैव सर्वं वस्तु विषयस्सकलसाक्षिणी धी
र्वासनोपरक्ताज्ञानोपाधिकस्यैश्वरस्यानतः(?)स्य सर्वविषयत्वात्सनासादितपारिसर्वज्ञत्वमिति भारतीतीर्थ
दिपदः प्रागेवदर्शितः ॥

णान्तस्य वस्तुन्युपपत्तिसिद्धसर्वज्ञत्वंनिरूपयितुमाक्षेपमवतारयति य
थेति जीवस्येहिस्वोपाध्यंतःकरणवृत्तिज्ञानाश्रयत्वरूपस्य ज्ञातृत्वस्य सिद्धब्रह्मणस्त्वन्तःकरणाभावात्ज्ञातृत्वेन सं
भवति न च ब्रह्मणोप्यंतःकरणमस्तीति वाच्यं कार्योपाधिरयंजीव इतिश्रुत्यातस्यजीवोपाधित्वेननियमितत्वात्
ज्ञातृत्वेन च सर्वज्ञत्वव्यापकं ज्ञातृत्वविशेषरूपत्वात् सर्वज्ञत्वस्य तथा च ब्रह्मणः ज्ञातृत्वस्य व्यापकस्य निवृत्त्या व्या
प्यसर्वज्ञत्वनिवृत्तिरित्यर्थः ज्ञातृत्वाभावे सर्वज्ञत्वं दूरापास्तमित्येव कार्योपाधिः यन्त करणं जीवोपाधित्वेनमितत्वा

सि॰ ले॰ ६६ स्वरूपज्ञानेनैवेत्यत्रत्यस्यावधारणस्य व्यावर्त्यमाह ननु हि विज्ञानैरिति अन्तिगतस्यावधारणस्य स्वप्रकाश
स॰ त्मातिरिक्तानवभासमानादित्यादि जगदित्यर्थः । यद्येदं चित्यध्यस्तं चैतन्यस्य जगदवभासकत्वं मायावृत्त्यपेक्षाया
यदिष्टा तत्समवधारणविरुद्धमतेन तदा जीवचैतन्यस्यैव तदाद्यवभासकत्वार्थमन्तःकरणवृत्त्यपेक्षायामपेक्षितेति हि कथा
तत्र यदि चान्तःकरणवृत्तीनां जडत्वात् तदपेक्षायामपि सर्वजडवस्तु चैतन्यमात्रावभास्यमिति सावधारणश्रु
त्यर्थस्यानवबाधस्तदा मायावृत्त्यपेक्षायामपि तत्समाधानमिति । प्रलयकाले सर्वज्ञताभावे कोदोषस्तत्राह
प्रायोगिकेति तदा सर्वज्ञताभावे सति सर्गादौ न देवतेनेतिश्रुत्युक्तः स्रष्टृत्वं न स्यात् । तत्कर्तृत्वाभावेन

ननु हि तज्ञानैकरूपस्य सर्वज्ञत्वे तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति सावधारणश्रुतिविरोधात् सृष्टेः प्रागेक
मेवाद्वितीयमिति अवधारणश्रुतिविरोधेन महाप्रलये तन्नामित्वधृतिज्ञानानामपि प्रलयस्यावश्यकत्वात् यावत्
तदा सर्वज्ञताभावापत्त्या प्रायोगिकमायाविवर्तरूपेश्वरेण तत्सर्वं क महाप्रलयादौ

ईश्वरेण सर्वकमस्तादि सर्गेऽप्यपि ब्रह्मणः कर्तृत्वाभावप्रसंगादित्यर्थः । यद्यपीदं चित्येवमपि सृष्टिपूर्वका
ले ब्रह्मचैतन्यव्यतिरिक्तस्य मायया नत्वैवं धातेस्तत्वात् अद्वितीयत्वावधारणश्रुत्वा न संभवति । यदि च मायादेर
नादित्वप्रतिपादिकश्रुत्यादिबलात् आकर्तृकतत्कार्यात्मकद्वितीयाभावावधारणपरं तद्वचनमित्युच्येत तदा
सर्वदा सर्वविषयकज्ञानकर्तृत्वरूपसर्वज्ञत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिबलात् सर्वज्ञत्वहेतुका मायावृत्तिसंततिरप्य राम॰ ६६
रिक्तकार्याभावावधारणपरमद्वितीयत्ववचनमित्यपि कल्पनेन तु स्यामायावृत्तिभिः सर्वज्ञत्वसमर्थनमेवमा
भ्यसम्मतं तथा चेत्त्वन्यधिकरणभाष्य अपि चाविद्यादिमतस्संसारिणश्शरीराद्यपेक्षाज्ञानोत्पत्तिः स्यात्र

66

नापरोक्षत्वयोरुदासीनत्वादिति भावः तत्रनितेति विद्यमानवस्तुसाक्षात्कारजनितेत्यर्थः अनागतवस्तुज्ञानस्यापरोक्ष्य
ति स्पष्टं प्रागिति स्फुरणात्पूर्वं तत्रेति पूर्वं विवर्त्तमानत्वेन परिणममानत्वेन तदुपाधिकस्येति मायोपाधिकस्येत्यर्थः कथं तदु
पाधिकत्वमत आह तत्साक्षित्वेति तस्या मायायाः प्रतिबिंबितत्वेनेत्यर्थः स्पष्टं पूर्वकाले मायायाः सत्त्वात्परिणाममेकार
णमाह जीवात्मस्वेति तत्साधकत्वसिद्धेरिति मायायाः तत्कर्तृत्वसिद्धेरित्यर्थः अनागतेति अनागतवस्तुविषयकस्य
ज्ञानस्य हेतिप्रतिबिंबरूपस्य ब्रह्मण एव पश्यतीत्यर्थः जीववद्ब्रह्मणोपि चेतनत्वप्रतिबिंबोपनेत्येति ज्ञानेस्सर्वज्ञत्वं।
निरूपितेमनतद्येनदुदानीं स्वरूपज्ञानेनैव तन्निरूपयतीति कौमुदीकृन्मतेनेति ननु अतीतानागतप्रपंचयोः प्रलयका

लसकलत्ववत्त्वभासंसिद्धिः स्पष्टं प्राक् मायायाः सृज्यमाननिखिलपदार्थस्फुरणरूपेण जीवात्मस्वानुरोधेन
विवर्त्तमानत्वात्तत्साक्षित्वात्तदुपाधिकस्य ब्रह्मणोपि तत्साधकत्वसिद्धेरनागतवस्तुविषयविज्ञानोपपत्तेरि
निसर्वज्ञत्वसामर्थ्यं मते कौमुदीकृन्मते स्वरूपज्ञानेनैव ब्रह्मणः [illegible] सर्वावभासकत्वात्सर्वज्ञत्वं
अतीतानागतयोरप्यविद्यायां चित्रभित्तौ चित्रवत्समुन्मीलितचित्रवत्संस्कारात्मना सत्त्वेन तत्संसर्गस्याप्युपपत्तेः

लेशस्पष्टं पूर्वकाले च सत्त्वे मानाभावात् तदा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं न सिध्यति अग्रमतो [illegible] तन्मते स्पष्टता संभवादिति नेना
ह अतीतानागतयोरपीति अतीतप्रपंचस्य प्रलयकाले संस्कारात्मना सत्त्वस्य देवताधिकरणे सूत्रभाष्यकारादिभि
स्साधितत्वात् अनागतस्यापि सृष्टेः पूर्वकाले संस्कारात्मनैव सत्त्वस्यारंभणादिसूत्रसाधितत्वात् अतीतादिवस्तुसंस्
ष्टब्रह्मचैतन्यस्य तदापि सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः चित्रस्यानुन्मीलितत्वमुन्मीलितत्वं च [illegible] विस्पष्टत्वमविस्पष्टत्वं च
चित्रभित्तिविति रूपकमस्पष्टत्वं समस्पष्टत्वं चेति सूक्ष्मस्थूलप्रपंचस्थितिकाले संस्कारात्मकस्य सूक्ष्मप्रपंचो नास्ति प्रलयकालादौ
च स्थूलप्रपंचो नास्तीत्यर्थः चैवं ब्रह्मचैतन्यस्य सर्वदैव प्रपंचसंस्पृष्टत्वाभावात्मदा तस्मात्सर्वज्ञत्वं न संभ

॥ सिद्धि ॥

सि-
ले-टी-
६७

67

अत एव निर्ब्रह्मणो ज्ञातृत्वाभावादेवेत्यर्थः उत्क्रम्य इति बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे पठ्यते आत्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि अत्र किं जीवो द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते उत प्रत्यगभिन्नः परमात्मा निश्चयः।
वस्तुभाव इति सेण यत्तत्र पूर्वपक्षः पूर्ववाक्ये आत्मजीवस्य प्रकृतत्वादुपसंहारेपि विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति वि
ज्ञातृत्वस्य जीवधर्मस्य कीर्तनाच्च जीव एवात्र द्रष्टव्य उपदिश्यत इति सिद्धान्तस्तु प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव द्रष्टव्यतयोप
दिश्यते कुतः वाक्यान्वयात् हि अत्रात्मवेदनेन सर्वं विदितं भवतीति प्रतिपाद्यते तच्च सर्वाधिष्ठानब्रह्मपरिग्रहे
घटते न जीवपरिग्रहे तथा इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवाक्यान्यपि सर्वात्मके ब्रह्मण्येव तात्पर्येणाव्गीत पादकत्वेन समन्वितानि।

अत एव वाक्यान्वयादित्यकरणे विज्ञातृत्वं जीवलिङ्गमित्युक्तं भाष्यकारैः ॥

लक्ष्यते आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति पूर्ववाक्ये जीवप्रतीतिस्तु लोकसिद्धं भोक्तारमनूद्य तस्य शुद्धब्रह्मरू
पेण द्रष्टव्यत्वोपदेशार्थः विज्ञातारमिति वाक्ये तु जीवस्य विज्ञातृत्वरूपधर्मपरं न भवति तस्य वाक्यस्य तु तज्जी
वपरत्वात् उक्तजीवे च निरुपाधिके तस्यासंभवात् अतः पूर्ववद्गत्या विज्ञातृत्वानुवादमात्रं स्यात् तेन न कस्यचिद्दोषः। राम-
अस्य साधकं तस्मात् मैत्रेयीब्राह्मणे प्रत्यगभिन्ने निर्विशेषे द्रष्टव्यत्वेन समन्वितमिति सिद्धमिति अत्र ज्ञातृत्वं ब्रह्मणोऽसाधार
णं चेज्जीवलिङ्गं न या भाष्यकारैर्नोपन्यस्येत उपन्यस्तं च तस्मात् ज्ञातृत्वं ब्रह्मणो नास्तीति गम्यत इति भावः ॥ ६७

ज्ञानप्रतिबंधकारणरहितस्येश्वरस्येति स्पष्टः पूर्वं काले ब्रह्मणस्सृष्ट्यालोचनरूपमीक्षणं संभवति हीति ज्ञानरूपे
क्षणस्य शरीरादिकारकसाध्यतया लोकसिद्धत्वेन ब्रह्मणस्तदभावशरीराद्यभावादिति सांख्याशंकानिरासार्थमिदमा
ह्यजीवस्यैव वृत्तिज्ञानोत्पत्तिः शरीरादिसाध्या ईश्वरस्य तु मायावृत्तिरूपज्ञानोत्पत्तिः शरीराद्यनपेक्षा तस्याश्च सृष्टेः
पूर्वं प्रलयकालेऽपि तस्य मायावृत्तिरूपमीक्षणं सदा सर्वज्ञत्वं च संभवतीति समाधानभाष्याभिप्रायः इदं भाष्य
मित्थमेव व्याख्यातमभिनीतं भाष्ये ज्ञानप्रतिबंधकारणमविद्यादीति मंतव्यं तत्तन्मायावृत्तिभिः सर्वज्ञत्वसमर्थ

च सृष्टत्वाभावप्रसंगाच्च एवं सति ब्रह्मणः सर्वविषयज्ञानात्मकत्वमेव स्यान्न तु सर्वज्ञातृत्वरूपं सर्वं।
ज्ञत्वमिति चेन्मान्ये सर्वविषयज्ञानात्मकमेव ब्रह्म न तु सर्वज्ञानकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वमस्ति ॥ ॥

न पदद्वदूषणप्रसंगतमिति मंतव्यं शंकते एवं सतीति स्वरूपज्ञानेनैव सर्वज्ञत्वसमर्थने सतीत्यर्थः नन्विति
स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वादिति भावः ननु सर्वज्ञानकर्तृत्वरूपमिति ब्रह्मणः श्रुतिशेषः अत्र पक्षेऽपि ज्ञातृत्वं सामा।
न्यरूपं सर्वज्ञानकर्तृत्वं तु विशेषरूपमिति न तयोरभेदः संभवति तथापि ब्रह्मणो ज्ञातृत्वं नास्तीत्यत्रैव तात्पर्यं
न तु तयोरभेदोक्तावपीत्यविरोधः ॥

पि· ले· टी· ६८

अत्रोक्तमिति अस्मिन्नात्मेपेक्ष्याधानमुक्तमित्यर्थः न जीवचैतन्यमिति यथा जगद्ब्रह्मसंसृष्टं तथा जीवसंसृष्टं न भवति अतो न तस्य सर्वजनत्वमेशक्तिरित्यर्थः ननु यथा जीवस्य घटादिविषयेसंबंधाभावः तथांतष्करणादिना पिसंबंधाभावस्तुल्य उपादानत्वाभावादेवं तथा चांतष्करणादेर्ग्रंथिविनैव जीवचैतन्यरूपसाक्षिभास्यत्वेन स्यादित्याशंक्य उपादानत्वाभावेपि जीवचैतन्यस्यांतष्करणादिना तादात्म्यसंबंधोस्तीति दृष्टांतमाह यथा सर्वगमिति संसृज्यत इति अतो नांतष्करणादेस्साक्षिभास्यत्वविरोध इति भावः चक्षुरादिवैयर्थ्यप्रसंगं परिहरति तथा

68

अत्रोक्तं विवरणे ब्रह्मचैतन्यं सर्वोपादानतया सर्वतादात्म्यापन्नं स्वसंसृष्टं सर्वमवभासयति न जीवचैतन्यं तस्याविद्योपाधिकतया सर्वगतत्वेप्यनुपादानत्वेनासंगित्वात् यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावाद्व्यक्तिसंगिताभावेपि सास्नावद्व्यक्तौ संसृज्यते एवं विषयाद्यसंग्यपि जीवः स्वाभावादंतष्करणे संसृज्यते तथा च यदांतष्करणपरिणामो हि तेषां नयनादिद्वारे

चेत्यादिना तथा चेत्यस्य जीवस्य स्वतो विषयसंबंधाभावे सतीत्यर्थः अंतष्करणपरिणामस्य सहसा विषयव्याप्तेर्दृष्टांतः चक्षूरश्मिवदिति तमिति परिणाममित्यर्थः गोचरयतीति जीवचैतन्यमिति शेषः विषयदेशस्थेनापि जीवचैतन्यस्य स्वतो विषयावभासकत्वेनास्तितस्यैव तद्धूम्यादुदयस्य तदस्तीत्यत्र दृष्टांतमाह केवलाग्नीति तत्प्रकाशपदमित्यत्र तत्पदं जीवचैतन्यपरं ननु जीवचैतन्यस्यापि विषयदेशस्थेनापि विषयेसंसर्गाभावात् न तत्प्रकाशकत्वं ह्यन्यतयोः संसर्गलाभे च तत्प्रकाशकत्वं किमिति परिहर्यं राम· ६८

ईश्वरस्य सर्वविषयकज्ञानकर्तृत्वानभ्युपगमे श्रुतिविरोधमाशंक्याह यः सर्वज्ञ इति ननु नित्यचैतन्यमात्रस्य सर्वज्ञत्वस्तन्मा-
त्राधात्वं वाच्यत्वायोगात् विशिष्टचैतन्यस्य प्रकृत्यर्थत्वं वाच्यत्वं यावद्विशिष्टस्य कार्यत्वसंभवात् प्रमस्य प्युत्पत्तिकर्तृत्वस्य न विरो-
धः ब्रह्मणः सर्वज्ञानकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधे न ज्ञातृत्वस्य जीवलिंगत्वोक्तेरभ्युपगमात्तत्रोपपत्तेः तदधिकरणसिद्धान्ता-
भिमतनिर्विशेषब्रह्मण्याहत्य मात्रेण विज्ञातृत्वस्य पूर्वपक्षे लिंगत्वामस्यासोपपत्तेः भाष्यकारैरेवमुक्तत्वात्सर्वविषयक-
ज्ञानकर्तृत्वस्येश्वराधिकरणे प्रतिपादितत्वाच्च तन्मयमुपपत्तेः सार्थपरत्वसंभवेन योगायोगाश्चिन्त्यस्वरसादाह यद्यपीत्यादि।

यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिरपि ज्ञानरूपताभिप्रायेणैव योजनीयेति यद्यपि ब्रह्मस्वरूपचैतन्यं नैव सर्वसंसृष्टसर्वा-
वभासकं तथापि तस्य स्वरूपेण कार्यत्वेऽपि तस्यावच्छिन्नरूपेण तद्ब्रह्मकार्यं तत्र यः सर्वज्ञ इति ज्ञानजन-
नकर्तृत्वश्रुतेरपि न कश्चिद्विरोध इत्याचार्यवाचस्पतिमिश्राः नन्वीश्वरवज्जीवोऽपि वृत्तिमनपेक्ष्य स्वरूपचै-
तन्येनैव किमिति विषयान्नावभासयति ॥

ना चैतन्येनैवेति तथा याहवृत्तिभिरित्येवकारार्थः तर्हि प्रत्यक्षार्थबाधः नेत्याह तथापीति तस्य स्वरूपचैतन्यस्येत्यर्थः॥
ह्यत्वावच्छिन्नेति न चानादिमायादिरूपदृश्यावच्छिन्नचैतन्यस्य कथं सकलप्रकारेणापि कार्यत्वं सिद्धेदिति वाच्यं।
मायादेरपि तत्कार्यतादात्म्यापन्नाकारेण सिद्धो मायाद्यवच्छिन्नस्यापि कार्यत्वसंसर्गस्य पाठत्वादिति भावः ग्राहि।
यति नन्विति नावभासयतीति न चोद्देश्यप्रतिविधेयकामनायत्वान्निविद्याप्रतिबिंबचैतन्यरूपजीवस्य व्यापकतया
स्वसंसृष्टसकलजगदवभासकतापत्त्या सर्वज्ञत्वप्रसंगात् स्वरूपचैतन्यस्य कार्यकारानपेक्षतया चेद्वर्गाद्येव पर्यप्रसंगा-

सि० ले० टी०

संबंधाभावेन वृत्तिं विनात्मनः प्रकाशात्मकत्वासंभवादिति परिहारार्थं तत्त्वमाह यद्वेति अन्तरिति प-
रिच्छिन्नत्वादित्यर्थः तत्संसृष्टेति वृत्तिद्वारा वृत्तिमदंतःकरणसंसृष्टचैतन्येन विषयावच्छिन्नब्रह्म।

स्वतस्प्रकाशत्वेप्युक्ते यद्वांतःकरणोपाधिकत्वेन जीवः परिच्छिन्नः अतः संसर्गाभा-
वान्न घटादिकमवभासयतीति वृत्तिद्वारा तत्संसृष्टविषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभे-
दाभिव्यक्तौ तं विषयं प्रकाशयति ॥

चैतन्यं तस्यांतःकरणोपाधिकजीवचैतन्येन तदाभेदाभिव्यक्तौ सत्यां स जीवस्तं विषयं प्रकाश-
यतीत्यर्थः ॥ ॥

नेजीवचैतन्यस्यसर्वगतत्वेनसर्वापिविषयसंसर्गोबिंबभूतब्रह्मचैतन्यवत्तस्यावृतत्वादेवनविषयप्रका
शकत्वमितिप्रतिपादनेनापिजीवस्यसर्वज्ञत्वप्रसंगादेःपरिहारसंभवादितिचेन्नब्रह्मनजानामीत्यनु

णानिर्गत्यविषयपर्यंतंचक्षुरादिवज्जकृदितिदीर्घप्रभाकारेणपरिणतस्यविषयसंयोगो
नितरांनत्वपारूढत्वेविषयसंगोचरयतिकेवलाग्न्यदाह्यस्यापितृणादेरयःपिण्डस
मारूढाग्निदाह्यत्ववत्केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापिघटादेरंतःकरणवृत्त्युपारूढ।

भवबलात्तस्यावृतत्वेपिमोनजानामीत्यनुभवाभावेनजीवचैतन्यस्यावृतत्वासंभवादितिभावः जीव
चैतन्यस्यांतःकरणोपाधिकतयापरिच्छिन्नत्वपक्षेसर्वज्ञत्वापत्तिशंकैवनास्तितस्यविषयैःसहस्वतः

सि॰ ले॰ टी॰ ७०

आक्षिपति मूर्तेति उक्तपदेषु मध्ये इत्यर्थः । कर्त्रीति स्वरूपलक्षणेन वा तादात्म्यलक्षणेन वा संयोगलक्षणेन वे
ति किमाद्यार्थः । तत्र न तावदाद्यो वृत्त्यधीनः जीवचैतन्यस्य सर्वगतत्वेन विषयदेशसंनिहितजीवचैतन्य
विषययोः स्वरूपात्मकसंबंधस्य वृत्तिं विनापि सिद्धत्वात् द्वितीयाशयेन सर्वगतस्येत्युक्ते द्वितीयतृतीयौ क
मेण दूषयति वृत्त्यापीति लोके ययोः पदार्थयोस्तादात्म्यमनुभूयते तयोर्वा द्वैतमारम्भो वानुभूयते न त
मध्येऽप्यागन्तुकमित्याशयेनाह पूर्वसिद्धयोरिति संयोगस्यान्यतरकर्मजन्यत्वमुभयकर्मजत्वं वा वक्तव्यं तद

अत्रेदमपदे सर्वगतस्य जीवस्य वृत्त्यधीनः को विषयोपरागः । वृत्त्यापि हि पूर्वसिद्धयोः । निष्क्रि
ययोर्जीवविषयचैतन्ययोस्तादात्म्यस्य संयोगस्य वा न संभवत्याधाने

70

भयेष्वकृतेन न संभवतीत्याह निष्क्रिययोरिति न च सूर्यांशो द्विविधकर्माभावेति तेजः पार्थिवभागयोगो ह राम॰
सूतिवाच्यो तथा विषयजीवचैतन्ययोरद्वित्वमारम्भसंयोगाभ्युपगमे तस्य वृत्त्यधीनत्वं स्यात् पादनु विरोधा
द्विति भावः । वृत्त्याप्याधानेन न संभवतीति संबंधः जीवचैतन्यस्यानुपादानतया निरवयवतया च विषयजी ७०
वचैतन्ययोस्तादात्म्यसंयोगौ स्वतोऽनुत्पत्तेव वृत्त्यापि तयोराधानेन न संभवतीत्यपिशब्दार्थः । आधान
मुत्पादनमिति वार्थः

स्वविद्याप्रनिर्विवोजीवइतिप्रसक्तमेवाश्रिमजीवस्योपादाननाभावेपिघटादिविषयैस्सहसंसर्गमभ्युपेत्यपरिहार
माह यथावेति सर्वगतोपीति उपलक्षणंचैतन्तविषयसंस्पर्शोपीत्यपिशब्दार्थः तस्याविषयसंसर्गाभावादेवजीवस्यवि
षयप्रकाशकत्वाभावोपपत्तेस्तस्मात्तत्कल्पनावैयर्थ्यप्रसंगादितिबोध्यं नचमानजातानामीत्यनुभवाभावात्कथं
तस्मात्तत्वंसिध्येदितिवाच्यं येनक्रत्तोपदिष्टजीवचैतन्यस्यैवसाक्षित्वेनअनुभवविषयत्वव्यापकजीवचैतन्येकान्तः
करणवृत्त्यवच्छेदेनतदभावेपिविषयदेशेतस्मात्तत्कल्पनेवाधकाभावात्सर्वगतत्वेनरूपेणमानजातानामीत्यनुभ
वसत्वाच्चेतिभावः यथामपीति विषयावच्छिन्नचैतन्यतोन प्रकाशेतेजीवस्तत्स्वप्रकाशत्वनयाप्रकाशमानोप्याह तत्।

अथवा जीवः सर्वगतोप्यविद्यावृतत्वान्नस्वयमपि प्रकाशमानस्तथा विषयान्ः नवभासयन्तु विषयविशे
षैरुपरागादावरणतिरोधानेन तत्त्वाभिव्यक्तत्वमेव विषयं प्रकाशयति एवंच विदुपरागार्थत्वे
नावेषयचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थेनावरणाभिभवार्थेन वा वृत्तिनिर्गमम पेक्षते न स्पृष्टविषयमात्राव
भासकत्वाज्जीवस्य किंचिज्ज्ञत्वमप्युपपद्यत इति ॥

तादृक्प्रकाशमान इति वक्तुमपि ग्राह्यः यद्वाग्यपि शब्दोप्यवधारणार्थः तथाचावृतत्वात्स्वयमेवाप्रकाशमानतये
त्यर्थः वृत्त्युपरागादाविति विषयविशेषवृत्त्युपरागे सति विषयदेशस्थजीवचैतन्यस्यापि वृत्त्युपरागो भवतीति
नचजीवचैतन्यगतस्यावरणस्य तिरोधानं भवतीति यावज्जीवचैतन्यस्योदृत्त्युपरागस्सवादिपदार्थः तत्त्वेति वि
षयविशेषणपदमेवेत्यर्थः तत्मेवेति नान्यं विषयमतो न सर्वज्ञत्वप्रसंग इति भावः इत्थमेवभावं प्रकटयति एवंचेति।
जीवचैतन्यवृत्तिं विना विषयानवभासकत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः तत्संस्पृष्टेति वृत्तिसंसृष्टेत्यर्थः किंचिज्ज्ञत्वमपीति अनु
भवसिद्धं किंचिज्ज्ञत्वमनुभवसिद्धासर्वज्ञत्वादिति भावः नास्मिन्वचनद्वयारयग्नेविधाने चेत्यपि शब्दार्थः ॥ ॥

टी॰ ७२

द्वोपि साक्षात्संबंधघटितत्वाः अन्यथा विषयापरोक्षोक्तिः साक्षात्संबंधः कः विज्ञप्तिरूपस्य संबंधः प्रयोजकः इति चेत्
त्थापत्ते संभवति साक्षात्संबंधे परंपरासंबंधकल्पनायोगात् तस्माज्ज्ञायमध्याचार्याभिमतसंबंधः इत्याह अपरे
विति तस्मादिति परंपरासंबंधस्यानभिमतत्वादित्यर्थः । वृत्तेरिति वृत्तेर्विषयेण संयोगे सति वृत्त्युपादानजीवचै
तन्यस्यापि विषयेण सह संयोगजसंयोगः संभवति एतदुक्तं भवति जीवचैतन्यस्य वृत्तिः कार्यं अकार्यं विषयः वृ
त्तेर्जीवचैतन्यमुपादानकारणं तस्माद्वृत्तेर्विषयेनोपादानकारणेन तथा च वृत्तिविषययोर्जीवचैतन्यस्य इति का

72

अपरे तु साक्षादपरोक्षचैतन्यसंसर्गिण एव स्वावच्छेदेनापरोक्षत्वदर्शनादपरोक्षविषये साक्षात्संसर्गि
ण एव । तस्माद्वृत्तेर्विषयसंयोगे वृत्तिरूपावच्छेदकलाभात्तदवच्छेदेन तदुपादानस्य जीवस्यापि सं
योगः कुतस्तस्य संभवति न संयोगः संभवति कारणकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगवत् का
र्याकार्यसंयोगात् कारणकारणसंयोगस्यापि युक्तितौल्येनाभ्युपगन्तुमुक्तत्वादित्याहुः ।

र्याकार्ययोः संयोगाज्जीवचैतन्यविषययोर्वृत्तिरिति कारणकारणयोः संयोगोऽसंयोगजसंयोगो विवक्षि
तः इति ननु कार्यमिति कारणमस्तु हस्तस्य तन्तुरन्यो वा कारणमस्तु तत्कारणसंयोगात् हस्तकार्यकार्यस्य हस्तका
र्येण कारणेन सह संयोग उपपद्यते हस्ततरुसंयोगदशायां तरोर्हस्तावच्छेदेन तरुः कायसंयुक्तः इत्यनुभवादित्या राम॰
शंक्याह कुत इत्यादि विषये वृत्तिसंयोगदशायां चैतन्यावच्छेदेन घटः स्फुरतीति जीवचैतन्यसंसृष्टतया ७२
भवादित्याशयेनाह कारणकारणेति पंक्तिः तौल्येनेति उभयत्र कल्पनानुभवरूपायाः युक्तेः तुल्यत्वेनेत्य
र्थः ॥

विषयदेशसंनिहितस्य जीवचैतन्यस्य तन्मुख्यते: पूर्वं विषयविषयिभावलक्षणसंबंधो नाम तन्नतु स्वरूपमनेनतरसजातैः प्रतेतस्याति
रिक्तस्यातिविवर्त्तमीयस्य संभवादित्याशयेनाह अत्र केचिदाहुरिति ननु सत्रूपसंबंधस्य तादात्म्यस्य वा संयोगस्य वाहमधीन
त्वमुपपन्ने येनोक्तदोषः स्यादित्येवकारार्थः परोक्षस्थले अनुमित्यादिवृत्त्युपहितजीवचैतन्यस्यानुमेयादिविषयैः सह वि
षयविषयिभावलक्षणसंबंधस्य वृत्तिनिर्गमनं विनापि सिद्धत्वे सौकर्यादाह वृत्तिनिर्गमनमुपगच्छतां विवरणकाराणां।
मते संबंधो नाभिप्रेत इत्याह विषयविषयिभावमात्रमिति परोक्षस्थलसाधारणविषयविषयिभाव इत्यर्थः तन्नियाम
कत्वमिति विषयविषयिभावसंबंधलक्षणार्थः वृत्तिनिर्गमनाभावेपि मद्विषयावृत्तिर्जीवस्य स एव तस्य प्रकाश्यो

अत्र केचिदाहुः विषयविषयिभावसंबंध एवेति यस्मिन्नेतु विषयविषयिभावमात्रनियामका वृत्तिस्तु न निर्ग।
नायाप्यर्थैन्द्रियकृष्टे नैव तन्नियामकत्वेनातिप्रसंगावहमिति तन्निर्गमात्प्युपगमे च व्यर्थ्यापत्तेः सनाभिसंहिता।
किं तु विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नाया वृत्तेर्विषयसंहतेर्योगेन स्थापितत्वद्वारकः परंपरासंबं
धो लभ्यत इति स एव चिदुपरागोभिसंहित इत्याहुः ॥

नात्यइति नियमसिद्धेर्विषयान्तरप्रकाशकत्वापत्तिरूपातिप्रसंगो नास्तीत्यर्थः संयोगादेरपि निरस्तत्वात्कस्संबं
धस्तदभिमत इति पृच्छति किंत्विति अभिमतसंबंधमाह विषयसन्निहितेति विषयव्यापितयोत्पन्नो वृत्तिप्रतिविष
यसन्निहितजीवचैतन्यस्याधिष्ठानतया वृत्तेस्तादात्म्यं वोध्यं तस्यापीति विषयसन्निहितजीवचैतन्यस्यापि विषयभावभा
सकत्वेनाभिमतस्य विषयेण सह वृत्तिविषयसंयोगद्वारकः परंपरासंबंधः विषयसंयुक्तवृत्तितादात्म्यलक्षणो लभ्य
त इत्यर्थः उक्तसंबंधस्य वृत्तिनिर्गमनं विना संभवात्तन्निर्गमने विवरणाचार्याणां कं किमिति भावः सर्वोदरतरया।
हार्थस्याप्येतेन तत्प्रकाशकजीवचैतन्येन सह तस्य साक्षात्संबंधः प्रयोजकत्वेन नहि क्रमः एवं वास्तव्यादीनामप्ययो।

सि-ले- वाच्यमित्यर्थः एकदेशीमतेनाभासमित्यर्थः स्याह एवं चेति विषयावभासकजीवचैतन्यस्य वृत्त्या विषयतादात्म्यो
७२ त्पादनेनापरोक्षमनीत्यर्थः अध्यासिकेति अध्याससिद्धतादात्म्यसंबंधरूपेत्यर्थः नचैवमिति संबंधार्थावृत्तिरि
ति प्रथमपक्षेपि वृत्त्याभेदाभिव्यक्त्यपगमरूपेत्यर्थः सार्वरूप्यं परिहरति जीवस्येति जीवस्य सर्वगतत्वमते संबंधार्था
वृत्तिरिति प्रथमपक्षे जीवस्यानवच्छिन्नरूपेणोपाधिकतया परिच्छिन्नत्वमते अभेदाभिव्यक्त्यर्थावृत्तिरिति द्वितीयपक्षस्या
र्थः अयंभावः प्रथमद्वितीयपक्षयोरुभयोर्वृत्तिकृताभेदाभिव्यक्तिः सा सापि प्रथमपक्षे वृत्तिरभेदाभिव्यक्तिद्वारा
विषयावभासकजीवचैतन्यस्य विषयेण सह तादात्म्यसंबंधसंपादनार्था द्वितीयपक्षे तु वृत्तिर्विषयावभासकजी
72 वचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्येनाभेदाभिव्यक्त्यर्था चेति न पक्षयोः साङ्कर्यमिति यद्वा प्रथमपक्षे जीवस्य व्यापक
त्वेन रूपेणैव विषयावभासकत्वात् एवं च विषयापरोक्षे अध्यासिकसंबंधो नियामक इति सिद्धान्तेपि
संगच्छते न चैवं द्वितीयपक्षसाङ्कर्यं जीवस्य सर्वगतत्वे प्रथमः पक्षः परिच्छिन्नत्वे द्वितीयः इत्येवं तयोर्भेदात्
तथाविषयदेशे सदा सन्निहितस्यैव विषयावभासकजीवचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्ति
र्थावृत्तिः द्वितीयपक्षे तु जीवस्य परिच्छिन्नतयाऽसन्निहितस्य विषयसन्निधिं संपाद्य विषयाधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदा
भिव्यक्तिमपि संपादयतीति तयोः पक्षयोः साङ्कर्यमपरिहार्यं मते सर्वगतपरिच्छिन्नत्वपक्षाभ्यां स्वीकृतः एवं परि
हारस्तु प्रथमपक्षद्वितीयपक्षयोरपक्षाभ्यां स्वीकृतः संबंधार्थावृत्तिरिति प्रथमपक्षे संबंधस्यादर्शपूर्णावगमादभेदा राम
भिव्यक्त्यर्थावृत्तिरिति द्वितीयपक्षे अभेदाभिव्यक्तेरेवादर्शपूर्णावगमादिति अन्यमते विवक्षितविवेकेन वृत्तेरभेदाभि ७२
व्यक्तिरेव प्रयोजनं प्रथमद्वितीयपक्षयोः एवं सतीति तयोः साङ्कर्यं दुर्वारमित्यभिप्रायाद्दोषवदेकदेशिनः

ननु विषयदेशे सन्निहितस्यापि जीवचैतन्यस्य तदुपादानत्वे विवरणाचार्याणामभिमते न भवति जीवस्यान्तःकरणस्थ।
पादानत्वाभावेऽपि सामग्र्यादिमहिम्ना क्वचिन्मोत्वसामान्यस्येव सम्भावादेव जीवस्यान्तःकरणादेः संबन्धस्य स्मार्पस्य एव विषया
संग्यपि जीवः स्वभावादेव तस्य करणेन संबन्धस्य तदुपादानत्वं प्राक्विवरणमतेनेन प्रतिपादितत्वात् न तस्य जीवचैतन्यस्य वृत्तिमुपु
पादानकारणत्वाभावे सम्बन्धसंबन्धो न सिध्यतीति संयोगजसंयोगाभिधानाचार्यसंमतत्वमस्य स्वरसोदाह एकदेशिनस्त्विति।
वृत्त्यादिविषयावभासकजीवचैतन्यस्य वृत्त्यादिना विषयेण सह तादात्म्यसंबन्धसंबन्धनमेव चित्परागत्वेनाभिमतमित्य
पि: ननु तथापि वृत्ते सिद्धयोर्विषयचैतन्ययोस्तादात्म्यस्य न संभवत्याधानमिति शङ्कानुक्ते पातनिकां पारवनमन्याह वि
षयतादात्म्यापत्तेरिति विवरणमते ब्रह्मचैतन्यस्य वृत्त्यादिविषयोपादानतया ब्रह्मविषययोस्तादात्म्यं प्रागेव सिद्धं तथा चैव

एकदेशिनस्त्वन्तःकरणोपहितं तस्य विषयावभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापत्त्या ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिः।
द्वारा विषयतादात्म्यसंपादनमेव चित्परागाभिसंहितः सर्वगततया सर्वविषयसन्निहितस्यापि जीवस्य तेन
रूपेण विषयावभासकत्वे तस्य साधारणतया पुरुषान्तरवेद्यापत्तेरसाधारणवृत्तिसंयोगेन तस्यान्तःकरणोप

षयतादात्म्यापत्त्या ब्रह्मचैतन्येन संविद्धि विषयावभासकजीवचैतन्यस्य वृत्तिकृताभेदाभिव्यक्तौ सत्यां जीवचैतन्यस्य विषय
तादात्म्यं तदधीनतया लभ्यते अभेदाभिव्यक्तिप्रकारस्य वक्ष्यमाणत्वेनेति न तादात्म्यसंपादनानुपपत्तिरिति भावः। विषया
वभासकजीवचैतन्यस्यान्तःकरणोपहितस्येति महिम्ना घटनादित्यस्य प्रयोजनमाह सर्वगततयेति तेनेति सर्वगतत्वेने
त्यर्थः तस्येति जीवस्येत्यर्थः साधारणतयेत्यस्य सर्वपुरुषसाधारणतयेत्यर्थः पुरुषपदं प्रमातृपरम् विषयप्रतिबिम्बो
जीव इति पक्षे जीवभेदाभावात् प्रयोगमनतस्येति जीवस्येत्यर्थः तथा च सर्वगतमपि जीवचैतन्यं स्वस्वरूपस्यान्तःक
रणोपहितेन सह सम्बन्धमवभासयति सोऽयमसाधारणो वा परोक्षतादात्म्यसंनिपातावस्थितिसिद्धयेऽन्तःकरणोपहितं तत्र विशेषणे

सि· ले·
टी·
७३

तिलोके तथादर्शनादिति परिहरति केचिदाहुरिति केदारः सस्यनिष्पत्तिस्थानं तथा च तटाकस्थसलिलस्य कुल्या
द्वारा केदारस्थसलिलस्य चाभेदाभिव्यक्तिः प्रदीपालोके प्रसिद्धा तथान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपजीवस्य विषयावच्छि
न्नब्रह्मचैतन्यस्य च वृत्तिद्वाराभेदाभिव्यक्तिर्भवति वृत्तेर्विषयदेशस्थत्वेन वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन जीवोपाधित्वान्तःक
रणस्यापि विषयदेशस्थत्वसिद्धिरित्यर्थः एवं चेति अभेदाभिव्यक्तेः संभावितायामित्यर्थः ननु जीवचैतन्यस्यावि
षयावभासकत्वेन संभवति तस्य विषयेण सहोपादानताभावेन तादात्म्यसंबंधाभावात् न च ब्रह्मचैतन्यमेव विषया
वभासकमस्त्विति तस्योपादानतया साक्षादेव तादात्म्यसंबंधलाभादिति वाच्यं तथा सत्यालोकेन घटः प्रकाशित

73

न्नब्रह्मचैतन्यमेव विषयप्रकाशकं तथापि तस्य वृत्तिद्वारैकीभूतेन जीवचैतन्येन संपन्नमिति जीवस्य विषय
प्रकाशोपपत्तिरिति

इति वक्तव्यतयाहुर्दोषमागत इति जीवचैतन्यस्यैव घटादिप्रकाशकत्वावगमविरोधादिति मत्वाशंकते अभेदाभि रम·
व्यक्तिप्रयोजनं वक्तुं यद्यपीति विषयप्रकाशकमिति इति वक्तव्यं तादात्म्यसंबंधलाभादिति शेषः न जीवचैतन्य
मित्येवकारार्थः तथा च मयायमवगतो घट इत्यनुभवविरोध इति भावः परिहरति तथापीति तस्येति तादात्म्य ७३
संबंधेन विषयावभासकब्रह्मचैतन्यस्य वृत्तिद्वारान्तःकरणोपहितत्वेन प्रमातृजीवेनैकीभावाज्जीवत्वं संपन्नमिति
ब्रह्मचैतन्यस्य यद्विषयावभासकत्वं तज्जीवस्यैवेति प्रामाणिकानुभवाविरोध इत्यर्थः

वस्तुतस्तु संबंधार्थो वृत्तिनिर्गमवर्णनमाचार्याणामयमभिप्रायः विषयावभासकत्वेनाभिमतस्य जीवचैतन्यस्य विषयेण घटादिना सह व्याप्यव्यापकतालक्षणसंबंधस्तद्विषयसंसृष्टवृत्त्यधीनोऽत्र विवक्षितः तथाहि अन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात्तदेव चैतन्याभिव्यंजनसमर्थं घटादिकं तु न तथा न भवति अस्वच्छद्रव्यत्वात् घटादिविषयव्याप्यत्वमात्रं तु न विद्यमान स्वाच्छमभिभूय चैतन्याभिव्यंजनयोग्यतामाधीयते तदुक्तं विवरणाचार्यैः अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति दृष्टं चास्वच्छस्यापि स्वच्छद्रव्यसंसर्गात् प्रतिबिंबग्राहित्वयोग्यत्वं यथा कुड्यादेर्जलसंयोगकाले प्रतिबिंबग्राहित्वं घटादेः स्वसंनिहितजीवचैतन्याभिव्यंजकत्वं च तन्मात्रप्रतिबिंबग्राहित्वं चैतन्यस्याभिव्यंजकम्

अथ द्वितीयपक्षे कथमभेदाभिव्यक्तिः केचित्तु कुल्याद्वारा तडाककेदारसलिलयोरिव विषयान्तःकर। णावच्छिन्नचैतन्ययोर्वृत्तिद्वारा एकीभावोऽभेदाभिव्यक्तिः एवं च यद्यपि विषयावच्छि

तेन तत्र प्रतिबिंबनमेवं एवंविधव्यंग्यव्यंजकतालक्षणसंबंधार्थमेव वृत्तेर्निर्गमनमुक्तं विवरणे तथा च वृत्त्या बहिर्निर्गतया विषयचैतन्ययोर्योगोक्तसंबंधे संपादिते सन्निकृष्टे घटादौ प्रतिबिंबितं तत्रस्थजीवचैतन्यं तमवभासयतीति द्वितीयपक्षमाह अथेति केचिदिति अभेदाभिव्यक्त्यर्था वृत्तिरिति द्वितीयपक्षो हि जीवस्य परिच्छिन्नत्वमत उमुक्तं यस्मिन्मते अन्तःकरणोपाधिकस्य जीवस्य विषयावच्छिन्नबिंबभूतब्रह्मचैतन्यस्य च वृत्त्याभेदाभिव्यक्तिर्न संभवति आवेशकारकत्वेनेव घटादिगोचरवृत्तेरुपाधिनिवर्तकत्वाभावेन भेदकोपाध्योरन्तःकरणविषययोस्सत्त्वाज्जीवब्रह्माभेदाभिव्यक्तेरयोगादित्यर्थः व्यावर्तकोपाध्योस्सत्त्वेऽपि तयोरेकदेशस्थत्वसंपत्तौ तद्बलादभेदाभिव्यक्तिस्संभव

सि. ले. टी. १४

छिन्नमिति ग्रथमागइति वृत्तिर्हि हृदयस्थांतःकरणमारभ्य विषयपर्यंतमविच्छिन्ना कौसुंभमण्यादिप्रभावद्दीर्घाभा
वभापन्ना तिष्ठति तस्या वृत्तेर्विषयसंसृष्टो भागोग्रभाग उच्यते तेन त्रयोप्रस्तुणः प्रतिबिंबः तस्य विषयप्रकाशकस्याज्ञे
वेनैकीभावः इहाभेदाभिव्यक्तिः विवक्षिता वृत्तिवृत्तिमतोस्तादात्म्यरूपाभेदसत्वेन तत्प्रतिबिंबयोरभेदाभिव्यक्तिसंभ
वादित्यर्थः एवं चेति वृत्तिप्रतिबिंबस्यांतःकरणप्रतिबिंबाद्वस्तुतो भिन्नस्यैव सतस्तदभेदेनाभिव्यक्तस्य विषयावभासक
त्वे सौकर्ये सतीत्यर्थः असंकरोपीति वृत्तिवृत्तिमतोस्तादात्म्यात् तत्प्रतिबिंबयोरभेदाभिव्यक्तिवदसंकरोप्युपपद्यत
इत्यपिशब्दार्थः स्वविदर्पणोपाधिनेवांतःकरणोपाधिनाप्यवच्छिन्नं तत्प्रतिबिंबचैतन्यं प्रमातृ तत्प्रतिबिंबचैतन्य
वांतःकरणवृत्तिविषयावच्छिन्नचैतन्यानां प्रमातृप्रमाणप्रमेयभावेनासंकरोप्युपपद्यते नवहत्वप
हितचैतन्यस्य विषयप्रमातृत्वे तस्य विषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैव विषयेणाध्यासिकसंबंधाभावादिषयाप
रोक्षेणाध्यासिकसंबंधसत्त्वेनस्यादितिवाच्यं विषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैव विषयेणावच्छिन्नस्यवृत्तेनोप
तिबिंबितत्वात्तदभेदेनतत्संबंधसत्वादिति
तथैवावच्छिन्नप्रमाविषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यप्रमेयमिति तेषामसांकर्यमप्युपपद्यते व्यावर्त्तकोपाधिसद्भावादित्यर्थः अ
स्मिन्मतेऽसांकर्यमुपपादयन्नद्युक्त्या एवं मते विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य जीवत्वप्राप्तिशंकारान् प्रमातृप्रमेयचैतन
न्ययोरसांकर्यं तातोपपद्यत इति स्थितं वस्तुतस्त्वेवं मतेपिनसांकर्यं जीवब्रह्मभेदकोपाधिसद्भावस्यतत्स्वफलतया
सर्वज्ञत्वादिव्यवस्थायाश्च प्राक् दर्शितत्वादिति मंतव्यं शंकते नचेति तस्येति तस्य विषयेणाध्यासिकसंबंधाभावादिति
संबंधः प्रमातृरूपस्य वृत्तिप्रतिबिंबस्य विषयाधिष्ठानत्वाभावेन तयोस्तादात्म्यसंभवान्नथा च विषयापरोक्ष्ये आध्या
सिकतादात्म्यसंबंधो नियामक इति सिद्धांतविरोधः इति शंकाभिप्रायः विवक्षितेति बिंबयोरभेदाभ्युपगमात्
बिंबचैतन्यस्य विषयेण सह यस्तादात्म्यसंबंधः स एव प्रमातृरूपप्रतिबिंबस्यापीति नापसिद्धांत इति परिहरति विष

राम
१४

74

दर्पणस्थत्वेनेति यथा दर्पणे प्रतिबिंबस्य यो बिंबप्रतिबिंबयोरभेदावगाहिनी प्रतीतिस्तयोस्तदाभेदानुभवात्तथा प्रकृतेपि विषया
दिरूपभेदकोपाधौ सत्येव सत्यभेदे भवतीत्यर्थः ननु तत्र साक्षात्कारो भ्रमो योपाधिनिवृत्तौ बाधरूपभेदाभिव्यक्तिस्तादृशप्रपञ्चेन।
बिंबहितानां किंतदीयरजतयोरेकपात्रस्थयोरविच्छिन्नत्वनिष्टयाघ्रतनच्छुरणविषयोरेकदेशस्थत्वप्रतीतेरन्यत्रप्रत्यक्षानवच्छिन्नत्वेन
योरौपचारिकाभेदाभिव्यक्तिर्बिम्बदितादृश्याचाभेदाभिव्यक्तौ नव्यावर्त्तकोपाधिसत्त्वप्रयुक्तो विरोधोस्ति दर्पणस्य स्वप्रतिबिं
बदर्शनाभावमपि सम्भवन्नतु दर्पणाभावो बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदाभिव्यक्तिरदर्शनात् अन्यथा तेन पादयोरुभयोर्निर्वाहः कर्तव्यः नहि
नःकरणतहृतिप्रतिबिम्बयोरभेदाभिव्यक्तिर्भवत्यासंभवन्ति इति हृतिम्मना कार्यकारणभावापन्नयोरेकस्य पागनन्तर्यातिबि
म्बयोरैक्याद्योगान्नैवं चैतादृशं नाम प्रमाणं नास्मिन्नस्मनेत्साक्षात्कारोपपादनविरोधादिप्रसङ्गस्तस्मादाह इति कृत्नाभेदाभि

अन्योन्याध्यासः बिंबस्थानीयस्य विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बेन जीवेनैक्याभावान्नाभेदाभिव्यक्तिः स्याद्वर्त्तको
पाधौ दर्पणस्थत्वज्ञानप्रतिबन्धकीभावाभावात् इति कृत्नाभेदाभिव्यक्तौ विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वप्राप्ते
ब्रह्मणो स्वदानहृदयसंसर्गाभावेन नतदूहत्वासंभवे प्रतिपत्स्यते तन्नाभावापत्तेश्च किंतु विषयावच्छिन्नब्रह्मव
नन्यविषयसंसर्गाद्यावृत्तेरप्रभाणो विषयप्रकाशकत्वे प्रतिबिम्बसमर्पणमिति नन्वप्रतिबिम्बस्य जीवेनैक्याभावः एव

भिव्यक्तेरिति नदानहृदयेति विषयावच्छिन्नब्रह्मणो जीवत्वमात्रेऽतस्मिन्स्वरूपनिवृत्तिरनुपपन्नेत्याचालेनस्य एकावच्छेदेन जीवतस्य
स्वयोरभेदभावात्तथा च न दाजीवतदृशा यो ब्रह्मणस्तद्विषयसंसर्गाभावेन नतदूहत्वासंभवतीत्यर्थः नहेतवनेननतदेवनेय
गः ननुविषयाधिष्ठानचैतन्यस्य वृत्तिसंसर्गदृशायामेवतत्करणोपहितत्वप्रयुक्तजीवत्वपदविषयापहितनतत्प्रयुक्तमोक्षप्रसङ्ग।
मप्यविरुद्धं तथा बिंबभूतेशस्य रस्पनदापि समवेतत्वभक्तत्वमन्यथानेकीकरणाद्यधिष्ठानचैतन्यस्यतदुपाधिकप्रयुक्तजीवत्व
सदास्थितेस्तिबिंबभूतब्रह्मणस्सदानःकरणोपहितसंसर्गाभावेन नतदूहत्वासंभवसंभवात्सदा संबद्धत्वाभावप्रसंगदोषदु।
ष्टापिसतत्वस्य रूपस्य स्वरूपस्य चेतनातिधायकोहंयोगेनहितत्वदृष्टिमतानाभेदाभिव्यक्तिरितिनिरुक्तेति किंचितिनात्साह विषयाव

सि॰ ले॰ टी॰ ७५

अन्ये त्वित्यादिना उक्तस्त्वेति विषयावच्छिन्नचैतन्यस्यावरणत्वमप्रयोगेनेत्यर्थः तन्नादिति तन्नद्विषयाकारवृत्तिसंस्
ष्टावस्थापन्नविषयावच्छिन्नचैतन्यं तदनावरकत्वमित्यर्थः ; ननु घटाद्यवच्छिन्नेव्याप्यवर्तमानः पटस्तमात्रावरणत्वेवमेववि
षयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यं व्याप्यवर्तमानमज्ञानमपि चैतन्यमात्रावरणत्वेवेति तदनावारकत्वकल्पनमफलमितिशं
कते नचेति अज्ञानपदे वैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वान्नतेस्तात्पर्यमवतरणीयाङ्कः अहमिति नस्याति अज्ञानस्येत्यर्थः
जीवचैतन्याश्रितमप्यज्ञानेन नटाद्यावरणेनेति तस्माद्धतेहे सर्वव्यवहारालोपप्रसंगादिति दृहगाधिकरणभाष्येसा
धितत्वान्मादिचैतन्यस्यानावृतत्वपावकमाणेन्नात्रेतिभावः अपचोपादानमूलाज्ञानापेक्षयान्यदेवविषया
संवेति अन्तश्चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थाविषयावच्छिन्नचैतन्यानाव
रकत्वस्वाभाव्यमेवाभिभवः ; नच विषयावच्छिन्नपटवद्विषयचैतन्यमात्रितस्यैतस्याज्ञानस्य कथं तद
नावरकत्वमुपपद्यतइतिशंक्य अहमज्ञइतिप्रतीत्याहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यमात्राश्रयत्वपक्षेतस्यतदना
वरकत्वप्रतिपत्तेरित्याह ; अपरेत्वहं घटं नजानामीतिवृत्त्यानुविरोधित्वेनघटज्ञानेसतिघटाज्ञाननिवृ
त्तमितितन्निवर्त्यत्वेन चानुभूयमानत्वं मूलाज्ञानेशुद्धचैतन्यविषयस्य तदज्ञाननिवर्त्यस्य चतस्यतथात्वा
नुपयोगात्किंतु घटावच्छिन्नचैतन्यविषयमूलाज्ञानस्यावस्थाभेदरूपमज्ञानान्तरमितितन्नाशएवाभिभवः
नचैवमेकेनज्ञानेनतन्नाशेतत्समानविषयाणामज्ञानान्तराणामावरणाभिभावकत्वमापद्येत ; यावन्तिज्ञा
वच्छिन्नचैतन्यावारकमज्ञानमितिघटादिज्ञानेनतन्निवृत्तावपिनप्रपञ्चनिवृत्तिप्रसंगः तेनप्रपञ्चमूलाज्ञानानिवृत्तेरि
त्ति मतंदर्शयति अपरेत्विति अज्ञानभेदमानमाह घटमिति विरोधित्वेनेतिनजानामीत्यज्ञानानुभवाभिलापकशब्देन
ज्ञानविरोध्यर्थकत्वाद्भिलप्यानुभवोऽपिज्ञानविरोधिविषयकएव नचनजानामीत्यनुभवोज्ञानप्रागभावविषयकएव
नतुभावरूपाज्ञानविषयकइतिवाच्यंप्रागभावस्यैवास्यप्रतिपत्तेरितिभावः तथात्वानुपयोगादितिघटावच्छिन्नचैतन्य

बिंबप्रतिबिंबयोरभेदेऽस्य पिकल्पितभेदस्यतान्न बिंबसंबंधस्य प्रतिबिंबसंबंधत्वेनासीत्यस्य रसंसाद्दावदेन स्वरूपत्व प्रभेदाभिव्यक्तिप्र
कारान्तरेणाह अपरे त्वाहुरिति भेदस्याज्ञानकृतत्वेपीति एवं बिंबत्वविशिष्टचैतन्यस्वरूपजीवेन सह ईशस्य नेत्यत्र बिंबप्रतिबिंबाभ्या
मुपलक्षितं शुद्धचैतन्यं तदात्मनैक्यं यः नचैवं संभवतीति उपलक्षितचैतन्यात्मना आभेदाभिव्यक्तेः गोकारेष्वेकदेशवद्यनालीम
यः अत्रैरत्तिंमेउपलक्षितचैतन्यात्मनावरोधात्मनावाभेदः न स्वरूपन प्रत्ययवान्न नापि व्यावहारिकाभेदः बिंबप्रति
बिंबभेदस्य व्यावहारिकत्वेन संमतस्य समनताका भेदासंभवात्त नापि प्रातिभासिकाभेदः उपाध्योरेकदेशस्थत्वमात्रेण बिंब
अपरे त्वाहुः बिंबभूतविशुद्धाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षाद्ध्यासिकसंबंधस्याभाविद्यप्रकाशकमिति तस्यैव बिंब
त्वविशिष्टरूपेण भेदसद्भावेपि तदुपलक्षितचैतन्यात्मनैकीभावः भेदाभिव्यक्तिः नचैवं सति जीवब्रह्मसांकर्यं।
न वावरणेन सर्वज्ञत्वविरोधः बिंबात्मनाऽनस्य यथापूर्वमवस्थानादिति अथ तत्त्वैकपक्षे कोनामावरणाभि
भवः अज्ञाननाशश्च तत्त्वदर्शनेनैवाज्ञानमूलः प्रपंचोपनिवर्ततेति चेत् अत्र केचिदाहुः चैतन्यमात्रावर
कस्याज्ञानस्य विषयावच्छिन्नप्रदेशोपयोगिनाद्विप्रकारेण महाधकारस्येव ज्ञानेनैकदेशेन नाशो वा करत्वस्यैव
नवाभीनमहत्वदृष्य सरणां वाभिभव इति अन्ये तु ज्ञानस्यैकदेशेन नाश उपादानाभावाश्च नस्तत्रकैकदेशेन नायोगेन स
हेतुपगतेसमयान्तरेण्यावरणाभावप्रसंगात् किंतु यस्याप्रमस्तुनसंबंधेन पारंपर्येमवास्तुनययोक्तरूपाभिभवः।
प्रतिबिंबचैतन्ययोः प्रातिभासिकाभेदसंभवेन तदर्थं चैतन्यमात्रोपलक्षणेनैव यथा स्थितिः इति किंतो यत्र त्वमाद्विपति अर्थेति नि
वर्तते इति अज्ञानस्यैकदेशेनाशादिति भावः नतु निवर्तनमुक्तानाज्ञाननाशः आवरणाभिभवः नवास्मः प्रकारः संभवतिमन्वय।
लभादिति भावः अज्ञाने नाभेदालोपविहरति अत्र केचिदाहुरिति चैतन्य मात्रेति मात्रपदस्यावृत्तावितिकरु चैतन्यपु
रुषावच्छिन्नावरणाभावस्यैवस्थितिमात्रानादिति भावः एकदेशेन नाशो वेति तथा च तत्कृत प्रपंचस्यनतिवृत्त्यापत्तिरिति
भावः प्रकारान्तरमुपलंभयन्नाह आश्रयेनाह कटवदिसादिना निरुक्त आवरणाभिभवेरूपयन्नेन प्रकारान्तरेणानिवर्तति

सि.ले.
टी.
७५

चरमादिपदसमादिपदार्थः सुषुप्तिस्वरूपसाधनार्थः परामर्शकस्य सुषुप्त्यज्ञानमवोपन्यासः सुषुप्तिकाले सकलाज्ञानाभावे
सुषुप्तेस्तदवस्थारूपत्वेन सिध्येत्तत्सत्त्वमेवोपन्यासः तदा सकलाज्ञानसत्त्वसाधनार्थः सुषुप्तेन तदवस्थारूपत्वे परिशेषा
दवगतत्वात् सुषुप्तिकाले सकलाज्ञानातिरिक्तानामन्तःकरणादीनां विलीनत्वेन तस्यास्तदवस्थारूपत्वासंभवादिति
सूचनार्थं चात्र करणादिविलयोपन्यासः तथा च सुषुप्तिदृष्टान्तेऽपि न साधनवैकल्यमिति भावः दृष्टान्तद्वयेऽपि सा
ध्यवैकल्यं परिहरति तयोश्चेति निद्रासुषुप्त्योरित्यर्थः अन्यदपीति घटादिविषयावच्छिन्नचैतन्यावारकाज्ञानम
पीत्यर्थः अवस्थाज्ञानानां सादित्वपक्षे प्रथमसमुत्पन्नेन घटज्ञानेन तदुत्पन्ने एवं घटावारकत्वेन स्थिताज्ञानस्य नाशे
७६ सति पश्चादुत्पन्नमवस्थाज्ञानं पुनस्तमावृणोतीति अवस्थासिध्यतीति तेषामनादित्वपक्षेऽप्यनुमानसिध्येदिति शं

मिति न हि घटस्फुरणज्ञानमवस्थारूपं सादीत्यस्य ननु अनादित्वपक्षे घटे प्रथममुत्पन्नेनैव ज्ञानेन सर्वं तदज्ञा
नतोऽशोऽभवेत् विनिगमनाविरहात् तदवच्छिन्नचैतन्यावरकसर्वाज्ञाननाशो विषयप्रकाशयोगा
च्च अतः पाश्चात्यज्ञानानामावरणानभिभावकत्वेन तदवस्थमेवेति चेत्

कते नन्विति प्राथमिकघटज्ञानेन तदज्ञानानां सर्वेषां नाशेऽङ्गीकृते वा द्वितीयपक्षं दूषयति घटेति प्राथमिक
ज्ञानेन एकमेवाज्ञानं नश्यतीति नेतराणीत्यत्र विनिगमकाभावात् सर्वाज्ञाननाशो वक्तव्यः तथा च द्वितीयकल्पा
नुपपत्तिरित्यर्थः द्वितीयकल्पे विनिगमकाभाववद्दोषात् आह तदवच्छिन्नेति एकावरणनाशेऽप्यावरणा रम.
न्तराणां सत्त्वाद्विषयप्रकाशानुपपत्तिरित्यर्थः एवं प्रथमकल्पं परिशेषयित्वा तं दूषयति अत इति प्रथमज्ञाने ७६
न सर्वाज्ञाननाशादित्यर्थः तदवस्थमेवेति पाश्चात्यज्ञानानामावरणाभिभावकत्वसिद्धये हि मा वेति ज्ञानानि
नावृतिन निवर्त्याज्ञानानीत्युपगम्यानेन तदभ्युपगमेऽपि प्रथमज्ञानेनैव सर्वाज्ञाननाशप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एवेत्य

नन्ववस्थाज्ञानानि किमनादीनि किं वा आदिमन्ति नाद्यः मानाभावात् न द्वितीयः अज्ञानमनादीति सिद्धान्तविरोधादिति चेदत्र केचिदाद्यं
पक्षे साधयन्नेवमाह इमानि चेति अवस्थाज्ञानानि अनादीनि अज्ञानत्वात् मूलाज्ञानवत् न चैवं दृष्टान्तासिद्धिः देवताधिकरणे मूलाज्ञा
नानादित्वस्य श्रुतिस्याद्याभ्यां साधितत्वादिति भावः न चाज्ञानगतानादित्वं मूलाज्ञानेऽप्रयोजकं नन्वज्ञानत्वमात्रमिति वाच्यं मूला
ज्ञानेन तन्मात्रस्यैव प्रयोजकत्वादिति भावः अवस्थाज्ञानानामादिमत्त्वमिति द्वितीयपक्षमेव साधयन्नाह वस्तुतः केचिदित्यादिना नन्व
सिद्धान्तविरोधः अज्ञानानादित्वाभ्युपगमस्य मूलाज्ञानविषयत्वादिति भावः विमतान्यवस्थाज्ञानानि आदिमन्ति अवस्थाज्ञा
नत्वात् निद्रावत् सुषुप्तिवच्चेत्यनुमानमपि प्रसङ्गेन तद्धेतुसाधनसाध्यधर्मैकत्वं प्रसज्य परिहरन्नाह वस्तुतः केचिदिति हेत्वव
स्यापि मूलाज्ञानव्यभिचारवारणाय आहुरन्येति जाग्रत्कालीनानां जागरणसमये वा प्रागेव नोपसिद्धान्तमाह यावदवस्थकाले उपल।
इमानि चावस्थारूपाण्यज्ञानानि मूलाज्ञानवदज्ञानत्वादनादीनीति केचित् आवरणविक्षेपशक्तिमत्त्वादादिमन्त्यपि
सोऽनन्तरोक्तौ विशिष्टौ तन्नाशकज्ञानादन्यावरणविक्षेपयोः किं च यागादज्ञानावस्थाभेदरूपाणि पाकस्यावस्थायाः प्रत्यन्तः
करणेन विलीनेन सुषुप्तिमन्यस्याप्यनादित्वं किं च वदति धर्मिविपर्ययमधिकृत्य मूलाज्ञानवत्सुषुप्तिकाले न भवेत्।
मानाज्ञानवस्थाभेदरूपेण नयोजनाच्च तयोः परस्परं समसमवायाद्वा व्यावृत्ति
लभ्यते अज्ञानस्य योगाद्यावदनुपलम्भादावरणं वक्तव्यमिति भावः विक्षेपशक्तिविलीनेऽपि अज्ञानावस्थाभेदरूपेति अज्ञा
नस्यापि आवरणविक्षेपशक्तिमत्त्वेन लक्षणेन समस्तप्रकारणीभूतानि ज्ञानानि वा यावन्मात्रज्ञानवदेनावधिरिह निद्रायावदस्माकं
व्यापारित्वेन साक्षान्मूलाज्ञानानीत्यागत्यवस्थाविशेषरूपमिदमिति निर्णयमनुमानेन साधनवैकल्यमिति भावः।
सुषुप्तिकाले मूलाज्ञानवदनन्तर्यमानाज्ञानस्यावस्थापि नष्टाज्ञानावस्थाभेदरूपेवेति संबन्धः ननु मूलाज्ञानस्य सुषुप्तौ
तदनुभवोऽसिद्धः तदाहमज्ञ इत्यनुभवो मम तु भवात्तदनादित्वेन आह सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शस्मरणोत्पन्नानुपपत्तिरिति
प्रतिज्ञायैव तत्सुषुप्तौ न स्मरणमात्रमनुमानं यत्तत्र सर्वार्थात्मकं यथावत्सकलं सुषुप्तिमूलाज्ञानस्य तदनुभवस्यापि रूपं कल्प्यते अहमज्ञ
इति प्रमाणमन्तःकरणसंसर्गः प्रयोजकान्तःकालेन सलीननीचाज्ञानादिमूलावस्थाया यत्न ... अन्तःकरणादौ विलीनमिति।

सि-ले-टी- ११

यकालेचयावद्विशेषदर्शनाभावस्तूरूपस्य परमेतेआवरणत्वेन संमतस्य विशेषादर्शनस्याभावात् नपुनः
संशयादिप्रसंगः नवाप्रथमवृत्तोदितज्ञानकालेपरमेते विषयप्रकाशानुपपत्तिः आवरणत्वाभिमतप्रागभावस्य
भावात् तस्मादावृत्तस्यापि विषयस्य प्रथमज्ञानसमयेप्रकाशः संभवतीत्यत्र नायं दृष्टान्तः संभवतीत्यर्थः न
चैवमितिसर्वदासर्वेषामवस्थाज्ञानानामावारकत्वाभावप्रसंगोत्पत्यर्थः ततोपीति ब्रह्मावगमादपीत्यर्थः नि
वृत्त्यभावप्रसंगहेतुरनावारकत्वेनस्थितिः यदिब्रह्मावगमोत्पत्तिकालेमूलाज्ञानं वेदेववस्थाज्ञानान्यपिब्रह्म
चैतन्यविषयप्रदेशेष्वावृत्त्यनिष्पत्तस्तदाब्रह्मावगमेनतत्समानविषयकमूलाज्ञानस्येवचेतन्यावारकत्वेन
७७ स्थितानामवस्थाज्ञानानामपिनिवृत्तिः स्यात्समानविषयकत्वाविशेषात्तेषां तदानावारकत्वेनस्थितानां
तावारकाज्ञानेहत्यानाशितेन हृत्तुपरमेयज्ञानानां तस्मात्तृणेपि नचैवंसतिब्रह्मावगमोत्पत्तिका
लेनावारकत्वेनस्थितानामज्ञानानां तेनाप्यनिवृत्तिप्रसंगः तेषामावरणत्वेविरोधित्वाभावेपित
न्निवर्त्यमूलाज्ञानपरतन्त्रतयाज्ञानसंबंधादिवत्तन्निवृत्त्यैवनिवृत्त्युपपत्तेः एतदर्थमेवतेषां तदव
स्थाभेदरूपतयातत्पारतन्त्र्यमुक्तमिष्यत इति

निवृत्तिर्न संभवतितत्समानविषयकत्वाभावादित्यर्थः ततश्च विदेहकैवल्येपितेषामनुवृत्तिप्रसंगादितिभावः
एवंसत्यनिवृत्तिप्रसंगइतिनचेतिसंबंधः तत्रहेतुमाह तेषामिति अत्रद्वितीयतृतीयतच्छब्दौ ब्रह्मावगमपरौ च सि॰ले॰
तुर्थतच्छब्दोमूलाज्ञानपरः यथाऽज्ञाननिवृत्तौचैतन्याज्ञानयोः संबंधोनिवर्तते न तस्य संबंधोऽज्ञानपरत
न्त्रत्वात् तद्वदित्यर्थः नन्ववस्थाज्ञानानांमूलाज्ञानपरतन्त्रत्वमसिद्धमित्याशंक्याह एतदर्थमेवेति यथा ११
संसारस्याज्ञाननिष्पाद्यानिवृत्तिसिद्धयेतन्मूलकत्वयासंसारस्यतत्पारतन्त्र्यमुक्तं तथैतदप्युक्तमपीतिभा
वः यदुक्तमवस्थाभेदरूपमितिविशेषणस्य प्रयोजनं वक्तव्यमितितदत्रदर्शितमितिमन्तव्यम्

मथान्यायमतेयावंतिदृष्टज्ञानानितावंतोदृष्टज्ञानप्रागभावाःसंतितत्रप्रथमेनज्ञानेनएकएवज्ञानप्रागभावोनिवर्त्तते
अन्येयथापूर्वंसंत्येवतेषामन्यापिविषयप्रकाशशक्त्यापेपतनेनैरेवमत्रापियोजनीयमितिपरिहरति अत्रकेचिदाहुरिति
ननुदृष्टान्तोविषमःज्ञानप्रागभावस्यानावारकत्वात्भावरूपाज्ञानस्यचविषयेयावारकत्वान्नावरणमतेचनविषय
प्रकाशापपत्तिरित्तिनेमाह समन्यादीति विपर्ययत्वादिप्रयोजकः सिद्धान्तेभावरूपाज्ञानस्यावारकत्वेपिज्ञानत्वाभिमा
नेवस्तुनिसंशयादिजननसमर्थत्वेनतत्रपरमतेज्ञानप्रागभावरूपाज्ञानस्यापिसमानत्वेनतोनदृष्टान्तवैषम्यमितिभावः
एकमेवेति फलबलादितिभावः ननुनानादिनपदार्थस्यादिग्रहेणनकृतारूपेणप्रकारान्तरेणसमाधानमाह अन्येति

अत्रकेचिदाहुःयथाज्ञानप्रागभावानामनेकेषांसत्त्वेप्येकज्ञानोदयेएकएवप्रागभावोनिवर्त्ततेशेषाणामादि
जननप्राक्कालीनतदावरणरूपेषुप्रागभावान्तरेषुसत्स्वपिविषयावभासस्तथैकज्ञानोदयेएकमेवाज्ञा
नंनिवर्त्ततेअज्ञानान्तरेषुसत्स्वपिविषयावभासइतिप्रथमेतु ज्ञानस्यापराहंविरुद्धमेकज्ञानोदयेचप्रा
गभावानन्तरसत्त्वेपियावद्विशेषदर्शनाभावकूटरूपावरणाविशेषदर्शनात्तत्राप्यस्तीतिमन्यमानावदन्ति
यदापरज्ञानस्यावरणानितदातेनज्ञानेनतस्यैवनाशःसर्वंचसर्वदाज्ञानावरणानितिवेपर्यायन्ति

ति अस्यवर्त्तीमतेनसंबंधःपूर्वपरिहारेअन्येषामभिप्रेतमसहमानःस्वपरदर्शयति आहुरन्येति आवृतस्यापिप
र्वतीयदहनादेःसिद्धान्तेपरोक्षज्ञानेनापिकाशादर्पणोक्तज्ञानमिमक्तेः यावदिति स्याल्वादेःसंशयादिविरोधिद
र्शनप्रागभावमात्रेणसंशयादिजननसमर्थस्याज्ञानान्तरस्यमितिनिश्चयदशायामपितत्समानेविषयएकनिश्चा
यानन्तरप्रागभावसत्त्वेननतदावरकत्वमस्तीतिमतःपुनरपिसंशयाद्यप्रसंगात्किंतुसंशयादिसमानविषयकनिश्च
यानांयावत्तदभावःतावत्तावत्सत्सद्रूपःसंशयादिजननसमर्थस्तथापरमतेविषयावरणत्वेनवाच्यःएकनिश्च

सि टे॰
टी॰
१८

तदानीं तिरस्कृतमज्ञानं तत्पदेवावतिष्ठत इत्यर्थः । यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्वं यस्मिन्नसति यस्यासत्वं तत्तज्जन्यमि
ति साध्यलक्षणं दण्डचक्राद्यनादिसाधारणं तथा हि यस्मिन् दण्डादौ सति उत्तरक्षणे घटादिकार्यसत्वं दण्डाद्यभाव
सति च घटादिकार्यासत्वं तेन तस्य घटादिकं दण्डादिजन्यं तथा प्रागभावस्थिते सति उत्तरक्षणे ध्वंसप्रागभावसत्वं प्रागभावस्थि
तौ चासत्वं तु ध्वंसेऽवादयाने ध्वंसप्रागभावस्यासत्वमिति तिरोधानस्यानादेः स्थितिध्वंसप्रागभावस्य प्रागभावस्थितिपरीया

दूरीकरोति एवमेकज्ञाने नाशपदात्तानमज्ञानानन्तरमेवापि तिरस्करोतीति तिरस्कारस्य यावज्ज्ञानस्थिति
तदावरणशक्तिः प्रतिबध्यत इति नन्वेवं सति धारावाहिकस्थले द्वितीयादिवृत्तीनामावरणानभिभावकत्वे
फलत्वस्यात् प्रथमज्ञानेनैव निवर्तनात् तिरस्कारस्याप्यावरणमात्रस्याभिभवादिति अत्राहुः केचित्तिरस्कृत
मप्यज्ञानं तदुपरमे पुनरावृणोति प्रदीपतिरस्कृतं तम इव प्रदीपापरमे प्रवृत्तमुपरमसमये प्रवृत्त्यतिरोदयेन तु तिर
स्कृतमज्ञानं तत्रैवावतिष्ठते प्रदीपापरमसमये प्रदीपानिरोदयतम इव तथा च यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे
यस्य सत्वं यद्व्यतिरेके चाऽसत्वं तत्तज्जन्यमिति प्रागभावपरिपालनसाधारणलक्षणानुरोधेनानावरण
स्य द्वितीयादिवृत्तिकार्यत्वस्यापि लाभात् तत्तत्फलत्वमिति

त्वतया प्रागवस्थितस्य साध्यत्वमुपपन्नमेवं प्रकृतेऽपि साध्यत्वं दर्शयति तथा चेति द्वितीयवृत्त्युदये सति प्रथमज्ञानसिद्ध राम
स्यावरणतिरस्कारस्य उत्तरक्षणे सत्वं प्रथमज्ञाननाशक्षणे द्वितीयवृत्त्युदयव्यतिरेके च उक्ततिरस्कारस्यासत्व १८
मिति प्रथमज्ञानकाल एवासिद्धस्यापि तस्य द्वितीयवृत्तिजन्यतया तत्फलत्वमेवं तृतीयादिवृत्तीनामप्यावर
णतिरस्कारफलकत्वं योजनीयमित्यर्थः अनावरणस्येति आवरणतिरस्कारस्येत्यर्थः ।

78

नन्वनादित्वपक्षेतु स्यादिनाश्रुतोनाद्येषएव समाधानेश्चकारोनेरेणदर्शयति अपरेत्विति कल्पयंतीतिसंबंधः तेषामाशयं द-
र्शयति अज्ञानस्येति ननु सर्वेषामज्ञाने स्वस्थितिकाले सर्वदा विषयसाक्षात्करोतीति नियमो नास्ति एककज्ञानकाले एकस्याज्ञा-
नस्यानाशः इतरेषां नष्टानामस्तेषामावरणत्वात्प्रतिबंधकत्वं तिरस्कारस्यैव क्षणमात्रेणैनैकज्ञानकाले तेषामावारकता-
भावादित्यतआह उत्तरोत्तरेति ननु सर्वे सर्वदा साक्षात्कारो नास्तु नैव घटादिविषयत्वेन पूर्वकालेपि घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावा-
रकतत्तदवस्थाज्ञानानानाशेसतीनेतरत्तत्तदवच्छेदकविषयाभावेन न तदवच्छिन्नचैतन्यस्यावस्थाज्ञानेनावरणं
तस्याभावादितिशंकामपनुदति नचेत्यादिनानरापीति कार्यमात्रस्य स्वस्थित्याः पूर्वकालनाशोत्तरकाले वानभिव्यक्तरूपेण
वस्थानस्य संभवति स्वादित्यापि सत्त्वेन तत्तद्वीचार्यस्य बोधनतनादित्यभावः एवमिति ज्ञानैकत्वे यावत्ज्ञानस्थितिरिति सर्वेषा

अपरेतु ज्ञानस्य सविषयस्वभावत्वादुत्तरोत्तरेति सर्वं सर्वदा साक्षात्क्रियेतैव नच विषयोस्मतेः प्रागावरणस्याभावेनाव-
स्थानेन च स्फुरतीति वाच्यं नष्टापि सत्त्वरूपेण तस्यवादित्यभिमानान् कल्पयंति यथावकुंठनस्य माकुंठस्य
देशेकस्यचिच्छिद्रस्य पतनं भ्रमान्तरेण तेनापसारयति यथावा सन्निपातन्तरमौषधमेकैकदोषनिवर्त्तयद्दोषांतर-
वैद्यमाह चेतो मस्तकं स्यज्ञानस्थितिः परस्यादेशत्वमितिभावः ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमस्याहेयत्वात् नन्वेवं सती-
ति एकेन ज्ञानेनैकाज्ञानस्य नाशः इतरेषां तिरस्कार इत्युपगमे सतीत्यर्थः वैकल्यमाहेति अज्ञाननाशादिप्रयोजनका-
वेन स्यादित्यर्थः तस्योजनस्य प्रथमज्ञानेनैव सिद्धत्वादित्याह प्रथमेति प्रथमज्ञानसिद्धस्यापि यावदज्ञानतिरस्कारस्य
द्वितीयादिज्ञानसाध्यत्वे साध्यलक्षणविशेषणानुरोधेन संभवति प्रयोजनं द्वितीयादिज्ञानवैकल्यं अज्ञाननाशरूपप्रयोजनाभा-
वेपि तन्निरस्कारणलक्षणफलसमन्वादिति परिहरति अज्ञानेति प्रथमस्याज्ञानस्यापि सिद्धप्रयोजनस्य तदर्शयति
इतितिरस्कृतमिति घटोयमिति प्रथमघटज्ञानेनैकमज्ञानं नाश्यते इतरघटज्ञानैः सर्वैस्तिरस्क्रियंतेति तच्च तिरस्कृतमज्ञानं घट-
ज्ञानोपरमसमये पुनस्तस्य साक्षात्करोतीति यदित्वज्ञानमान्द्यत्वज्ञानस्य प्रथमस्य घटज्ञानं नाशयति घटप्रत्यक्षं तत्रसमर्थेति

सि: ले: टी:
ति ७६

तथाप्यावरणीयकोटावनुप्रवेशं विहायैतेषां किमित्युपलक्षणत्वेनोक्तिः पुनस्त्वाशंक्यस्तत्तथा सन्निधारास्मालेऽप्या
वारकत्वेन प्रसक्ताज्ञाननिवर्तक द्वितीयादिवृत्तीनामपि तत्तत्कालविशेषविशिष्टविषयकत्वे वाच्ये समानविष
यकत्वं विना तन्निवर्तकत्वानुपपत्तेस्तत्र तत्संभवे तत्क्षणभेदानामप्रत्यक्षत्वात्तेषामुपलक्षणत्वमाश्रित्य नमि
ति समाधानमभिप्रेत्य समयविशेषस्योपलक्षणत्वे दृष्टान्तमाह कारीरीफले वृष्टाविति कारीरीनामकेष्टि

79 तत्कालीनविषयावरकाज्ञानस्य नाशप्रसङ्गाद्धियमानानामज्ञानानां तत्क्षणमन्यकालीनविषयावरकत्वाच्च
तत्तत्कालीनविषयावभासे काचिदनुपपत्तिः कारीरीफले वृष्टावासन्नसमयस्येवाज्ञानविषयद्य
दाढ्यात्तत्कालस्योपलक्षणतया विषयकोटावननुप्रवेशेन स्वरूपतस्तत्कालभेदाविषयैर्धारावा
हिकद्वितीयादिज्ञानैरज्ञानानां निवृत्तावपि न काचिदनुपपत्तिरिति

राम
७६

फलस्य तावद्वृष्टिरिष्टिसमाप्त्युत्तरक्षणएव वक्तव्या न तु कालान्तरेण तदानीं शुष्यत्सस्यसंजीवने कालान्तरी
यवृष्टेरनुपयोगात्तथा चासन्नसमयस्य वृष्टिविशेषणतया फलकोटिप्रवेशेनोपपत्तेस्तया विनापि समय
विशेषसंभवात्किं तु समयान्तरव्यावर्तकतयोपलक्षणत्वमेवाश्रितमित्यर्थः

ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्तकं न भवति धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारादिनत्र प्रकारान्तरेण परिहारं ख्रते न्यायचंद्रिकाकृतमिति
ति नन्विति न चाज्ञानो निराणां तिरस्काराभावेऽएकज्ञानकालेऽपि तैरतिरस्कृतो विषयस्याद्वितीयाद्विषयानवभासप्रसंग
इति वाच्यं प्रथममज्ञानोदयसमय एकमेवाज्ञानं विषयावारकं इतरेषां तदा विषयावारकत्वमेव नास्ति येन तेषां तन्निर
स्करणाय चेति भावः ननु किं तदाह तथा चेति आरोपसिद्धं प्रथमकालसंवृतिरकं तेन नचैवमितमादिना एवं शब्द
स्य प्रथममज्ञानेनावारकाज्ञानान्तराणामतिरस्करणे सतीत्यर्थः ननु कालेऽपि सर्वेषामज्ञानानां सर्वेषामस्तीज्ञान
स्यैव सर्वदा विषय चैतन्यावारकत्वं नास्ति वेत्यर्थाभिः किं न किंचिदज्ञानेनैकं चित्कालविषयचैतन्यमाहुतिर्किंचित्क्वकालो

न्यायचंद्रिकाकृत नस्ताकुः केन चिद्ज्ञानेन कस्यचिदज्ञानस्य नाशएवकारणमयमज्ञानोन्तराणांतिरस्कारा
तथा च धारावाहिकद्वितीयादिवृत्तीनामप्येकैकाज्ञाननाशकत्वेन साफल्यं नचैवमज्ञानोदये व्यावरण
सम्भवाद्विषयानवभासप्रसंगः अवस्थारूपाण्यज्ञानानि तत्तत्कालोपलक्षितस्वरूपावरकाणि ज्ञानानि च
यावत्तत्कालोपलक्षितविषयावरकाज्ञाननाशकानि तथा च किंचिदज्ञानोदये

तेरेनतदाहणोनीमनेन प्रकारेण कालविशेषोपलक्षितविषयचैतन्यावारकत्वं ज्ञानानामपि स्वस्वादयकाले
स्वस्वविषयावारकत्वेन प्रसक्ताज्ञाननिवर्तकत्वमित्यर्थः एवमापायमस्त्राद्वितीयादौ विषयानवभासप्रसंगपरि
हरति तथा चेति एकज्ञानकालेऽज्ञानान्तराणामनवारकत्वेन सिद्धे सतीत्यर्थः ननु कालीनेति किंचिदज्ञानोदय
कालीनविषयस्यावारकत्वेन प्रसक्ताज्ञानस्येत्यर्थः ननु स्थितिकिंचिद्ज्ञानकालीनेत्यर्थः ननु नेतेः कालविशेषे
विशिष्टस्यैव विषयस्य तदज्ञानावरणीयत्वमिमेवे कालविशेषणाणं विशेषणा

सि· ले·
टी·
८०

80

ष्टविषयकत्वेसतीत्यर्थः प्रथमज्ञानेनैवेति स्थूलकालविशिष्टविषयकेणेतिशेषः पूर्वापरेतिधारास्थलेहिज्ञाना
नांक्षणस्थितिकानांतत्तत्पूर्वापरज्ञानकालेभ्योव्यावृत्तायेसूक्ष्मकालाः तत्क्षणात्मकालैर्विशिष्टस्यविषयस्यावा
रकयदाज्ञानेनतस्येत्यर्थः तद्विषयैरितिसूक्ष्मकालविशिष्टविषयकैरित्यर्थः यत्रएकस्मिन्नेवघटत्वाद
दीर्घकालनैरंतर्येणस्फुरणमस्तितत्रघटत्वादिगोचरवृत्तिभेदेवनेदेमानाभावात् सिद्धान्तेप्युक्तेः तत्क्षणस्थि
तिकज्ञानाभ्युपगमात् तथाचनतत्रव्यभिचारशंकेत्याह धारावहनस्थलइति नन्वत्रवृत्तेरेकत्वधारावहनत्वशंसि
हिविरोधः एकस्मात्तदसंभवात् ध्यानसमाध्यादिरपितद्वत्तोत्याएकवृत्तिरूपत्वापत्तेरितयो अत्रप्रसंगात्तद्रूपत
प्रतिपादकंभाष्यादिविरोधप्रसंगात्तत्पर्याशंकयधारायाः अनेकवृत्तिरूपत्वमंगीकृत्यव्यभिचारंपरिहरति तद

प्रथमज्ञानेनैवनिहते पूर्वापरज्ञानव्यावृत्तेसूक्ष्मकालविशिष्टाज्ञानस्यतद्विषयैर्द्वितीयादिज्ञानै
र्निवृत्त्ययोगादितिवाच्यं धारावहनस्थलेप्रथमोत्पन्नायाएववृत्तेर्लाघवकालावस्थायित्वसंभवेनवृ
त्तिभेदानभ्युपगमात् तदभ्युपगमेपिस्थूलकालावस्थायिप्रचयवृत्तिरूपत्वसंभवेनपरस्परव्यावृ
त्तस्थूलकालादिविशेषणभेदविषयत्वोपपत्तेः प्रतिक्षणंघट[illegible]नेकवृत्तिसज्ञानरूपत्वाभ्युप
गमेपिद्वितीयादिवृत्तीनामधिगतार्थमात्रविषयत्वेनाप्रामाण्याभावेनावरणानिवर्त्तकत्वेप हानेश्च
भ्युपगमेपीतिसंभवेनेतिधारायामितिशेषः उपपन्नेत्यितिद्वितीयादिवृत्तीनामज्ञानानिवर्त्तकत्वदोषानास्तीति
शेषः धारावाहकवृत्तीनांन्यायमतरवत्क्षणस्थितिकत्वमुपेत्यापिव्यभिचारंपरिहरति प्रतिक्षणंघटइति प्र
तिक्षणंघटइत्यनेकाश्चयाइमयः सन्ततान्नेत्यर्थः अभ्युपगमेपीतिधारायामितिशेषः अहाणेश्चतिज्ञान
मज्ञाननिवर्त्तकमितिनियमभंगप्रसंगाशंकायाःहानेरभावादित्यर्थः हान्यभावेहेतुमाह प्रामाण्याभावेनेति तत्र
हेतुमात्रत्वाधिगतार्थमात्रेतिअनधिगतार्थविषयकत्वाभावो[illegible]मात्रपदार्थः तथाचद्वितीयादिवृत्ती

नांप्रमाणेनास्तिस्मृतिवदधिगतार्थमात्रविषयकत्वादित्यर्थः

ए· म·
८०

धारावाहनस्थले द्वितीयादिज्ञानानामावरणाभिभावकत्वेन स्यादित्याशङ्क्य एवं परिहारे देवमाद्दर्शयन्ति केचित्त्विति प्रथमेव
स्वगतिमाह प्रथमज्ञानेनेति उक्तस्यैव व्याख्या प्रमाणानां नानुभवे दर्शयन्ति अत एवेति उक्तविभागाभ्युपगमादेवेत्यर्थः न
रुक्तविभागेन सिध्यति किञ्चित्साक्षात्कृतेऽपि वस्तुनि सर्वं वस्तुरूपावरणानुभवादित्यादेः सार्वत्रिकः विस्मरणप्रसक्तेरिति न च
तथास्तित्विति पुनः स्वरूपावरणानुभवस्थले द्वितीयादिज्ञानानि तत्त्वेन प्रथमज्ञाने स्वरूपावरकमालिन्यमर्थः तथा च उक्तविभा
गस्यौत्सर्गिकत्वमिति भावः अन्यथेति विस्मरणाभावस्थलस्यार्थः न च ज्ञानानां विशिष्टविषयकत्वेन तेषामेव नैवमिति प्रसं
गः सकृद्दृष्टे वस्तुनि द्वितीयादिज्ञानानामपि प्रथमज्ञानवत् स्वरूपमात्रविषयकत्वेन तत्समानविषयकत्वरहितानां त
केचित्तु प्रथमज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानं स्वरूपावरकं द्वितीयादिज्ञानानि तु अर्थान्तरं देशकालविशेषणान्तर
विशिष्टविषयाणि अत एव सत्तानिश्रूयन्ते ज्ञाननिवर्तके चैतद्दर्शने सकृज्ज्ञाते चैवं न ज्ञानामीति स्वरू
पावरणं नानुभूयते किन्त्विदानीं सकृत्क्वेतन ज्ञानामीत्यादिरूपेण विशिष्टावरणमेव विस्मरणस्थले
नः क्वचित्सकृद्दृष्टेऽपि न ज्ञानामीति स्वरूपावरणं दृश्यते चेत्तत्र तत्स्थलेऽन्यत्र सकृद्दृष्टे विशिष्टविषयाण्येव
ज्ञानानि ज्ञानानि च नैवं वदन्ति धारावाहिके द्वितीयादिज्ञानानामज्ञाननिवर्तकत्वेन स्थलान्तरस्थलकालविशिष्ट
निवर्तकत्वानुपपत्तेरित्यनेनाह ज्ञानानि चेति सकृद्दृष्टे विषये ज्ञानान्यपि चेत्तत्र द्वितीयाज्ञानस्वाकारणानि सन्ति विशि
ष्टविषयाण्येवेति स्वीकारात्तद्दोषपरिहारमाहुः न च ज्ञानानां विशिष्टविषयकत्वे धारावाहिद्वितीयादिष्वतिव्याप्तिश्चावस्य
विषयांशे हि कल्पनेन तथा च न तत्र ज्ञानानां किं वर्तिकाश्रयत्वे देशस्थलकालविशिष्टघटादिविषयकत्वं विवक्षितं किं वा
स्वरूपमात्रं स्थलकालादिविशिष्टघटादिविषयकत्वं विवक्षितमिति विकल्प्य नाद्य इति धारावाहिकस्थले द्विती
यादिष्वतिव्याप्तिभावादिति नैवं वदन्तीति द्वितीयादिज्ञानानां तन्निवर्त्यज्ञानानां च उत्सर्गेण विशि

सि॰ ले॰ टी॰ ८२

अभावव्यावृत्तीति अज्ञानस्य पराभिमतज्ञानाद्यभावरूपात् व्यावृत्तिरसत्त्वव्यावर्त्तनमर्थः प्रयोजनेनैषामनु
मानादीनां ज्ञानिनतथैत्यर्थः एतदुक्तं भवति अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं भावरूपमिति सिद्धान्तिनः तज्ज्ञान
प्रागभावरूपमिति वैशेषिकादयः ततश्चानुमानादिभिरज्ञानस्याभावप्रतियोगिकभेदे साध्यमाने तेन तेषां
वैपरीत्ये नचतस्याभावरूपत्वसाधने वा किं लभ्यं तदुच्यते वाच्यं मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतिसिद्धसप्रप
ञ्चपरिणामोपादानत्वस्य सिद्धेस्तत्साधनफलत्वात् न तस्मादिति अनधिगततत्त्वबोधकप्रमाणत्वाभावादि
त्यर्थः उपासनादिवृत्तीनामिवेति उपासनारूपावृत्तिर्न ज्ञानेच्छातत्कारणजन्यत्वात् मनसो ज्ञानकरणत्व

81

विवरणे सादिसिद्धस्याज्ञानस्याभावव्यावृत्तिरित्यापन्नार्थोऽनुमानादिविषयत्वेऽपि प्रमाणवेद्यत्वा
नेऽस्य तस्माद्वृत्तीयादिवृत्तीनां प्रामाण्याद्यभावादुपासनादिवृत्तीनामिवाज्ञाननिवर्त्तकत्वेऽपि न
हानिः प्रमाणवृत्तीनामेव तन्निवर्त्तकत्वाभ्युपगमात्

सानिरस्तत्वान्निरंशिप्रमाणत्वाच्च किंतु गमनादिवत् क्रियारूपा पुरुषतन्त्रेति साध्यत्वादतः सानोपास्यस्वरूपा
ज्ञाननिवर्त्तिका एवमिच्छाद्वेषादिवृत्तयोऽपि न स्वविषयाज्ञाननिवर्त्तिकाः ज्ञानरूपत्वाभावात् द्वितीयादिवृ
त्तीनां तु स्मृतिवज्ज्ञानरूपत्वेऽपि नाज्ञाननिवर्त्तकत्वमुपपद्यते प्रमात्वाभावादित्यर्थः ननु कथं न हानिस्तासां प्र राम॰
मात्वाभावेऽपि ज्ञानत्वाभ्युपगमेन ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमस्य व्यभिचाररूपहानेरावश्यकत्वा
दित्याशंक्याह प्रमाणवृत्तीनामेवेति अनधिगतार्थमात्रगोचरवृत्तीनामपीत्येवकारार्थः तथा च ज्ञान ८२
मात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमो नाङ्गीक्रियते येनोक्तदोषः स्यादिति भावः अभ्युपगमादित्यनेन तदुत्पाद्
विशेषः कश्चिन्निरुपक्रमात्

नन्वनधिगताबाधितार्थानुभवत्वेन भवतु निश्चयबाधितानुभवपदव्यावृत्त्यपोर्थः स्मृतेर्व्यावृत्त्योरिवानधिगतपदव्यावर्त्याभावा
त्तथा चाबाधितार्थानुभवत्वमात्रं प्रमात्वं तत्र स्मृतिधारावाहिकबुद्धिविषयत्वं मितित्रयम नियमभंगप्रसंगाहानिः स्यादेवेत्यत आह ।
नहीति प्रमाणमित्यनेनैव तथा सतीति शेषः नैयायिकसंज्ञाकेन नचेष्टापत्तिरिति इष्टापत्तिरित्तिनचेति संबंधः व्य
वहारादर्शनादिति तथा च प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थायाः व्यवहारानुसारित्वादनुमितेः पर्वतो ये प्रमात्वाभावेनाल
क्षणे सिद्धे पर्वतोऽयमग्निमानित्यनुमितेः प्रमात्वलक्षणस्याव्याप्तिपरिहारायानधिगततत्त्वविशेषणं लक्षणे देयमेव तत्त्र
धारावाहिकादिप्रतीतीनामप्रमाणमिति भावः अज्ञातत्वस्य प्रमालक्षणप्रवेशो न स्यादित्याशंक्य हेत्वन्तरमाह विवरणादिति
विवरणस्य ज्ञानस्य प्रमाणवेद्यतोक्तेरिति संबंधः अज्ञातानुमानपदमनुमिति परं प्रमाणपदमपि प्रमितिपरं ।

नहि विषयाबाधमात्रं प्रामाण्यं प्रागनधिगतत्वात् अनधिगतस्यापि पर्वतवह्निमितिपावकयोरनुमितिविषययोरबा
धस्याविशेषेण अयं ज्ञातप्यनुमितेः प्रामाण्यप्रसंगात् नचेष्टापत्तिः वह्न्यावनुमितेः प्रमाणमिति ।
नित्वमर्वतेनप्यनुमितिः प्रमाणमिति व्यवहारादर्शनात् ॥

प्रमालक्षणस्य प्रकृतत्वादिति बोध्यं ननु ज्ञानस्यानुमितिरूपता यातिपत्तिरूपवृत्तिविषयत्वेकथं तस्य प्रमाण
वेद्यत्वमत आह साक्षिसिद्धस्येति अज्ञोऽहमित्यनुभवरूपेण साक्षिणा ज्ञानस्वरूपस्य ज्ञानतादज्ञानानुमित्या ।
दज्ञानस्वरूपे विषये अज्ञातत्वे च प्रमात्वे नास्तीति मत्वा प्रमाणवेद्यत्वेनोक्तं न च साक्षिणा एव प्रमाण
त्वात् कथं सामान्यतः प्रमाणवेद्यत्वमुक्तमिति वाच्यं साक्षित्वेनोक्त प्रमाणवेद्यत्वस्यैव विवक्षितत्वात् साक्षिणो
नित्यत्वेन प्रमाकरणजन्यत्वाभावादपि सत्वे स्वरज्ञानत्वस्य साक्षिणः प्रमाऽप्रमावहिर्भूतत्वेन प्रमाणत्वाभावाच्च
तद्वेद्यत्ववचनमिति भावः ननु साक्षिप्रत्यक्षसिद्धे चेद्ज्ञाने किं सर्पितहि तत्रानुमानाद्युपन्यासेनेत्यत आह ।

जन्यपरोक्षज्ञानविषयस्य तादृग्रूपस्य वृक्षगतस्य तत्परिमाणविशेषाद्विपरीतेनायं परिमाणरूपविक्षेपविशे-
षः तस्य दर्शनादित्यर्थः । यदि परोक्षज्ञानं विषयगताज्ञाननिवर्तकं स्यात्तदा तद्वाक्यजन्यावगमेन परिमाणवि-
शेषाज्ञाननिवृत्त्या विपरीतपरिमाणात्मकविक्षेपो न स्यात् उपादानाभावादिति भावः । परोक्षज्ञाने-
न पुरुषगताज्ञाननिवृत्तौ हेतुमाह शास्त्रार्थमिति । शास्त्रार्थं न जानामीत्यनेन प्रकारेण परोक्षार्थं ज्ञानमनुभू-
यते तस्य शास्त्रार्थोपदेशानन्तरं शास्त्रार्थाज्ञानमिदानीं निवृत्तमिति निवृत्तिरनुभूयते तेन तत्र शास्त्रार्थो द्विविधः । प्र-
मेयरूपो ब्रह्मरूपश्च धर्मरूपः शास्त्रार्थे उपदेशजन्यज्ञानं परोक्षमेव न तु कदाचिदपरोक्षं तेन तस्य सामान्याकारागोचरत्व-

शास्त्रवाक्यात्परिमाणविशेषावगमेऽपि तद्विपरीतपरिमाणविक्षेपदर्शनाच्च विषयगताज्ञानानिवृ-
त्तावपि पुरुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्त्येव शास्त्रार्थं न जानामीत्यनुभूतस्याज्ञानस्य तदुपदेशानन्तरं नि-
वृत्त्यनुभवात् अत एवानुमेयादौ स्वसुषुप्तिव्यावृत्तिरिति विवरणस्य तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिरर्थ इ-
त्युक्तं तत्त्वदीपने इति

तात्तथा च तत्र विषयगताज्ञाननिवृत्तिप्रसक्तिरेव नास्तीति पुरुषगताज्ञानमेव निवर्तत इति वक्तव्ये इदमत्र स्यात् तन्नि-
वृत्त्यनुभवविरोधात् ब्रह्मरूपे च शास्त्रार्थे उपदेशजन्यज्ञानपरोक्षत्वेन तावन्मात्रात्र विषयावारकमूलाज्ञानविष-
यगतं न निवर्तते मननादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् अतः पुरुषगताज्ञानमेव निवर्तत इति वक्तव्यमन्यथा श्रवणापित-
न्निवर्त्यनुभवविरोधादेवेति भावः । परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे विवरणादिसम्मतमाह अत एवेति । उक्तानुभ-
वबलादेवेत्यर्थः । तद्विषयेत्यत्र तत्पदमनुमेयादिपरं सुषुप्तिपदमज्ञानपरं व्यावृत्तिपदं निवृत्तिपरमिति व्या-
ख्यानं तत्त्वदीपनेन तथा च अनुमेयादौ विषयगताज्ञाननिवर्त्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्र पुरुषगताज्ञाननिवृत्तिर-

82

प्रमाणाप्रमज्ञाननिवर्तकमिति विषमस्यापि व्यभिचारं शंकते नन्विति परोक्षज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वेन सत्त्वाद्व्यभिचार इ
निवर्त्त्यमज्ञानस्य द्वैविध्यमाह द्विविधमित्यादिना रज्ज्वादौ इति रज्ज्वादेः विक्षेपः सर्पादिरूपो विवर्तः तदुपादानभूतमित्य
र्थः कार्यकल्प्यमिति विक्षेपाख्यकार्योत्पत्तिकल्प्यं नत्वनुभवसिद्धमित्यर्थः ननु रज्ज्वादिगताज्ञानस्य रज्ज्वज्ञानानीमा
मनुभवसिद्धत्वात्कथं तस्य कार्यैककल्प्यत्वमित्याशंक्याज्ञानानुभवस्य विषयगताज्ञानेन विषयत्वमाह अन्यदिति सर्वविषया
वरणमज्ञानं द्विविधं एकं विषयाश्रितं अन्यत्पुरुषाश्रितमिति संबंधः न चान्यविषयाश्रितेन प्रमाणोत्पत्ते पुरुषाश्रि
तस्य प्रमाणेन निवृत्तिः अन्यदिति पुरुषावरणं बोध्यं नन्वेकेनैवाज्ञानेन सर्पादिविक्षेपस्य ज्ञानाभावानुभवस्य चोप
ननु नानात्वमपि निष्प्रमाणं परोक्षवृत्तेर्निवर्त्यनानाज्ञानानिवर्तकत्वादिति चेन्न द्विविधं विषयावरकमज्ञानं एकं।
विषयाश्रितं रज्ज्वादिविक्षेपोपादानं अन्यत्कार्यकल्प्यं पुरुषाश्रितं ममानेन विषयो न ज्ञातो मत्वनुभवविके पु
रुषाश्रितस्य विषयसंबंधेन द्विविक्षेपोपादानत्वासंभवेन विषयाश्रितस्य विषयमहं न जानामीति साक्षिरूप
प्रकाशसंसर्गायोगेनोद्विविधस्याप्यावरकत्वात् एवं च परोक्षस्थले वृत्तेर्निर्गमनाभावात् रज्ज्वादे
हेः किमज्ञानं द्वैविध्येन गृहीतमाह पुरुषाश्रितस्येति विषयो रज्ज्वादिरधिष्ठानं तेन तत्संभिन्नो विषयगतावरणापगतो यो विक्षेप
स्तदुपादानत्वासंभवेनेत्यर्थः न जानामीत्याकारकोपस्थापितो रूपः प्रकाशस्तत्संसर्गायोगेनेत्यर्थः इदानीं व्यभिचार
परिहरति एवं चेति अज्ञानद्वैविध्ये सतीत्यर्थः एवं च परोक्षस्थले विषयगताज्ञानानिवृत्तावपि पुरुषगताज्ञाननि
वृत्तिरस्त्येवेति संबंधः न यावता व्यभिचारशंकेति भावः परोक्षज्ञानस्य विषयगताज्ञानानिवर्तकत्वाभावे हेतुमाह वृत्ते
र्बहिर्निर्गमनाभावादिति विषयचैतन्यसंसर्गाभावाद्वृत्तेर्विषयचैतन्यगताज्ञाननिवर्तकत्वस्वप्रमाणानपाति।
गमनाभावे वृत्तेर्विषयचैतन्यसंसर्गो न सिध्यतीति भावः नहि परोक्षे निरूढेऽप्यमानो हृदः सन्निहितत्वे रवमहानिसा

सिद्धि

सि॰ ले॰ टी॰ ८३

भावः अवस्थाज्ञानेरौप्यान्तरेणशुक्त्याश्रिताज्ञानेस्येवेतिशेषः वस्तुतस्तुपरोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वमनेनापिप्रतिबंधर-
हितमेवपरोक्षज्ञानमज्ञाननिवर्तकंप्रकृतेचप्रमातृगोचरेणदूरत्वादिदोषप्रतिबद्धत्वात्प्रत्यक्षजन्यमपिज्ञानंप्रकृ-
ष्टगताज्ञाननिवर्तकंनभवतिअतोनविपरीतपरिमाणान्यथानुपपत्तिशंकावकाशः नचतथासत्यंशोपदेशगते
तरेदूरस्थवृक्षगतपरिमाणविशेषज्ञानाभावात्तत्रभ्रमापत्तिरितिवाच्यंसन्तानिष्ठपदूपपरोक्षज्ञानस्यसत्यप्यज्ञा-
नेतद्भवप्रतिबंधकत्वोपपत्तेर्नचप्रमामात्रमज्ञाननिवर्तकमितिनियमस्यप्रतिबद्धपरोक्षप्रमायांव्यभिचारइ-
तिवाच्यंप्रतिबद्धप्रमाविशेषणत्वोपपत्तेरितिबोध्यम्एवमप्रतिबद्धप्रमामात्रमज्ञाननिवर्तकमितिनियमम-
नुसृत्यतद्व्यभिचारःपरोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेस्वपक्षपातिनमिदानींतथानियमोनास्तिकिंत्वप्रतिबद्धाप-

नविपर्यासकृतब्रह्मविवर्तत्वेनतद्वच्छुक्तिरजतादेः शुक्त्याद्याश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वोपपत्तेः
परोक्षवृत्तेःकावस्थानिवृत्तावप्यवस्थान्तरेणविपरीतपरिमाणविवर्तोपपत्तेश्चेत्याह अपरेत्वशुक्ति-
रजतादिपरिणामोपपत्त्याजस्याद्विषयावगुंठनपटवद्विषयगतमेवाज्ञानंतदावरणं

परोक्षज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमनेननपरोक्षज्ञानव्यभिचारशंकेतिमतमवतारयति अपरेत्विति लोकेघटादेर्मृदा-
दिपरिणामत्वस्यप्रसिद्धत्वात्तद्वच्छुक्तिरजतादेरपिपरिणामित्वसिद्ध्यतितत्परिणामिचान्वयव्यतिरेकाभ्यांपरिशि-
ष्यहेतुकेनाभ्यामज्ञानमेवसिध्यति शुक्त्यादेःप्रातिभासिकरजतादिपरिणामित्वासंभवात्ज्ञानस्यचाविषयचैतन्यगत-
स्यपरिणामरजतादिविवर्तपरिणामित्वमात्रस्यानोपपद्यतेनतथाशुक्त्याद्याश्रितस्योपपद्यतेअतस्तदुपपत्त्याजस्यानुरोधेनविष-
यगतमेवावस्थारूपमज्ञानमास्थेयंनतुशुक्त्यगतमप्यवस्थारूपमज्ञानान्तरंवैयर्थ्यात्मानाभावाच्चेतिभावः यद्यपि
शुक्त्याश्रितस्याप्यज्ञानस्यशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वमपरिहार्यमेवदीर्घप्रभान्यायेनवृत्तिद्वाराबहिर्निर्गत्याविषयचैतन्यमाश्रितस्यरजता

83

रा ८३

अज्ञाने हि विषयाभावेऽपि प्रमामात्रमज्ञाननिवर्तकमिति नियमस्य न व्यभिचार इति मते दूषयति अन्यथेति प्रकृतमता-
ज्ञानापेक्षयाप्यस्य हि विषयगतमज्ञानं किं विषयावरणमेव स्वरूपमते किं वा शुक्तिरजतादिविक्षेपो मयस्यार्थं नाद्य इत्याह न।
यत्नपटलवदिति नयनगतकाचादिवदित्यर्थः नान्द्वितीय इत्याह ननु तर्हि निरेकेणेति विषयगताज्ञानाभावेऽपि वस्तुमा-
त्राविद्यया विक्षेपोत्पत्तिसम्भवादिति भावः प्रमाणाभावाच्चेति हृदि निधाय शङ्कते न चेति न सम्भवतीति पुरुषगताज्ञाना-
त्मत एव ज्ञानाद्यवच्छिन्नचैतन्ये सत्त्वाभावादिति भावः पुरुषगतस्यैवाज्ञानस्य विषयगतविक्षेपोपादानत्वे दोषमाह न
सम्भवेदिति पुरुषगताज्ञानस्य विषयगतविक्षेपपरिणामित्वेन हेत्वाभावः न सम्भवतीति विषयगताज्ञानस्यानभ्युप-
गमात् पुरुषगताज्ञानस्य च प्रमातृपदार्थेन तत्प्रयत्नज्ञानेन निवृत्तत्वादिति भावः आद्यदोषं परिहरति वा तस्मादिति मत
अन्येनेत्यनपटलवत्स्वरूपाच्छादनमेवाज्ञाने विषयावरणं ननु तर्हि निरेकेण विषयगताज्ञाने प्रमाणमस्ति
न च पुरुषाश्रितस्य विषयगतविक्षेपपरिणामित्वेन सम्भवति न सम्भवेद्वा तस्य हि तत्परिमाणोपपत्ते तज्ज्ञान
तज्ज्ञाननिवृत्तौ विपरीतपरिमाणविक्षेपो न सम्भवतीति वाच्यं वा तस्मादिति मते सर्वस्यापि चैतन्यस्य जीवाश्रितत्वात्
इति शुक्तिरजतादिविक्षेपस्याज्ञानपरिणामत्वपक्षे मूलाज्ञानस्य विषयचैतन्यगतत्वेऽपि तस्याज्ञानपरिणामत्वाने
कारणत्वे तु तस्य विषयचैतन्यगतत्वं नापेक्षितमिति भावः दृष्टान्ते तत्र पदार्थज्ञानाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्वरूप
स्य परन्तु पूर्वमज्ञातपरस्परावच्छिन्नचैतन्यस्यैव शुक्तिरजतादीति भावः विपरीतपरिणामरूपो विक्षेपो न सम्भवतीति
द्वितीयदोषं परिहरति परोक्षवृत्तेति परोक्षज्ञानादज्ञाननिवृत्तिर्यथाप्यनभ्युपगते तथाऽऽह तस्य तेस्तन्यापि परो-
क्षज्ञाने विपरीतपरिणामो मा भूदिति न तथा तन्न भवतु यथा नु रोधेन पुरुषाश्रितस्यैवाज्ञानस्य विषयावारक-
स्य तत्कल्पपरोक्षज्ञानेन निवर्तनं एकान्ततः तत्र न भवन्नति कल्पतेन न ज्ञाने हि विषयमुपगम्यते गौरिति वा

सि॰ ले॰ टी॰ ८६

84

पपत्तेश्चेत्तस्मादिदं न जानामि इत्यनुमित्तिं जानामीत्याद्यनुभवानां मूलाज्ञानविषयकत्वे प्रमाणाभावादवस्थाज्ञानविषयकत्व
स्यैव तत्साधनार्थं न पारवश्यम् अवस्थाज्ञानस्य विषयोपिगतत्वे सिद्धे साक्षिसंसर्गाभावात् तदनुभवस्य भवतीत्याशयवतो शंकाम्
नुवदन्तो ग्रहमज्ञ इतीति विषयगताज्ञानस्य साक्षिणा सह साक्षात्संबंधाभावे परंपरासंबंधसंभवादुपपत्तेरिति
परिहरंति अवस्थाज्ञावस्थावतोरिति अभेदेनेति तादात्म्यसंभेदः तथा च साक्षिसंसृष्टमूलाज्ञानावस्थाज्ञानाद्विषयग
ताज्ञानस्य मूलाज्ञानद्वारा साक्षिसंसर्गो दुस्त्यज इत्यर्थः साक्षीति साक्षिचैतन्यस्यावस्थाज्ञानाश्रयविषयचैतन्यस्य चावस्थान
एकत्वादेतस्मात्तस्यामिश्रचैतन्याश्रितत्वे साक्षिणा सह विषयगताज्ञानस्य संसर्गो दुस्त्यज इत्यर्थः यद्वा परोक्षत्वेन निव
र्त्यत्वे विषयगताज्ञानस्य न संभवति परोक्षवृत्तेर्निर्गमनाभावात् तथा च प्रमासामान्यमज्ञाननिवर्तकमिति नियमानस्
ति विशेषाभ्युपगमेपि अवस्थावस्थावतोरभेदेन मूलाज्ञानस्य साक्षिसंसर्गद्वारा साक्षिविषयचैतन्य
योर्वास्तवैक्याद्वा विषयगताज्ञानस्य साक्षिविषयत्वोपपत्तेः परोक्षज्ञानस्याज्ञानानिव
र्तकत्वेपि तत्सविशेषणानुभवस्य सत्त्वानिरूपणानुपपत्तेर्मतबाधकप्रयुक्ताननुभवति विधनमांति
र्त्योपपत्तेरपरोक्षज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वनियमाभ्युपगमादित्याह नन्विति नायमपि नियमः अविद्या
हंकारसुखदुःखादिनिर्णयप्रयोजकस्याज्ञाननिवर्तकत्वानभ्युपगमादिति चेत् न अविद्यादिप्रत्यक्षस्य सा
क्षिरूपत्वेन वृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्यावरणानिवर्तकत्वनियमानपायात्
भवति परोक्षवृत्तेर्व्यभिचारादिति तद्रूपेण ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वानुपगमे न तथा नियमानभ्युपगमात् तथा नियमेभ्य
भ्युपगते परोक्षवृत्तौ व्यभिचारदोषो भवेत् ननु तर्हि शास्त्रार्थं न जानामीत्यनुभवः तादृशज्ञानस्य तदुपदेशानंतरं तन्निवृत्त्यनु
भवविरोध इति तत्राह परोक्षज्ञानेपीति नन्विति परोक्षज्ञानादित्यर्थः भ्रांतित्वोपपत्तेरिति न चात्र बाधकाभावा
त्कथं भ्रांतित्वकल्पनमिति वाच्यं विषयगताज्ञानापत्त्याद्युपगताज्ञानावस्थाज्ञानान्तरकल्पनागौरवस्यैव बाधक
त्वसत्त्वादिति भावः कथं तर्हि प्रमात्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वाभ्युपगमस्तत्राह अपरोक्षज्ञानस्यैवेति ननु परोक्षज्ञानस्य

तथा सतीति विषयावारकाज्ञानस्य विषयगतत्वे सतीत्यर्थः ननु इति पंचमी साहित्यातृतीयार्थः असंभव इति परोक्तहेतुने
विषयपरोक्षे निर्गमनाभावादिति भावः आद्यदोषं परिहरति पूर्वस्या रूप्यज्ञानस्येति शुक्तिं न जानामीत्याद्यनुभवस्य।
नावस्थाज्ञाने विषयगते विषयः किं तु मूलाज्ञाने तस्यैव साहित्यसत्त्वादित्यर्थः ननु मूलाज्ञानस्य स्वस्वविषयकत्वा-
भावेन तस्य शुक्तिविषयकत्वानुभवः संभवति एवमस्याज्ञानस्य वा कथं शुक्तिविषयकत्वानुभवस्संभवति तस्यापि शुक्ते-
रवच्छिन्नचैतन्यमात्रविषयकत्वात् शुक्तेरवस्थाज्ञानविषयत्वे चैतन्यमात्रान्यत्वात् शुक्तिविषयकत्वानुभवविरुध्यत इत्यत
चैतन्यस्य तत्र रजताभिन्नत्वात् शुक्त्यादावपीति अभिन्नत्वेति तत्र मात्रस्य मूलाज्ञानविषयत्वेनाध्यस्तत्वात् शुक्ता-
नच तथा सत्यज्ञानस्यावृतेः करणपरिहितस्यास्य संसर्गेण तत्र प्रकाशानुपपत्तेः परोक्तदूषणानि निवर्त्य सम्भ-
वस्तुदोषदर्शनिवाचो पूर्वस्या रूप्याज्ञानस्य साक्षात्संसर्गेऽपि न तत्संसर्गश्च मूलाज्ञानस्यैव शुक्तिमहं न जानामी-
ति प्रकाशोपपत्तेः शुक्त्यादेरपि मूलाज्ञानविषयत्वे चैतन्याभिन्नतया नहि विषयत्वानुभवति विरोधात् न
विवरणादिषु मूलाज्ञानसाधनप्रसंगादवस्तु महं न जानामीति प्रसक्तप्रमाणापरदर्शनादाहमत इति
सामान्यतोऽज्ञानानुभव एव मूलाज्ञानविषयः शुक्तिमहं न जानामीत्याद्विषयविशेषालिंगिताज्ञानानुभे-
देऽपि तज्ज्ञानात्मस्वरूपेणाभिन्नत्वमस्तीति भावः शुक्तिं न जानामीत्याद्यनुभवस्य मूलाज्ञानविषयकत्वे विवरणादे-
रसंमतिमाह विवरणादिष्विति ननु मूलाज्ञानसाधनप्रकरणाग्रहमत इदमाकारेणानुभवः प्रदर्शितस्स एव मू-
लाज्ञानसाधक इदमहं न जानामीत्यनुभवस्तु पूर्वस्याज्ञानविषयक एव नच प्रकरणविरोधः शंकनीयः शुक्ते-
जनादिलक्षणपरिणामोपपत्तेश्चावस्थाज्ञानस्यापि साभिमत्वेन मूलाज्ञानसाधनप्रकरणेऽपि प्रसंगात्साध-
नोपपत्तेः पयाद्धं न जानामीत्यनुभवस्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्याज्ञानगोचरः एवमहं मन्त्रत्वेन न जानामीत्यनुभवो
मूलाज्ञानगोचर इति तद्गणनाविध्यामूलाज्ञानसाधनप्रसक्तावपि तदपविरोधालिंगिताज्ञानानुभवप्रदर्शना

सि. ले.
टी.
८५

मनाया ; काम : संकल्प इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वाद्वृत्तिवाच्यवृत्तीनां दीपादिवत्प्रकाशात्मकत्वेपि तासां जडत्वाद्देहद्वयाभासक
त्वेन संभवति स्वप्रकाशनित्यचैतन्याभ्युपगमेतु तत्प्रतिबिंबयुक्तानां तासां देहद्वयानुभवरूपत्वं संभवतीत्येतत्साहृश्याचै
तन्यमुपेयमित्यभिप्रायेणाह तथापीति किंच वृत्तीनामंतरालदशायां देहद्वयप्रस्फुटमाने देहद्वयगोचरवृत्तीनाम
ज्ञातकालत्वं हे कर्ता स्थूलोहमित्यादिरूपेण स्फुटभानमित्यनुभवसिद्धत्वात्सततभानोपपत्त्यर्थं वृत्तिज्ञानातिरिक्तं नित्य
साक्षिचैतन्यमुपेयमित्याशयेनाह सर्वत : प्रसृतेनेति व्याप्तेनेत्यर्थ : देहद्वयं कूटस्थचैतन्येन ईषत्स्फुटाभास्यमानमे
व वृत्तिज्ञानै : स्फुटमवभास्यत इति संबंध : जीवचैतन्यस्वरूपोप : प्रतिबिंबलक्षणजीवत्वाकारेत्यर्थ : एतेनांत :कर
णप्रतिबिंबो जीव : बिंबचैतन्यरूप : कूटस्थ : साक्षीति जीवसाक्षिणोर्भेदो दर्शित : पृथगभिमतन्याय : [illegible]

मा दाहसाम्यमेव देहद्वये जीवचैतन्यस्वरूपप्रतिबिंबगर्भित-करणनिष्ठछिद्रोद्भूतवृत्तिज्ञानैर्भास्यते अंत
रालकालेतु सहद्वयस्याभावे : कूटस्थचैतन्येनैव भास्यते

85

नोविस्फुलिंगा : साधारणवेश्वाङ्कोतिष्वेवैतन्यप्रतिबिंबोपेतान्देहरूपारणउत्पद्यमानानि वृत्तयोपितत्प्रतिबिंबग
र्भितत्वादेतेनतस्यासौ देहाद्यनुभवरूपत्वं संभवतीति स्वरूपतस्तुमंतःकरणस्य प्रतिबिंबगर्भत्वमुक्तं जाग्रदाव
स्थायां देहद्वयस्य साक्षिचैतन्यमात्रात्स्फुटतयाभानावसरे दोषाभावे विक्षिप्तविक्षेपस्तुकेनमेवावसरे स्फुटमाह
अंतरालकालेति नितरां स्फुटत्वव्याख्यानमेवकार : देहद्वये वृत्त्यभावे सहावभास्यत इति संबंध : वृत्त्यभावेति
त्यस्य वृत्तीनां युगपदित्यर्थ : उपलक्षणं चैतत् वृत्तीनामुत्पत्तिभि : वृत्तिभेदेष्वपि सहेत्यर्थ : अनुभाव : नित्यचैतन्यानभ्यु
पगमे वृत्त्युत्पत्तिविनाशान्तदादेरपरोक्षतयाभानेन स्यात् स्वोत्पत्तिविनाशयो : स्वग्राह्यत्वासंभवात् वृत्तिगोचरत्वे
तद्वृत्तीनां निरोधप्रमाणतयानव : वृत्त्यंतरस्याग्राह्यत्वासंभवाद्वृत्त्यसाहित्वनाशादिसाक्षितया नित्यचैतन्यमुपेय

सुखादिधर्मिणोऽहंकारस्य साक्षिविषयत्वोक्त्याहृदयं जीवापेक्षयाभिन्नत्वं साक्षिणो निर्दिष्टं सुखादिधर्मिणोऽहं
कारस्यैव लोके जीवत्वप्रसिद्धेस्तथा च योऽयं जीवभिन्नः साक्षी व्यवह्रियते स नास्ति मानाभावादित्याशङ्क्याह यस्येति यस्मा
ज्जीवातिरेकेणावभास्यते अयं कर्तेति संबंधः किं तद्ग्राह्यत्वार्थः मानाभावोऽसिद्धः तस्मात्प्रत्ययेनाह यतोऽज्ञोऽस्मीति साक्षि
दीक्षणादिति अयं द्रष्टृत्वान्निर्विकारत्वाच्चेति ननु द्रष्टृत्वे दृष्टिक्रियाकर्तृत्वेन निर्विकारत्वं च कर्तृत्वादि
विकारराहित्यं तन्नुपपत्तिश्च तयोः परस्परविरोध इति चेन्न दृष्टिस्वरूपत्वेन कर्तृत्वस्य साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति सू
त्रानुसारेण साक्षिशब्दाभिधानात्सवितरि प्रकाशात्मके प्रकाशयतीति प्रकाशकत्वेन बहुप्रचारो भावरत्वान्साक्षादुपद्र
ष्टर्यर्थे इति यस्य यो भवति साक्षिपदस्य संज्ञान्तर्गतस्सूत्रार्थः ननु साक्षिपदान्साक्षित्वलक्षणो बोद्धृत्वमात्रं प्रतीयते न

अयं कोऽपि साक्षी जीवातिरेकेणावबुध्यते यतोऽहंकर्तुर्द्रष्टा देहद्वयाधिष्ठानभूते कूटस्थचेतनं स्वावच्छे
दकस्य देहद्वयस्य साक्षाद्दीक्षणान्निर्विकारत्वाच्च साक्षीत्युच्यते लोकेऽपि साक्षी उदासीनोऽवबोधात्साक्षी चेत्स
द्धिप्रसिद्धं यद्यपि जीवस्य द्रष्टृत्वं संतिह्यै देहभासि कूलत्वापि सर्वतः प्रसृतेन स्वावच्छिन्नेन कूटस्थचेतन्येनैवास
तन्निर्विकारत्वरूपसाक्षित्वमपि न कथं साक्षिलक्षणनिर्विकारत्वमपि प्रसिद्धिमनेनाह लोकेऽपीति अपिशब्दाद्वा
नमवधारणेन तद्भोदासीन्यबोद्धृत्वयोः अस्य केवलत्वेन संकोच्य दार्ष्टान्तिकत्वाख्यातो न प्रसिद्धं परलोके हि द्वयोर्वि
वदमानयोरस्ततावन्मात्रसमक्षमनोऽविवादस्यापरोक्षानवबोद्धा उदासीनस्तु भवति स साक्षीत्युच्यते अतः उदासीनत्व
विशिष्टत्वमानव्यापकवत्सोदासीन्यसाक्षमुक्तविकारस्यालिलभावे तदुपरिलोऽतिदूरगपरोऽह नविशेषणमितिसन्नव्य स्थूल
सूक्ष्मात्मकदेहद्वयावच्छिन्नसावच्छेदककूटदेहद्वयाभासकत्वेनास्य साक्षित्वप्रसिद्धेरनन्यसाभवतीत्यर्थः न च तस्य मानाभावात्
न च तद्भावे देहद्वयावभाससिद्धिरितिवाच्यं प्रकाशात्मकान्तःकरणवृत्तिनिमित्तेनावसिद्धिसंभवाद्यथालोकेन घटादीनि जीव
परमहंकारात्मकान्तःकरणपरिणामेनैवास्याज्ञानकारणत्वेऽपि तेज्ञानकारणत्वेति जीवाभावात्तद्वृत्तीनामन्तःकरणपरि ६

86

भवेदित्याशयेन परिहरति अन्योन्याध्यासेनेति तादात्म्याध्यासेनेत्यर्थः जीवस्याकर्तृत्वे कल्पितत्वस्य प्रागेव निरूपि-
तत्वादिति भावः नन्वेवमपि सर्वदेहेषु साक्षिण एकत्वाद्देवदत्तस्याप्यमुष्मिन्देवदत्तदेहे कारादिवद्यज्ञदत्तदेहेऽप्य-
नुसंगः यज्ञदत्तादेहेऽपि देवदत्तसाक्षिणैव बाध्यस्य तत्र तदैक्यतापत्तेः स्मृतादिति वाच्यं देहद्वयपरावच्छेदकभेदेन
तत्र जीवतादात्म्यापत्त्यसाक्षिणो भेदाभ्युपगमात् एवमवच्छेदकभेदेन साक्षिभेदेऽप्यपि तमेव सावच्छेदकस्येति वि-
शेषणं सर्वमेवदत्तमिति चेध्य ननु खलु जीवकर्तृत्वस्य नामकेवलं तदपि जीव एव साक्षी किं न स्यादिति शंकते
नचेति किं कर्तृत्वेनेति किं कर्तृत्वस्य साक्षितेन नेत्यर्थः ननु कर्तृत्वस्यैवाहेयः तस्य साधितत्वात् उदासीनस्यैव लो-
के साक्षित्वस्य प्रसिद्धत्वात् तद्विरोधेन श्रुत्यविरोधेन च कर्तृत्वस्यैव साक्षित्वे न जीवस्यापि परिहरति लौकिकेति साक्षि
लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तुरुदासीनद्रष्टृत्वासंभवेन साक्षी चेताकेवलो निर्गुणश्चेति श्रुत्युक्तसा-
क्षित्वानुपपत्तेः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति कर्मफलभोक्तुर्जीवादुदासी-
नलक्षणमाह श्रुतिः चेता केवल इति चेता बोद्धा केवलः अकर्ता उदासीन इति यावत् ज्ञानादिगुणकत्वमिति वै-
शेषिकादिमतं श्रुतिः स्वरूपमेवकं निराकरोति निर्गुणश्चेति मध्यमपरिमाणस्य किं यथा आत्मेति दिगम्बरमतनिरासा-
र्थ अकारः निर्गुणश्चेत्यर्थः साक्षिणो जीवाद्भिन्नत्वे श्रुतिमप्याह तयोरन्य इति जीवकर्तृत्वस्य पार्थक्ये कर्तृत्वादन्यो जी-
वः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु यथा भवति तथा अत्तीति भुङ्क्ते शरीरस्याशुभत्वेन निरूपितत्वात् कर्मफलस्यापिप्पलत्व-
नं निरूपणमिति द्रष्टव्यं स्वाद्विति विशेषणं तु प्रफलाभिप्रायं जीवादन्यः कूटस्थः अनश्नन् अशनेन कर्मफलभोगम-
कुर्वन्नभिचाकशीति अभितः अभिमुख्येनापरोक्षतया चाकशीति बुध्यादिसाक्षितया प्रकाशत इति यावत् अत्रानश्नन्नि-
त्यनेन भोक्तृत्वे निषिद्धे सति कर्तृत्वमपि निषिद्धं भवति तथा चानश्नन्नभिचाकशीतीति पदाभ्यामुदासीनत्वसाक्षित्वाह

ध्येत्रैवोपपन्नेन रेदर्शयति अनपेक्षेति नित्यचैतन्यरूपं साक्षिसद्भावादेवेत्यर्थः अहंकारप्राणशरीरादीनां योऽयमहमंसुखदुः
खादीनां च सदा हकारादिस्तनाकाले संभवादिनित्यत्वलक्षणफलमात्रकेनावदत्नुभवसिद्धं नहि कदाचिदपि अहमास्म नवास्मि
इतिवेनवाअहमासं इति मिनवा अहं ज्ञानाश्रयेण न वेत्यादिप्रकारेण अहंकारादेः सत्तासंस्तवः कस्यचिदप्यस्ति नत्वेनेषां सदा प्रका
शसंसर्गो विना संभवति अहंकारादीनां प्रकाशसंसर्गे दृश्यमानमेव सत्पप्रयोगो चरत्वं दृश्यतां सदा प्रकाशसंसर्गेण अहंका
रादीनां जन्यज्ञानपक्षेन संभवति तेषामन्यानि विनाशवत्वात्क्रमिकत्वात्प्रतिपेलवात् विषयगोचरत्वात् तस्मादहंकार
दीनां सदा संसर्गो यादृशगोचरत्वं निर्वाहायैनेषां सद्भावसाक्षिचैतन्यस्वरूपप्रकाशसंसर्गोवाच्य इति भावः साक्षिसद्भावे उपपत्ति
नरमाह अन्यज्ञानेति अहंकारग्रहणं धर्मान्तरोपलक्षणं नाशशून्यलक्षणं नित्यानुभवरूपसाक्षिसंसर्गो कोटिक्रमं गतः इति

अनपेक्षाहंकारादीनां सदैव प्रकाशसंसर्गात्सदा साक्षिगोचरत्वं अन्यज्ञाननाधारकालीनाहंकारस्य नावगतकौ ॥
ल मितिः प्रसक्तं अपपन्नेवासौ मितमनुसंधानेन च नवरूपस्य प्रकाशमानेकत्व जीवस्य व्यवहारस्य सादिकामितमति
स्य अन्यान्याध्यासेन जीवैकत्वापत्त्या हृदयस्य स्मृतीत्तीनरगमात् न च जीवचैतन्यमेव साक्षी भवतु कि कुरुस्य नानित्वा

त्कसम्पत्र गोचरत्वमिति मेन निकालीनाहमर्थस्य तत्कालीनत्वोन्नीनाचनत्कालेन नानुभवासंभवेन संस्कारासंभवादनर
नुसंधानेन स्मृतिहिमागकाले अहंकारगोचरत्वासमेकेत्वतिगोचरो न जन्यानुभवसंभवानिधारादिविच्छेदप्रसंगाद
निःसंगत्वे निर्वाह इति नसाक्षीकत्वे ननु च्छेदे संभवात्तस्मात् प्रमातृज्ञानधारकालीनाहमर्थस्य साक्षिचैतन्येनैव तु
भवाच्चेति भावः अनुसंधानेति संगच्छते इत्यर्थः ननु साक्षिचैतन्येनानुभूताहमर्थस्य तत्कालीनानुकूपमहमपपन्नेवा
साक्षिनिष्ठ स्मरणजीवस्य संभवति अहमर्थानुभूतप्रतिबिंबितमनोवायेन नाविवभूत संस्कारस्य चैतन्यात्मकसाक्षिणा भिन्नवा
दन्यानुभूतस्यान्येन स्मरणयोगादिति शंकते नवरूपस्येति स्वेन स्वगतानां स्मापत्त्या नवा अनुभूतार्थस्य स्मरणे
भवतीति अंगीकारात् प्राप्तिप्रसंगः नहि देवदत्तेन यज्ञदत्तजीवयोः परस्परगतानामनुभविषेयेन देवदत्तेनानुभूतेऽपि यज्ञदत्तस्य स्मरणे

[illegible]

सि॰ ले॰ त्वीदीपतुल्यइतिचरमपादार्थः ।नेमेवृद्ध्यहानि दीपपवित्रत्यादिनाप्रकाशपवित्रत्यर्थः ।दीपपवित्रत्वतः प्राक्जाग्रदा
टी॰ दावितिशेषः ।नाटकदीपेनिरूपितसाक्षीकूटस्थदीपान्नकूटस्थएवनान्यइत्याशयेनाह चिदाभासविशिष्टेतिकूटस्थ टी॰
८७ दीपेहिजीवभ्रमाधिष्ठानमस्तनकूटस्थचैतन्यंजीवादेरवभासकमित्युक्तं नाटकदीपेच चिदाभासविशिष्टाहंकारंजीवंक
ल्पयित्वातदवभासकचैतन्यंसाक्षीत्युक्तं ननस्थूलनेमानं कूटस्थएवात्रसाक्षीत्यवगम्यते श्रेनक्षुगणशतिबिंबरूपजीवाधि
ष्ठानत्वतदवभासकत्वादिनिर्देशसाम्यात्तथाच नाटकदीपेपिस्तनशालास्थदीपदृष्टान्तेनसाक्षीजीवादिद्वितयद
र्शितइतिपूर्वग्रन्थेकूटस्थदीपेयस्साक्षीजीवाद्युद्देनदर्शितस्सएवनाटकदीपेपितेनाभेदेनदर्शितइतिविवक्षितं

स्पष्टरूपत्वान्विषयान्नानाविधविकारवतींतान्नर्तकीनृत्याधिपंचदीपपन्नेषुस्थादावहंकारा
द्याभावेपिदीप्यमानश्चिदाभासविशिष्टाहंकाररूपजीवभ्रमाधिष्ठानकूटस्थचैतन्यात्मासाक्षीएवं
जीवाद्विवेचितोयंसाक्षीनब्रह्मकोटिरपिकिंतस्पष्टजीवेश्वरविभागेचैतन्यमित्युक्तंकूटस्थदीपे

पंसिद्धइतिभावः ।साक्षीयथाजीवकोटिर्नभवतिजीवस्यउदासीनताभावात्तथाईश्वरकोटिरपिनभवतिज
गत्सृष्टिनियमनादिव्यापारकर्तृत्वेनस्यउदासीनताभावादीश्वरस्यपरेतत्तयाजीवेश्वरोभयादिसाक्षितयानि रा॰म॰
त्यापरोक्षसाक्षिरूपतासंभवोच्छेत्याशयेनाहएवंजीवादितिब्रह्मपदस्मीश्वरपरेनतत्उदासीनचैतन्यपरं कस्तर्हि
साक्षीतिपृच्छतिकिंविनिउत्तरमस्पष्टितिउक्तं मितिरूपितिशोवपुराणेषुकूटस्थः अविवेचितः जीवेशत्वादिरहि [illegible] ८७
तः केवलस्वप्रभः शिवइतिश्लोकेनतिशेषः जगद्रूपतमादिपदार्थः केवलउदासीनः शिवः शुद्धः परमात्म

87

कूटस्थदीपे निरूपितत्वात्साक्षी अन्यत्रापि दृष्टान्तविशेषपूर्वकं सम्यगभिप्रायाधारत्वेन निरूपितं इत्याह नाटकदीपेपीति दृष्टान्तप्रतिपा
दकं नृत्यशालेत्यादिश्लोकपञ्चकं नृत्यशालास्थितरूपे प्रभुरहंकाराभिमानी तत्सभ्याः तत्परिसरवर्तिनः अविशेषेणेति दीपो हि द्विधा
प्रभुसभ्यप्रकाशयति मध्यमावस्थायां प्राप्यसभ्यान्ततो निःशेषावस्थायां प्राप्यनर्तकीभिर्नप्रकाशनात् तस्मात्तत्सारेण बुद्ध्या
दिविकारं सामान्य दीपयेत् किं तु एकरूपेणैवावस्थितस्सन्प्रकाशयेदित्यर्थः इदं च विशेषणं दार्ष्टान्तिके निर्विकारस्य कू
टस्थस्य साक्षिणस्तत्पनार्थमिति मन्तव्यं तदभावेपीति प्रभुसभ्याद्यभावेपीत्यर्थः अहंकारं प्रभुं सभ्यान्विषयानपि नर्तकीं
मतिं नानाविधामीमांसां तन्नामस्य तदवभासकस्तेन दार्ष्टान्तिकसंयोजकश्लोकसमानविधामाह नटादिवेति जीवस्तं
नाभिमानी प्रभुः तत्समानकल्पोऽनामरूपाः जनन्सास्तमाह विषयेति तत्सामान्यं तत्कल्पं प्रपञ्चं दृष्टान्ते सभ्यप्रभोरभिमान

नाटकदीपेपि नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीम्। दीपयेदविशेषेण तदभावेपि दीप्यते। नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं
सभ्यांश्च नर्तकीं दीपयेदविशेषेण तदभावेपि दीप्यते तथा विधिरामासमविशिष्टे हेका अप्रपञ्चवं विषयभो
गसाकल्यवैकल्याभिमानप्रपञ्चकदृष्टेर्वा यादवतामिमानेप्रभुतत्समा परिसरवर्तितेपितत्साहस्यासा

मदेन सूचितेत्यथा सभ्याः प्रभुपरिसरवर्तिनः तथा रूपादयो विषया जीवपरिसरवर्तिनस्तथा च विषयाणां सभ्यसा
म्यात्सभ्यत्वकल्पनेत्यभिप्रायेणाह तत्परिसरवर्तित्वेपीति तत्पदं जीवपरं तत्तज्जीवपरिसरवर्तिनामपि वि
षयाणां जीववत् प्रभुतुल्यत्वमेव कुतो न कल्प्यत इत्याशंक्य तत्प्रयोजकाभावादित्याशयेनाह तद्धि हेमादिति प्र
भुतुल्यत्वकल्पकहर्षविषादादेरभावादित्यर्थः बुद्धाविषयाणां सभ्यपुरुषसाम्यमाह तद्धि हेमादिति बुद्धेर्नर्तकी
साम्यमाह नानाविधेति यथा नानालादिधा विणः पुरुषा नर्तकीमनुवर्तते एवमिं द्रियाण्यपि धियमनुवर्तन्त इत्यस्य
नेन साम्येन द्रष्टि याणान्नानालादिधा विपुरुषसाम्यं श्लोको यानन्धि यचेत्त्वं च यथाह्यपि जीवादीनामभासकसा

श्वे· टी· ८८ पिनभोक्तृत्वेनाजीवभिन्नत्वं वारयति सर्वभूतान्तरात्मेति सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तसंघातानामन्तरवस्थि-
तश्चात्मा सर्वजीवस्वरूप इति यावत् परमेश्वरस्यैकमेकत्वे जीवाभिन्नत्वे तेन तस्यापि तत्कर्तृत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह कर्मा-
ध्यक्ष इति जीवकर्तृकर्मणां साक्षी न स्वयं तत्कर्तेत्यर्थः जीवपरमात्मनोरौपाधिकभेदेन धर्मव्यवस्था संभव-
तीति भावः सर्वभूतेष्वित्यादिना परमात्मापेक्षया भेदेन भूतानां निर्देशात्तस्य समष्टित्वोपन्यासमाशंक्याह सर्व

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चे-
ता केवलो निर्गुणश्चेति देवतादिश्रुतेः परमेश्वरस्यैव रूपभेदः कश्चिज्जीवभूत इति निर्वर्णितेन
सत्ता स्वयमुदासीनः साक्षी नाम

भूताधिवास इति अधिष्ठ परिवसन्त्यस्मिन् भूतानीत्यधिवासोऽधिष्ठानं सर्वेषां भूतानामधिवासः सर्वभू-
ताधिवासः न चाधिष्ठानातिरेकेणारोपितानां पृथक् सत्त्वमस्तीति नाद्वैतोपन्यासविरोध इति भावः न के-
वलं जीवगतकर्मणामेव साक्षी किं तु जीवानामपीत्याशयेनाह साक्षीति अवशिष्टाश्रुतिः श्राग- ८८
वव्याख्यातानुमतानेन तत्पुण्येवाद्य स्वयमिति जीवे व्यापारस्वत्वापि स्वयं तद्रहितः रूपविशे-
षमाविलक्षणस्तत्त्वा साक्षिपदेन वत्तपरि साक्षीनामेति सामपदे श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिर्द्योतके

ईश्वरत्वादिधर्मरहितस्य शुद्धात्मनो वस्तुतोऽपि साक्षित्वेनोक्त इति संवादार्थमाह तत्त्वप्रदीपिकायामपि सर्वेषां जीवा
नामन्तःकरणगतचित्प्रतिबिम्बात्मकानां प्रत्यक्त्वं भूतसाधिष्ठानतयाप्यन्तरं स्वरूपभूते विशुद्धे जीवत्वेश्वरत्वज
गद्रूपत्वरहिते ब्रह्मजीवाभेदेन तत्तज्जीवाधिष्ठानतादैवतत्तज्जीवकृतादात्म्यापत्त्या प्रतिशरीरं साक्षिभेदसत्त्वात्साक्षी
ति प्रतिपद्यते इति शाङ्करप्रकाशावाचीसम्मतिमाह तथाच साक्षित्वप्रतिपद्यते परमेश्वरस्यैव कश्चिद्रूपभेदः
साक्षी नाम समुदक्रम देवत्वादिधर्मेण तत्तज्जीवाश्रयविलक्षणः साक्षी देवत्वादिधर्मेति विरोधादित्येवकारार्थः । देव
त्वादीनां साक्षिपदेन सर्वभूतान्तरात्मत्वादिधर्मो गृह्यते ऽपेत्तस्य भवति देवत्वादेर्याधर्मोऽस्ति स्यात्साक्षिपरमे
श्वरधर्मत्वेन प्रसिद्धत्वादिति नान्यस्य साक्षित्वे देवत्वादिधर्मविरोधात् यद्यपि देवत्वे हिरण्यगर्भादिजीवस्सा
तत्त्वप्रदीपिकायामपि मायाशबलिते सगुणे परमेश्वरे केवले निर्गुणे इति विशेषणद्वयमुपपन्नं सर्वप्र
त्यग्भूते विशुद्धे ब्रह्मजीवाभेदेन साक्षीति प्रतिपद्यत इति विवेकिनो मन्यन्ते
धारणं तथापीति सर्वधर्मोपेतमीश्वरं साधारणत्वाद्देवत्वमपीश्वरगतमेव ग्राह्यमिति भावः । परमेश्वरस्यापि व
विश्वात्मना प्राणभेदो निरवच्छेद एक इति विवस्वतस्य परमेश्वरस्य स्वाविभेदेनापि विविधसत्त्वानां जीवेश्वरभेदोऽस्ती
त्यर्थः । तथाच श्रुत्यन्तरे नारायणं शिवमच्युतमिति यच्युतपदस्य विरोधाद्धत्वात् यावत्तरं नास्ति शङ्क्रे
स्ति जगत्यत्र तु त्वाद्विस्मृत्यापात्तस्य नतः कृतं सर्वं भूते प्रियत्वेनेत्येवं तेन इति शेषः । तथाच स्मृ
तिः ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति तर्हि किमिति सर्वेषां नोपलभ्यते तत्राह नाहमिति तथाच स्मृ
तिर्नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इति श्लोके संगृहीतार्थः प्रकाशः प्रकाशमान इत्यर्थः तत्र पर
मात्मनो भूतेषु अवस्थानाभ्युपगमेऽधिकरणभेदात्तस्यापि भिन्नत्वशंका स्यात्तां वारयति व्यापीति व्यापित्वे

सि॰ ले॰ नसंपरिष्वक्तः सुषुप्तावुपाधिलयादेकीभावं प्राप्तः बाह्यं जाग्रत्प्रपंचं नान्तरं स्वप्नप्रपंचं किंचन किंचिदपि उत्क्रा
८५ न्तिवाक्यमुदाहरति प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इति अन्वारूढोऽधिष्ठितः उत्सर्जन्नुदेनावगाढकूजं कुर्वन्यातीति श
रीराद्बहिर्निर्गच्छतीत्युत्क्रामतीत्यर्थः एवमनयोरिति सुप्तमृतयोः प्रतिपादित इत्यनेनान्तरे प्राज्ञ इति शेषः तथा च
वाक्याभ्यां जीवभेदेन प्रतिपादितः प्राज्ञः परमेश्वर इति निर्णयोपि स्यादित्यपरे इत्युपवर्णितेनैकान्वयमिति संबंधः
बृहदारण्यके षष्ठाध्यायो जीवानुवादमात्ररूपः न तदुक्तिलिङ्गैरीश्वरपर इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः तद्यथा प्रियये
त्यादिवाक्ययोः सुषुप्त्यवस्थायामुत्क्रान्त्यवस्थायां च यः षष्ठाद्युक्तजीवापेक्षया भेदेन परमेश्वरस्तत्पर्यायः प्राज्ञश न

मेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्स
र्जन्यातीति श्रुतिवाक्याभ्यां सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थयोर्जीवभेदेन प्रतिपादितः परमेश्वर इति सुषुप्त्यु
त्क्रान्त्यधिकरणनिर्णयोपि स्यादित्यपरे इत्युपवर्णिते

83

भेदेन व्यपदेशान्न षष्ठाध्यायो जीवानुवादमात्ररूपः किं तु तद्व्यतिरिक्तेश्वरप्रतिपादनपरः तत्प्रतिपादने च
लोकसिद्धजीवानुवादेन तस्येश्वराभेदप्रतिपादनार्थं तथा च वाक्यशेषो दृश्यते स वा एष महानज आ
त्मा योऽयं विज्ञानमय इति यो विज्ञानमयो जीवः स एष महानात्माहृणः परमात्मेत्यर्थः इति तदधिकर ८५
णनिर्णयः नन्वस्मान्निर्णयस्योदासीनेश्वररूपमादिपरत्वानुपपन्नं स वा एष महानज आत्मेत्येतदनन्तरे
एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरित्यादिना तस्य सर्वेश्वरत्वादिगुणजातप्रतिपादनादिति चेन्न ज्ञेयब्रह्मप्रक
रणगतसर्वेश्वरत्वादिवचनस्य स्तुतिमात्रपरत्वादिति भावः

ननु साक्षी जीवस्यापरोक्षः तस्याज्ञानान्तःकरणगुणभवरूपत्वात् गोकारान्तर्ईश्वरस्तु नित्यपरोक्षः कारणत्वसर्वज्ञ
त्वसर्वनियन्तृत्वादेर्जीवे अन्यथाग्निपतेन नत्तद्विशिष्टविवेचैतन्यरूपेश्वरस्यायोग्यत्वादिति चेन्न तस्य रूपविशेषत्वाभा
कारेणापरोक्षत्वोपपत्तेरित्याशयेनाह सचेति नचेश्वरस्यैतादृशरूपभेदे मानाभावः शंकनीयः एको देवः
ति मन्त्रस्य श्रवणमनन्यागभिजाकशीति मन्त्रभागस्य च उदासीने परमेश्वररूपभेदे माननाकारणत्वादिधर्मास्पदे
वेश्वरे सृष्टिवाक्यानां सर्वेषामेव माननत्वादितिभावः स च जीवस्यापरोक्षो यतोऽन्तरङ्गश्रुतिसंवेद्य उभयत्र हेतुमाह
जीवगतमज्ञानाद्यवभासयन्निति यतः कारणत्वधर्मस्य बहुत्वादिसंग्रहार्थमादिपदं साक्षीति चैतन्यमज्ञानाद्यवभा
सनद्वारा ग्रहमत्र अहं साक्षी दुःखीत्यादिव्यवहारनिर्वाहकं भवति यतः साक्षी जीवस्यान्तरंगः लोके राजादिव्य
सच कारणत्वादिधर्मानास्पदत्वादपरोक्षो जीवगतमज्ञानाद्यवभासयंश्च जीवस्यान्तरंगः सुषुप्त्या ॥६७॥
दौ च कार्यकारणपरम् जीवगताज्ञानमात्रव्यञ्जकः प्राज्ञ इति तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्त इति
व्यवहारनिर्वाहकत्वरूपेणान्तरंगत्वस्य प्रसिद्धत्वादितिभावः नन्वसुषुप्तौ दोसात्साक्षिणः कारणत्वं हृत्यादेः परम
त्वान्न सविचिदात्मनः साक्षित्वं तस्य तथा चेतेभ्यो विलक्षणस्य साक्षित्वे मानाभावः इह स्वप्नादिवत्स्यादित्यासुषुप्तादावपि ते
षां साक्षित्वव्यवहारविरोधः स्यादित्यत आह सुषुप्त्यादावितितेभ्य इति भावः तदापि स्वलाज्ञानस्य सा
क्षत्वस्य सत्वान्न विरोध इति भावः परमेश्वरस्यैवरूपविशेषात्मके साक्षिणि सुषुप्त्यादिकालविषयकवाक्यद्वयमप्युप
मानमित्याशयेनाह प्राज्ञ इतीत्यादिना सुषुप्तिविषयकवाक्यं जाग्रदादिविषयकवाक्यं च प्राज्ञः प्राप्यं साक्षि
ण एव श्रुतिप्रतिपादितत्वादितिभावः ननु सुषुप्त्यन्योर्भेदेनाधिकरणे सुषुप्त्यादिविषयकश्रुतिगतप्राज्ञश
ब्दस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टपरमात्मप्रतिपादकतायाः प्राज्ञशब्दस्य उदासीनेश्वरप

जो तर
यादिवृत्तीनमोऽन्तरंगहेतुः स्वरूपोजीवः
प्राज्ञः परमात्माने

रवमतआह तद्यथेति दृष्टान्तवाक्ये वास्तेर

सि॰ ले॰
टी॰
८० ॥

त्याणकात्तुद्धितादात्म्यप्रयुक्तमेवकर्तृत्वादिकं स्वतस्तूदासीनत्वमित्युपगमात्तस्यसाक्षित्वं संभवतीत्याह जी
वस्यांतःकरणेति नन्वीश्वरस्यसाक्षित्वानुपगमे मंत्रविरोधइत्यतआह एकोदेवइति मंत्रस्त्विति साक्षीत्याव
जीवस्यापरोक्षत्वइत्युक्तं ईश्वरस्यतूदासीनस्यापरोक्षत्वेन संभवति विवरणेत्वीश्वरस्यजीवादौपाधिकभेदसत्वेन
जीवश्रुतिजीवांतरचैतन्यस्येवापरोक्षत्वायोगाद्वस्तोजीवभावापन्नब्रह्माभिप्रायमेवगतसाक्षीश्रुतिपाठकमा
गइतिभावः ईश्वररूपमेदस्यापरोक्षत्वानुपपत्तिरूपहेतमंत्रस्थोनितवगाहेनोक्तं इतिध्येयं नन्वगुहाधिकरणेय

त्वेसाक्षित्वंप्रसिद्धं तत्वासंगोदासीनप्रकाशरूपेजीवएवसाक्षात्संभवति जीवस्यांतःकरणतादा
त्म्यापत्त्याकर्तृत्वाद्यारोपभाक्त्वेपिस्वयमुदासीनत्वात् एकोदेवइतिमंत्रस्तुब्रह्मणोजीवभावा
३० भिप्रायेणसाक्षित्वश्रुतिपाठकः द्वासुपर्णेतिमंत्रोगुहाधिकरणन्यायेनजीवेश्वरोभयपरः

याग्रहांप्रविष्टाइतिमंत्रोजीवेश्वरोभयपरः तथाद्वासुपर्णेतिमंत्रोपिजीवेश्वरोभयपरइत्युक्तं भाष्येतथाच
द्वासुपर्णेतिमंत्रेतयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीतिवाक्यंजीवविषयमनश्नन्नन्योभिचाकशीतीतिवाक्यंपरमेश्व ८०
रविषयमितिपर्यवस्यति ततश्चजीवस्यसाक्षित्वपक्षेईश्वरस्यसाक्षित्वप्रतिपादकेनानश्नन्नन्यइतिमंत्रभागवि
रोधइत्याशंक्याह द्वासुपर्णेति मंत्रइति यदामंत्रः जीवपरोभयपरस्तदापिनविरोधः कश्चित्एकोदेव
इतिमंत्रवत् द्वासुपर्णेतिमंत्रस्यापिजीवभावापन्नपरमात्मपरत्वाभ्युपगमादित्यर्थः

कौमुदीकारमतस्य संवादार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति तत्त्वशुद्धावपीति इदं रजतमिति भ्रमस्थले रजताभेदेन प्रतिभास
मानोपीदमंशः रजतान्तर्भूतो न भवति रजतवत्तस्य बाधाभावात् नापि शुक्तावेवान्तर्भवति तस्य शुक्त्यंशवद्दृष्टा
न्तत्वप्रसंगात् अतो यथा इदमंशस्य वस्तुतः शुक्तिरूपत्वे प्रतिभासतो रजताभिन्नत्वमेवं साक्षिणोपि वस्तुगत्या ईश्व
रत्वरूपाभेदेऽन्तःकल्पिततज्जीवाधिष्ठानरूपस्य साक्षिणः स्वाभाव्यत्वं भवति अहं सुखमनुभवामीत्यादिप्रतिभासने स
तज्जीवाभिन्नत्वेनाजीवस्य सुखादिव्यवहारेण तस्य सुखाद्यनुभवितृः जीवैकत्वमापन्नस्योपयोगरस्यर्थं : अय
मेवांश साक्षिण्येवं वस्तुतोपि जीवान्तर्भावेन तस्य ब्रह्मकोटित्वाक्त विरोधात् तस्य शुद्धरूपभेदां तत्त्वशुद्धिकाराभि

तत्त्वशुद्धावपि यथेदं रजतमिति भ्रमस्थले वस्तुतः शुक्तिकोट्यन्तर्गतोपीदमंशः प्रतिभासतो रजत
कोटिः तथा ब्रह्मकोटिरेव साक्षी प्रतिभासतो जीवकोटिरिति जीवस्य सुखादिव्यवहारे तस्योप
योगस्तत्स्वरूपमेव यतः समर्थितः । केचित्तु अविद्योपाधिको जीव एव साक्षाद्द्रष्टृत्वात्साक्षी लोकेपि
ह्यकर्तृत्वे सतिरूढ ॥

मतमिति निगमयत इति भावः जीवसाक्षिणोर्भेदपक्षानुपन्यस्य तयोरभेदपक्षानुपन्यस्यति केचिदित्यादिना जी
व एव साक्षीति संबन्धः ननु शुद्धस्वरूपभेदस्य साक्षीति प्रमाणाभावादित्येवकाराभिप्रायः जीवस्य साक्षित्वाभ्युपगमे
हेतुमाह साक्षाद्द्रष्टृत्वादिति तमेवोदासीनत्वं रचयति अविद्योपाधिक इति एतदेव प्रपंचयति द्रष्टृत्वमेव साक्षी
लक्षणं नान्यदिति एतदेव स्पष्टयति लोकेपि हीति एतेन संग्रहेण जीवस्यैव साक्षित्वं प्रपंचयति तवेति सा
क्षादिति अविद्याप्रतिबिंबरूपजीवस्य सतः संभवतीत्यर्थः अनेन तस्मात् जीवस्यैव साक्षित्वं संभवेत् इति वि
कः साक्षी न कल्पनीयः गौरवादिति सूचितं न तु लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तृनेयोदासीनस्य मिसह मिश्रकमि

णसाक्षित्वाभावे हेतुमाह पुरुषान्तरेति यज्ञदत्तान्तःकरणतद्वृत्तीनामित्यर्थः पुरुषान्तरप्रतीति देवदत्तप्रतीत्य-
र्थः स्वेति स्वस्य देवदत्तस्यान्तःकरणभासको यः साक्षी तेन साक्षिणः सह देवदत्तान्तःकरणस्येव यज्ञदत्तान्तःकरण-
द्वीनामपि संसर्गविशेषाद्देवदत्तस्य यथा स्वान्तःकरणप्रत्यक्षत्वं तथा यज्ञदत्तान्तःकरणतद्वृत्त्योरपि देवदत्तस्य प्रत्यक्षता-
प्रसक्तिरित्यर्थः अत्र पुरुषान्तरप्रतीति पुरुषान्तरीयान्तःकरणद्वीनामपि प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति संबंधः तत्र हेतुः स्वान्तःकरणस्या-
दिरेति भविभागः सर्वशरीरेषु साक्षिण एकत्वेपि प्रतिशरीरं प्रमातृभेदाज्ज्ञानेच्छादिदोषदृश्यांशकेन न वर्तते देवदत्तेप्रति
नदन्तःकरणादेः प्रत्यक्षत्वे हि देवदत्तसाक्षिसंसर्गः प्रयोजकः तथाच यज्ञदत्तान्तःकरणद्वीनामपि देवदत्तप्रत्यक्षापरो-
तत्प्रयोजकस्य देवदत्तसाक्षिसंसर्गस्याविशेषेण प्रत्यक्षत्वापादनात्मको दोषः प्रत्यक्षप्रयोजकसाक्षिसंस-

ध्। त्प्रमेदात्तत्सूत्रापत्तिः साक्षिभास्येन्तःकरणादौ सर्वत्र साक्षिभेदे सति प्रमातृभेदस्याप्रयोजकत्वात् [illegible]
= स्यादन्तःकरणोपधानेन जीवः साक्षी तथाच प्रतिपुरुषं साक्षिभेदात्पुरुषान्तरान्तःकरणादेः पुरुषान्तर [illegible]
साक्ष्यसंसर्गाद्वान्तद्योग्यताद्वा प्रकाशाद्युपपद्यते सुषुप्तावपिस्वरूपेणान्तःकरणसद्भावात्तदुपहि [illegible]

र्गभेदेनैव परिहर्तव्यो न त्वप्रयोजकप्रमातृभेदेनेति दूषयति साक्षिभास्येति साक्ष्यभेदइति साक्षिण एकत्वे सती-
त्यर्थः अप्रयोजकत्वादिति देवदत्तप्रतिलब्धीयान्तःकरणादिकमेव प्रत्यक्षं नान्यदीयान्तःकरणादिकमिति व्यव-
स्थायामितिशेषः तस्मादिति अविद्योपाधिकजीवस्य साधारणेन रूपेण साक्षित्वासंभवादित्यर्थः तथाचेति सा-
यो॰ क्षिभेदप्रयोजकोपाधिभेदविवक्षायामित्यर्थः तद्योग्यतावेति पुरुषान्तरप्रत्ययोग्यतकल्पनाद्वा प्र- ९१
त्यक्षत्वाभावउपपद्यतइत्यर्थः नन्वविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवस्याविद्योपाधिकत्वेनैवरूपेण साक्षित्वे सति तस्य
सुषुप्तिसाधारण्यं संभवति प्रतिशरीरं साक्षिभेदसिद्ध्यर्थं तस्यान्तःकरणोपहितत्वेन रूपेण साक्षित्वे तु सुषुप्तिसा-
धारण्यं तस्य न संभवति सुषुप्तावन्तःकरणलयश्रवणादित्याशंक्याह सुषुप्तावपीति

ननु गुहाधिकरणभाष्ये पैङ्गिरहस्यब्राह्मणमुदाहृतं तेन चेदं ब्राह्मणेन योऽन्यः : पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वमनश्न
न्नन्योऽभिचाकशीतीति अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति अनेन ब्राह्मणेनाऽन्नवाक्यमेतत्क्षर
णविषयत्वेनान्नवाक्यं क्षेत्रज्ञविषयमिति व्याख्याते न च ब्राह्मणेनैव सत्त्वक्षेत्रज्ञपरत्वेन मन्त्रव्याख्यानमात्
कथं भाष्यकारैरयं मन्त्रो जीवेश्वरपरत्वेन युक्तमिति वाच्यं तदुक्तं :- क्षत्ताचिन्मात्रत्वेन विशेषाभावात् यथा वा
न्तःकरणशक्तिविवर्तरूपो जीवो यदि पैङ्गिब्राह्मणेनाभिमतः क्षेत्रज्ञः स्यात्तदा तस्यैवानश्नन्निति वाक्योक्तं साक्षित्वं स्या
त्राविद्याशक्तिविवर्तस्य तथा चाविद्याशक्तिविवर्तरूपस्य ब्रह्मस्वभावस्य जीवस्य साक्षित्वपक्षः पैङ्गिब्राह्मणेन निर्णीता
र्थकद्वास्यपर्येति मन्त्रभागो विरुद्धः : अत एवैतत्याशङ्क्याह गुहाधिकरणभाष्योदाहृतेति न कश्चिद्विरोध इति

गुहाधिकरणभाष्योदाहृते पैङ्गिरहस्यब्राह्मणव्याख्याने न प्रकारेण जीवो न : कर्तृत्वभयपरो वेति न
कश्चिद्विरोध इत्याह : अत एव तु सत्त्वं जीव एव साक्षी न तु सर्वगतेनाविद्या परिच्छिन्नरूपेण प्रकृतान्तरा
न्तःकरणादीनामपि स्वरूपान्तरं शक्ति स्यात् : करणभासकसाक्षित्वे संसर्गोऽविशेषेण सम्पद्यतां तापन्नेः

न चान्तःकरणभेदेन प्रमा

पैङ्गिब्राह्मणाभिप्रेतः क्षेत्रज्ञो नान्तःकरणगतचैतन्यशक्तिविवर्तरूपो जीवः तस्य कर्तृभोक्तृस्वभावत्वेनानश्न
न्निति वाक्योक्तसाक्षित्वासंभवात् किं तर्हि सर्वगतोऽह्यसीनः प्रकाशरूपाविद्याशक्तिविवर्तरूपजीव एव ब्राह्मणाभि
प्रेतः क्षेत्रज्ञस्तस्यानश्नन्निति वाक्योक्तसाक्षित्वसंभवस्योपपादितत्वात् अविद्याशक्तिविवर्तरूपजीवस्य साक्षित्व
पक्षे न पैङ्गिरहस्यब्राह्मणविरोधो मन्त्रविरोधः स्यात्तथा : अविद्यायाश्चैतन्यशक्तिविवर्तरूपजीवस्यैव साक्षित्वमप्यन्य
त्र किंचिद्विशेषवक्तव्यमन्तान्तरमवतारयति अन्ये त्विति न त्वविद्यायां चिद्बिम्बस्तेश्वरः : साक्षी तस्यापरोक्षता
नुपपत्तेरित्येवकाराभिप्रायः : रूपेणेति साक्षीत्यनुषङ्गः : सर्वशरीरसाधारणाविद्योपाधिकस्य साधारणरूपे

सि. ले. टी. ५२

शेषणत्वं यथा नीलोत्पलमानयेत्यादौ नैल्यस्य तस्य रक्तोत्पलादिव्यावर्तकत्वादुत्पलस्यानयनरूपकार्यान्वयित्वा
च्चेल्लक्षणे कार्यपदं विधेयपरं तथा च यत्र काकवत्तद्देवदत्तगृहमित्यादौ विधेयस्य देवदत्तगृहत्वस्य कार्यस्योपलक्षणे का
केनान्वयः गृहान्तरव्यावर्तकत्वेनास्तीति न तत्रातिव्याप्तिवारणाय समत्वेन कार्यान्वयिनि विशेषणमुत्पलादावतिव्याप्ति
वारणाय विशेष्यदले कार्यान्वयित्वे सति व्यावर्तकत्वे सति कार्यान्वयकाले विद्यमानत्वमुपाधित्वं यथा लोहितस्फ
टिकमानयेत्यादौ स्फटिकसन्निहितस्य जपाकुसुमस्योपाधित्वं तस्यानयनलक्षणकार्यान्वयाभावात् स्फटिकान्तर
व्यावर्तकत्वादानयनान्वयकाले विद्यमानत्वाच्च तत्र प्रथमसत्यन्तविशेषणेनेत्यादावतिव्याप्तिवारणाय नच
विशेषणत्वेनाभिमतनैल्यादिकमप्युपलक्षणमेवेति वाच्यं जपाकुसुमादावुपाधित्वव्यवहारवन्नैल्यादौ तथा व्यव

विशेषणोपाध्योर्भेदस्य सिद्धान्ते संमतत्वेनान्तःकरणविशिष्टः प्रमाता तदुपहितः साक्षीति भेदोपप
त्तेरित्याहुः

92

हाराभावात् जपाकुसुमादौ स्फटिकादौ विशेषणत्वस्य व्यवहाराभावाच्च तथा च विशेषणोपाध्योर्भेदावश्यंभा
वे सति विशेषणत्वाभिमतनैल्यादेरलक्षणत्वान्नात्रातिव्याप्तिवारणं युक्तमेव काकवद्गृहे प्रविशेत्यत्र प्रवेशरूपका
र्यान्वयकाले पदिदेवयोगादुपलक्षणभूतकाकस्यान्यत्र गमने काकान्तरस्य तद्गृहे आगमने तदा तत्रागतका ५२
कस्य पूर्वस्थितकाकवद्व्यावर्तकत्वेनास्ति तथा च तत्रागतकाके प्रवेशान्वयिनि विद्यमाने उपाधित्वं रहि
ते अतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तं उक्तं स्थलपद उपलक्षणीभूतकाके अतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदले

शंकते नचांतःकरणोपहितस्येति अविद्यावृत्तिविंबस्य जीवस्येतिशेषः नतस्यांतःकरणोपहितजीवस्यसाक्षित्वं
नसंभवतितस्यप्रमातृत्वादन्यथाप्रमातुरेवसाक्षितापत्त्याःसाक्षिप्रमात्रोर्भेदोनस्यादितिभावः इष्टापत्तिमाशंक्या
ह सुषुप्त्यादाविति अभावेपीतिअथास्मिन्प्राणएकधाभवतीतिश्रुतेःसुषुप्तिकालेप्राणशब्दितेपरमात्मनिएकी।
भावलक्षणस्यप्रमातृत्वस्यापगमादितिभावः साक्षित्वेनेतिसुषुप्तिकालेसाक्षिणस्तमेवरूपवाच्यंतत्काले
तस्यत्रिषुधामस्वित्यादिवक्ष्यमाणतिसिद्धत्वात् धामस्वस्थावस्थास्वित्यर्थः तत्कालेसाक्षिणानुभूतानामज्ञानसु
खसुषुप्तीनामप्युत्थानस्यानंतरंकिंचिदवेदिषंसुखमस्वाप्समितिस्मरणदर्शनाच्च नचाहमस्वाप्समितिस्वापादिवदहम
र्थस्यप्रमातुरपिसुषुप्तिकालेनतेनस्मरणदर्शनात्तस्यापितदासत्ववाच्यमेवेतिवाच्यं सुषुप्तौप्रमातृत्वप्रति
पादकवक्ष्यमाणतिविरोधेनअहमस्वाप्समित्यादिस्मरणस्याहमर्थांशेभ्रमरूपत्वकल्पनात्प्रमातृस्तदासत्व
नचांतःकरणोपहितस्यप्रमातृत्वेननतस्यसाक्षित्वंसुषुप्तौप्रमातुरभावेपिसाक्षित्वेननतयोर्भेदस्यावश्य
वक्तव्यत्वमितिवाच्यं
मावश्यकेतथाचसुषुप्तिकालेस्वप्नेस्यासाक्षिप्रमात्रोरभेदापगमात्प्रमातुस्तत्कालीनसाक्षिणोभिन्नएववाच्यमि
त्यर्थः प्रमातृसाक्षिणोरभेदपक्षेप्रमातृदशायांतत्ताभावेनसाक्षितासंभवरूपदोषंसमाहर्तुंप्रकारान्तरेणेतिबोधनचवा
च्यमित्यत्रहेतुमाह अंतःकरणविशिष्टइति अंतःकरणस्याविशिष्टोपाधिकेजीवेविशेषणत्वेनप्रमातृत्वंसमुपाधिःप्र
योजकत्वमुपाधित्वेनसाक्षित्वप्रयोजकत्वेनतथाचविशिष्टोपहितयोःप्रमातृसाक्षिणोर्भेदःविशिष्टस्यप्रमातृः
कर्तृभोक्तृत्वभावतोपिउपहितस्योदासीनतासाक्षित्वंचसंभवतीत्यर्थः ननुविशेषणत्वस्यउपाधित्वस्यचभेदे
सतिएकस्याप्यंतःकरणस्यविशेषणतादिरूपेणभेदेकल्प्यपितावताविशिष्टस्यप्रमातृत्वेनतदुपहितस्यसाक्षित्व
मितिव्यवस्थासिद्धावपितयोर्भेदएवकथमित्यतआह विशेषणेत्यादिनाकार्यान्वयित्वेसतिव्यावर्तकत्वं वि

त्ति मात्रभासकत्वमविद्याहंकारादीनां वक्तव्यं तच्च न संभवति तस्यावृतत्वात्तन्न च साक्षिचैतन्यं विहायान्यदेव चैतन्यमा
वृतमिति वाच्यं अज्ञानस्य चैतन्यमात्रावारकत्वादन्यथा साक्षिचैतन्यादन्यचैतन्येप्यावरणाभावप्रसंगादित्याक्षे
पाभिप्रायः आवृतस्यापि साक्षिणो विद्याप्रकाशकत्वे दृष्टांतेन दर्शयन् परिहरति राहुवदिति राहुणा स्वावृत
नावृतस्य चंद्रमंडलादेः स्वावारकराहुमात्रप्रकाशकत्वेपि तदतिरिक्तप्रकाशकत्वादर्शनादत्राप्यावृतस्य
साक्षिणः कथंचिदविद्यामात्रावभासकत्वेस्यान्नाहंकारादिभासकत्वमित्यरुचेराह वस्तुतस्त्विति अनुभवा
नुसारेणेति अहंकारादिषूक्तरीत्या कादाचित्कज्ञानासंभवेपि सदाप्रकाशसंसर्गफलस्य संशयानिवृत्त्यादेस्स

वस्तुतोऽविद्यान्तःकरणतद्धर्मावभासकं साक्षिचैतन्यं विहायैवाज्ञानं चैतन्यमावृणोतीत्यनुभवानुसारेण
कल्पनान्न कश्चिद्दोषः अत एव सर्वदा तेषामनावृतप्रकाशसंसर्गादज्ञानविपरीतज्ञानसंशयागो
चरते

ति

त्वानुसारेणेत्यर्थः अनुभवफलमेवोपदर्शयति अत एवेति अज्ञानस्य साक्षिचैतन्यं विहायैवावारकत्वस्वभा
वकल्पनादेवेत्यर्थः अगोचरत्वमिति नन्वविद्यायाः भावरूपत्वादावहंकारस्यानात्मत्वादौ सविवादः स्वरूपे ५३
नात्मानात्मधर्मत्वादावज्ञानविपरीतज्ञानसंशयानां सत्वेनैतेषां सदासंशयाद्यगोचरत्वमसिद्धमिति चेन्न
अविद्यादिसत्वकाले कदाचिदप्यविद्यादिसत्वप्रकारकाज्ञानाद्यभावस्याविवादितत्वेन तथा च तदुक्तविशेषणगो
चराज्ञानविपरीतज्ञानादेरभ्युपगमेपि न दोष इति भावः

S3

नच प्रत्युपलक्षणीभूतकाकस्यैव कार्यकालेपि दृश्यमानत्वं तत्रोपलक्षणकाके कृत्स्नं लक्षणमस्तीत्यतिव्याप्तिरि
ति वाच्यं कार्यकाले नियमेन विद्यमानत्वस्य विवक्षितत्वात् ननु अयमपि लोहितस्फटिकमानयेत्यत्र क्वचिच्छिद्राकाशश्रवण
कालेसत्त्वमेव जपाकुसुमस्य स्फटिकानयनकाले दृश्यमानत्वसंभवात् जपाकुसुमस्यापि कार्यकाले विद्य
मानत्वनियमो नास्तीति चेन्न हि दिलक्षणे प्रोक्तोपाधिकरणाकुल्यामतलक्षणदोषं च विवक्षितमस्तु जपाकुसुमस्या
न्यस्यवान्तत्वस्य सन्निकृष्टधर्मासंजनकत्वं रूपं प्रसिद्धमेवोपाधित्वमस्तु न चानुगमाः स्वनिष्ठेत्यादिलक्षणेनोपाधित्वस्य
प्रसिद्धोपाधौ केवलपर्यवसितत्वविवपदोद्रूपणदोषोपहितविवक्षितस्वधर्मानासंजकेचवाधितत्वेन तत्स्या ग्राहक
लक्षणान्तरकरणस्यावश्यकत्वान्नयनस्य प्रयोजनादृष्टगतलक्षणसंभवे हितस्य दोषत्वप्रसिद्धेस्तथा च प्रकृते तल्लक्षण
स्य उभयविधोपाधित्वसंभवात् कार्यान्वयित्वे सतीत्यादिलक्षणेनोपाधेर्नात्लक्षणेपहितो जीवसाक्षीत्युपगमे सा

नन्वन्तःकरणस्य साक्षित्वेन चैतन्यमात्रावरकेणाज्ञानेनावरणमवश्यं नीयमिति कथमात्मनोऽविद्याहंकारा
दिभानमिति चेत् राहुवदविद्यास्वावृततत्प्रकाशप्रकाश्यैतिकेचित्

दितेजीवचैतन्यमात्रनिष्ठपर्यवसायितजीवचैतन्यमात्रनुदासीनमेवेति नोपहितस्य साक्षित्वानुपपत्तिरेवं वा प्रमात
साक्षिणो साक्षिणमिति सिद्धेः अविद्याहंकारादीनां पूर्वोक्तसाक्षिभास्यत्वमात्मत्विगिति नोक्त्वति चैतन्यमात्रे निष्कृत्स्न
चैतन्यावारकेणान्यथः कथमिति नचसाक्षिगोचरापरोक्षत्वात्तदावरणनिष्ठतो निष्ठन्नावरणेन साक्षिणाप्रवि
द्यादिभानं संभवतीति वाच्यं तेषां केवलसाक्षिभास्यत्वसिद्धान्तविरोधप्रसंगान्मनसः करणत्वस्यानियेषाधुमा
णत्वया साक्षिचैतन्यगोचरापरोक्षत्वसंभवाच्चाहंकारादीनां स्वसत्ताकाले ज्ञानाप्रकारकसंशयाद्यभावेन
सदा तेषां संशयादिनिवृत्तिप्रयोजकत्वया सदाप्रकाशसंसर्गे वक्तव्ये सति कादाचित्कवृत्त्या तेषां सदाभानासंभवा
च्च सदा साक्षिगोचरत्वे निसंतत्युपगमे युगपद्भाविनिष्ठयानभ्युपगमेन वाक्षरत्वादिप्रतीत्युच्छेदप्रसंगाच्च तस्मात्सा

सि·ले·
टी·
९६

नंदांशे दुःकल्पितस्तथा च संसारदशायामनावृतस्याप्यभिव्यक्तिर्विशिष्टानंदप्रकाशोऽपि विवक्षितब्रह्मानंदोऽनप्र
काशते न तथा प्रकाशमानोऽपि स्वात्मानंदः प्रतीयमानो ऽभिव्यक्त एव प्रकाशते न तु न वच्छिन्न इति विशेषोऽस्तीत्यर्थः
विवक्षितब्रह्मानंदाप्रकाशे हेतुः आवृतत्वादिति प्रत्यग्योपि मूलाज्ञाने शुद्धचिन्मात्राश्रयविषयके च न तद्वि
वक्षितेऽशुरविषयके तस्यानावृतत्वेऽपि जीवापेक्षया कल्पितभेदवृत्तावस्य जीवे शुद्धस्य प्रकाशमानत्वे संभवति
तथा मुक्तौ विवक्षितब्रह्मानंदस्फुरणमप्यसिद्धं मूलाज्ञाननिवृत्तौ तस्य मुक्तः इति विवभावस्यैवाविवभावस्या
पि निवृत्तत्वस्वरूपभावात्तथापि पूर्वपक्षे मुख्यविधानमात्रे सिद्धो इति नस्तात्पर्यमिति वाच्यं किमनावच्छिन्नानंद

ननु कल्पितभेदस्यासत्त्वात्तानंदस्य प्रकाशोप्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मानंदस्यावृतस्य संसारदशायामप्रका
शनविशेषोऽस्तीति चेन्न स्वानंदानवच्छेदांशस्यांशे पुरुषार्थत्वात् स्वानंदापरोक्षत्वमात्रस्य चेदानी
मपि सत्त्वात्

94

स्फुरणे मोक्षे विशेषः स्वानंदस्फुरणमात्रे वा तत्रोभयथापि विशेषो वक्तुं न शक्यत इत्याह पूर्ववादीनेति अवच्छे
दो हि भेदस्य च स्वात्मनि कल्पितस्तथा चावच्छेदाभावो यथानंदादतिरिक्तस्तदा दोषमाह अनवच्छेदांशस्ये
ति यथानंद एव कल्पिताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वात्तदानंदस्य हितत्वाय प्रकारएवांतर्भाव इति मतांतप्रकार ९६
हृष्यति स्वानंदापरोक्षत्वमात्रस्य चेति तथा च न मुक्तिसंसारयोर्विशेष इति भावः

शंकते साक्षिचैतन्यस्येति नन्विष्टापत्तेरिति निवर्तकं न शक्यते संसारदशायां स्वरूपानंदप्रकाशप्रफलं कार्यादर्शि
नादित्यत आह आनंदरूपेति लोके हि तस्य तस्यानुभूयमाने आनंदे प्रीतिरनुभवसिद्धा तथा च प्रीतेः प्रकाश
मानानंदविषयकत्वेपि दुःखाणिमात्रस्य स्वस्वात्मनि दुःखदशायामपि प्रीतिदर्शनादात्मगोचरप्रीतेरपि प्रका
शमानात्मानंदविषयकत्वं सिध्यतीति पुत्रादिगोचरप्रीतेः तावदौपाधिकी उपाधिश्चात्मसंबंधोभिव्यक्तिसा
धनत्वमुपाधित्वव्यतिरेकदशायां तेषु प्रीतेरदर्शनात् आत्मनि तु प्रीतिर्निरुपाधिकी पुत्रादिष्विवात्मनि प्रीतेरन्या
र्थत्वाभावात् तथा च श्रुतिः आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति [illegible] तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्मा
त्सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मेति अंतरतरमित्यनेन सर्वांतरत्वाभिधानात् तथा च [illegible] आत्मचैतन्यं तत एतत्प्रेयो निरतिशयप्री
तिविषयत्वेन संभावितानां पुत्रादेः सर्वस्मादंतरत्वे [illegible] तथा चात्मानंदो यदि न प्रका

साक्षिचैतन्यस्यानावृतत्वेन तत्स्वरूपभूतस्यानंदस्यापि प्रकाशो यदि निरतिशयप्रेमास्पदत्वे : आनंदरूप
प्रकाशप्रयुक्तस्यात्मनि निरुपाधिकप्रेम्णो दर्शनात् भासत एव परमप्रेमास्पदत्वलक्षणं स्वरूप
मिति विवरणोक्तं स्यादेतत् इदानीमप्यानंदप्रकाशे मुक्तिसंसारयोर्विशेषप्रसंगः

शेत तदाप्यात्मनिष्ठत्वमनुभवसिद्धं निरुपाधिकप्रीतिर्न स्यात् प्रीतेः प्रकाशमानानंदविषयकत्वनियमात्
तः साक्षात्स्वरूपानंदप्रकाशस्य [illegible] मेव उक्तार्थे हेतुसंमतिमप्याह भासत एवेति परमप्रेम
विषयत्वं परमप्रेमास्पदत्वं तल्लक्षणं यस्य [illegible] तथा स्वरूपं भासत एव परमप्रेमास्पदत्वादन्यथा तन्न स्या
दित्येवकाराभिप्रायः तच्च स्वरूपं साक्षिचैतन्याभिन्नमिति स्वरूपानंदप्रकाशे संमतिर्भवत्येव संसारदशाया
स्वरूपानंदस्य [illegible] प्रतिबंधकमाशंकते स्यादेतदित्यादिना तस्मात्स्वात्मानंदस्य [illegible] कल्पन
मयुक्तमित्यनेन सिद्धांती विशेषं शंकते नन्विति अविद्यायामानंदप्रतिबिंबस्य [illegible] आनंदः तस्य बिंबभूतता

र्थः तथा च देवमनुष्यतिर्यक्षु सर्वत्र विद्यमानो ब्रह्मानन्द एकः एकरूप एव न तु सात्म्यानन्दवत् सातिशय इति फ
त्यर्थः सात्म्यानन्दविषयानन्दब्रह्मानन्दानां सातिभेदे [stain] उत्कर्षोऽन्यामुक्तिसंसारयोर्विशेषो वक्तुं शक्यते स एव तवा
सिद्ध इति पूर्ववादी दूषयति नेति असंभवादिति उत्कर्षापकर्षयोर्जातिविशेषरूपयोरेकस्यां व्यक्तावसंभवाद्
इत्यर्थः ननु आनन्दव्यक्तेर्वस्तुगत्या एकत्वेऽपि कल्पितभेदवशात्तस्या उत्कर्षादिसंभवतोऽभिसंधिमान् सिद्धा
न्ती शंकते मानुषानन्दादीनामिति अनुभवानुसारिश्रुतिसिद्धानन्दोत्कर्षादेरपलापकरणमयुक्तं पूर्ववा
दिन इत्यर्थः अभिसंधिमविद्वानिव पूर्ववादी [stain] दूषयति कोवेति का तर्ह्यनुपपत्तिरिति सिद्धान्ती शंकते किं

त्कर्षापकर्षासंभवात् मानुषानन्दादीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षश्रुतिर्वदतीति चेत् को वा ब्रूते श्रुतिर्न व
दतीति किं त्वद्वैतवादे तदुपपादनमशक्यमित्युच्यते ननु एकस्यैव सौरालोकस्य करतलस्फटिक
दर्पणाद्यभिव्यञ्जकविशेषोपधानेनाभिव्यक्तितारतम्यदर्शनादेकत्वेऽप्यानन्दस्याभिव्यञ्जकवृ
त्तिभेदोपधानेनाभिव्यक्तितारतम्यरूपमुत्कर्षापकर्षवत्त्वं युक्तमिति चेत्

95 त्विति तामाह अद्वैतवाद इति आनन्दैकत्वे मत इत्यर्थः अशक्यमिति [stain] औपाधिकभेदेनापि तदुपपादनमश
क्यमतद्रूपदृष्टान्ताभावादिति पूर्ववादिनोऽप्यभिसंधिः एकस्यामप्यानन्दव्यक्तौ औपाधिकभेदेन श्रुत्यनुभवसि
द्धानन्दोत्कर्षादेरुपपादनं कर्तुमशक्यमिति स्वाभिसंधिमुद्घाटयन् सिद्धान्ती शंकते ननु एकस्यैवेति आलो
कस्य करतलादिसंबंधरहितस्य याभिव्यक्तिस्तदपेक्षया करतले ईषदधिकाभिव्यक्तिस्तदपेक्षया स्फटि
केऽधिकाभिव्यक्तिस्तदपेक्षयाप्यधिका दर्पणादावभिव्यक्तिरनुभवसिद्धा तद्वदत्रापि स्वरूपानन्द
व्यञ्जकवृत्तितारतम्येन तत्तदुपहितसात्म्यानन्दोत्कर्षादिकमुपपद्यत इत्यर्थः ८५

सिद्धान्ती प्रकारान्तरेण विशेषमाशङ्कते नन्ववच्छिन्न इति प्रतिशरीरमवच्छिन्नत्वेन प्रकाशमानस्सात्मानन्दस्सातिशयः उत्कर्षापकर्षरूपातिशयवानित्यर्थः । सात्मानन्दस्य सातिशयत्वे हेतुमाह सुषुप्तिसाधारण्यादिति स्पष्टतोत्कर्षः अतिस्पष्टताप्यनुत्कर्षः सुषुप्तिकाले प्रकाशमानोऽपि सात्मानन्दः स्पष्ट एव इतरथा तस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शनीयताभावप्रसङ्गात् लोके हि यः आनन्दः स्पष्टमनुभूतस्स एव पुनः परामर्शयोग्यो नानुभूतमात्रमिति प्रसिद्धं तथा च तत्र सात्मानन्दात् सुषुप्तावतिस्पष्टतारहितात् स्रक्चन्दनादिविषयप्रयुक्तानन्देषूत्कर्षविशेषानुभवादित्यर्थः । अनवच्छिन्न इति कल्पितावच्छेदाभावात्मात्रब्रह्मानन्दो मुक्तिकाले प्रकाशमानो नातिशयसामान्यरहित एवेत्यर्थः मुक्तौ ब्रह्मानन्द एकरूपेण स्पष्टतयापि च प्रकाशते इदानीं तादृशब्रह्मानन्दप्रकाशो नास्ति किंतूत्कर्षापकर्षापेतानन्दप्रकाश एवास्ति अतः स्व

अनवच्छिन्नसात्मानन्दः सातिशयः सुषुप्तिसाधारण्यादन्वतिस्पष्टानन्दो वैषयिकानन्देषु मिश्रया तु भवान् अनवच्छिन्नो ब्रह्मानन्दस्तु निरतिशयः आनन्दवल्ल्यां मानुषानन्दादुत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षोपवर्णनस्य ब्रह्मानन्दे समापनादिति चेत् न सिद्धान्ते सात्मानन्दस्य विषयानन्दब्रह्मानन्दतावस्तुत एकत्वेना

रूपानन्दस्फुरणेऽपि तत्तदुत्कृष्टानन्दाभिलाषारूपपिपासाचीअस्तनया कस्यापि नास्तीति संसारमोक्षयोर्विशेष इति भावः । अविद्याप्रतिबिम्बरूपसात्मानन्दस्य लोके विषयानन्दत्वेन स्फुटीभूतस्य सातिशयत्वे ब्रह्मानन्दस्यैकरूपत्वे च श्रुतिं प्रमाणयति आनन्दवल्ल्यामिति मानुषानन्दस्सार्वभौमानन्दस्स च शतगुणितस्सन् मनुष्यगन्धर्वानन्दो भवति सोऽपि शतगुणितस्सन् देवगन्धर्वानन्दो भवति एवमेव पित्रानन्दादिषु स एको ब्रह्मण आनन्द इत्यन्तेन हिरण्यगर्भानन्दान्तेषूत्कर्षापकर्षयोरूपवर्णने योजनीयं समापनादिति स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति वाक्येनेति शेषः उत्कर्षो मनुष्यः आद्यचकारस्तिर्यगादिसंग्रहार्थः आदित्यपदं मण्डलाभिमानिदेवतापरं द्वितीयचकारस्तदितरसकलदेवतासंग्रहा

सि॰ ले॰ टी॰ ६६

नेदस्य प्रकाशमानस्यापि विक्षेपकमस्पष्टतापादकं मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारस्य सत्त्वेऽपि प्रकाशमानस्याप्या
नंदस्य विक्षेपकः पुरुषार्थं नोपघातकः पुनर्भोगप्रदकर्मविशेषोद्बोधितमिथ्याज्ञानसंस्कारवशादेव हि
सर्वो जन्तुः स्वेषुन्नमानेदानुभवे परित्यजति तत्तस्मैषुन्नानंदप्रकाशस्याध्रुवस्य सत्त्वमभिलषितं न तावता
वात्पुरुषार्थ इति भावः दृष्टान्ते प्रभायाः स्यापयवत्ता तीव्रवायुना केषांचिदवयवानां नाशे रूपनाश

नेदस्यास्पष्टताकरत्वलाघवच्छिन्नस्यैरालोकवत्स्यैवेद्युत्यवच्छिन्नानंदस्याधिका मिथ्याक्लिरि
तिमुक्तिनः संसारस्यैवाभ्युपर्हिततापन्नेस्य एतेन संसारदशायां प्रकाशमानोऽप्यानंदो मि
थ्याज्ञानतत्संस्कारविक्षिप्तत्वात् तीव्रवायुविक्षिप्तदीपप्रभावन्नस्पष्टं प्रकाशत इत्युक्तौ तदभा
वात् यथावदवभासत इत्यपि निरस्तं निर्विशेषस्वरूपानंदे प्रकाशमानेऽत्र विक्षेपदो
षात् प्रकाशमानस्यस्फुटत्वापि नोतिशयस्यासंभवात् तस्मात्सात्यानंदस्यानावृत्तत्वकल्प

मानुपगतमास्वरतस्येतेन प्रतिबंधरूपाद्धा विक्षेपात्प्रकाशमानानामपि दीपप्रभाणामस्पष्टप्रकाशत्वाद
पपद्यते अवयवगुणादिविशेषरहितस्य ब्रह्मानंदस्य तु न तथा विशेष उपपद्यत इत्याह निर्विशेषेति प्र ६६
काशमान इति सतिसप्तमी तत्रेत्यधिकरणसप्तमी मुक्तावपि न इति मुक्तिदशायां प्रकाशमानेऽस्य
र्थः अतिशयस्येति दृष्टान्तइवावयवरूपस्य जातिविशेषरूपस्य वेत्यर्थः तस्मादिति मुक्तिसंसारयोरि
विशेषप्रसंगादित्यर्थः

यद्यलोक एक एव स्वरूपस्तदा भवेत्तदा तथाविधस्वरूपानेकदृष्टान्तो भवेन्न चालोकस्यैक्ये व्यक्तित्वमस्तित्वमना-
नाकिरणस्य दृष्टान्तत्वात्तत्राप्येकस्वरूपत्वे तस्यास्तित्वं तत्तत्सौरकिरणानामल्पत्वबाहुल्यरूपनानास्वरूपतावगमा-
दिति सर्ववादिसाभिसंधिमुक्त्वा स्वपक्षस्थापनं नेति यः सिद्धान्तिपक्षे रिति मामसम्मतत्वादित्यर्थः ॥ प्रस्तरस्येति
गमनशीलस्येत्यर्थः ॥ गतिप्रतिहतत्वादिति स एव किरणानां गतिप्रतिबंधे सतीत्यर्थः ॥ अत एव पत्रस्य भागे करत-
लादिकृतप्रतिबंधवशात् स एव किरणानस्य सरन्ति तत्र तमो रूपाच्छायापादृश्यते आलोकस्य गतिप्रतिहत्या ब-
हलीभावे दृष्टान्तमाह निम्नतलइति यथा निम्नतले प्रस्तरस्य जलस्याकरतलसंबंधेन गते प्रतिहतौ जल-
स्य बहलीभावस्तथेत्यर्थः ॥ अधिकेति करतलादिसंबंधरहितगगने यथालोकस्य सूक्ष्मप्रकाशस्तदपेक्षया

न दृष्टान्तासंप्रतिपन्ने ॥ सर्वत ॥ प्रस्तरस्य सौरालोकस्य गगने विना करतलादिसंबंधमस्पष्टप्रका-
शमानस्य निम्नतले प्रस्तरस्य जलस्येव करतलसंबंधेन गतप्रतिहतौ बहलीभावादधिकप्र-
काश ॥ भास्वरदर्पणादिसंबंधेन गतिप्रतिहतौ बहलीभावान्न दोषदीप्तिसंवलनाच्च ततोप्यधिक-
प्रकाश इति तत्राभिव्यंजकोपाधिभिर्व्यक्तितारतम्यानभ्युपगमात् दृष्टान्तसंप्रतिपन्नो च गगनस्थप्र-
सृतसौरालोकवदनवच्छिन्ना

अधिकेत्यर्थः ॥ तद्दीपदीप्तिसंवलनादिति दर्पणादेर्यादीप्ति ॥ प्रभा तया मिश्रणादित्यर्थः ॥ ततोपीति करतल-
गतप्रकाशादपीत्यर्थः ॥ तत्रैवमेकस्वरूपस्यालोकस्योपाधिगततारतम्यकृतामभिव्यक्तितारतम्यासंप्रति-
पन्नेन तस्य दृष्टान्तत्वं संभवतीत्यर्थः ॥ उक्तदृष्टान्तांगीकारे सिद्धान्तिना बाधकमप्याह दृष्टान्तसंप्रतिपत्तौ चोत-
मुक्तिरित्यत्र तथा च सिद्धान्तमुक्तिं मुक्तिरूपस्य तत्साधनेषु कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ मुक्तिः संसारपारवशप्र-
संगचोदितसमाधानप्रकारविशेषापि वर्त्यमाणहेतनानि रस्तसत्यात्मह पूर्ववादी ॥ एतेनेति अनात्मनि देहादा-
वात्मत्वज्ञानं वस्तुतस्त्वात्मत्वं [illegible] ने तत्र ज्ञायदादिकाले स्वरूपा

सि॰ ले॰ टी॰ ५७

प्रतिबिंबरूपे विषयानंदे ऽपकर्षाधारो वक्तव्यः मालिन्यरूपश्च तद्रूपोपाधिनिष्ठापकर्षवशात्तत्प्रतिबिंबस्य
पकर्षाधारसदृशत्वात् तथा च स्वरूपानंदे ऽयोगाच्च तामस्पृष्टत्वेऽपि सत्वगुणपरिणामस्यान्तःकरणस्यापकर्षप्रयोजकं मालि
न्यं किं विवक्षितं वक्तव्यमात्मानात्मरूपप्रयुक्तस्यैव मालिन्यस्यापकर्षाधायकत्वे नादित्वमत आह
तमोगुणरूपेति अन्तःकरणस्य सत्वरजस्तमोगुणात्मकत्वात् तद्धीनांशो यस्तमोगुणरूपोपाधिस्तेनैव तत्कृतो
यो मालिन्यतारतम्यदोषः अपकर्षतारतम्यात्मको हानिगतदोष इति यावत् तस्माद्दोषादपकर्षस्तत्र हीने
प्रतिबिंबविषयानंदेऽधस्तनस्यार्थः सर्वविषयसंपर्कः स्वाविर्भूयप्राप्तिकारणत्वेन निर्दिष्टः तत्र विषयविशे

भावे च तमोगुणरूपोपाधिमालिन्यतारतम्यदोषादपकर्षस्तारतम्येनाधस्तन इति सत्स्वादस्या
यां प्रकाशमानेष्वानंदेऽधस्तनापकर्षतारतम्येन सातिशयत्वादस्यां विषयोदयेनाविलाप
कर्षाधारानंदरूपे सारोपितसातिशयत्वापायात् तत्कृत्यतेति विशेषणोपपत्तेः निरुपाधिकप्रेम
गोचरतया प्रकाशमानः स्वात्मानंदो नाधस्तन एवेति

96

षेति विशेषणपदविषयगतोत्कर्षतारतम्यपरं तत्तारतम्यं च स्वाविर्भूयप्राप्तिगतोत्कर्षतारतम्यप्रयोजकत्वेनानि
र्दिष्टं इह तु स्वाविर्भूयप्राप्तिश्चेवापकर्षप्रयोजकतया अपकर्षतारतम्यप्रयोजकतया च तारतम्यापेतं तमोगुणा
त्मकमालिन्यं निर्दिष्टमिति विभागो बोध्यः ननु किं तत्राह इति समाचष्टणायामिति प्रकाशमानेष्वानं
देष्वधस्तनमपकर्षतारतम्येन सातिशयत्वात् विषयानंदेष्वित्यर्थः तथा च निकृष्टमानंदमनुभवतः इह
ष्टानंदस्याभिमतस्य तत्संपादनाय प्रयतमानस्य तत्साधनत्वभ्रान्त्या कदाचित् दुःखसाधनेष्वपि प्रवर्तमा
नस्य देवमनुष्यतिर्यगादियोन्यापत्तिलक्षणः संसार एव नियमेन निरित्यर्थः त्रिविधेतिरिति स्वलाश्या

सिद्धान्तलेशटीका

राम॰ ५७

स्यादेतदित्यादिना शङ्कते एवं प्रत्ये निराकरोति अत्राहेत्यादिना प्रकर्षापकर्षरूपस्य स्वरूपानंदस्याभिव्यक्तितारतम्या
नुरूपे दृष्टान्ते वदन स्वरूपानंदेप्यभ्युदयभवसिद्धं तारतम्यं शङ्कोनम्तकर्षापकर्षवत्त्वमुपपादयति यथेति अत्राह
दृष्टान्ते धवलरूपाणां मध्ये सर्वेषां समत्वात्पर्थः प्रकर्षेति अनेन तद्धर्माणां उत्कर्षापकर्षौ तत्स्वेनानुस्त्रदति
सूचितं तत्र तत्र इति विवरणेनानेन तत्राणि सामानाधिकरण्यानि धावल्यापकर्षहेतिहेषन्मलिनदर्पणइति
विवेचनपकर्षाध्यासेते मध्यमाविधमलिनदर्पणइति विवेचनदर्पणपार्थिकोपकर्षाध्यासेते अत्यंतमलिन
दर्पणइति विवेचात्यंतापकर्षाध्यासेते तत्रमुता दृष्टान्ते पारोपइति विविततधवलरूपतारतम्येनाभिव्यज्यते
वस्तुतःप्रकर्षरूपमौपस्वरूपेण प्रकाशमानमपीत्यर्थः अतएव गुणेति समुच्चयार्थकम् :करणस्य स्वरूपेणानिष्टतो

अत्राह रत्नेन विद्याचार्याः यथात्मसूक्ष्म एकस्य धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्यगुणे शृनेकेषु इति वि टि ८
वे सम्प्रपाधिमालिन्यतारतम्यात्तत्र तत्र इति विवेधावल्यापकर्षस्तारतम्येनाधारोप्यते पएवचसत्त्वोनिर टि
तिशयप्रकर्षस्वरूपस्वरूप नेदृष्यान्तस्थ गुणइति विवितत्तयासाहत्यानंदभावेप्राकृतनत्वहेतनसम्प्रधीनो। टि
विषयविशेषसंपर्कप्रयुक्तसत्त्वाकर्षापकर्षरूपश्चिन्तानंदस्यापुरुषस्वरूपानंदःकरणाहनि इति विवि टि

त विषयविशेषसम्पर्कबोध्यं मतान्तरेण तद्विग्रायामिति विवितत्तयासाहत्यानंदभावोद्रष्टव्यः आने
तिसाहत्यानंदस्य समुत्तिसाधारणवोध्यं मतान्तरेण तद्विद्यायामिति विविततयापाकफलजनेनोत्पत्याभितियावत्प्राकृतनत्वहेतस्यप्रधीनो
दभावइति प्राप्नसत्तो लितशेष :सम्पनि :परिपाकफलजनेनोत्पत्याभितियावत्प्राकृतनत्वहेतस्यप्रधीनो
यो विषयविशेषसम्पर्क :तत्प्रयुक्तोयोसत्त्वस्योत्कर्षापकर्षोतद्रूपपरस्परहितारतम्यतद्युक्तामासस्वरूपासत :कर
णइतिविषु प्रतिविवितत्तयाविषयानंदभावेचप्राप्नसत्तोत्पर्थः :इन्द्रोनामस्वरूपस्ववच्छेदकतपासत्वरूपतमुक्तो एतदु
केभवति एवं जन्मस्य संपादितेषु एकर्मपरिपाकवशात्तेते :करणस्य स्वकृचेष्टनादिरूपविषयविशेषगोचरहनिद्रा
गविषयविशेषे स्वहसे वधे सतितत्र गुणस्य उत्कृष्टविषयसंबंधादुत्कर्षो भवति निकृष्टविषयसंबंधान्निकर्षो
भवति तत्र ज्ञानस्थ गुणगतसत्त्वपरिणाममनुष्पाः स्वतः :स्वरूपानंदस्य गोचरजायेते जायमानाश्रुताप्युत्कर्षो
भवति तत्र ज्ञानस्थ गुणगतसत्त्वोपरिणामानंदप्रतिविवोविषयानंदइत्युच्यतइति नतुस्वरूपानंदगोचरसत्त्वहेतुगतापकर्षवशात्
पकर्षोपलब्धिवजायेतेतास्वानंद

सि॰ ले॰
टी॰
९८

एवं च तात्पर्यं पयपदेनैव स्वरूपेणैवाभिप्रायेण प्रकाशमानेऽपीत्युक्तं मन्यथा प्रकाशमानत्वविशेषणस्याहननत्व
कल्पने उपयोगाभावेनैव पर्यं प्रसंगादिति बोध्यं सामिचैतन्याभिप्रायस्यानुपानंदस्याहननेसाक्षिचैतन्यमप्या
हननस्यादेकत्वस्याहननतानाहननयोर्गुणदृग्विरोधादित्यत आह एकस्मिन्नपीति यथाव्यस्तनएकस्मिन्नेव चैतन्ये
जीवेश्वरत्वावरूपभेदोऽकल्पितो नाहमीश्वरः किं तु संसारीति व्यवहारबलादेव तथा ग्रहमज्ञान इत्यादि
न भवतीत्यादिरूपेणाहंकाराद्यवभासकज्ञानस्यानंदात्मभेदव्यवहारदर्शनादुदनुरोधेन विज्ञानंदत्वाकार
रूपभेदावनादिसिद्धोऽकल्प्यते यथाच एकस्मिन्नेव चैतन्ये जीवत्वावच्छेदेनाज्ञत्वादिकमीश्वरत्वावच्छेदेनानंद
भावश्च कल्प्यते तेनैवानंदत्वावच्छेदेनाहननत्वं चित्त्वावच्छेदेनाहंकाराद्यवभासकचैतन्यानंदभावश्च कल्प्यते फल

रूपेणानावरणस्यानंदरूपेणावरणस्य चाविरोधात् स्वरूपप्रकाशस्यावरणानिवर्त्तकतया प्र
काशमानेऽप्यावरणस्याविरोधाच्च

बलादिति न विरोधः जीवत्वादेरिव चित्त्वादिरूपभेदस्याप्यविद्याकल्पितत्वाभ्युपगमात्राद्वैतविरोधश्चेत्यर्थः
97 नन्वेकस्मिन् साक्षिणि रूपभेदेनाहननत्वनंदभावयोर्विरोधाभावेऽप्यानंदः प्रकाशमानोऽप्याहन्नइति विरुद्धं प्रका
शस्यावरणविरोधित्वादित्यत आह स्वरूपप्रकाशस्येति आगन्तुकवृत्तिरूपप्रकाशस्यावरणविरोधित्वकल्पना
न स्वरूपप्रकाशस्य तद्विरोधीत्वस्यावरणसाधकत्वादित्यर्थः नन्वेवं प्रकाशमानोऽप्यानंद आहन्न इति ग्रंथे प्रकाशमा
नत्वविशेषणेन स्वरूपप्रकाशस्यावरणाविरोधित्वज्ञापनार्थमिति तत्प्रयोजनसंभवात् तद्विशेषणस्यात्मनि निरु ९८
पाधिकप्रेमसंभवज्ञापनप्रयोजनकमिति यदुक्तं तत्र संभवतीति चेन्न हि विनिगमकाभावेन तद्विशेषणस्योभयप्र
प्रयोजनकत्वसंभवस्वरूपप्रकाशस्यावरणाविरोधित्वस्य चाग्रानंदावरणपक्षेऽप्यानंदरूपेऽप्यात्मनि निरुपाधिकप्रे

हृत्नोनकार्योपाधिनिहृत्यानलक्षतापवकर्षाद्यधासनिहतेरित्यर्थः कृतलक्षत्यतेतिकृत्यं कर्तव्यजातं हंतेयेनसःकृ
तकृत्यः तस्यभावस्तत्ताउरुषस्यहिविद्योदयात्पूर्वंदुःखनिवृत्तयेसुखावाप्तयेचवहुजातमासीद्विद्योदयेतुदुः
खमात्रस्यनिवृत्तत्वात्सुखस्यचध्ववलरूपस्यनिर्मिलरूपेणस्वनिरतिशयस्वरूपानंदाविर्भावात्तन्निवृत्तयेतत्प्रा
प्तयेवानकिंचित्कर्तव्यमस्तीतिकृतकृत्यतेतिभावः तदाहभगवान्श्रीकृष्णः एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृत
कृत्यश्चभारतेति एतन्निरतिशयानंदरूपंब्रह्मापरोक्षतयाबुध्वाबुद्धिमान्भवतिपंडितोभवतिकृतकृत्यश्चभवति
हेभारतअर्जुन एतल्लक्षणंज्ञानंविनापांडित्यादिकंनलभ्यतेतस्मात्तद्देशप्राप्त्यर्थंसर्वंपरित्यजेतिभावः विशे
षापत्तेरितिभुक्तिसंसारयोरितिशेषः नन्वब्रह्मानंदवत्स्वात्मानंदोपिप्राप्तेनास्तितथाचभुक्तिसंसारयोर्विशेष
स्वचरतीत्याह निरुपाधिकेति एवंप्रश्नःप्रेमास्वरूपानंदावरणस्तत्तेनसंभवतिलोकेचप्रकाशमानस्यए

अन्येनप्रकाशमानोह्यात्मानंदोनास्तिनप्रकाशतेह्यस्यावरणाद्भवाद्दान्ततएव एकस्मिन्नपिसद्विएव
विद्याकल्पितरूपभेदसंभवेनैवतस्या

वशीतेरनुभवसिद्धत्वादितिभावः सांतिचेतन्यस्यानाहृतत्वेनतदभिन्नस्यानंदस्याप्यनाहृततापत्त्याभुक्तिसंसारवि
शेषप्रसंगइतिचेन्नएवंप्रसंगेस्वरूपानंदस्यानाहृततापितयोर्विशेषस्संभवतीतिसिद्धांतादर्शितः इदानींतस्यप्रा
हृततत्वप्रयोजकत्वेनविशेषस्यभुक्तिसंसारयोर्वेदान्तसिद्धांतेदर्शयति अत्रेति वेदांतश्रुतिपाद्यस्वरूपानंदोमेनास्तिन
प्रकाशतइतिव्यवहारदर्शनात्तद्देनअस्तनमावरणानावदस्यैवसंसारदशायामज्ञानकृततदावरणनाशात्स्वरूपानं
दस्फुरणमस्तीतितनत्योरविशेषप्रसंगइत्यर्थः अनुप्रकाशमानस्यानंदस्याहृतत्वएवेतिसंबंधः ननुनाहृतःन
स्यानाहृतत्वेउक्तव्यवहारविरोधप्रसंगादित्येवकारोभिप्रायः नन्वेवमात्मानंदस्यनिरुपाधिकप्रेमानस्याचाहृत
स्वरूपानंदस्फुरणस्याभावात्सुखितिकृतानंदस्फुरणस्यचकादाचित्कत्वादितिचेत्तुफलवलेनप्राहृतस्यापिस्वरू
पानंदप्रकाशस्यनिरुपाधिकप्रेमहेतुत्वकल्पनाद्ब्रासनएवपरमप्रेमास्पदत्वाज्ञातस्यत्वमितिविवरणस्या

सि॰ले॰
टी॰
१९५

नानुभवो न स्यादिति वाच्यमज्ञानानुभवस्यानित्यस्मादिद्रूपत्वोपगमेन तत्र विशेषणज्ञानानपेक्षणात्तच्च प्रका
शमानत्वमात्रूनत्वेच विरुद्धप्रकाशस्यावरणविरोधित्वादिति वाच्यमस्याविरोधस्य प्रागेव परिहृतत्वादित्याश
येनोपसंहरति तस्मादिति अन्यावारकाज्ञानस्यान्यावच्छिन्नतयाभानासंभवादित्यर्थः घटावच्छिन्नमिति
येन वस्तुना विशेषितमित्यर्थः नन्वानंदस्यावृत्तत्वे विषयसंपर्कस्फुरणयोर्विशिष्यानंदप्रकाशो न स्यादित्य
तआह अज्ञानेनेति ननु वृत्तेरावरणाभिभवकत्वोपगमात्ज्ञानस्यास्वविवृत्तिविषयोक्तानन्दानावारकत्व
मितिकथमुच्यते तत्राह स्वपरस्येति स्वविवृत्तिविषयपरत्वप्रयुक्तानावारकत्वस्वभावत्वप्रवृत्तिकृतावरणाभिभ

वोतिघ्रुमावरकाज्ञानानुभवप्रसंगात् तस्माद्घटावच्छिन्नमज्ञानं प्रकाशते नन्देवावृत्तमिति प्रका
शमानेप्यज्ञानेयुज्यते अज्ञानेच यथा साद्दृश्यं विहाय चैतन्यमावृणोति एवमानन्दमपि तत्।
स्वविवृत्तिपहतिकवलीकृतं विहायैवावृणोति स्वपरवैषयिकानन्दस्यावरणाभिभवः सचाव
रणाभिभवः प्रत्यक्षसमये वाह्यावरणाभिभववत्कारणविशेषप्रयुक्तः वृत्तिविशेषवशान्तरत

वदित्यर्थः ननु स्वविवृत्तिपहतेरेकरूपत्वात् तत्कृतावरणाभिभवोप्येकरूप एव स्यात्तथाच विषयसंवेदनदशाया
मानन्दोप्येकरूपतयैव प्रकाशेत न तु तत्कृष्टापकृष्टरूपेणेति नेत्याह सचेति यथा प्रत्यक्षसमये आलोकतारतम्य
न वाह्यतमसस्तारतम्यप्रयुक्ताभिभवो भवति तथैव तत्र मसूक्ष्मवृत्तावपदार्थेनातारतम्यप्रयुक्तप्रकाशते भव
ति एवं विषयविशेषरूपकारणविशेषप्रयुक्तो यो वृत्तिषु विशेषः उत्कर्षतारतम्यरूपस्तद्वशात्तारतम्यभाव
प्रयुक्त एवावरणाभिभवो भवति तेनत्त्वानन्दोपि तारतम्यभावप्रयुक्तप्रकाशत इत्यर्थः

98

१९६

स्वरूपप्रकाशस्यावरणविरोधित्वेहेत्वन्तरमाह तदुक्तमिति एककारानन्तरमाश्रीकण्ठार्थरत्नेशेषः श्रीकृष्णएववे
ज्ञानवेद्यः परमात्माऽऽद्विज्ञेयोयमहं तानसभिरित्याप्युपदेशानन्तरं मदस्य वाक्यार्थबोधानुभवतिसचमंदस्त्वदुक्तम
र्थंनजानामीत्यज्ञानमनुभवतीतिप्रसिद्धंलोके तत्रतद्वाक्यस्याखिलकोऽस्फुटपदरतिजानामिश्रुतवाक्यताद्विशेष
तनजानामीतिव्यवहारदर्शनादवगतोयस्तद्वाक्यार्थस्तल्लक्षणस्सामान्याकारस्सएवविशेषावारकाज्ञानस्य
विषयतयाप्रकाशतेतथाचतदुक्तं मर्थंनजानामीत्यनुभवज्ञानविशेषणतयाप्रकाशमानसामान्याकारस्याव
रणविषयताभावाद्वावरणविषयस्यविशेषस्यप्रकाशमानताभावान्नप्रकाशमानस्यावृतत्वेनोपमनुभवः प्र
माणमितिशङ्कते नचतत्रेति अन्यावारकाज्ञानसामान्यावच्छेदेनप्रकाशाभ्युपगमेचेन्नजानामीत्यनुभवप्रमा

नतुक्तं मर्थंनजानामीतिप्रकाशमानएवावरणदर्शनात् नचतज्ज्ञानाद्वन्नसामान्याकारावच्छेदेन
विशेषावरणमेवानुभूयतइतिवाच्यं अन्यावरणस्यान्यावच्छेदेनभानेऽतिप्रसङ्गात् नचसामान्य
विशेषभावोनियामकइतिनातिप्रसङ्गइतिवाच्यं व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तसामान्यविशेषभावा
नाज्ञानस्यविष्णुमित्रविषयकत्वप्रसङ्गइतिदूषयति अन्यावरणस्येति नचतद्वाक्यार्थत्वलक्षणश्चाकारस्तावत्सा
मान्यरूपः आत्मायोदृष्टः श्रीकृष्णस्तत्प्रतिपत्त्युपायभूतद्वाक्यार्थत्वस्यसत्तानवेदान्तवेद्यत्वादिलक्षणाकारस्त्व
विशेषरूपः तस्यश्रीकृष्णस्यस्वरूपमात्रवृत्तित्वात् तथाचविशेषावारकाज्ञानसामान्याकारावच्छेदेनप्रकाशइ
त्युपगमेनातिप्रसङ्गः येनतत्रविष्णुमित्रत्वेयास्सामान्यविशेषभावाभावादितिशङ्कते नचसामान्येति किंसा
मान्यविशेषभावः श्रीकृष्णस्यसर्वत्रैवविष्णुस्सर्वत्रैवयोरेवव्याप्यव्यापकभावः तदतिरिक्तोवानाद्यइत्युपलक्ष्य
निरूपणादित्यभिप्रायेणाह व्याप्येति आद्येदोषमाह वाद्येमिति तस्माद्ज्ञानाद्भवेच्च ज्ञानविशेषणतयापद
स्वप्रकाशनेनतदेवावरणविषयइतिवक्तव्यं नचतदुक्तंनजानामीतिज्ञानस्यतद्वाक्यार्थप्रकारकत्वसत्यज्ञान
विशेषकत्वेनतदुक्तार्थोविशेषरूपएवेत्युपगमेतद्ज्ञानस्यविशेषणतज्ज्ञानरूपकारणस्याभावान्नहिविशेषज्ञा

सि. ले.
टी.
१००

स्यानित्यत्वात्तेन यथा घटादौ विषये संस्काराधानं संभवति तथा तेनैव घटत्वावच्छिन्नसादिचैतन्ये नाहंकारादावपि
संस्काराधानं संभवतीति नाहंकारगोचरवृत्त्यपेक्षेति भावः नन्वहंकारव्यतिरिक्तेषु घटादिषु सर्वत्र साकारवृत्त्य
वच्छिन्नचैतन्येनैव घटादिगोचरसंस्काराधानदर्शनात् स्वगोचरवृत्त्यैव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियमावसाय
ते तथा चाहंकारमात्रएव कथमन्यगोचरवृत्त्या तदाधानमित्याशंक्याह नहीति तथा नियमे मानाभावाद्
प्रयोजकत्वाच्चेति भावः नियमाभ्युपगमे बाधमाह तथा सतीति नवज्ञानरूपवृत्तेः संस्काराद्यलाभाय वृत्तिगो
चरवृत्त्यंतरमपेक्षणीयमित्याह अनवस्थापत्तेरिति घटादिगोचरवृत्तिस्मरणसिध्यर्थं तद्गोचरवृत्त्यंतरोपगमे हि तो
चरवृत्तिस्मरणापत्तौ यावित्तद्गोचरान्यवृत्तिविषयव्याप्याद्वैतंतद्वृत्तिगोचरवृत्त्यभ्युपगमापत्त्या वृत्त्यनवस्थाप्रसंगे
स्यादिति तस्मान्नित्यत्वासंभवति संस्काराधानं घटादौ विषयएव नहि साकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणोवस्व
गोचरसंस्काराधानमिति नियमोस्ति तथा सति वृत्तिगोचरसंस्कारासंभवेन वृत्तेः स्मरणप्रसंगात्
अनवस्थापत्त्या वृत्तिगोचरवृत्त्यंतरस्यानुव्यवसायांतरासायोनरामेन निरस्तत्वात् किंतु यद्वृत्त्यवच्छि
न्नचैतन्येन यत्प्रकाशते तद्वृत्त्या तद्गोचरसंस्काराधानमित्येव नियमः

९९ त नच वृत्तितोपवृत्तितीयादिवृत्तीनां मध्ये कासांचिदज्ञातानामेव नाशाभ्युपगमसंभवान्नानवस्थाप्रसक्तिरिति वाच्यं
उत्पन्नायाः वृत्तेरवश्यज्ञातत्वनियमादन्यथा सत्यामेव घटाद्याकारवृत्तौ कदाचिन्नमयेदज्ञायत इति नवा घटादिवृत्तिनाशानंत
रमयेदज्ञातेनवेति वा संशयप्रसंगात् तस्माद्वृत्तेरवश्यज्ञातत्वात् वृत्तेरवश्यं वेद्यत्वप्राप्ययैवानवस्था मनेनैव न्याये
ननिर्वंधनेष्वनुव्यवसायो निरस्तः ननु स्वगोचरवृत्त्यैव स्वगोचरसंस्काराधानं नियमो नास्तिहि तिषु संभवादि
त्यर्थः नन्वन्यगोचरवृत्त्याश्चन्यगोचरसंस्काराधानोपगमे घटगोचरवृत्त्या पटादावपि तदाधानप्रसंग इति शंक
ते किं त्विति अतिप्रसंगपरिहाराय प्रयोजकमाह यद्वृत्त्येति यद्वस्तुगोचरवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये यावंतः पदार्थाः प्र
काशंते तद्वस्तुगोचरवृत्त्या तावत्सु पदार्थेषु संस्काराधानमिति नियमे घटगोचरवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये च पटादेरप्र

एवमप्यात्मनेकैकत्वाभ्युपगमान्नेदं शास्त्रार्थः सिध्यतीति तदाह अत इति वस्तुत एकस्मिन्नप्यात्मनि देहाद्युपाधिप्रयुक्त
भेदाभ्युपगमादित्यर्थः । तथा च विषयाणामावरणनिवृत्तौ सत्यां प्रकाशमानानां स्वरूपानंदस्फुरति वृत्तिदशायां
वृत्तिसंबंधात्प्रकाशमानानां विषयाणां दृश्यत्वेन स्वस्वरूपानंदविषयानंदयोर्भेदो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुभेदानां
दृभेदाभ्युपगमाद्विषयानंदानां परस्परभेदप्रसिद्धिर्वा कल्पत इत्यर्थः । अहंकारादीनां केवलसाक्षिभास्यत्वप
रमप्रकृतसिद्धमित्याशयेनाह सर्वव्यापीति स्वरूपानंदस्यानावृतत्वपदेनस्याप्यावृतत्वेनत्वपदे चेत्यर्थः । तेनेति
साक्षिचैतन्येनेत्यर्थः । ननु सिद्धान्ते संस्कारस्यान्तर्भवनाशरूपत्वोपगमेन संस्कारार्थं साक्षिचैतन्यस्याहंकारादि
गोचरवृत्त्यपेक्षास्त्येवेति शंकते नन्वेवमिति अहंकारादिसाक्षिणो वृत्त्यनपेक्षत्वे सतीत्यर्थः । अनुसंधानस्येति
तदाधानेति संस्कारोत्पादनेत्यर्थः । तदाधानासंभवे हेतुमाह ज्ञानस्य सूक्ष्मावस्थारूपस्योत्पादिना न तु परसाक्षि

अतः स्वरूपानंदविषयानंदानां च परस्परभेदप्रसिद्धिरिति निवेदितं सर्वव्यापि साक्षिचैतन्यस्यानावृततयाहंकारादावर
णाभिभवार्थवृत्तिमनपेक्ष्यैव तेनाहंकारादिप्रकाशनमिति निरूपितमेव नन्वेवं कथमहंकारादीनामनुसंधानं
ज्ञानस्य सूक्ष्मावस्थारूपस्य संस्कारस्य ज्ञाने सत्येव तेन विना न साक्षिणा तदाधानासंभवात् अत्र केचिदाहुः स्वस
स्पष्टेन साक्षिणा सदा भास्यमानेऽहंकारस्य नष्ट घटादिविषयवृत्त्याकारपरिणतस्यावच्छिन्नेनापि साक्षि

चैतन्यस्योपस्थितिदशायां तत्सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारोत्पत्त्ययोगस्त्विति ज्ञायते दशायां तदुत्पत्तिरस्त्वेनमाह नित्येनेति न
त्वाचाहंकाराद्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यानावृततया तेन तदभिभवार्थवृत्त्यनपेक्षणेऽपि संस्कारार्थं तदपेक्षास्त्येवाके
वलसाक्षिभास्यत्वमहंकारादीनामिति सिद्धान्तव्याकोप इति भावः । अहंकारादिगोचरवृत्तिं विनैव संस्कारो
पपत्तेर्न सिद्धान्तविरोध इति समाधत्ते अत्र केचिदाहुरिति स्वपदं परमहंकारपरं स्वसंसृष्टेनेत्यादिना भास्यत
इत्यन्तेनायं ग्रन्थः अहंकारस्य पश्यन्नहंकाराद्यवच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वेन तथा घटपटादिविषयगोचरवृत्त्यवच्छि
न्नसाक्षिभास्यत्वमप्यस्तीति दर्शितं भवति ननु । किं तत्राह नष्टेति घटादिगोचरवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्य

सि० ले०
टी०
१०१

मेवं न त्वदृश्यज्ञानत्वमपीत्येवकारार्थः ज्ञातता नाम ज्ञानविषयत्वे विषयतासंबन्धेन विषयनिष्ठज्ञानमित्यर्थः नन्व
ज्ञानं विषयस्य विशेषणं ज्ञातो घट इत्यनुभवादिति भावः नन्वनयोः एतयोर्ज्ञानेच्छादिभासकचैतन्यस्यानित्यत्वा
त्कथं ज्ञानेच्छादिषु संस्कारः न च पूर्वोक्तरीत्या ज्ञानेच्छादिवृत्तीनां स्वस्वावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यप्रकाश्यत्वमादा
यानयोरप्युपपत्त्योः संस्काराधानमिति वाच्यं घटादिगोचरवृत्तिदशायां विचरूपज्ञाततानाशादुत्पन्नस्य तदवच्छिन्न
विषयाधिष्ठानब्रह्मचैतन्यभास्यत्वात्किं विरोधान्तथा द्वितीयपक्षे ज्ञानेच्छादिवृत्तीनामनवच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वात्किं
विरोधप्रसङ्गात् तत् कथं तयोः पक्षयोः संस्काराधानमतस्त्वाह तयोरपीति विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य ज्ञाततावभा

वच्छिन्नब्रह्मचैतन्यावभास्यत्वपक्षे तदुपपत्तेः पक्षान्तरे प्रदीपिकोक्तो ज्ञानेच्छादीनामनवच्छिन्नशुद्धचैतन्यरूप
नित्यसाक्षिभास्यत्वपक्षेऽपि तयोरपि चैतन्यस्य स्वसंसृष्टापरोक्षरूपत्वाद्वृत्तिसंसर्गो वस्तुतो वाच्य इति तत्सं
सृष्टानित्यरूपसद्भावात्तेषु संस्काराधाने काचिदनुपपत्तिरिति

200

सकलमेतत् ब्रह्मचैतन्यं ज्ञाततायाः अपरोक्षज्ञानरूपमेवापद्यते ज्ञातो घट इति ज्ञाततायाः अपरोक्षत्वानुभवात्
अनवच्छिन्नशुद्धचैतन्यमपीच्छाज्ञानादीनामपरोक्षज्ञानरूपमेवापद्यते इच्छादिवृत्तीनामप्यपरोक्षत्वानुभवा
त्तथा चापरोक्षज्ञानरूपद्विविधचैतन्यस्य स्वविषयभूतैर्ज्ञानेच्छादिभिः संसर्गो वस्तुभावी अपरोक्षज्ञानस्य स्वना
शात्प्रागपरोक्षविषयानुभवरूपत्वनियमात् तस्य स्वविषयभूतज्ञानेच्छादिनाशसमये ज्ञानादिविशिष्टरूपेण द्विविधचै
तन्यस्यापि नाशलक्षणसंस्कारोपपत्तिरित्यर्थः तयोरपीति सप्तमी चैतन्यस्येति द्विविधस्येति शेषः ननु तदज्ञानेच्छा

सिद्धान्तलेश
१०१

नन्वेवं घटादिरूपत्वावच्छिन्नचैतन्ये घटादिप्रकाशने निर्विवादेन तच्चैतन्ये ऽहंकारस्यापि प्रकाशने घटादिविषयत्वस्याकारस्यापरो
क्षत्वस्वावच्छिन्नेनापि साक्षिणा भास्यत्वं इति पूर्वग्रन्थे दर्शितं तथा च घटादिरूपत्वाहंकारयोरपि संस्काराधानमस्तु तथापि घटा
दिज्ञानरूपापत्तिः स्वावच्छिन्नचैतन्यप्रकाशनस्यासिद्धत्वात्तस्याः स्वगोचरसंस्कारजनकत्वेन स्यात्तथा स्वविषयका
द्वेषादीनामहंकारधर्माणां घटादिरूपत्वावच्छिन्नचैतन्यप्रकाशने प्रसक्त्यभावात्तद्यावत्सु संस्काराधानं न स्यात् न च स्वाव
च्छिन्नरूपत्वं घटादिरूपसंस्कारानाधानेऽपि स्वविषयकवृत्तिगोचरत्वेन करणवृत्तिभिरेव तत्संस्कारानाधानमस्तु ज्ञानरू
पात्स्वघटादिरूपत्वेनाधानार्थं तत्त्वेनारोपगमस्वीकारे नवस्थाप्रसङ्गाभावादिति वाच्यं स्वविषयकवृत्तिगोचरा हि तेऽ
भ्युपगम्यमानाः किं नानारूपाः किं वा इच्छादिरूपत्वविशिष्टं यद्रूपं नाघस्तं ऽसाधकं करणभावात्मनः करणतायामिर

एवं च ज्ञानस्य स्वोद्योपपत्तेः करणवृत्त्युपलक्षणाय पितृग्राह्यत्वेऽविस्मृ लिङ्गादिस्वावच्छिन्नेन वह्निनेव
स्वस्वावच्छिन्नेनानित्येन साक्षिणा भास्यत्वं इति पूर्वोक्ते तेषामपि संस्काराधाने प्रसक्तघटैकाकारधीस्थचिद्घट
मेवावभासयेत् घटस्य ज्ञानतत्त्वावच्छिन्नचैतन्येनावभास्यत्वं इति कृत्वा ददीपाके विषयविशेषणस्य ज्ञान

स्यविषया

शिष्यमाणत्वान्न द्वितीयपक्षस्याग्रापि वृत्तेः संस्काराधानार्थं प्रत्यङ्गीकारे वृत्त्यन्तरोपगमे मैवानवस्थाप्रसङ्गादिति तस्माज्ज्ञा
नरूपास्वघटादिरूपत्वेन ज्ञानभिन्नास्ते स्वविषयकवृत्तिरूपत्वे चकारेण संस्काराधानमित्याशंक्याह एवं चेति उ
क्तनियमे सतीत्यर्थः अन्तःकरणपरिणामरूपत्वेन ज्ञानरूपास्तद्भिन्ना वा नास्त्येवाऽऽत्मापि स्वस्वावच्छिन्ननित्य
चैतन्यभास्या एवं तथा च चैतन्यस्य नित्यत्वेऽपि तद्भास्यत्वानन्दविच्छेदकत्वाच्चात्यज्यमानानामहंकारधर्माणा
मनित्यत्वात्तद्धर्मविशिष्टस्य तत्तदवभासकस्य चैतन्यस्य नाशात्तद्धर्मरूपस्य तद्धर्मगोचरसंस्कारसम्भवतीति
न ज्ञानस्वविषयकवृत्तिसंस्कारानुपपत्तिरिति भावः दृष्टान्ते स्वपदं विस्मृ लिङ्गपरं घटमौक्तिकस्याकाररूपाकारायस्मा
स्याद्धटैकाकारमाचाक्षोधीस्थतस्यास्यानां चितन्तचिदाभास चिद्घटाकारधीभिन्नविवेकपक्षत्वे ज्ञानमितयावद्धट

सि॰ ले॰
टी॰
१२

इति शंकामरस्य ग्रहणेनैतेन परिहरति न चास्मिन्नपत इति अविद्यावृत्तिमिसंस्काराधानपरत्वमस्यार्थः अवच्छेदकभेदेने
ति शिरसि समवेतज्ञानपटे मेघविभिन्नमनुभवदृशोनादिति भावः । वृत्तिद्वयेति अन्यज्ञानधाराकालेपि अन्यवस्तुगोचराने
क्षकरणवृत्तेरहमर्थगोचराविद्यावृत्तेश्चयुगपत्प्रमाणमेव वक्ष्यमाणावच्छेदकभेदेन न विरुध्यत इत्यर्थः । ज्ञानेनेति नवत्वस्य ज्ञान
धाराकालेपि केवलाविद्यावृत्तिरिति वक्तुं शक्यते तदानीं ज्ञानान्तिमानाभावात्तद्वाद्यतिच न सत्वनयाप्यन्तःकरण
वृत्तिसन्ततिरूपत्वाद्धारापालनकालीनाविद्यावृत्तेरपि सन्ततिरूपत्वे सम्भवतीति सम्भावनामात्रेण तथोक्तमत एवा
ह सन्तानसम्भवादिति अहमर्थोपेत्यन्तःकरणवृत्तेर्वसंस्काराधानसम्भवतीति न तदृशोप्यविद्यावृत्तिः कल्पनीया
नः करणवृत्तिसम्भवेन तत्कल्पनायोगात् न चान्यज्ञानधाराकालेऽहमर्थगोचरान्तःकरणवृत्तिर्न सम्भवति सविडः
विद्योगपद्यवत् ज्ञानद्वयोगपद्यायोगादिति वाच्यं संस्काराधायकज्ञानरूपत्वानुपगमादिति मन्तमाह अपरोक्षे
ति नाहि वृत्तिवज्ञानेऽलं प्रतिकारणान्तरस्यत्वातन्नहितत्वे च नरादेः स्वतलकरणं सम्भवति न चालिंगादि
प्रतिसंधानस्य स्मरणमात्रेऽहंकारानुसंधानदर्शनात् नोपमनःकरणतस्तपोटाने ह्यत्र स्वयं क्लिष्टेपिकर
णत्वात्कैः तदहमर्थप्रत्यभिज्ञायं पिज्ञाने न स्यादिति चेन्न तस्या अहमंशज्ञानाभावेपि तज्ञाने स्थितिक
रणचेनालं प्रसंस्कारजन्यत्वयाज्ञानत्वात् अंशभेदेन ज्ञानेपरोक्षत्वापरोक्षत्ववत् प्रमात्वाप्रमात्ववदुज्ञान
ति नहि सोहमिति वदादिवृत्तिवज्ज्ञानद्वयाभिप्रायत्वात् यथा च ज्ञानात्मकत्वमुपहितसाक्षिवेद्यत्वान्यथा अहमर्थस्य केवलसा
क्षिभास्यत्वसिद्धान्तहानिरित्याशयेन शंकते किं तर्हीति परिहरति उपासनादिति इच्छादिसंग्रहार्थमादिपद मनुसंधान
मनुभवः कुतः विस्मृत इति वृत्तिज्ञानेऽप्यनुपादानस्मरणस्य करणस्याहमाकारवृत्तेः संस्काराधानस्य वक्तुं पि दपि वृत्तेरत्तस्य के
रणत्वात्के इत्यर्थः । तर्हीति योऽहं स्वप्ने सा तादृग्भवतो ऽग्निः समनन्तरं वेसोऽहं भिन्नानीति स्मरामीति प्रत्यभिज्ञा अहमर्थांश
ज्ञानेन स्यात् ज्ञानकारणजन्यत्वादित्यर्थः । इत्याशंक्याह परिहरति नेति नहि प्रत्यभिज्ञानेन तज्ञाने पिज्ञानत्वस्यादेकस्यांशे
भिज्ञायां ज्ञानत्वदभावत्वयोर्विरोधनायोगादित्यत्राह तस्याइति प्रत्यभिज्ञायास्त्वर्थः । अंशभेदेनेति विषयकेऽ
शांशाः सच प्रागेवदर्शितः । अहमर्थाइति तत्रोपाइति च परोक्तेनेति एवंतावाहु मानित्याक्षमितेः सिद्धान्ते बहुरूपरा

१२

यदि च स्वगोचरवृत्त्यैव स्वसंस्काराधानमवश्यं वाच्यं तदापि नानुपपत्तिः अविद्यावृत्तिभिरहंकारतद्धर्मगोचराभिरहं
काराद्विषु संस्काराधानसंभवात्तच्च वृत्तिगोचराहंवृत्त्युपगमे प्रागज्ञानवस्थायामसिद्धेरिति वाच्यमविद्यावृत्तीनामनु
भवायोग्यत्वेन तासां ज्ञानानां संस्काराजनकत्वेन ज्ञानाद्यनुभवकाले विद्यावृत्त्यन्तरानुपगमात् न चाविद्यावृत्तीनाम
ज्ञत्वसंस्कारजनकत्वकल्पने गौरवमिति सुषुप्तौ तासां तज्ज्ञानकत्वस्य कल्पनादिलाघवेन मतान्तरमाह अथवेति
निद्रोत्थितस्याविद्याद्यनुसंधानसिद्धये सुषुप्तौ कल्पितामविद्यादिगोचरामविद्यावृत्तिमिवाहमाकारामविद्यावृत्ति
मङ्गीकृत्य निर्वाहो योजनीयः यथाश्रुते तु सुप्तोत्थितस्याविद्याद्यनुसंधाने तत्सिद्धये परं तिभातिः स्यात्सन्निधानात्तु
प्यासुषुप्तौ कल्पिताया एवाविद्यावृत्तेरहमाकारत्वमंगीकृत्येतिभातिः स्यादिति बोध्यं अविद्यादीनामादिपदग्र
ग्राह्यत्वे सुषुप्तावविद्याद्यनुसंधानसिद्धये कल्पितामविद्यावृत्तिमहमाकारामंगीकृत्याहमर्थसंस्कारसमु
त्पादयतीति न चास्मिन्पक्षे एतावन्तं कालमहमस्वाप्समित्यस्य ज्ञानधाराकालीनाहमर्थानुसं
धानानुपपत्तिः प्रबलच्छेदकमेदेन सा च दुःखयोगायोगवत्त्वेन ह्युपयोगपक्षस्याप्यविरोधेनान्यज्ञानधारा
कालेऽप्यहमाकाराविद्यावृत्तिसत्त्वसंभवादिति अपरे तु अहमाकाराविद्यावृत्तिरनुक्षणमुत्पन्नैव किं तु
त्वसुषुप्तौ स्वरूपाहमर्थं सुखमहमस्वाप्सं नाकिंचिदवेदिषमिति सुषुप्तिकालीनानां स्वस्य सुखस्याविद्यादीनामनुयाना
नन्तरमनुसंधानदर्शनात्तत्कालीनाविद्यानुभवस्यावश्यं नित्यसाक्षिरूपत्वान्नाविद्यावृत्तिरूपावच्छेदकाकल्पने सं
स्कारासंभवेनोक्तानुसंधानाभावप्रसंगात् ननु तन्नाहंकारादिगोचराविद्यावृत्त्युपगमे तेषां केवलसाक्षिवेद्यत्व
सिद्धान्तव्याकोपः इति चेन्नाविद्यावृत्तीनां तासां ज्ञानकारणजन्यताभावेन ज्ञानात्मकवृत्तित्वाभावात् ज्ञानात्मकवृत्त्य
नुपहितसाक्षिण एव केवलसाक्षिशब्दार्थत्वाङ्गीकारादिति भावः अहमर्थग्रहणं तद्धर्माणामप्युपलक्षणत्वस्याप
नयाबाधकाभावेन तद्धर्मेष्वपि अविद्यावृत्तिभिः संस्कारस्योपपादितत्वादिति ध्येयं ननु तस्मिन्पदेऽन्यज्ञानधाराका
लीनाहमर्थादिष्वहमर्थादिगोचराविद्यावृत्त्यसंभवेन संस्काराधानेऽन्यज्ञानधाराकालेऽविद्यावृत्त्यंगीकारस्फुट

वृत्तिमात्रमज्ञाननिवर्तकमिति नियमोऽपि नास्ति इदमाकारवृत्तौ व्यभिचारादित्यर्थः । द्वितीये बाधकमाह अन्यथेति इद-
माकारवृत्तेरज्ञानाभिभावकत्वइत्यर्थः । इदमाकारवृत्तिनिवृत्ताज्ञानमन्यद्रजतोपादानम् नाज्ञानमन्यथा चेन्न व्यभि-
चारः । न वा रजतोऽस्य प्रयोगइति परिहरति अज्ञातइति शुक्तित्वादिविशेषाणां वारकाज्ञानमेव रजतोपादानमित्यत्र
मानमाह शुक्तिबाधज्ञानइति नीलपृष्ठत्वादिकमादिपदार्थः । रजतमेवाध्यस्तमिति अध्यासइत्यर्थः । प्रथमतत्पद
विशेषणपरं द्वितीयतत्पदमध्यासपरं तत्र समस्तमिमाह अध्यासेति टीकायां पंचपादिकायामनुभूयमानावन्वयव्यतिरे-
कौ यस्येति विग्रहः । ननु पूर्वोक्तवृत्तिरूपव्याप्यशुक्तित्वादिविशेषरूपविशिष्टस्यैव रजतकारणाज्ञानाद्युक्तत्वाभ्युपगमेन
स्यैवाधिष्ठानत्वं स्यात् नत्विदंत्वरूपविशिष्टस्येदमंशस्य सविलासाज्ञानविषयस्यैवाधिष्ठानत्वात् तथा चाधिष्ठानांशे-
ऽप्यज्ञाः इदमाकारवृत्त्येदमंशाज्ञाननिवृत्तावपि शुक्तित्वादिविशेषांशाज्ञानानिवृत्तेस्तदेव रजतोपादानं
= शुक्तिबाधज्ञाने रजताध्यासस्य नत्‌ — नतदभावस्यानुभूयमानत्वात् अध्यासभाष्यटीकाविवरणे
नुभूयमानान्वयव्यतिरेकस्याज्ञानस्य रजताद्यध्यासोपादानत्वोक्तेः । अत एव शुक्त्यंशेऽधिष्ठाने इ-
दमंशआधारः सविलासाज्ञानविषयोऽधिष्ठाने अतद्रूपोऽपि तद्रूपेणारोप्यबुद्धौ स्फुरन्नाधारइति संक्षेप शारीरके
प्यारोप्यैकज्ञानविषयत्वनियमाच्छुक्ति रजतमितिभ्रमाकारः स्यात् नत्वयमिदं रजतमिति प्रतीत्याकारः । इदमंशस्या-
धिष्ठानत्वाभावादित्यत आह अतएवेति अध्यासोपादानाज्ञानविषयत्वादेवेत्यर्थः । शुक्त्यंशइति शुक्तित्वविशेषरू-
पेणशुद्धचैतन्यं वाच्छिन्नचैतन्यमित्यर्थः । इदमंशस्याधिष्ठानत्वाभावइष्टइत्याशयेनाह इदमंशइति ननु तस्याधारत्वे-
प्यागतमेवाधिष्ठानत्वं तयोर्भेदाभावादित्यतो नेत्याह सविलासेति विलासो रजतादिविक्षेपः विषयत्वमावृतत्वं अत-
द्रूपोऽपीति तत्पदमध्यस्तरजतादिपरं तथा चाध्यस्तरजताद्यभेदरहितोऽपि तदभिन्नत्वेन स्फुरन्नित्यर्थः । अधिष्ठानस्ये-
वारोपितरजततादात्म्याद्दुर्लगत्वादिदमंशस्यातद्रूपत्वमिति वोध्यम् अस्मिन्मते अधिष्ठानारोप्ययोरेकज्ञानवि-
षयत्वं नास्ति किंत्वाधारारोप्ययोरेवेति तदितिनभ्रमस्य शुक्त्यंशोल्लेखापत्तिरिति भावः ।

202

दर्वीपादर्शिनः प्रत्यभिज्ञायामहमर्थोऽपि ज्ञानवत्स्वरूपेण मन्यथा हि प्रत्यभिज्ञाप्रमाणेनोत्तरक्षणोपहितचैतन्यरूपस्य जीव
स्याहमर्थस्य स्थायित्वसाधनं सूत्रभाष्ययोर्दृश्यमानं विरुध्येत तथा च सूत्रं न मृतस्तेनेति श्रुतेः स्मृतेः प्रत्यभिज्ञानाच्चेत
स्सूत्रं भाष्यमप्येवमाह एवं च पुत्रादौ सत्स्वप्यहमेव स्मरामीति तथा च प्रत्यभिज्ञायामहमंशे ज्ञानत्वाभावाभिधानं श्रु
तिस्मृतिमनुमानानां मानमाह इत्यतो वेति अनुभवादिति अहमर्थगोचरस्येतरज्ञानत्वानुभवादित्यर्थः अनुभवति यत
एव विपर्यये भाष्यकृद्भिः करणतामप्युपगमादिति यत एव च अहंकारस्य धर्मी एवं ज्ञानस्वत्वादीनां केवलसाक्षिभास्यत्वेऽप्य
हमर्थस्य रूपस्य मनः असाधारणविषयस्य सत्त्वात् इन्द्रियत्वे प्राणपादिचक्षुरादेरिव भाष्यकारैः स्वत्वावस्थापितमिति म
नवः केवलसाक्षिभास्यत्वसिद्धान्तोऽप्यनन्यथैवाहमर्थज्ञानेति रिक्ताज्ञानस्वत्वादिमात्रविषयत्वेऽपि मनसो नतु मनस इ
न्द्रियत्वप्रतिपादकं चक्षुरादेरिव तस्याहमर्थप्रमाणत्वाच्च तच्च न संभवति अहमर्थस्यानाहत्वसाक्षि चेतन्यस्य
इत्यतो वेत्यहमाकारापि निर्ज्ञानमेव मामहं जानामीत्यनुभवात्तन्न च करणसंभवः अनुभवानुसारेण म
नसो एवेतीन्द्रियस्य करणत्वस्यापि कल्पनादित्याहुः एवं सति वास्यविषयापरोक्षवृत्तीनामेवावरणाभि
भावकत्वनियमः एवं च सत्र नतु नायमपि नियमः शुक्तिरजतस्थले इदमाकारवृत्तेः शुक्तिरज्ञानानभिभा
वकत्वात् अन्यथोपादानाभावेन रजतोत्पत्त्ययोगादिति चेत्
ज्ञानत्वाभावेन मनसः प्रज्ञाततज्ज्ञापकत्वाभावादिति चेन्न तद्भिन्नतस्य कारणानुभवत्वमबाधितानुभवबलेनैवाप्रमाणमितिम
तानुरोधेनाहमाकारज्ञानस्य प्रमात्वोपपत्तेस्तत्कारणस्य मनसोऽपि चक्षुरादेरिव प्रमाणत्वसंभवादिति भावः नतु
तस्य परोक्षवृत्तीनामावरणाभिभावकत्वनियमस्याहमाकारापरोक्षवृत्तेर्व्यभिचारः इत्याशङ्क्य नियमस्य संको
चं दर्शयति एवं सतीति अहमाकारापरोक्षवृत्त्युपगमे सतीत्यर्थः उक्तनियमस्य व्याप्तिपरिति नन्विति इदं रजतमि
ति भ्रमस्थले प्रथममिदमाकारापरोक्षवृत्तिरुदेति पश्चादिदं रजतमिति भ्रमो भवति तत्रेदमाकारायाः प्रथमो
त्पन्नवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वं नास्ति अतो व्याप्त्यादिनियमस्य व्यभिचारमाह नायमपीति यथाश्रुतपरोक्षवृत्तिमा
त्रमज्ञाननिवर्तकमिति नियमो नास्ति अहमाकारवृत्तेर्व्यभिचारात्तथा वास्यगोचरापरोक्षवृत्तिमात्रमज्ञान

सि॰ ले॰ टी॰ १४

प्रागिदमज्ञानांशानुवृत्तिस्तु वाच्या तदा रजतताध्यासस्थलेपि इदमंशाज्ञानस्य उपादानत्वं संभवतीतीति भावः एवं
वाह्यगोचरापरोक्षवृत्तीनां सर्वासामेवावरणाभिभावकत्वनियमस्य भ्रमस्थलीयेदमाकारवृत्तौ यावद्व्यभिचा
रशंकासात्त्वत्रापि इदमंशाज्ञाननिवर्त्तकत्वस्य इदमंशावरणमात्रनिवर्त्तकत्वस्य वा सत्वाद्धिन्नपयाद्देनेन निर
स्ता इदानीं द्वयमसिद्धमाकारवृत्तिरेव भ्रमस्थले नास्ति नत्र व्यभिचारशंकातत्समाधाने न इत्यतएव निरस्ते
त्याह कवित्ताकिकेति भ्रमरूपवृत्तीति एवं मतद्वये इदमाकारवृत्तिसत्वात्तद्भिन्नांके चैतन्यरूपमेवस्थुक्तिरज
ताद्यज्ञानेनतद्वृत्तिरूपमस्मिन्मतेतदभावात्त्वृत्तिरूपमेवतज्ज्ञानमिति मतद्वयं एतद्वयेऽस्फुटमभविष्यतिधर्मिज्ञा

वर्द्धिन्नसिंहमहोपाध्यायाः किंचेदं रजतमिति भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेण रजतोत्पत्तेः प्रागिदमाका
राकारवृत्तिरेव नास्तीति तस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वसद्भावविचारो निरालंबनेमन्यन्ते तथाहि नता
वदिदंरूपवृत्तिव्यतिरेकेणेदमाकारावृत्तिरनुभवसिद्धा ज्ञानद्वित्वाननुभवात् नाप्यधिष्ठानसा
मान्यज्ञानमध्यासकारणमिति कार्यकल्पनात्तस्या स्तत्कारणत्वे मानाभावात्

203

तद्रूपामिदमाकारवृत्तिं निराकरोति तथाहीत्यादिना सा किमनुभवसिद्धा उत्तकार्यकल्प्याथवा सामग्री
कल्प्या नाद्य इत्याह नतावदिति ज्ञानद्वित्वेति इदमित्येकं ज्ञानमिदं रजतमिति ज्ञानमपरमित्यनुभवाभा १४
वादित्यर्थः द्वितीयं निराकरोति नाप्यधिष्ठानेति अध्यासरूपकार्यस्य कारणमधिष्ठानगोचरसामान्य
ज्ञानमेतदन्तरेणानुपपद्यमानं सत्तत्कल्पयतीति तस्याधिष्ठानसामान्यज्ञानरूपा इदमामाकारा वृत्तिः सिध्य
तीत्यपि न मेतत्वमधिष्ठानसामान्यज्ञानस्याध्यासकारणत्वे मानाभावादित्यर्थः

नन्वधिष्ठानारोप्ययोरारोप्ये प्रकाशमाने तस्य संभावनाभावाट्टीकाविवरणादिषु समर्थितत्वान्न विरोधत्वमाशं
क्य मतान्तरेण तद्विरुद्धमाह अपरे त्विति संभिन्नत्वेन तादात्म्यमिति यावत् अज्ञानमेवेति नतु विशेषांशाज्ञानमि
त्येवकारार्थः विशेषांशस्यारूपस्फुरणभावेन तस्याधिष्ठानरूपत्वसंभवादिति भावः शुक्तित्वादिरूपविशेषदर्श
नस्याध्यासप्रतिबंधकत्वान्न तदभावविषयौ पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकाविति भावः ननु इदमाकारवृत्त्या इदमंशाज्ञान
स्यानिवृत्तत्वात्कथं इदमंशस्याधिष्ठानत्वमत आह तस्य चेति इदमंशाज्ञानस्येत्यर्थः ननु ज्ञानस्यावरणांशमात्र
निवृत्तिर्विक्षेपशक्त्या सहस्थितत्वे निश्चयोऽपि न दृष्टमत आह जलप्रतीति बिंबेति प्रपंचेति जीवन्मुक्तस्यापि तस्य स्फुरणादिप्र
पंचप्रतीतेः सत्त्वादिति भावः सर्वात्मनेति रजतादिभ्रमस्थले हि सर्वात्मनाधिष्ठानसाक्षात्कारेणानात्मविशिष्टत्वादिवि क्ति

अपरे त्विदं रजतमिति इदमंशसंभिन्नत्वेन प्रतीयमानस्य रजतस्य इदमंशाज्ञानमेवोपादानं तस्य चेदमाका
रवृत्त्यावरणशक्तिमात्रनिवृत्त्यावपि विक्षेपशक्त्या सह तदनुवृत्तेर्नोपादानत्वासंभवः जलप्रतिबिंबित
वृक्षाधोग्रत्वाध्यासे जीवन्मुक्तप्रपंचाध्यासे च सर्वात्मनाधिष्ठानसाक्षात्कारेणेतरभावित्वाव
रणनिवृत्तावपि विक्षेपशक्तिसहिताज्ञानमात्रस्योपादानत्वसंप्रतिपत्तेरित्याहुः कवितार्किकचक्र

शेषरूपेण शुक्तिसाक्षात्काराभावात्तस्य च इदमंशाज्ञाननिवृत्तावपि विशेषांशाज्ञाननिवृत्त्यभावान्नस्याध्यासो
पादानत्वप्रसक्तिरस्तीति प्रतिबिंबभ्रमस्थले तु जले वृक्षो नास्त्यधोग्रश्चेत्येवाप्रवृत्तेरिति सर्वात्मना विशेषदर्शनस्य
सत्त्वात्सामान्यांशाज्ञानेन निवृत्तं विशेषांशाज्ञानमनिवृत्तमिति विभागासंभवेन विशेषांशाज्ञानमुपादानमिति
वक्तुमशक्यं तस्मादत्र वृक्षाधोग्रत्वाध्यासाद्युदाहरणे एकस्यैवाज्ञानस्यैवावरणांशनिवृत्तावपि विक्षेप
शक्तिमदज्ञानमात्रमुपादानं तथा जीवन्मुक्तस्यापामपि ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारादावरणमात्रनिवृत्तिर्विक्षेप

सि. ले.
टी.
२५

स्वरूपेति नन्वधिष्ठानप्रकाशमात्रेऽध्यासे कारणे लाघवान्नत्वभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशत्वं च यन्नु घटस्य न पटरू
त्वादिरूपेष्वध्यासेषु गृहीताद्यधिष्ठानस्य स्वरूपस्याग्रहणे स्वप्रकाशात्वादधिष्ठानप्रकाशमात्रेण त्वाप्यसीति न व्याभि
चार इत्याशंक्याह अहन्तानाइत्येतिनचापीति संप्रयोगात् अज्ञानोपीत्यर्थः धर्मिज्ञानकारणवादी शंकते
न चाध्यासस्यामनइति प्रातिभासिके तिअभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणं प्रातिभासिकाध्यासेष्वेव कारणमाचार्या
णामभिप्रेतं तेष्वेव दोषसंप्रयोगसंस्काररूपकारणत्रयजन्यतायाः अध्यासटीकाविवरणादिषु व्यवस्थापित
त्वेन संप्रयोगकारणताग्राहकप्रमाणलभ्याधिष्ठानापरोक्ष्यस्यैतेष्वेव कारणत्वसिद्धेरित्यर्थः प्रकाशपदाने

तेष्वक्तीदृमेध्यासे संप्रयोगात्प्रागपि तदवच्छिन्नचैतन्यस्वरूपप्रकाशस्याहन्त्वस्य सद्भावेन तदाप्यध्यासाप
त्तेः न चाध्यासस्सामान्येऽधिष्ठानप्रकाशसामान्यं हेतुः प्रातिभासिकाध्यासेऽभिव्यक्ताधिष्ठानप्रका
शः इति नातिप्रसंगः सामान्ये सामान्यस्य विशेषे विशेषस्य हेतुत्वौचित्यादिति वाच्यम् एवमपि
प्रातिभासिकत्वाविशेषेपीति मरूपजलनैल्याद्यध्यासाव्यापनात्

तदहेतुत्वप्रसङ्गादुपेक्षणीयं नातिप्रसंग इति न संप्रयोगात्प्राक् रजताद्यध्यासप्रसंग इत्यर्थः रजताद्यध्यासस्य प्रातिभा
सिकत्वेन तदधिष्ठानापरोक्ष्यस्य संप्रयोगाधीनत्वेन रूपेति तत्त्वादिति भावः औचित्यादिति तथा च धर्मिज्ञानस्या २५
श्री ध्यासकारणत्वे संप्रयोगकारणताग्राहकान्वयादेः प्रमाणस्य सत्त्वात् बाधकाभावाच्च तस्याध्यासकारणत्वसि
द्धाविदमाकाराहन्त्वसिद्धेरिति भावः अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य प्रातिभासिकाध्यासेष्वपि सर्वत्र व्याप्तिर्नास्ती
ति कवितार्किकमतानुवर्तीदूषयति एवमपीति अधिष्ठानापरोक्ष्यस्य प्रातिभासिकाध्यासमात्रहेतुत्वे सीत्कृतेपीत्य

204

मानाभावेऽसिद्ध इति शंकते नचेति इदमर्थस्य चक्षुःसंप्रयोगे सति रजतादिरूपस्याध्यासस्योत्पत्तिर्नान्यथेत्यनुभव सिद्धं तथाचोक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य रजताद्यध्यासं प्रति कारणत्वं सिध्यति नचोक्ता न्वयादिना संप्रयोगस्यैव अध्यासकारणत्वं सिध्यति न तु धर्मिज्ञानस्येति वाच्यं तथा सति अहंकाराद्यध्यासे संप्रयो गासंभवेन व्यभिचारापत्तेः तत्संप्रयोगस्याध्यासं प्रति कारणत्वं ग्राहकाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शुक्तिरजता द्यध्यासस्थले धर्मिज्ञानस्येव संप्रयोगस्याध्यासकारणत्वकल्पने तथा चाधिष्ठानसामान्यज्ञानस्याध्यासकार णत्वे उक्तान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणं भवत एवेति गूढाभिसंधिः अभिसंधिमज्ञात्वा मदूषयति नत इति उक्तान्वयादि तदित्यर्थः संप्रयोगमात्रस्य प्रमास्थलसाधारणत्वाद्धेतुत्वेऽतिप्रसंगः धर्मिज्ञानकारणत्ववादीत्याभिसंधिमाविष्करोति

नचाधिष्ठानसंप्रयोगाभावे रजताद्युत्पत्तिरसत्त्वमाने ततो हेतोरिदंपसंप्रयोगस्यैवाध्यासकारणत्वमा स्ते: नच संप्रयोगो न सर्वत्र भ्रमव्यापी अधिष्ठानस्फुरणं तु सतः प्रकाशमाने प्रत्यगात्मन्यहंकाराद्य ध्यासमपि व्याप्नोतीति वाच्यं तस्यापि घटाद्यध्यासाव्यापित्वात् घटादिप्रत्यक्षात्प्राक् तदधिष्ठानस्य त तो रूपरसमात्रगोचरत्वाद्घटरूपसंभवात् स्वरूपप्रकाशस्याहेतुत्वात् आह ज्ञानाहृतसाधारणेनाधि ष्ठानप्रकाशमात्रस्याध्यासकारण

नच संप्रयोग इति अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य संप्रयोगस्येव न व्यभिचार इत्याह अधिष्ठानस्फुरणेति संप्रयोग वैलक्षण्यमर्थस्वरूपः अधिष्ठानस्फुरणं कर्तृ शुक्तिरजताद्यध्यासमिवाहंकाराद्यध्यासमपि व्याप्नोतीत्यर्थः स्वत इति वाच्यं चैतन्यस्यावृतत्वादुक्तिः तत्राधिष्ठानस्फुरणसाक्षिचैतन्यस्यानावृतत्वादहंकाराद्यध्यासे स्वप्रकाशेचा द्यध्यासे तेन तस्य तु सिद्धमित्यर्थः अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यापि व्यभिचारमाह तस्यापीति उक्तज्ञानं तच्छब्दार्थः घटाद्यध्यासाव्यापित्वाभावादित्यर्थः तथा च धर्मिज्ञानं नाध्यासकारणमिति भावः अव्यापित्वशङ्कितं व्यभिचा रमुपपादयति घटादावित्यादिना घटाद्यध्यासस्थले शुक्तिरजताद्यध्यासस्थल इव किं वृत्तेः कृतं न स्वाधिष्ठानस्फुर णमहंकाराद्यध्यासस्थल इव स्वतः सिद्धं वानाद्य इत्याह घटादिप्रत्यक्षादिति तत्पदं घटादिपरं नहि ततोऽपर इत्याह

तेन स्वचिते पीतशंखादिभ्रमस्थले व्यभिचाराभावेपि तमभ्युपगम्य धर्मिज्ञानकारणवादी शंकते नच
प्रातिभासिकेष्वपीति निरुक्त इति अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य इत्यर्थः तथा सतीति पीतशंखाद्यध्यासेष्वभिव्य
क्ताधिष्ठानप्रकाशस्य हेतुत्वानुपगम इत्यर्थः अधिष्ठानापरोक्ष्यवतोऽप्रयोगस्यापि पीतशंखाद्यध्यासेष्वकार
णत्वानुपगमे संप्रयोगात्प्रागपि पीतशंखाद्यध्यासप्रसंगः अतस्तत्परिहाराय पत्रसंप्रयोगस्य कारणत्वमवश्य
वाच्यमित्यर्थः ततः किं तत्राह तस्यैवेति दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगस्यैवेत्यर्थः सामान्यत इत्युक्तं सामान्यमेव दर्शयति
प्रातिभासिकाध्यासमात्र इति प्रातिभासिकाध्यासत्वमेव दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगकार्यतावच्छेदकं लाघवान्नतु पीत
शंखाद्यध्यासत्वं गौरवादित्यर्थः ततोपि किं तत्राह तत एवेति संप्रयोगात्प्राक् पीतशंखाद्यध्यासप्रसंगपरि

205

वक्तव्यतयातस्यैव सामान्यतः प्रातिभासिकाध्यासमात्रे लाघवात्कारणत्वसिद्धौ तत एव स्वप्नाध्या
सकादाचित्कत्वस्यापि निर्वाहादधिष्ठानप्रकाशस्य सामान्यतो विशेषतो वाध्यासकारणत्व
स्यासिद्धेः

हाराय तत्र सामान्यतस्तत्कल्पनात् दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगादेवेत्यर्थः कादाचित्कत्वस्यापीति सदा स्वप्नाद्यध्यासप्रसंग
परिहारायाभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य स्वप्नाद्यध्यासकारणत्वं वाच्यं तथा सति शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपस्याधि
ष्ठानप्रकाशस्यानुवृत्ततया सदा तदभिव्यक्तेरभावेन सदा स्वप्नाद्यध्यासप्रसंगपरिहारोपपत्तेरिति हि धर्मिज्ञानका
रणवादिनस्तत्त्वाभिप्रायस्य चातिप्रसंगपरिहारः पीतशंखाद्यध्यासस्थले संप्रयोगादेव लभ्यत इत्यर्थः
सामान्य इति अधिष्ठानप्रकाशमात्रमध्यासमात्रे कारणमभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशः प्रातिभासिकाध्यासे का १५
रणमिति पूर्वोक्तकार्यकारणभावद्वयमपि न सिध्यतीत्यर्थः नन्वस्तु तस्यैव सामान्यतः प्रातिभासिकाध्यासमात्रे ला श्री
घवात्कारणत्वसिद्धाविति प्रयुक्तमहंकाराद्यध्यासे साक्षिचैतन्यस्याध्यासे च संप्रयोगासंभवेन व्यभिचारणं चाहंका

धर्मिज्ञानकारणं वा देहि ग्रहणमिदमित्येवमाकारवृत्तिरुदेति तथा च वृत्त्यादिभिव्यक्तेः शंखजलादिवच्छिन्नचैतन्येपीत
लीनत्वमादेरध्यासहेतिशंकि पूर्ततथा च तत्रेदमाकारा वृत्तिः किं शंखादिद्रव्यमात्रं विषयीकरोति किं वा रूपविशिष्ट
द्रव्यं नाद्य इत्याह रूपानुपहितेति रूपाविषयकद्रव्याचाक्षुषवृत्तिर्न संभवति इतरथा वाय्वादेरपि चाक्षुषत्वापत्तेरि
ति भावः द्वितीयेपि किं शुक्लरूपविशिष्टद्रव्यं विषयीकरोति किं वारोप्यरूपविशिष्टं नाद्वितीयः आरोप्यरूपवि
शिष्टशंखादिवृत्तेरेव भ्रान्तित्वेन तस्याः धर्मिज्ञानत्वाभावात् नाद्य इत्याह तदापीमिति अध्यासात्पूर्वकाले इत्य
र्थः तदानीं पीतरूपोपलंभे चाध्यासाभावप्रसंगादिति भावः असंभवादिति तथा चाभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणं
प्रति तत्रासंभवाद्व्यभिचारेण धर्मिज्ञानं नाध्यासकारणमिति भावः ननु अध्यासात्पूर्वं द्रव्यमात्ररूपेण शंखादिगो
चरचाक्षुषवृत्तिरुदेत्येव द्रव्यगोचरचाक्षुषवृत्तौ रूपविषयकत्वनियमस्याप्रयोजकत्वाच्चैव वाय्वादेरपि चाक्षुष
व त्व रूपानुपहितचाक्षुषप्रत्यक्षायोगेन तदानीं शंखादिगतशुक्लरूपोपलंभाभावेन चाध्यासात्प्राक् शंखा
ब्र दिनिरूपाधिष्ठानगोचरवृत्त्यसंभवात् ननु प्रातिभासिके अपि रजताध्यासमात्रे निरूढो विशेषहेतु
= रजतमिति वाच्यं तथापि सति संप्रयोगात्प्राक् पीतशंखाद्यध्यासप्रसंगात् तद्ध्यासे दृष्टे द्विसंप्र
तप्रसंगः द्रव्यचाक्षुषे द्रव्यगतोद्भूतरूपस्य नियामकत्वाद्ध्यासात्पूर्वकाले द्रव्यग्रहणे विशुक्तिताद्देदोष
बलात्संनिकृष्टस्यापि शुक्लरूपमात्रस्याग्रहणेप्युपपत्तेः शुक्लत्वं भासमानत्वाच्छंखे च दोषाच्छादितशुक्लिमानद्रव्यमा
त्रस्य रूपं गृहीतेति शुक्लिमाशुक्लरूपमित्यर्थः अप्रत्यक्षं तत्र शुक्लरूपविशिष्टशंखादिग्रहणं तथापि नाध्यासानु
पपत्तिः दोषबलेन रूपगतशुक्लत्वजातिग्रहणप्रतिबंधमात्रेणापि तद्रूपपत्तेस्तथा च प्रातिभासिकाध्यासे अभि
व्यक्ताधिष्ठानस्फुरणस्याव्यभिचाराभावाद्धर्मिज्ञानरूपादिदमाकारा वृत्तिः सिद्धा भवति न तत्सिद्धौ च तस्यामावरण
निवर्तकत्वसद्भावचित्तासालेवत्वेनैवाचार्याणां ननिरालंबत्वेनेति चेत्तत्रायमसंभिन्नोत्तरायमेवाशयः उपाध्यायामन्वात

सि॰ ले॰
टी॰
१७

णत्वसिद्धिरिति मताशंकते न च सादृश्यमिति स्वरूपं कारणत्वे सादृश्यभ्रमाद्यध्यासो न स्यात् सादृश्यभ्र
मस्थले स्वरूपसतः सादृश्यस्याभावात् अतः सादृश्यज्ञानं भ्रमप्रमासाधारणमध्यासकारणं वाच्यमिति तद्वि
शिष्टधर्मिज्ञानसिद्धिरिति धर्मिज्ञानकारणत्वाक्षेपं परिहरति विसदृशेऽपीति तत्रोदाहरणमाह जलधिसलिल
पूरइति प्रवाहः प्रस्यार्थः जलस्य वस्तुतः शुक्लरूपवत्त्वान्नीलशिलातलसादृश्यं नास्ति अतः सादृश्यभ्रमा
न्नीलशिलातलत्वारोप इति भावः न त्वधर्मिज्ञानं कारणं नापेक्षितं तत्सामग्रीत्वेन दुष्टेन्द्रियसंयोगो वक्तव्यो वाचः
तथा चावश्यकत्वादध्यासविशेषकारणतावच्छेदकं सादृश्यज्ञानसामग्रीत्वमेव न तु सादृश्यज्ञानत्वं ततश्च
न धर्मिज्ञानसिद्धिरित्याशयेन इंगालेरजताध्यासप्रसंगं विस्तरत्याशंकते न च तद्धेतोरेवेति तद्धेतोरेवास्तु तद्धे

दृश्यभ्रमे सत्यध्यासस्य सद्भावात् जलधिसलिलपूरे नीलशिलारोपदर्शनात् न च तद्धेतोरेवेति
न्यायात् सादृश्यज्ञानसामग्र्येवाध्यासकारणमस्त्विति युक्तं ज्ञानसामग्र्या अर्थकारणत्वस्य क्वचि
दृष्टत्वात् ततः सादृश्यज्ञानत्वस्यैव लाघवाच्च

206

तत्त्वमध्ये किं तेनेति न्यायादित्यर्थः धर्मिज्ञानावाप्तिं निराकरोति ज्ञानसामग्र्या इति धर्मिज्ञानकारणता
मते हि धर्मिज्ञानं रजतादिरूपार्थोत्पत्तौ कारणमिष्यते तथा च तद्धेतोरेवेति न्यायेन धर्मिज्ञानसामग्रीभू
तस्य प्रयोगस्य कारणत्वं वक्तव्यम् अनेन रजताद्यर्थोत्पत्तावेव भवेच्चेत् न संभवति सन्निकर्षस्य ज्ञानं प्रति विषयोत्प
त्तौ कारणतायाः क्वचिद्दृष्टत्वादित्यर्थः तत इति सादृश्यज्ञानसामग्रीतापेक्षया सादृश्यज्ञानत्व १७
स्यैव कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः तथा च धर्मिज्ञानसिद्धिरिति भावः

ध्यासस्य व्यावहारिकत्वमतेन तत्र व्यभिचारो न दोष इति वाच्यं तथापि तत्प्रातिभासिकत्वमते तद्दोषपरिहारासंभवात्
सादिना स्वप्नाध्यासे प्रातिभासिकत्वस्य संप्रतिपन्नतया तत्रोक्तव्यभिचारस्य दुष्परिहरत्वात् न च स्वप्नाध्यासेऽभिव्यक्ता
धिष्ठानस्फुरणं कारणमन्यथा स्वप्नप्रपंचस्यापरोक्ष्याभावप्रसंगात् वा प्रातिभासिकाध्यासे तु दुष्टेन्द्रियसंप्रयो
गः कारणमिति नैतस्य व्यभिचार इति वाच्यं प्रातिभासिकाध्यासमात्रे तदुक्तलाघवेनाभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणस्य का
रणस्य कारणत्वौचित्यात् वा स्वाध्यासे तु संप्रयोगस्याधिष्ठानचैतन्याभिव्यंजकवृत्त्युत्पादकतया चारितार्थ्यसं
भवात् पीतशंखाद्यध्यासस्थलेऽपि अधिष्ठानचैतन्याभिव्यंजकवृत्तिसंभवस्य दर्शितत्वाच्चेति चेत्तत्र स्वल्पदृष्ट्या

ननु च सादृश्यनिरपेक्षे अध्यासांतरे कारणत्वेऽपि तत्सापेक्षे रजताद्यध्यासे रजतादिसादृश्यस्य तद्रूपवि
शेषादिविशिष्टधर्मिज्ञानद्रूपमधिष्ठानसामान्यज्ञाने कारणमवश्यं वाच्यं दुष्टेन्द्रियसंयोगमा
त्रस्य कारणत्वे शुक्तिवदङ्गारेऽपि रजताध्यासप्रसंगात् न च सादृश्यमपि विषयदोषत्वेन कारण
मिति वाच्यं विसदृशेऽपि सा

विचार्यमाणे एवमेव स्थलद्वयानुसंप्रयोगस्य लाघवात्प्रातिभासिकाध्यासमात्रे कारणत्वमुक्तमिति मंतव्यं शु
क्तिरजताद्यध्यासात्प्रागिदमाकारवृत्तिसिद्धये प्रकारांतरेण धर्मिज्ञानस्य कारणत्वे शंकते ननु च सादृश्ये
ति अध्यासांतर इति पीतशंखाद्यध्यासरूपस्वार्थ्ये शंखादेः पीतरूपादेश्च सादृश्याभावादिति भावः तत्सापेक्षे सा
दृश्यापेक्षे रजतादिना सदृशशुक्त्यादेः सादृश्यस्य तोयरूपविशेषादिसत्ता विशिष्टधर्मी तत्रार्थः स एवादोष स्पष्टा
ध्यासापेक्षे तत्र धर्मीत्यादिकमादिशब्दार्थः संप्रयोगमात्रस्येति सादृश्यानपेक्षाया मिति मात्रशब्दार्थः शुक्ति
दृग्ध्यवीलरूपवत्काष्ठमिंगालशब्दार्थः तन्नपेक्षितमपि सादृश्यं स्वरूपसदेवाध्यासस्य कारणं तावता कानिष्ट

नी

सि॰ ले॰ टी॰ १०८

धर्मिज्ञानस्य कारणत्वमावश्यकमिति पूर्वपक्षे कविनार्किकमतानुवर्तीनिराकरोति उच्यत इत्यादिना नतिनियो
गताभावव्याप्यशैवालवान् पङ्केल्याभावव्याप्यजलत्ववद्धिमित्यादिरूपविशेषदर्शनात्प्रतिबद्धेऽपीत्यर्थः उक्त
विशेषदर्शने सत्यपि पीतः शङ्खः नीलं जलमित्येवधीः सुदर्शनादिति भावः प्रसेभवादितिवक्तुनस्माहपस्त तत्रा
प्रमवात् पुरुषीकमस्तुजलत्वभ्रमवत्साह्यपज्ञानानन्तुरोधितत्वात्प्रत्यर्थः ततः किं तत्राह विशेषदर्शनप्रतिबन्धे तु
चेति प्रतिबन्धकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकमण्यादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः तदाहरणाय
ज्ञानपदं मण्यादेः प्रतिबन्धकज्ञानत्वाभावात्रातिप्रसङ्गः ज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात्कोधर्मिज्ञानसामग्री
ह्रतत्संप्रयोगस्याधस्य प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः तदाहरणाय प्रतिबन्धकेति ज्ञानविशेषणं धर्मिज्ञानस्य बाधात्
तस्य कारणत्वे वाचोनतुतत्प्रतिबन्धे तु पीतशङ्खादिधीप्रसेभवात् विशेषदर्शनप्रतिबन्धे तु
च प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वनियमेन विशेषदर्शनसामग्र्यप्रतिबन्धिकावाच्येति
तत एव सर्वव्यवस्थोपपत्तेः किं साक्षात्ज्ञानस्य कारणत्वकल्पनया तथाहि इङ्गालादौ चक्षुःसंप्रयु
क्ते तद्दीपनेत्यादिरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वात्र रजतधीः प्रसुप्तावपि नीलभागादिव्या
पि चक्षुःसंप्रयोगेन तत्त्वात्र तद्धीः सहस्रभागमात्रसंप्रयोगेन तदभावाद्धीः
गुणत्वेन प्रतिबन्धकज्ञानत्वाभावात्रातिप्रसङ्गः तथा च पक्षे साध्याभाववत्ताज्ञानत्वाभावावगाहित्वादन्तुमिति
प्रतिसाधनस्य प्रतिबन्धके तत्र साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रतिबन्धकज्ञानसामग्रीत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकमिति व्य
वस्थाप्रसिद्धेरित्यर्थः तत एवेति प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः किमिति तथा च ध
र्मिज्ञानरूपं रङ्गमाकारराहित्येन सिध्यतीति भावः साक्षात्ज्ञानस्याकारणत्वे पूर्वोक्तप्रसङ्गं परिहरति इङ्गालादा
विति इङ्गालगततैलत्वादिविशेषः तद्दर्शनसामग्री च चक्षुःसंयुक्तगालनादात्म्यरूपात्रासीत इत्यर्थः नीलभा
गादिति त्रिकोणसामान्यग्रहार्थं साद्यपरे तत्सत्त्वादिति विशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः तत इति तत्पदे रजता

207

न १०८

साहृश्यज्ञानस्याध्यासविशेषेकारणत्वाभावेपिव्यवस्थासंभवान्नधर्मिज्ञानसिद्धिरितिमत्वाप्युन:शंकते नचस्व
तइति जलस्यमुक्ताफलस्यनैल्येनसाहृश्याभावेसमानेपिजलएवनैल्याध्यासोसाहृश्यत्वेनमुक्ताफलइतिव्यवस्थाया
जलादिवस्तुस्वभावहेतुर्नान्यइत्यर्थ: ननुपार्श्वगतनैल्यसन्निधानेजलेनदध्यासेनियामकंनस्वभावइत्यतआह
शुभ्रकलधौतेति निर्मलसौवर्णपात्रेविशेषगतेपीत्यर्थ: नन्वेवमपिजलगतपीतत्वरूपवन्द्रव्यसंसर्गीनत्रैव
तदध्यासइतिनेत्याह स्वत:शुभ्रोपीतिजलविशेषणंस्वत:शुभ्रपदव्याख्यानेस्वच्छषदुतिपदे एवकारचिन्त्व
भावस्यैवाध्यासप्रयोजकत्वेल्ब्धंफलितमाह वस्तुस्वभावादेवेति उक्तपीतत्वाध्यासइवसंसर्गादिगत
जलेनैल्याध्यासेसाहृश्यज्ञानानपेक्षत्वेपिपुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासेतदपेक्षायाअन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेनतदुक्तु
५५ नचस्वत:शुभ्रेपिशुभ्रकलधौतभृंगारगतेति स्वच्छेजलेएवनैल्याध्यास:नमुक्ताफलइतिव्यवस्थावद्व
स्तुस्वभावादेवशुक्तौरजताध्यासोनैंगालादाविति व्यवस्थानतसाहृश्यज्ञानापेक्षणमितिवाच्यं स्वत:
पटविटपेपुण्डरीकमुकुलत्वानध्यासेपितत्रैवकर्त्तनादिनाघटिततदाकारेतदध्यासदर्शनेनतदध्यासस्य
वस्तुस्वभावमनुनरुध्यसाहृश्यज्ञानभावाभावानुरोधित्वनिश्चयात् अन्यथान्यदापितत्रतदध्यास
प्रसंगात् उच्यते साहृश्यज्ञानस्याध्यासकारणत्वाक्षेपिविशेषदर्शनेशक्तिवधोरुरजताद्यध्यासेष्वेव
किरजताध्यासेपिसाहृश्यज्ञानभावाभावाभ्यामेवव्यवस्थानतवस्तुस्वभावादंगतिकगतित्वाद्वस्तुस्वभावाश्रय
णस्यतथाचधर्मिज्ञानकारणतासिद्धिरप्रत्यूहेतिमत्वादूषयति स्वत:पटविटपेति पुण्डरीकस्यकमलस्यमामु
कुलत्वावस्थानस्या:अनध्यासेपीत्यर्थ:तत्रैवपटविटपएवकर्त्तनादिनाघटिते:पटाकार:पुण्डरीकमुकुलत्वाका
रोयस्यपटविटपस्यतथातस्मिन्नित्यर्थ:तदध्यासेतिपुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासेत्यर्थ:तदध्यासस्यानुरोधित्वनिश्च
यादितिसंबंध:अन्यथेतिवस्तुस्वभावस्यैवतदध्यासकारणत्वइत्यर्थ:अन्यदापीति कर्त्तनादि:नानतदाकारसं
पादनात्प्रागपीत्यर्थ: ननुसाहृश्यानिरपेक्षोध्यासोनरप्रकारणेयोत्यादिनाऽऽक्षेपसाहृश्यज्ञानस्याध्यासेव

रूपत्वादेरपि दोषत्वं न स्यात् । यदि च क्वचित् ध्रामे कदाचित् क्वचित् दोषः इति रीत्या रूपत्वादेर्दोषत्वेनाध्यासकारणत्वं स
मर्थ्यते तदा ज्वालादौ सादृश्यज्ञानं रूपेणैव दोषत्वमेवं दीपज्वालेत्यादिभ्रमस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् तस्यापि कदा
चिद्रजताध्यासादौ दोषत्वेन कारणत्वेऽङ्गीकारः सादृश्यज्ञानस्य दोषत्वं माध्यमेऽपि मतेऽपि च तथा च देवताधिकरणे भाष्ये
सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञाने केशादिष्विवेति तथा वैयाधिकरण्यसादृश्यनिमित्तप्रतिसंधानमिति प्रतिसंधा
ने प्रत्यभिज्ञानं तथा च सादृश्यज्ञानस्य दोषत्वेनाध्यासकारणत्वमतनिराकरणमयुक्तमिति चेत् सत्यं तथापि

भेन तस्य तत्सामग्री प्रतिबंधकत्वासिद्धौ रूपत्वादिदोषेण प्रतिबंधाद्वा योजकनीलपृष्ठत्वादिग्राहका
समवधानाद्वा तत्सामग्र्यभावस्य वक्तव्यत्वात् एवं जलधिजले नियतनीलरूपाध्यासप्रयोजकदो
षेण दूरे नीरत्वव्यंजकतरंगादिग्राहकासमवधाने न च यौक्तिकजलराशित्वादिविशेषदर्शन
सामग्र्यभावाच्छिलातलत्वाद्यध्यासः । विरलतंतुपटे परिणाह रूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्वात्
पुंडरीकमुकुलत्वाध्यासः कर्तनादिप्रतिनिद्राकारे तद्भावात्तद्व्यास इति

स्थूलबुद्धिमाश्रित्येदमिति ध्येयं सहकार्यभावात्सामग्र्यभावमाह व्यंजकेति शुक्तित्वव्यंजकेत्यर्थः ग्राहक
पदं नीलाभाग्यापि च तत्संप्रयोगपरं तत्सामग्रीति शुक्तित्वविशेषदर्शनसामग्र्यभावस्याभावा
वक्तव्यत्वादित्यर्थः शुक्तिरजतभ्रमस्योक्तन्यायमन्यत्रापि योजयति एवमिति सादृश्यज्ञानरूप
दोषं विना रजताध्यासवन्नीलशिलातलत्वाद्यध्यासः संभवतीत्यर्थः तले नीलशिलातलत्वाध्यासे हेतुः शुक्ल
रूपात्मकविशेषदर्शने जलराशित्वादिरूपविशेषदर्शने च प्रतिबंधके तत्तः शुक्लरूपादिदर्शनसामग्र्यपि

शंकते तदापीति सहृदयाभागमात्रसंप्रयोगकालेपीत्यर्थः अन्यथाप्रसंग इति तथा चाध्यासाभावप्रसंगप
रिहाराय साहृश्यज्ञाने दोषत्वेनाध्यासकारणत्वं वाच्यं तन्न युक्तं दोषदूषप्रतिबंधकसत्त्वात् प्रतिबद्धा शुक्तितदर्श
नसामग्री नास्ति अतो रजताध्यास उपपद्यत इति धर्मिज्ञानकारणवादिनोऽभिसंधिः अनध्यासप्रसंगपरिह
तेमुभयसंमतमर्थं धर्मिज्ञानापलापी दूषयति नेत्यादिना तदापीति साहृश्यज्ञानकारणतावादिनापीत्यर्थः
वाच्यत्वादिति सहृदयाभागमात्रसंप्रयोगकाले शुक्तितदर्शनसामग्र्याः चक्षुःसंयुक्ततादात्म्यलक्षणायाः सत्त्वाम
प्यध्यासदर्शनेन तदनुरोधात् शुक्तितद्रूपविशेषदर्शनसामग्र्याः प्रतिबंधको दोषोऽवश्यं वाच्य इति तावत्सम्मं
स च दोषो न साहृश्यज्ञानं किं तु दूरत्वादिरेवातो दोषत्वेनापि न साहृश्यज्ञानमध्यासकारणमिति न धर्मिज्ञानमि
तदापि शुक्तितद्रूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वादनध्यासप्रसंग इति चेन्न अध्याससमये शुक्तितदर्श
नाभावेन तत्र एवं तत्सामग्र्यभावस्य त्वयापि वाच्यत्वात् मम साहृश्यज्ञानरूपाध्यासकारणदोषेण
प्रतिबंधात् तदा शुक्तितदर्शनसामग्र्यभावाभ्युपगमः न वत्तथाभ्युपगमे तद्वेदकृद्दृश्यभानदृष्टान्तत इति
चेत् न समीपोपसर्पणेन तत्र रजतसाहृश्यरूपे चाकचिक्ये हृश्यमाने एव शुक्तितोपल
ब्धिरिति तदपलापिनोप्यभिसंधिः धर्मिज्ञानवादी स्वाभिसंधिमुद्घाटयन् आशंकते सम्मतेति धर्मिज्ञानाप
लापप्रवृत्तस्य कविनार्थिकमनागुवर्तिन इत्यर्थः साहृश्यज्ञानस्याध्यासकारणत्वे तदनिष्टरूपं गतस्यापि
तव प्रसज्येतेति भावः धर्मिज्ञानापलापवाद्यपि स्वाभिसंधिमुद्घाटयन् अनध्यासप्रसंगं परिहरति नेत्यादिना
तस्येति साहृश्यदर्शनस्येत्यर्थः तत्सामग्रीति शुक्तितदर्शनसामग्रीत्यर्थः रजतरागादिदोषसद्ग्रहार्थमा
दिपदं न दूरस्थस्यापि पुंसः कदाचित्कुतो शुक्तिप्रमाणाः दर्शनेन दूरस्थस्यापि साहृश्यज्ञानस्यैव व्यभि
चारस्त्वल्पः तथा रजते रागवतोपि समीपोपसर्पणेन तत्र शुक्तिप्रदर्शनेन तस्यापि व्यभिचारस्त्वल्पः तथा च

सि· ले·
टी·
११०

209

दुष्टसादृश्यज्ञाने धर्मिज्ञानत्वेन दोषत्वेन च रजताद्यध्यासोत्पत्तौ कारणत्वं गिरिस्पर्शसंप्रयोगस्थले च स्पार्शनेसा
दृश्यज्ञानमुक्तविधया रजताद्यध्यासोत्पत्तावेव कारणं क. वितार्किकमतेन तु धर्मिज्ञानप्रसंगभीत्या सादृश्यज्ञाने
ऽत्राप्यध्यासे कारणं नाभ्युपेयत इति व्यवस्थानथा च त्वगिन्द्रियेऽसमर्थेऽसंप्रयोगस्थलेऽव्यभिमताध्यासकार
णत्वात् स किं न स्यादिति शंकते नन्वेवमिति सादृश्यज्ञानं विनापि अध्यासप्रसक्ते बाधक विशेषदर्शनसाम
ग्र्यभावमात्रेणाध्यासोपगम इत्यर्थः किं तत्र रजताध्यास आपाद्यते किं वा रजताध्यास एव आपद्यते आद्ये इष्टा
पत्तिरित्याह भवत्येवेति द्वितीयं शंकते किं त्विति तत्र विशेषदर्शनसामग्र्यभावस्य ताम्राद्यध्याससाधारण
त्वाद्रजताध्यास एव स्यादित्यत्रापादकं नास्तीति मत्वा परिहरति ताम्रादीति रंगस्वर्णशकलादिसंग्रहार्थ
मादिपदं क. चिदिति करतलस्पृष्टलोहशकलस्थलेपि क्वचिदित्यर्थः गौरवइति लोहशकलत्वेऽसमर्थे कि
श्रुत्यमिति क्वचित्स्थलेकाध्यासे संशयगोचरो भवति क. चित्तु रजतप्राये कोशगृहादौ रजताध्यास एव टि
भवति क. चित्तत्रापि सादृश्यज्ञाने शुक्तिकादौ कदाचित्करणदोषाद्यभावेनाध्यासानुदयवदध्या टि
सिद्धे रजते किं वा ताम्रे किं वा स्वर्णादौ इति संशयविषयो भवतीत्यर्थः ताम्रादि व्यावर्तक विशेषदर्शनस्थले
तु रजताध्यास एव भवतीत्याह क. चिदिति यस्मिन् कोशगृहादौ प्रायेण रजतशकलानामेवावस्थानं तत्र
प्रविष्टस्य देवदत्तस्य शकले करतलस्पृष्टे सति तत्र रजताध्यास एव भवति रजतकोशगृहमिति बुद्धेः सत्त्वा
दित्यर्थः नत्वक्वचित्करतलस्पृष्टलोहशकले रजताध्यासाभावोपि दृश्यते स च न वमते न संभवति विशेषदर्श
नसामग्र्यभावस्य तत्रापि सत्त्वेन रजताध्यासापत्तेरावश्यकत्वात्तन्मते सादृश्यज्ञानरूपकारणाभावात्स ११
न भवतीति वक्तुं शक्यत इत्यत आह क. चित्तत्रापीति समीपोपसर्पणानंतरं सत्यपि सादृश्यज्ञाने यथार
जताध्यासाभावः तव मतेऽप्युपपन्नः तथा मम मतेपि क्वचिदध्यासाभावो न दोषावह इत्यर्थः

देवतत्रनीलशिलातललतारोपः नतु शुभ्रमजले नैल्याध्यासेन साक्षात्कारज्ञानं संपन्नं सेत्स्यति तद्दोषाच्छ्रीलशिलातल
ताध्यास इत्यर्थः नतु जलधिसलिलप्रदेशे शुक्लरूपात्मकविशेषदर्शनसामग्र्यभावो सिद्धः नीलशिलातलतारो
पात् पूर्वकाले च तत्संयुक्ते जले शुक्लरूपस्य तादात्म्याभ्युपगमेन च तत्संयुक्ततादात्म्यात् रूपसन्निकर्षस्यालो
कादेश्च सत्त्वात् तथा जलराशित्वादिरूपविशेषदर्शनसामग्र्यभावोऽप्यसिद्धः जलराशित्वव्यंजकतरंगादिदृश्य
त्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्यत आह निपतेति जलधिसलिले दूरे नैल्याध्यासवत्समीपापसर्पणेन तत्र सम्पिनद्ध्या
साक्षात्त्वेनैवतत्र तत्स्थाने पतनात् पतद्दृष्टं भवति शुक्लरूपात्मकविशेषदर्शनसामग्री निपतनीलशिलारूपा
ध्यासप्रयोजकदोषेण प्रतिबद्धा यत्तस्याः प्रतिबद्धत्वात् नास्ति दूरत्वदोषाज्जलराशित्वव्यंजकतरंगादेश्चाक्षुषस
मवधानं नास्ति तेन जलराशित्वरूपविशेषदर्शनसामग्री च नास्ति तथा च द्विविधप्रतिबंधकज्ञानसामग्र्यभा
नन्वेवं करस्पृष्टे लोहपात्रे कलेतदीपनीलरूपविशेषदर्शनसामग्र्यभावात् जलत्वाध्यासः किं न भवेत् सा
क्षात्कारज्ञानानपेतत्वाद् दिति चेत् भवत्येव किं नाम दिक्पालवर्तकविशेषदर्शनसामग्र्या अप्यभावात् तद्
वा ज्जलधिसलिले नीलशिलातलताध्यासः उत्पद्यत इति प्रदेशेष्वेवाधो जलधिसलिलप्रदेशे नीलशिलातल
तारोपे उक्तविधया विशेषदर्शनसामग्र्यभावसम्पादितत्वेऽपि न तावन्मात्रात् तदध्यासः किं तु जले नीलसाक्षात्प्र
ज्ञानानुपाध्यासेन नीलोऽशसाक्षात्प्रज्ञानं न लतासम्पन्नं न तत्र समेवतदध्यासस्तथा च दूरे नीलशिलातलताध्यासव
ता जलधिसलिलप्रदेशसमीपापसर्पणेन तत्र व्यवहारः अस्मिन् जलधिसलिलप्रदेशे समदूरे नैल्यं नैश्चल्यादिसा
म्येन नीलशिलातलत्वभ्रमस्यासीत् इदानीं स भ्रमो निवृत्त इति एवं तत्र तत्साक्षात्प्रदोषाभ्रमः एवं मन्यथा भ्रम
स्यासीत् इदानीं स निवृत्त इति लोकव्यवहारः एवं साक्षात्प्रज्ञानस्य दोषत्वेनाध्यासविशेषकारणत्वं साधकोऽद्द
ष्टव्य इति साक्षात्प्रज्ञानस्याध्यासकारणत्वं नार्थेह कालयव्यतिरेकोदाहरणेन तत्र मयान्यत्रोपपत्तिविस्तर इति
परिहृत्याहो विस्तारस्तद्दर्शनेनोक्तरीत्या जलताध्यासप्रतिबंधकं तत्सामग्रीसत्त्वादित्यर्थः साक्षात्प्रज्ञानकार

३

च्यं स्वगोचरत्वेनैव स्वस्य स्वतादात्म्याश्रयस्य चाक्षुषेन्द्रियेण सह संप्रयोगः कारणमिति कल्पनालाघवेनाऽऽक्रान्तिप्रसंग
परिहारोपपत्तेरित्याशयेनाह तत्प्राचीनेति रजतप्रतिभासप्राचीनेत्यर्थः तत्तादात्म्येति रजतस्येदमर्थे कल्पित
त्वात् रजततादात्म्याश्रयत्वमिदमर्थस्य तत्तादात्म्याश्रयत्वे उपनेतव्ये लिप्तस्य तज्ज्ञानधारत्वादिति भावः चक्षुःसंप्र
योगानाश्रयस्यापि रजतस्य चाक्षुषवृत्तिविषयत्वकल्पने हेतुमाह चक्षुषेति धर्मिज्ञानवादी चाक्षुषत्वानुभवस्यान्य
थासिद्धेर्वदन् धर्मीन्द्रियसंप्रयोगजन्यत्वात् निर्धर्मिमात्रगोचरत्वेत्याशयेन शंकते नचेति तद्रजतमिदंवृत्तेः समकालम
तद्दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगजन्यमपि न भवतीत्यत्र हेतुमाह ज्ञानकारणस्येति तथा च शुक्तिभासिकरजतस्यापीन्द्रियक

पि चाक्षुषत्वानुभवात् न च तत्संप्रयोगाभावादेव बाधकान्तरं चाक्षुषेणापि दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगजन्यमि
दंवृत्तिसमकाले ज्ञानकारणस्येन्द्रियसंप्रयोगस्यार्थकारणताक्लृप्तेः किंत्विदंवृत्त्यनन्तरभाविनज
न्यतदभिव्यंजकस्यास्तित्वेऽध्यासात् तत्रास्य चाक्षुषत्वानुभवस्तु स्वभासकचैतन्याभिव्यंजकेदंवृत्ति
जनकत्वेन परंपरया चक्षुरपेक्षामात्रेणेति वाच्यं तथा सति पीतशंखभ्रमे चक्षुरनपेक्षाप्रसंगा
त् नहि तत्र शंखग्रहणे चक्षुरपेक्षा रूपं विना केवलं शंखस्य ग्राह्यत्वं चक्षुर्योग्यतायोगात् नापि पीतिम

१२०

त्वपदेऽथान्यसंप्रयोगस्यान्यगोचरवृत्तिजनकत्वमेकं कल्पनीयं तथा ज्ञानकारणस्य सन्निकर्षस्य रजताद्यर्थोत्प
त्तौ कारणत्वमपरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः यदि संप्रयोगो न रजताद्यर्थकारणं तर्हि किं तत्र कारणम
विद्यामात्रस्य सदातनत्वेन रजताद्यध्यासस्य कदाचित्कत्वं तत्र तस्य प्रयोजकत्वानुपपत्तेरिति शंकते किंत्विति उत्त
रमाह इदंवृत्त्यनन्तरभावीति इन्द्रियसंप्रयोगादिदमर्थमात्रगोचरावृत्तिरुदेति तथा चाध्यासप्रतिनियतका
रणभूतया वृत्त्यासत्यामविद्या रजताकारेण परिणमते रजतस्य चेदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तमिदमर्थावच्छिन्न १११

तस्मादिति कथमपि धर्मिज्ञानस्याध्यासकारणत्वासिद्धेरित्यर्थः इदमाकारवृत्तिरनुभवसिद्धा वा कार्यकल्प्या वा कारणकल्प्या वेति विकल्पत्रये प्रथमद्वितीयौ निरस्यन् तृतीयं निराकरोति नाप्यप्रतिबद्धेति इदमर्थस्य चक्षुःसंप्रयोगकाले प्रयुक्तव्यासंगे सति इदमर्थगोचरज्ञानानुदयाद् अप्रतिबद्धेति विशेषणं यथोक्तसंप्रयोगवशाज्जायमानावृत्तिर्भ्रान्तिरूपैव जायेतेत्यनुमानेतः प्राचीनादिदमर्थमात्रगोचरात्प्रमारूपात्तन्मानाभावादित्याशयेनाह ननु इति इदमर्थं चक्षुश्चैतन्ये विद्यमानेऽपि तत्परिणामिन्यविद्यायामिन्द्रियसंप्रयोगरूपाध्यासनिमित्तकारणस्य तावद्भकार्याभिमुख्यप्राप्तिरुत्तरत्नगोचरजनरूपेण परिणमते इन्द्रियसंप्रयोगाद्वृत्तिरूपितादेव जायतेन याप्रतिबद्धादिन्द्रियसंप्रयोगादेवेदमर्थगोचरवृत्तिः स्वकालोत्पन्नरजतविशिष्टेदमर्थं विषयीकरोतीत्य

तस्मान्न कार्यकल्प्येदमाकारवृत्तिर्नाप्यप्रतिबद्धेदमर्थसंप्रयोगकारणकल्प्या ततो भवेत्याएवेद वृत्तेरिन्द्रियसंप्रयोगतुभिन्नाविद्यापरिणामस्य समानकालरजतविषयत्वस्यापास्याभिरुच्यमानत्वात् न च ज्ञानसमानकालोत्पत्तिकेऽप्रतिभासमात्रविपरिवर्त्तिनि रजते तत्प्राचीनसंप्रयोगाभावेऽपि तदात्म्यापन्नेदमर्थसंप्रयोगादेव तस्यापि चक्षुर्ग्राह्यत्वोपपत्तेश्च दणरजतेऽपि संप्रयोगमीति प्रातिभासि

र्थः स्वपक्षे वृत्तिपरे धर्मिज्ञानपक्षे इदमाकारवृत्तिरविद्यातोऽभिकान्तदभावपक्षे धर्मिज्ञानहेतुसंप्रयोगो विद्यातोऽभक इति स्थितेन ज्ञातव्यमपक्षेन प्रक्ते इदमर्थसंप्रयोगस्य इदमाकारवृत्ताविव रजतगोचरवृत्तावपि हेतुत्वात् न समकालोत्पन्नरजतस्य ज्ञानात् पूर्वं चक्षुःसन्निकर्षाभावाच्च तथा च रजतगोचरवृत्तेरसंभवप्रसंगः एव इदंवृत्तेर्धर्मिमात्रगोचरत्वाव्यवस्थापत्तिरित्याशंक्याह न चेति भ्रमस्थलेऽस्यार्थः प्रतिभासकालमात्रे विपरिवर्तिनस्तत्राप्यनन्यप्रतिभासमात्रविपरिवर्तिनि तस्मिन्नुत्पत्तौ तिव्याप्यसत्ताक इति यावत् इदमर्थसंप्रयोगस्य रजतगोचरवृत्त्युत्पत्तावपि हेतुत्वे संभवति न च ज्ञानसंप्रयोगात् तद्गोचरवृत्त्युपगमे तदेन्द्रियसंप्रयोगात् तद्गोच

सि॰ ले॰ टी॰ ११२

२११

रजतस्य चक्षुरुपेतत्वाच्च तदन्यमर्थः परंपरया चक्षुरुपेतमात्रेणेति शंख्यस्वरूपस्य इति न कश्चिद्दोषः ज्ञातिमासि
करजतादेर्भासादिभास्यत्वमेव न तु न्द्रियकत्वमिति मतं दूषयति नद्यामतीति अधिष्ठानस्येन्द्रियकत्वलाभाय द्वैदिया
पेतानन्तरोपस्य तदर्थमिन्द्रियायेतत्वमुपगमे सत्यनीत्यर्थः नहीति इदं चापातत पीतशंखभ्रमादिस्थलेपि
धर्मस्य प्राचीनधर्मिगोचरत्वादुपपत्तेः प्रागुपपादितत्वादिति मन्तव्यं नापि पीतिमग्रहणादिति चक्षुरुपेतत्वमुप
गः रूपं विना केवलशंखस्य चक्षुः संभवता योगमप्युपेत्यारोपितस्य साक्षिभास्यत्ववादीशंकते नचपीतिमेति
पीतरूपमित्यर्थः यथा शुक्तौ रजतं स्वरूपेणाध्यस्यते तथा शंखे पीतरूपेनाध्यस्यते इत्यर्थः नयनगतेत्यत्र
पीतरूपयुक्त द्रव्यविशेषणस्य पीतिमानस्य पित्तद्रव्यस्यैवानुभूयमानस्य शंखे संसर्गमात्रमध्यस्यते यथा कुसु
मादावनुभूयमानस्य लौहित्यस्य स्फटिकमण्यादौ संसर्गमात्रमध्यस्यते नचान्यगतस्यान्यत्रारोपाभ्युपगमे अन्य
कुद्रुदेशगततया पित्तपीतिमाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्ष्यसंसर्गेणतया लब्धास्पदत्वाभावात् पीतमसंस्पृष्टशंखगोचर
त्वाख्यातिप्रसंग इति वाच्यं अध्यस्यमानसंसर्गस्यानिर्वचनीयस्यैवाभ्युपगमेनान्यथाख्यातिवैलक्षण्यस
त्वादिति भावः पीतिमानुभवार्थमेवेति शंखपीतरूपसंसर्गाध्यासात्प्राचीनोयः पित्तद्रव्यपीतरूपानुभवस्तद
र्थमित्यर्थः तत्र किं नयनप्रदेशगत एव पित्तद्रव्यपीतिमानुभवः किं वा शंखदेशप्राप्तद्रव्यस्य पित्तद्रव्यपीतिमानु
भवः आद्यं दूषयति नद्यास्ततीति नयनगत एव पित्तद्रव्यपीतरूपानुभवांगीकार इत्यर्थः शंखतत्संसर्गयोरि
तिशंखस्य शंखपीतरूपयोः संसर्गस्य चेत्यर्थः शंखतत्संसर्गयोर्भानं किं पित्तपीतिमगोचरवृत्त्यभिव्यक्तेन साक्षि
णा किं वा पीतिमसंस्पृष्टशंखगोचरवृत्त्यभिव्यक्तेन साक्षिणा नाद्य इत्याह नयनप्रदेशगतपित्तपीतिमाकारवृ
त्त्या तत्प्रदेशस्थपीतिमावच्छिन्नचैतन्यमभिव्यज्यते तेन चाभिव्यक्तचैतन्यलक्षणसाक्षिणा सह शंखसमारोपि
तपीतरूपसंसर्गस्य चासंबंधात् शंखतत्संसर्गयोरपरोक्षत्वं न स्यादित्यर्थः नद्वितीय इत्याह पीतिमसंस्पृष्टेति ग्र

११२

नेन तथा च रजतं स्वगोचरवृत्तिविशिष्टचैतन्यभास्यमहंकारादिवदित्यर्थः । तज्जन्यामित्यत्र तदभिव्यक्तेत्यत्र च तत्पद-
मिदंवृत्तिपरं तद्वृत्तेश्च कादाचित्कत्वात् रजताध्यासस्य कादाचित्कत्वमिति भावः । न त्रा स्यामिति सादिभास्यमित्यर्थः
न च तत्र चैतन्यावभास्यत्वं शुक्तिरूप्यादेरहंकारादिवत्कथं सादिभास्यत्वमिति शिवाच्यं स्वगोचरज्ञानरूपवृत्त्युप-
हितचैतन्यभास्यस्यैव सादिभास्यशब्दार्थत्वात् तथा च यथा अविद्याहंकारतद्धर्माणां साक्षिभासकचैतन्यमविद्यादि-
गोचरयावज्ज्ञानात्मकवृत्त्या उपहितं न भवति एवं शुक्तिरजतादिभासकचैतन्यमपि शुक्तिरजतादिगोचरज्ञानात्मकवृ-
त्त्युपहितं न भवतीति तस्य सादिभास्यत्वमुक्तमिति भावः । ननु शुक्तिरजतस्य सादिभास्यत्वे चाक्षुषत्वानुभवविरोध
इति चेत्तत्राह चाक्षुषत्वानुभवश्चेति स्वशुक्तिरजततद्भासकस्य इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्याभिव्यञ्जिकामिदंवृत्तिप्र
ति चक्षुर्योजनकत्वेन शुक्तिरजतस्य चक्षुरपेक्षावत्त्वेन सामग्र्यपेक्षापरंपरयैव स्वाधिष्ठानगोचरवृत्त्यर्थमपेक्षितत्वा

न च पीतिमा स्वरूपेणाध्यस्यते किं तु नयनगतपित्तपीतिम्नोऽनुभूयमानस्य शंखे संसर्गमात्रमध्यस्यत
इति पीतिमानुभवार्थमेव चक्षुरपेक्षेति वाच्यं तथा सति शंखगतसंसर्गो ऽपरोक्षः स्यादिति प्रसंगात् नयनप्र

त्तस्य तादात्म्यस्वगोचरवृत्त्यर्थमनपेक्षितत्वात् यथा कथंचिच्चक्षुरपेक्षामात्रेण तत्र चाक्षुषत्वानुभव उपपद्यते एवे-
त्यक्षरार्थः । ननु चाक्षुषं रजतं पश्यामीत्यनुभवो हि रजते चाक्षुषवृत्तिविषयत्वमवगाहते न तु शुक्तिरजतगत-
चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यविषयत्वमिति वस्तुगतिः । तथा च परंपरया चक्षुरपेक्षामात्रेणेति ग्रन्थेन चाक्षुष-
त्वानुभवस्य चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यविषयत्वे रजतगते विषयत्वे तदनुभवस्य गतिः । कल्पितेति शुक्तिभाति
तदयुक्तं शंखपीतत्वानुभवस्य व्याख्यानानर्हत्वादिति चेत् न स्वस्मिन्निदमर्थगतत्वेनानुभूयमानस्य
स्य शुक्तिरजतसंसर्गारोपस्तथा इदमर्थगतस्य तत्रानुभूयमानस्य चाक्षुषत्वस्य शुक्तिरजते संसर्गारोपस्य सम्भा-
व्यस्य शङ्कितेति विवक्षितत्वात् तथा च स्वस्मिन्नारोपणीयस्य चाक्षुषवृत्तिविषयत्वमिदमर्थगतं तद्भासकशुक्ति

सि॰ ले॰
टी॰
११३

विशेषे वा यद्विनीलरूपमस्ति न त्वाने वैवानुभूयमानं नैल्यं यज्जले ध्यासमुक्तं तिशं कामवेत्त त्रिवर्णे यो सिकतामपटल
स्येति धवलत्वेन नदीजलस्य चाक्षुषत्वे विशेषणमनुपपत्तेः शुक्लत्वे निर्मलत्वे निशाराज्ञो चन्द्रिकायामित्यस्यापि एवं क्रमे
वशेयोजनं द्रष्टव्यं दुष्परिहरत्वाच्चेति अत्र यदि तत्रावजले नैल्याद्यध्यासे शुक्लारोप्यपीति मनैल्यादि संसृष्टाधिष्ठा
नगोचरत्वात्तत्पक्षधर्मतानुपगमेपि चक्षुरसंप्रयोगेन दुष्परिहरः शौक्ल्यादिधर्मिमात्रगोचरत्वात्तद्विषयत्वे निःसम्भवत्या
भागदर्शितत्वादिति संमन्तव्यं आरोप्यसंनिकर्षजन्यत्वं तु विशेषणे समाप्तिमाह अनास्वादितेति अस्मिन् जन्मनि

ननु दुष्परिहरत्वादिति एवमपि धवलसिकतामयपटलप्रवहत्स्वच्छनदीजलनैल्याध्यासे गगने
नैल्याध्यासे च रक्षु वस्तुतु निशि चन्द्रिकायां नैल्याध्यासे चानुभूयमानारोपस्य चक्षुर्मात्रकत्वेन तत्र
नैल्यसंसृष्टाधिष्ठानगोचरत्वात्तत्र पक्षधर्मतानभ्युपगमे चक्षुरसंप्रयोगस्य दुष्परिहरत्वाच्च अनास्वा
दितेति तिक्तरसस्य बालस्य मधुरे तिक्ततावभासो जन्मान्तरीयानुभवसंस्कारहेतुक इति प्रतिपादयता पञ्च
पादिकाग्रन्थेन स्वरूपतोऽध्यस्यमानस्यैव तिक्तरसस्येन्द्रियकत्वं स्फुटीकृतमेव
अनास्वादितः रसनेन्द्रियेणाननुभूतः तिक्तरसो येन बालेन तथाभूतस्येत्यर्थः मधुरेक्षुरसपानादौ तिक्ततावभा
सस्तिक्ततासाक्षात्कारः स च जन्मान्तरीयतिक्तरसानुभवजन्यसंस्कारजन्यः आरोप्यारोप्यसजातीयपूर्वानुभ
वजन्यसंस्कारस्य कारणत्वादित्यत्राशयः अत्रेयमिति तिक्ततावभासस्य संस्कारसहकृतरसनेन्द्रियजन्यत्वे भाति
तस्य संस्कारमात्रजन्यत्वे स्मृतित्वप्रसङ्गात् तथा च तिक्तताध्यासाधिष्ठानस्य मधुरद्रव्यस्य रसनेन्द्रियायोग्य ११३
तया परिशेषात् स्वरूपतोऽध्यस्यमानस्य तिक्तरसस्यैव रसनेन्द्रियजन्यवृत्तिविषयत्वस्याङ्गीकृतमिति भव
ति समारोप्यसेन्द्रियकत्वे सम्मतिरयं ग्रन्थ इति भावः

112

द्वितीयं शंकते नचेति विषयव्यापिनस्तस्येति शंखसंबद्धमधिष्ठाने व्याप्तस्य पित्तद्रव्यस्येत्यर्थः तथा च पित्तपीतिमा
काराद्रव्यांशं विदेशस्तस्यैव चैतन्यव्याप्तिव्यक्ताः संबन्तस्य संसर्गो योग्यः परोक्षस्य संभवतीति भावः ऊसंभवस्तद्व्यावि
रोधः तद्यापि पटेष्यथा ऊसंभवेद्युत्पद्यमानस्य नैल्यरूपस्य संसर्गारोपस्तथेत्यर्थः तथा नत पित्तद्रव्यस्य नयने
सर्वेषूत्पद्यमानस्य नयनरश्मिद्वारा निर्गत्य शंखव्यापित्वोपगमे बाधकमाह तत्राशक्तीति पित्तोपहतनयनः
पुरुषः पटांशं विप्रकृष्णतिनदीतटे तरोच्चाम पिपीतः शंखेत्पत्रुभवसंसर्गादित्यर्थः नतु पित्तद्रव्यस्य नयनप्र
देशाद्विषयदेशेऽभिनिर्गमनावसरे यथा पित्तोपहतनयनेन नयनदेशमारभ्य विषयव्याप्तिपर्यन्तं पीतिमा स्फुरति

श्री

नच नयनप्रदेशसंसर्गिपित्तपीतिमाद्यामाव्याप्तिसंसर्गोध्यासो नोपपद्यते किं तु पर्वतनरश्मिभिः सह निर्ग
तस्य विषयव्यापिनस्तस्य तत्संसर्गोध्यासः ऊसंभाद्यपित्तद्रव्ये कोऽस्य संभवति तदाकारस्य
भिव्यक्त्यसंभवात्तत्संसर्गः इति वाच्यम् तत्रापि सद्गुणीति तद्रव्यापित्तोपहतनयनेन वीक्ष्यमाणे शंखे वित
दितरेषां पीतिमधीप्रसंगात् न च समीपेति मा समीपे गृहीतप्रव दूरे गृहीतशक्यः विहायसमुत्प
स्पततात्विहंगमस्य वर्तनरेषां च समीपेन गृहणमिति वाच्यम् इतरेषामपि नचतु निकटस्थस्तचक्षुषा पी

तिमसामीप्य
सर्वे

तथा सेरपि न यत्समीपे मध्ये च पीतिमा गृहीतस्य चक्षुर्विदेशोपि गृहीतं शक्यते नान्यथेत्यत्र दृष्टान्तमाह वि
हायसीति यथा विहंगमः पूर्वो गगने उत्पततः तत्पततेनावसरे स्वरदेशमारभ्य यत्पसागच्छतीते तेनैव गग
नावधिभागे दूरं गतोपि गच्छतेनेनान्यस्तथाशक्तेत नपीत्यर्थः दृष्टान्तवैषम्यमाह इतरेषामपीति दृष्टान्ते हि ग
गनोपरिभागो दूरे विहंगमः पशवः कश्चिदन्यश्च पत्दिशातिसमचक्षुर्निकटे तस्य तु रन्यस्तव तत् तथापि सवि
हंगमो दृष्टः पश्चैतदिति स्वचान्यस्तथाशंकतोतपश्यति न तथाशंकते संभवतीत्यर्थः श्वेतवायुद्रव्यमाना
रोपस्थले कथंचिह्नदरे पंतास्य समानैत्यादिधानस्थले तनदूपैतास्फोंत्मनावच्छिन्नं शक्योत्माह एवमपी

ति जलाधारस्य भागे वाऽजलमिश्रितद्रव्ये

सि॰ ले॰
टी॰
२२५

पि दोषविशेषेण मधुरद्रव्यजातिमात्राकारश्रुतिर्वेद्ये सति तत्र तदध्यासोपपत्तेस्तस्माद्दोषस्य स्वसादितिमत्रेभा
स्यात्तत्पूर्वाचार्याणां सार्वत्रिकव्यवहारसिद्धं निरुपचारितमिति मतं व्यामितेः परकं विनार्किकमतानुसारेणप्रत्य
क्षपादिकाग्रन्थव्याख्यानेकृतं तदेवानुवदति तस्मादिति अध्यस्यमानपदार्थप्रतिभासस्य मनेयोनशं
बाधध्यासस्थ्रवत्त्वरत्नपयोगस्मद्दुष्टारिहत्तादित्यर्थः तन्न चेति अधिष्ठानगोचरेत्यर्थः वृत्तिसमकालत्व
दयायस्याध्यासस्यापीतद्रूपादेरस्तत्वथित्यर्थः अधिष्ठानसंप्रयोगजन्यायाः वृत्ते रोपितद्रूपादिविशिष्टशेत्वादि
विषयत्वानंगीकारेष्यारोपितद्रूपादेरनवभासप्रसंगइत्यर्थः रूपविनाकेवलाधिष्ठानगोचरवृत्त्यभावेचेति

गात् तिक्तरसाध्यासस्थलेतत्वधिष्ठानाध्यासयोरैकेंद्रियग्राह्यत्वाभावात्तत्वगिंद्रियजन्याधिष्ठान
गोचरवृत्त्यात्तदवच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौपित्तोपहतरसनसंप्रयोगादेवतत्रतिक्तरसाध्यासस्थ
स्मात्रविषयत्वासनदृत्तिस्वसमकालमुदेतीतितिक्तरसस्यारासनत्वमप्यमुपपन्नंतद्यो

223

आरोप्यपीतिमनैल्यादिसंसृष्टशंखादिगोचरवृत्त्यनभ्युपगमेचेतिचकारार्थः तत्रदेवैतन्यपरं पंचपा
दिका ग्रन्थोक्तेतिक्तरसस्याध्यस्यमानस्येंद्रियकत्वेचोक्तंषाध्यासस्थलेत्वग्धिष्ठानारोप्ययोरेकत्व
न्निविषयत्वेननभवतिकिंतुतिक्तरसमात्रगोचरराशनवृत्त्यपेत्युपपादयति तिक्तरसाध्यासस्थलेत्विति २२५
तदवच्छिन्नेतिमधुरादिद्रव्यतद्रूपाधिष्ठानावच्छिन्नेत्यर्थः पित्ताख्यदोषेणउपहतेपहृष्टेनतेनमधुरद्र
व्यद्रूपाधिष्ठानस्यसंप्रयोगात्तत्राधिष्ठानावच्छिन्नचैतन्येतिक्तरसाध्यासउदेतितदेवाध्यस्यमानतिक्तरस
मात्रगोचररासनवृत्तिस्वउदेतीत्यर्थः

अन्यथेति अगोरप्यतिक्तरसस्येन्द्रियकत्वानुपगमे तत्रचालस्यतिक्तताऽवभासस्थले रसनेन्द्रियव्यापारो न स्यान्म
धुरद्रव्यस्य तद्योग्यत्वादित्यर्थः । ननु तत्र तिक्तताऽवभासस्तत्र तिक्ततापदावभासपदयोः कर्मधारयेण अव
भासपदे चावभासस्य तत्र इति व्युत्पत्त्याऽध्यस्यमानतिक्तरसपरं पञ्चपादिकायामेवावभासपदस्यावभासमान
तापदे न तथा व्याख्यातत्वात् जन्मान्तरीयसंस्कारोऽपि अध्यस्यमानतिक्तरसोत्पत्तौ हेतुः प्रातिभासिकाध्यास
स्थलेषु दोषसंस्काराधिष्ठानसामान्यज्ञानरूपकारणत्रयस्याध्यस्यमानदोषोत्पत्तावेव कारणतया ; टीका
विवरणादिषु व्यवस्थापितत्वात् तथा च कथमनेन ग्रन्थेन स्वरूपतोऽध्यस्यमानस्यैव तिक्तरसस्यैव तिक्तरसस्येन्द्रियक
त्वस्य स्पष्टीकरणं न च तिक्तरसस्येन्द्रियकत्वाभावे रसनव्यापारापेक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं वा … तिक्त

अन्यथा तत्र रसनव्यापारापेक्षानुपपत्तेः तस्मादुदाहृते … अध्यासस्थलेष्वधिष्ठानसंप्रयोगादे
वत्त्केन्द्रियगोचरत्वात् … समकालोत्पन्नाध्यासस्याप्यत्र विषयरति तस्य चाक्षुषत्वमभ्युपगन्तव्य
रूपं विना केवलस्याधिष्ठानगोचरवृत्त्याभावे चाविषयचैतन्याभिव्यक्त्यभावेन … ध्यस्तेन ल्या
द्रोनात् तद्भास्यता यो

रसाध्यासकाले रसनेन्द्रियव्यापारस्यैतेमानाभावात् न च तथा सति तिक्तताऽवभासस्य संग इति वाच्यं तद्गि
न्द्रियजन्यमधुरद्रव्यगोचरवृत्त्याभिव्यक्ते मधुरद्रव्यावच्छिन्नचैतन्ये तिक्तताध्यासाङ्गीकारेण तिक्तता
याः स्वगोचरवृत्तिं विनैव स्वाधिष्ठानचैतन्यभास्यत्वसंभवात् अत एव तिक्तताध्यासस्थले रसनेन्द्रियापे
क्षा तथापि नाध्यस्यमानतिक्तरसनेन्द्रियकत्वसिद्धिरध्यस्यमानतिक्तता इति मधुरद्रव्ये मधुररसस्या
धिष्ठानत्वसंभवेनाधिष्ठानस्य मधुररसग्रहणे तदपेक्षोपपत्तेः पञ्चपादिकागतमधुरपदस्य मधुर
रसाधारणत्वेन तद्गोचराभावाच्च न च मधुररसग्रहणेति तिक्तताध्यासानुपपत्तिरिति वाच्यं रसग्रहणे

वीरइति प्राग्यनियमस्यासिद्धिमुक्त्वा जन्यद्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः कारणमिति द्वितीयमुपेत्याशङ्क्य तेनस्यावि
रोधमाह द्वितीयनियमस्येति द्वितीयनियमस्य व्यवहारदृष्ट्यापरद्रव्यत्वाधिकरणत्वविषयत्वेन द्वितीयनियमावि
रोधादिति संबंधः नियमस्य व्यावहारिकद्रव्यविषयत्वकल्पनायां नियामकमाह संयोगाद्योग्यत्वे चेति प
कत्वद्वित्वादावित्यर्थः एकत्वमेकमित्यादिप्रकारेण तत्रापि सावयवोपलम्भमेण द्रव्यत्वाध्याससंभवादित्यर्थ
स्तथाच द्रव्यप्रत्यक्षमात्रे इन्द्रियसंयोगस्य कारणत्वनियमस्य एकत्वादौ द्रव्यत्वाध्यासकालेन प्रत्यक्षे व्यभिचार

224

द्रव्यत्वाधिकरणत्वविषयत्वेन प्रातिभासिकरजते द्रव्यत्वस्याधिष्ठानगतस्यैवेदन्त्ववदध्यासात्प्रतीत्य
भ्युपगमेन च द्वितीयनियमाविरोधात् द्वितीयनियमरूपसामान्यकार्यकारणभावव्यतिरेकेण विशि
ष्टापि कार्यकारणभावकल्पनायां गौरवपराहतत्वेन तृतीयानियमासिद्धेः न सामान्ये यत्सामान्य
हेतुस्तद्विशेषे तद्विशेषो हेतुरिति न्यायस्यापि यत्र बीजाङ्कुरादौ सामान्यकार्यकारणभावाभ्युपग
मे बीजाङ्कुरादेः कुर्वद्रूपत्वाद्यादिप्रसंगः तद्विषयत्वेन तत्रैव जागरूकत्वाद्यमानविशेषकार्यका
रणभावासिद्धेः न चात्रापि द्रव्यप्रत्यक्षे द्रव्यसंयोगः कारणमिति सामान्यनियमोपगमे अन्यसंयो
गात् अन्यद्रव्यप्रत्यक्षापत्तिरिति नियतिप्रसंगशङ्कनीयेति वाच्यं तत्प्रत्यक्षे तद्द्रव्यसंयोगः कारणमिति
नियमाभ्युपगमात् अन्यथा तृतीयनियमेऽप्यतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् तस्मान्नास्ति कश्चन नियमभङ्गः

इत्यर्थः अद्रव्ये द्रव्यत्वारोपे दृष्टान्तमाह तमसीवेति सिद्धान्ते तमसो द्रव्यत्वानभ्युपगमादाह नैयायिकरीत्येति २२५
प्रौढालोकाभावस्तमः इति नैयायिकोक्तरीत्येत्यर्थः गुणकर्मवत्त्वेन द्रव्यलक्षणमिति जानतां तमसि रूपवत्त्वभ्र
मेण द्रव्यत्वभ्रमसंभवतात्पर्यः नन्वशुक्तिरजतादौ द्रव्यत्वाविवक्षाभावः कथं द्रव्यत्वमस्ति अन्यथा रजतत्वा
दिजातिरपि तत्र न स्यान्न चेष्टापत्तिः रजतत्व तत्र रजतत्वादिजातेस्त्याधयिष्यमाणत्वात् तत्र शुक्तिरजतादिक
मपि व्यावहारिकदृष्ट्या द्रव्यत्वाधिकरणं भवति व्यवहारदशायां शुक्तौ रजतबाधवच्छुक्तिरजते द्रव्य

ननु तिक्तरसाध्यासाधिष्ठानस्य भानेरासने किं तु रसभाने न तु केवलस्यादिरूपमिति मतमेव कुतो नाद्रीयते तत्राह
त्वगिंद्रियेति चैतन्यभासेति तिक्तरसे इति गृह्यमाणस्य मानस इति शेषः परंपरयापीति रजताद्यध्यासस्थल इव
त्वगिंद्रियमात्रगोचरत्वस्य तत्रादूतत्वादारोपोत्यर्थः ध्रमिणो मधुरद्रव्यादेः रसनेंद्रियायोग्यत्वादिति भावः ननु तिक्त
ताद्रूप्येणाध्यासे कथमयीत्यस्य व्याख्यानप्रकारान्तरेणेति यद्यपि स्वप्नकाले केवलस्यादिभासे गुरसद्रूपादिगुण
स्य तत्र चाक्षुषत्वाद्यनुभवस्यारोपरूपत्वं यावद्भ्रमाणत्वेन प्रकृतेऽपि तथा समर्थने संभवति स्वप्नपदार्थानामि
व प्रातिभासिकत्वेन तिक्तरसादेरपींद्रियासन्निकृष्टत्वेन साम्यभावस्य तत्स्यात्तन्त्रथापि तत्प्रकारमज्ञानततत्र क
त्वगिंद्रियजन्याधिष्ठानगोचरवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यभासे तिक्तरसे परंपरयापि रसयोग्यतोपयोगाभावे
ननु तत्र कथमपि प्रकारान्तरेण रासनत्वानुभवसामर्थ्यनासंभवात् तथैव रजतस्यापि चाक्षुषत्वोपप
त्तेः प्रयास्य इत्यनुभवानवाधनीय नचासंप्रयुक्तस्य रजतस्य चाक्षुषत्वे प्रत्यक्षमात्रे विषयेंद्रियसंनि
कर्षः कारणं इत्याप्तत्वप्रत्यक्षेतत्संयोगः कारणं रजतप्रत्यक्षे रजतसंयोगः कारणमिति तिस्त्रहीतानेक
कार्यकारणनियमभंगः स्यादिति वाच्यं सन्निकर्षत्वस्य संयोगाद्यनुगतरूपेण सामान्यनियमासि
द्धेः द्वितीयनियमस्य ने पाधिकरोत्यात्मसीवसयोगायो ग्यकाचिद्रव्यापि द्व्यानाध्याससंभवाद्य
थापीत्याध्यक्तमिति ध्येय तथैवेति पत्रग्रासमनद्वीनिविषयत्वमादायरासनत्वानुभवसमर्थितत्वथा चाक्षुष
त्वेति विषयत्वमादायैव चाक्षुषत्वानुभवसंभवेन दत्तभवस्यारोपरूपत्वकल्पनमयुक्तमित्यर्थः नवाधनीयरज
तस्य युक्ते वाधके सतितद्वाधस्यावश्यकत्वादिति महाशाकतोत्सर्गस्थितिः किन्नवाधक परिहरति सन्निकर्षत्वस्ये
त्यादिना व्याप्तनियमासिद्धेरिति जन्यप्रत्यक्षमात्रे इंद्रियसन्निकर्षः कारणमिति नियमासिद्धेरित्यर्थः जन्य
पदं नित्यसाक्षिरूपप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणार्थं शास्त्राद्यपरोक्षमते शास्त्राभिव्यक्तमपि प्रत्यक्षे विशेषणं द्रव्या
द्रव्येऽवोध्यसंयोगायोग्यानुमत्तमते सङ्गतमसिन्न्यायमते अभावादिवद्रूपादिगोपाधिरूपवासन्निकर्षसंभवतो

त० दी० छि०

सामान्यनिरुक्तिविवेचनम्

स्याज्ञागलस्तनायमानस्याकल्पनीयतापत्तायाऽक्तत्वादितिभावः तस्मादिति प्रथमद्वितीयनियमयोरसिद्ध
त्वात् द्वितीयोनियमस्यचाविरुद्धत्वादित्यर्थः नचप्रथमद्वितीयनियमविरोधस्यदुर्वारत्वात् प्रागुक्तत्वाद्वेदनःपा
तित्वाक्तिनियमविरोधस्यापिदुर्वारत्वाद्वत्वाहित्युक्तत्वनियमभंगइत्यपकृतमतआह किंचेति शुक्तिरजतादि
स्थलइत्यर्थः अन्यथासिद्धस्येतिसर्वकालेकेवलसान्निध्यस्यैवरजतादिषुचाक्षुषत्वाद्यनुभवस्यैवात्रापिप्राचे
पतूपलकल्पनासंभवात्अन्यथासिद्धत्वमसिद्धेत्तक्तप्रमाणभावस्यस्वरूपत्वात्रापितुल्यत्वादन्यथात्वप्रपोद्दिय
व्यापारकल्पनाप्रसंगात्प्रभवविरोधेसतितत्कालेतदुपरमप्रवलास्यान्यथानयनेनोपपन्नेरित्यादिकमत्रानुसंधेय
अनुभवस्यापपादनासंभवादितिसंबंधः उक्तनियमानांसंकोचकल्पनेसतिशुक्तिरजतादेरनिर्वचनीयत्वासि
चकल्पनासंभवात्संनिकृष्टस्यैवदेशांतरस्यस्यैवरजतस्याहारोपापत्तिरितिन्यथाख्यातिपाद्यप्रसारि
काम्रभिव्यक्तचैतन्यावगुंठनशून्यस्यदेशांतरस्थरजतस्यापरोक्षत्वानुपपत्तेः

द्विशंकते नचैवंसतीति देशांतरस्थरजतादिकंभ्रमविषयमितिन्यायमतेतत्रासंनिकृष्टस्यकथंप्रत्यक्षत्वमि
त्यनिर्वचनीयख्यातिवादिभिःशंकाक्तत्वायांसन्निकर्षःप्रत्यक्षेकारणमित्यादिनियमस्यभवन्तामतेव्या
वहारिकपदार्थप्रत्यक्षविषयत्वेनसंकोचवन्ममतेपितस्यप्रत्यक्षप्रमायांसन्निकर्षःकारणमितिप्रत्यक्षप्र
माविषयत्वेनसंकोचकल्पनोपपत्तेरन्यथाख्यातिवादस्यनकिंचिद्बाधकमितिपरिहारस्यवचःपरेषामित्य
र्थः भ्रमरूपेप्रत्यक्षेसन्निकर्षस्याहेतुत्वेपिनान्यथाख्यातिवादप्रसक्तिरितिपरिहरति अभिव्यक्तेति अर्थस्याप
रोक्षत्वेइंद्रियसन्निकृष्टत्वप्रयोजकंकिंत्वभिव्यक्तचैतन्याभिन्नत्वमितिवक्तव्यंतेनत्याचभ्रमविषयस्यरजतादेर्

त्वरजतत्वादिज्ञानविषयत्वादर्शनात्तथा च शुक्तिरजतादेरिन्द्रियासंयुक्तस्यापीन्द्रियकत्वमिति विषयतोपगमे द्वितीयनिय
मविरोधोपि दुर्वार इति चेन्न शुक्तिरजतादौ रजतत्वद्व्याप्यत्वादिज्ञानं नास्तीति मतमनुरुध्य न तद्व्याप्यधर्मीति इद
यति प्रातिभासिकरजत इति इदमर्थगते देशेपि वर्तमाने तद्व्याप्यस्यापि तत्र संसर्गारोपो दुरित्यर्थः ; तथा च शुक्तिरज
ते व्यवहारहेतुस्तद्व्याप्याधिकरणेन भवतीति भावः ; ननु द्रव्यचाक्षुषत्वे इन्द्रियसंयोगः कारणमित्युपगमे रजतचाक्षुष
रजतचक्षुःसंयोगः कारणमिति तृतीयनियमोपि दुर्वारः ; रजतस्य द्रव्यविशेषत्वात् रजतचक्षुःसंयोगस्य चेन्द्रि
यसंयोगविशेषत्वात् द्रव्यविशेषचाक्षुषे इन्द्रियसंयोगविशेषः कारणमित्यस्यार्थस्य यत्सामान्यन्यायसिद्धत्वादि
तिशंकां परिहरति यत्सामान्य इति सामान्यकार्यकारणभावो यत्रातिप्रसंगावहस्तत्रैवायं न्यायो नान्यत्रेत्यर्थः

किं चात्रत्यनियमभंगेपि न दोषः इदं रजतं पश्यामि नीलं जलं पश्यामीत्यादेरनुमित्यर्थासिद्धस्यानुभ
वस्य पृथगगृहीतानामपि शक्यत्वान्मात्रविषयसन्निकर्षः कारणमित्यादिनियमानां व्यावहारिकवि
षये संकोचकल्पनमन्तरेणोपपादनासंभवात् न चैवं सति प्रमायाः सन्निकर्षः कारणं न भ्रमस्येत्यपि
न्यायस्य न हि विषयत्वेनेति संबंधः ; न न इति न्यायादित्यर्थः ; ननु बीजसामान्यस्यांकुरसामान्यस्य च कार्यकारण
भावोपगमे बीजान्तरादंकुरान्तरोत्पत्तिप्रसंगवदिहाप्यतिप्रसंगसत्त्वादुक्तन्यायप्रवृत्तिरस्त्येवेति शंकते न चात्रा
पीति उक्तातिप्रसंगपरिहाराय तत्तदंकुरत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्बीजत्वेनैव कारणत्वान्न्यायो नेह तत्कल्पनावश्यकत्वेपि तद्
व्याश्रयत्वेन तत्तद्द्रव्यमुख्ये[illegible]स्यैव तेन न्यायेन कारणत्वसिद्धेः तेन तु तेन न्यायेन तृतीयकार्यकारणभावसिद्धे य
तीत्याशयेनाह ननु इत्यादि ननु तेन न्यायेनातिप्रसंगपरिहाराय तृतीयनियम एव कुतो न कल्प्यते तत्राह अन्यथे
ति तृतीयनियमकल्पने इत्यर्थः ; अतिप्रसंगस्येति अन्यरजतचक्षुःसंयोगात् अन्यरजतचाक्षुषापत्तिरित्येवं
रूपस्येत्यर्थः ; न च व्यक्तिनियमवत् तृतीयनियमोप्यस्तीति वाच्यं अतिप्रसंगपरिहारायोपयुक्तस्य तस्याज्ञा

सि. ले. टी. ११७

116

कथं रूप्यदोषस्याभावात् रजतरागस्यासत्त्वाच्च न रंगाध्यास इति परिहार उच्यते तेनदोषसमापितत्वस्य तत्र रमित्याश
येनाह एतदिति रागादिरूपो यः पुरुषदोषस्तदभावादेतस्य कारणादित्यर्थः रागादीत्यादिपदेन रंगस्य बुद्धौ वि
परिवर्तते रजतादेर्वा दोषाभावादीत्यादिपदेन रजतरागो गृह्यते तत एवेति रंगगोचररागादेरभावात् रजतराग
सत्त्वाच्च तस्माद्धा कारणात् रजतस्यैव तत्रोत्पत्तिस्तत्काले रजतविशिष्टधर्मिगोचरवृत्तेरुदयसंभवादित्यर्थः
कश्चित्तार्किकमतमुपन्यस्य हरति तस्मादिति धर्मिज्ञानस्य कारणत्वे मानाभावादित्यर्थः नाभातिरूप्याकार
वृत्त्याविनेत्यर्थः धर्मिज्ञानस्य कारणत्वे मानाभाववचनमायातम् इत्युपपादितं तेन तत्र तत्रेदं धर्मिसंधायतस्य
तत्कारणत्वमतमेवाह अन्ये त्वधिष्ठानज्ञानमिति इदमाकारवृत्तिपक्षेऽपि रजतगोचरवृत्तिं रंगोकर्तव्यांतिके
तद्गोचरा एकैव वृत्तिर्द्विविधजन्यानन्तरं प्राग्निदमाकाराद्वृत्तिरिति नाविद्यैव मज्ञाननिवर्तकत्वसद
सद्भावचिन्ताकार्येति अन्ये त्वधिष्ठानज्ञानमध्यासकारणमिति तोरिदमाकाराद्वृत्तिमुपेत्य तद्धर्मि
व्यक्तैनैव साक्षिणा तद्ध्यासरजतस्यावभाससंभवात् तद्ध्यासकत्वात्प्रभिव्यंजकतया तथैवेदं वृत्त्या
रजतविषयसंस्काराधानोपपन्नेश्च रजताकाराद्वृत्तिर्व्यर्थेति मन्यते
चित्तमते दूषयति इदमाकारामिति अन्ये त्विदमाकाराद्वृत्तिमुपेत्य रजताकाराद्वृत्तिर्व्यर्थेति मन्यंत इति संबंधः
इदमाकारवृत्त्यनुपगमे हेतुरधिष्ठानज्ञानमध्यासकारणमिति तोऽति इति शब्दो हेत्वर्थः धर्मिज्ञानस्याध्यासका
रणत्वादित्यर्थः इदमाकारवृत्तिव्यतिरिक्ता रजताकारा वृत्तिः किं रजतभानार्था किं वा तत्संस्कारार्था ना
द्य इत्याह तदभिव्यक्तैनैवेति इदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तैनैवेत्यर्थः द्वितीयं दूषयति तद्ध्यासकेति न चान्यगोच ११७
रवृत्त्या कथमन्यगोचरसंस्काराधानमिति वाच्यं यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये यावन्तः पदार्थाः प्रकाशन्ते तावद्व
स्यात् तावत्स्वपदार्थेषु संस्काराधानमिति प्रागुक्तत्वादिति भावः

नन्वेवमपि शुक्तिरजते शुक्तिवत्सत्यमेव स्यान्नानिर्वचनीयं मानाभावादित्यत आह व्याप्तीति व्याप्तिरपरोक्षत्व
नेतिसत्यथा भ्रमविषयस्य देशान्तरस्थत्वमसत्त्वं च निरस्तं भवति असतस्संवित्तादात्म्याभावेन प्रत्यक्षत्वायोगात्
शुक्तौ कालत्रयेपि रजतं नास्तीत्यबाधितबाधकप्रत्यक्षत्वबलाद्रजतप्रतीतिसमयेपि शुक्तौ रजताभावः सिध्यति
शुक्तौ यदि रजतं न स्यात्तदा व्याप्त्यनुपपत्तिर्यदि तत्र तत्सत्यं स्यात्तदा शुक्तौ शुक्तित्वमिव न बाध्येतातः व्याप्तिबाधा
नुपपत्त्यातस्यानिर्वचनत्वं सिध्यति शुक्तिरजतस्य उत्पत्तिविनाशवत्त्वादनिर्वचनीयत्वसिद्धिरेतेन च विवर्तलक्षण
निरूपणावसरे प्रपंचितमिति नात्र प्रपंच्यते उत्पत्तिमत्त्वादिफक्किकायास्तात्पर्यार्थः शुक्तिरजतादेस्सादिभास्यत्व
वादौ शुक्तिरजतस्य स्वतादात्म्यापन्नसमर्थसंप्रयोगादेव चाक्षुषत्वमुक्तं विषयतेति प्रसंगाद्गतिशंकते नचेति नन्वेवं
धू.प्र. व्याप्तिबाधानुपपत्तिभ्यां भ्रमविषयस्यानिर्वचनीयत्वसिद्धेरस्तु न चाधिष्ठानसंप्रयोगमात्रात्प्रातिभा १९
टी. सिकस्येन्द्रियकत्वोपगमे शुक्तिरजताध्याससमये तत्रैव कालान्तरे ध्यस्यमानस्य रंगस्यापि चाक्षुषत्वं कुतो
नस्यादिति वाच्यं रजताध्याससमये रंगरजतसाधारणचाकचिक्यदर्शनाविशेषेपि यतो रागा
दिरूपप्रकृष्टदोषाभावादिनस्तत्र तदानीं रंगाध्यासस्तत एवमत्रातिदिश्यतप्रस्तावे दृश्यस्याप्युपगमात्
ति शुक्तावेव कालान्तरे पटाध्यासनापत्तेरित्यर्थः ननु तर्हीति पाञ्चमिति शुक्तिरजतं विषयीकरोतीति सैव वृत्तिः शुक्तौ
कालान्तरे ध्यस्यमानं रंगमपि कुतो न विषयीकरोतीति तत्राह रजततादात्म्यापन्नसमर्थसंप्रयोगजन्यत्वस्यैव
कालान्तरीयरंगतादात्म्यापन्नसमर्थसंप्रयोगाजन्यतत्स्याप्यविशेषादित्यर्थः तथा च संप्रयोगेन रजतगो
चरवृत्तिहेतुः किन्तु सादृश्यविशिष्टधर्मिज्ञानमेव हेतुः सादृश्यज्ञानं च दोषेण न धर्मिज्ञानं तेन च रजताध्यास
कारणं रजतादिकं च स्वगोचरवृत्तिं विनैव चैतन्यभास्यमितिमतमुपपन्नमितिभावः नन्वेवमपि शुक्तौ कालान्तरे
ध्यस्यमानस्य रंगस्य रजताध्याससमयएवाध्यासः किं न स्यादधिष्ठानस्य सादृश्यज्ञानस्य च रजतरंगाध्याससा
धारणत्वादिति दोषनियमं सूचयति रजताध्याससमयइति यदि च दृश्यमानसादृश्यरूपविषयदोषाविशेषे

सर्गो यथा रजते भासते न तथेत्यर्थः ; ननु ज्ञानाभासेन रजते गृह्यमाणे ऽद्वैतसंसर्गो गृह्यते चेदद्वैतमपि तेना
वश्यं ग्राह्यमद्वैतग्रहणं विना तत्संसर्गग्रहणायोगात् तथा च ज्ञानाभासस्य रजतविशिष्टाद्वैतांशविषयकत्वसि
द्धिरिति शङ्कते नचेति संसर्गांशस्य रजतज्ञानाभासगोचरत्वे हेतुगर्भविशेषणमध्यस्तस्येति वक्तव्यमि
ति अन्यथा घटत्वादिनिरूपितसंसर्गस्याप्यध्यस्तत्वेन घटत्वादिविषयकत्वेन साक्षित्वानिप्रसंगापत्तेरिति भावः ज्ञा

तत्त्ववदध्यस्तस्य रजते ऽद्वैतसंसर्गस्य रजतज्ञानगोचरत्वात् तत्प्रतियोगिन अद्वैतस्यापि तद्विषयत्वं व
क्तव्यमिति वाच्यं स्वतादात्म्याश्रयस्याद्वैतविषयत्वादेव तस्य तत्संसर्गविषयत्वेति प्रसंगाभावा
त् न चाधिष्ठानाध्यासयोरेकस्मिन् ज्ञाने प्रकाशनियमस्य संभावनाभाष्यविवरणे प्रतिपाद
नात् एकवृत्तिः विषयत्वं वक्तव्यमिति वाच्यं वृत्तिभेदेपीदमाकारवृत्त्यभिव्यक्ते एकस्मिन् सा
क्षिणि तयोः प्रकाशोपगमादित्याशयः

117

नाभासस्याद्वैतरूपप्रतियोगिविषयकत्वाभावेपि ज्ञानाभासे ऽध्यस्ताधिष्ठानतया ज्ञानाभासतादात्म्याप
न्नस्याद्वैतांशज्ञानस्य प्रतियोगिविषयकत्वात् तज्ज्ञानाभासस्य संसर्गविषयत्वं संभवति तावतैव उक्तातिप्र ११८
संगपरिहारोपपत्तेरिति परिहरति स्वतादात्म्याश्रयस्येति स्वपदं ज्ञानाभासपरं वृत्तिभेदेपीति अध्यस्त
मात्रगोचराविद्यावृत्तेर्विवरणकारैरेवाभ्युपगमात् उक्तनियमे ज्ञानपदं साक्षिपरमेव न वृत्तिपरमिति वि
वरणकाराणामाशयो लभ्यत इति भावः

येन स्वगोचरत्वेन स्वगोचरसंस्काराधानमिति मन्यन्ते तेषां मतेऽध्यस्तरजतगोचरत्वं निरस्यति तत्र किं द्वि
तीयवृत्तिरध्यस्तरजतविशिष्टधर्मिगोचरा किं वा रजतमात्रगोचरेति संशयमनूद्य प्रथमे निर्णये दर्शयति ज्ञानद्व
यापत्त्यादिना द्वितीयवृत्तेरिदं रजतमित्येवमाकारासत्तोऽध्यस्तरजतविषयत्वसंबंधः स्याकारविशेषोपा
दानफलमाह नोचेदिति द्वितीयवृत्तेर्विशिष्टविषयकत्वेऽनुभवं प्रमाणयति इदं रजतं जानामीति द्वितीयवृत्ते
रध्यस्तमात्रविषयकत्वमिति मतमाह अन्ये त्विति ज्ञानद्वयापत्ते द्वितीयवृत्तिरविद्यावृत्तिरिति प्रतिपादयति पृथ
गादिना विवर्त्तते परिणमत इत्यर्थः एवमिति इदमंशविषयवृत्तिज्ञानं तदवच्छिन्नेत्यर्थः इदमाकारवृत्तिव
च्छिन्नचैतन्यगताविद्याऽध्यस्तरजतमात्रगोचरवृत्तिरूपेण परिणमते सा च वृत्तिर्ज्ञानाभासः लक्षणज्ञानकर
ज्ञानद्वयापत्तेरिदमित्येकाकारवृत्तिरध्यासकारणमस्ति इदं रजतमिति द्वितीया वृत्तिरध्यस्तरजतविषया
न त्विदमंशाविनाध्यस्तमात्रगोचरा सा इदं रजतं जानामीति न स्यादिदमंशतादात्म्यापन्नरजतविषय
त्वानुभवादिति केचित् अन्ये तु पृथगिदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्था ऽविद्या रजताकारेण विवर्त्तत एवमिद
मंशविषयवृत्तिज्ञानाभासाकारेण विवर्त्तते न त्विदमंशवृत्तिवदनध्यस्तरजतज्ञानमस्ति तथा चर
जतस्याधिष्ठानगतत्वेन संसर्गभानवत् तज्ज्ञानस्याप्यधिष्ठानगतत्वेन विषयतसंसर्गभानोपपत्तेर्नस्या
ज्ज्ञानद्वयतापत्तिरित्यर्थः अनध्यस्तमिति ज्ञानाभासरूपं रजतज्ञानं रजतवत् प्रातिभासिकमेव न त्विदमाकारवृत्ति
वद्व्यावहारिकं ज्ञानाभासस्यापि शुक्तिरजतवदेव स्वरूपत्वज्ञाननिवर्त्तकत्वमन्यत्तद्बाध्यत्वादित्यर्थः ज्ञानाभासस्य र
जतमात्रविषयकत्वेन स्यादिदं रजतमित्याकारो न स्यादित्याशंक्य ज्ञानाभासस्येदमंशविषयकत्वाभावेऽपि त
स्य तदाकारसंभवतीत्याशयेनाह तथा चेति ज्ञानाभासः शुक्तीदमंशविषयकवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याधिष्ठान
त्वेऽस्तीत्यर्थः इदमंशज्ञाने ज्ञानाभासस्याध्यस्याधिष्ठानस्थत्वे विद्यमानपदार्थत्वेन विषयकत्वे तत्संसर्गो रजतगोचर

सि· ले·
टी·
११९

अत्रैके चिदाहुरिति विषयाधिष्ठानतया विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्येनैव विषयप्रकाशः न जीवचैतन्येन तस्य विषयं प्र
त्युपादानताभावेन साक्षात्तादात्म्यसंबंधाभावादित्यर्थः अन्यस्येति परंमेपरासंबंधस्येत्यर्थः, तादात्म्यरूप
संबंधसंभवे स्वरूपसंबंधकल्पनायोगात् साक्षात्संबंधसंभवेऽन्यस्य संबंधस्य कल्पनायोगादिति विभागः
ततः किं तत्राह इति तदभिव्यक्त्यर्थमिति विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्यैव विषयप्रकाशकत्वात्तस्य च ग्राह
कतावद्यावरणाभिभवरूपाभिव्यक्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः नन्वन्तःकरणापरोक्षस्थलेपि विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्य

तादात्म्यरूपसंबंधसंभवे स्वरूपसंबंधस्यान्यस्य वा कल्पनायोगादिति तदभिव्यक्त्यर्थं वृत्तेर्बहिर्निर्ग
माभ्युपगमः परोक्षस्थले व्यवहिते वह्न्यादौ वृत्तिसंसर्गायोगादिंद्रियवदन्वयव्यतिरेकशालिनो वृ
त्तिनिर्गमद्वारस्यानुपलंभाच्चानिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमेव स्वरूपसंबंधेन विषयगोचरमगत्या
भ्युपगम्यत इति अन्ये त्वहंकारस्तवेड:वोदिष्वपरोक्षसाक्षाच्चैतन्यसंसर्गिणं स्वमिति चवटा
दावपि विषयसंसृष्टमेव चैतन्यमापरोक्ष्यहेतुरिति तदभिव्यक्त्यै वृत्तिनिर्गमसमर्थयंते

228

मेव विषयावभासकं स्यात्तत्र तत्रापि तन्निर्गमः प्रसज्येतेति नेत्याह परोक्षस्थल इति वृत्तिनिर्गमनहेतु
सन्निकर्षाभावादित्याशयेनाह व्यवहित इति वृत्तिनिर्गमनेऽनुपपत्त्यंतरमाह अन्ये त्विति संसर्गिणं स्वमि ११९
तीति संसर्गस्य तादात्म्यविषयापरोक्षत्वेन चितस्तत्प्रयोजकस्य संसर्गस्य वान्यत्रापि संभवेत्तत्यागायोगादिति
भावः विषयसंसृष्टमेवेति तत्र तत्संसृष्टं जीवचैतन्यमित्येवकारार्थः तदिति विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्या
भिव्यक्तपरत्यर्थः

एवं वाग्गोचरापरोक्षवृत्तीनामेवावरणाभिभावकत्वमिति नियमस्याप्यसमस्थलीयेदृशाकारवृत्तौ व्यभिचार
शंकायां सत्यां तद्वृत्त्यभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यां तत्परिहृत्यप्रसंगात् ज्ञानद्वयपक्षे किंचिद्विचार्यैवं वृत्ति
निर्गममादिपति नन्विति किं वृत्त्येति वृत्तिरेवमात्रत्वेन निर्गमो वृत्त्यापादनस्यैवेत्याशयः नतु केवलसाक्षिण
एव विषयानुभवरूपत्वे कालांतरे विषयानुसंधानेन तस्मादनुभवेनाशालंदृशसंस्काराभावात्तथा सुखादिक
वृत्त्यनंगीकारे चवलशप्यनुविधानेन स्यात् नित्यसाक्षिणश्चवलवादेरनुपयोगात् तत्तो वृत्तिरादृत्तैवेत्याशंक्यानि
मेगीकरोति कटादीनि ननु विषयप्रकाशएव तन्निर्गमफलमिति नेत्याह परोक्षस्थलइवेति ननु प्रत्यक्ष

मनन्तु सर्वपदार्थानां साक्षिप्रसादादेव प्रकाशोपपत्तेः किं वृत्त्या घटादिविषयसंस्काराधाना
र्थ उपपन्नमेतदपेक्षणेपि न निर्गमाभ्युपगमो व्यर्थः परोक्षस्थल इवानिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणे
व घटादेरपि प्रकाशोपपत्तेः नचतथासति परोक्षापरोक्षत्वैलक्षण्यानुपपत्तिः शाब्दानुमित्यो
रिव करणविशेषप्रयुक्तवृत्तिवैजात्यादेव तदुपपत्तेः अत एके चिदाहुः प्रत्यक्षस्थले विषयाधि
ष्ठानतयाऽवच्छिन्नमेव चैतन्यं विषयप्रकाशः साक्षात्ताः

ज्ञानयोर्वैलक्षण्यमनुभवसिद्धं न च प्रत्यक्षस्थले वृत्तिनिर्गमाभ्युपगमे निर्वहति बहिर्निर्गतवृत्त्यवच्छिन्नचै
तन्यमपरोक्षज्ञानमनिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमपरोक्षज्ञानमिति नेत्याह नचतथासतीत्यादिना वृ
त्त्यनिर्गमने सतीत्यर्थः इंद्रियजन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वं तदन्यज्ञाने परोक्षत्वमिति वैलक्षण्योपपत्तेरित्यर्थः यथा शाब्द
ज्ञाने शाब्दत्वरूपकरणविशेषप्रयुक्तं शाब्दत्वरूपं वैजात्यं यथा वा अनुमितौ अनुमितित्वमित्यर्थः करणविशेषैः
इंद्रियमनुमानादि च तत्प्रयुक्तवृत्तिवैजात्यं प्रत्यक्षत्वादिजातिरूपमुपाधिरूपं वा तस्मादेवेत्यर्थः वृत्तिनिर्गमसाधय ९८

ॐ
उ. प.
स. टी.
५२

कस्मादेवं महता यत्नेनाविषयतया ब्रह्मात्मनो वेदनमिष्यते न तद्ग्राह्यतेनास्त्विति अत उक्तं विधानादात्मज्ञानाद
न्यथाऽस्य स्यादेतेनात्मकात्मन ग्राह्यत्वग्रहणयोर्मिथ्याज्ञानेन निवृत्तिरिष्यते नान्य: यथा विषयत्वेनात्मनिश्च
ये सति न हि ग्रहणात्मनात्मग्राह्यं विमोहनिवृत्तेस्तत्कारणमपि विमोहं बुद्धेर्देहगेहादावहममेत्यादिभिनिवेशो
ऽपि य: सर्वानर्थबीजं स्वतो यामुनिनिवृत्ति: स्यादिति निर्मोहत्वं समग्रतया । नत्वमवगत ग्रहणात्मग्राह्यमोहनाशो
ऽपि य: सर्वानर्थबीजस्य तया यामुनिनिवृत्ति: स्यादिति निर्मोहत्वसमग्रतया: नत्वमवगतग्रहणात्मनो ग्रहणात्मा
ग्रहणात्मत्वकृतो ब्रह्मात्मज्ञानादितिचेन्न तज्ज्ञानात्कृतानर्थवानिवृत्तिरित्यम्बवाहुत निवृत्तिकारणमस्मद्वेदप्रम
मिथ्याशंकयाज्ञानकार्यतामुक्त्वा तन्निवृत्तिरिव यमेवानवृत्तिरपि मुहुर्मुहुस्तमाह ग्रहणेति अर्थे नित्रिरुपाद्ा
न: उपादानानिवृत्तोऽपुन: ग्रहणहेतु भावात्मरमात्मनिरतिशयानित्यत्यानिमात्मलत्वाणब्रह्मोह्यर्पो:
२७ प्रकरणसमाप्तौ गुरुनमस्काररूपं मंगलमाचरति विमत्पत्ति यथाहरदेवैर्महात्माभिर्महात्माभिर्महा
त्मै: तीरस्मागराद्वस्वतेसम्हृतपुराह्वतत्याये महात्माभिर्गुरुभिर्वेदपादधिनो विसर्ग्यालापेप्रकरणहै
प्रेतान्यथानग्रहणात्मग्राह्यत्वे विमोहबुद्धेग्रहणमवकारणं ग्रहाण्येहतस्वतलस्व निवृत्तो यथा समुत्तानिय
रमातत्यावृजेन २७ विमत्त्प्रवेदाद्दधिन: सम्हृतस्वैर्महात्मैर्मत यथा महात्माभि: तथा स्वतत्त्वा
नमिदंहिय: पुराननमापगुरुम्य: परमात्मनिवेद्यै: २८ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री
गोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यस्यश्रीशंकरभगवत: कृति: सकलवेदोपनिषत्सारोपदेशसह
स्त्र्यां पद्यप्रकरणं समाप्तम् उपदेशसाहस्र्यां सनातनपरमार्थाविनिवृत्तं पदार्थ:
219
णामग्राह्यकामितज्ञानास्वतस्सम्हृतपुराह्वतत्याये: परमात्मतत्त्वे वेदितमपरो ह्रीकृतेभ्यो गुरुभ्यो
नमइतियोजनाम्भूववायेगुरुभिर्विभिततस्वतेर्मयायवेदितमितियोजना तस्मादात्मतत्त्वमर्चयेद्
नमइतियोजना आत्मबोधे गुरुभिर्विमितस्वतेर्म यावदे वेदितमितियोजना तस्मादात्मतत्वमर्चयेद
निकामइतिप्रकृतेनिरयेतस्मनिशानिर्वेदस्समदर्शनेन सततज्ञानमहिम्नि स्वरूपस्थितिरेव अथ ईतिम
गवद्वचनाच्चयुक्तं सच्चगुरूपसन्नयिमाथ: २९ उपदेशसाहस्त्रीयविवृत्ताहिमहात्मभि: अक्षावेशात्
सुपाध्यात्मा: पद्मयोजनिकाकृता: ... वेदार्थरहस्यगामयम्मयप्रबोधार्थमयाऽवबोध: कपथेइ
रूपतिविवित: सादृश्याधिगाहभि: ... : २ हृतत्तरावि: कृतरामसमर्ति: स्तथागुरूणांविषु
लप्रसादात् यथाकथंचिद्विवृतनविस्तरेणनतुष्यतीकिलानरामा ३ इतिश्रीशंकराचार्यकृतोपदेश
सहस्त्रा: पदयोजनिकानामकोकृतनीर्थविरचितायासहस्रोपदेशसमाप्ता शुभमस्तु ॥ ॥ ॥ ॥ ५२

Acc. 48
उपदेशसाहस्री
२ ६१ ई

120

सकलवेदोपनिषत्सारो
पदेशसाहस्री समाप्ता ॥
पत्र ६१
वेदान्तग्रन्थोपम्
अद्वैतमतम्

सि० ले०
प्र० टी०
१२०

नश्यमिति तेनेति रसालमाधुर्याद्यानित्यर्थः तात्पर्यविषयएवशाब्दस्यप्रामाण्याभ्युपगमादितिभावः नचाप्रा
माण्येष्टापत्तिरितिवाच्यं आप्तवाक्यस्यतद्वैगीकारायोगादितिभावः माधुर्यगतजातिविशेषाभावमंगीकृत्यशंक
ते नचतज्ज्ञत्वमेवेति सामान्येनेति विशेषतेरसालमाधुर्यगतेजातिविशेषस्वरूपलाभेनरमाधुर्यगतेषुजातिविशेषे
ष्वपिसत्त्वात्सामान्यरूपमितिभावः नविशेष्यतिजातिविशेषगतविशेषविशिष्टतयाज्ञातिविशेषत्वेनबोधय
तितथाचरसालमाधुर्यगतजातिविशेषस्यस्वरूपेणशाब्दात्वगमतेपिस्वगतासाधारणविशेषविशिष्टतया
नवगतत्वादेवजिज्ञास्यत्वमितिभावः जातिविशेषगतासाधारणविशेषः किंजातिरूपः किंवाजातिविशेषस्व
येतराद्वृत्तित्वेसतिजातिविशेषाश्रयवृत्तित्वरूपोपाधिर्वानाद्यः जातौजात्यनंगीकारात्नेद्वितीयः रसालमाधुर्य
नद्युपविशेषशब्दस्तज्ज्ञतेविशेषविहायान्यगतेविशेषेतत्रबोधयतिअप्रामाण्यापत्तेः नचतज्ज्ञत्वमेववि
शेषविशेषत्वेनसामान्येनरूपेणबोधयतिनविशेष्यतिजिज्ञासेतिवाच्यं प्रत्यक्षेणापिमधुररसविशे
षणस्यजातिविशेषस्यस्वरूपतएवविषयीकरणेनजातिविशेषगतविशेषांतराविषयीकरणेन
जिज्ञासानुवृत्तिप्रसंगात् तस्मात्प्रत्यक्षग्राह्येभिव्यक्तापरोक्षैकरसचैतन्यावगुंठनात्स्पष्टताजिज्ञासा
निवर्त्तनत्वमाशाब्दादिगम्यतदभावात्स्पष्टतेतिव्यवस्थाभ्युपगंतव्या
गतजातिविशेषेप्रत्यक्षेणापितद्ग्रहप्रत्यक्षावगतेपिजातिविशेषजिज्ञासानुवृत्तिप्रसंगात्तस्मात्प्रत्यक्षेणापि
स्वजातिविशेषः स्वरूपेणैवग्रहणतद्गतेविशेषस्वरूपेणतद्वगमस्त्राक्षेशाब्दादप्यस्त्येवेतिशाब्दावगतस्यापिस्प
ष्टत्वेनजिज्ञासानुवृत्तिर्नस्यादित्याशयेनाह प्रत्यक्षेणापीति तस्मादिति प्रत्यक्षावगतत्वशाब्दादिगम्यत्वयोः स्प
ष्टताभावादित्यर्थः अनुभवसिद्धायाः स्पष्टतायाः प्रयोजकमाह अभिव्यक्तेति अपरोक्षत्वैकरसत्वमेकरस
मेकरूपंतेअभिव्यक्तं यदपरोक्षैकरसंचैतन्यंतत्तादात्म्यात्प्रत्यक्षग्राह्येस्पष्टताविषयता विशेषरूपेत्यर्थः अन्ये
नविषयगतस्पष्टताप्रयोजकोभ्रतायाविषयचैतन्याभिव्यक्तिरावरणतिरोहितरूपातस्यासिद्धयेवृत्तिनिर्गमनेय १२०

पत्यक्षे वस्तुन्यावरणाभिभवस्यावश्यकत्वाच्चेति पादद्वनएवंके नतदभिभवार्थं द्वितीयनिर्गमनमिति भाति पादयति इत
रेत्विति ननु शब्दावबोधवगतेप्यर्थे स्पष्टता किं न स्यादित्येतन्याह नहीति परिमलस्य गंधप्रादिमदे रसालगतरस
ग्रहार्थमाम्रफले मधुररसादिरस्तीत्येवंरूपाद्वाप्तवाक्याच्छ्रवणात्स्पृक्तादपि मधुरत्वादिसामान्यविशिष्टतयैव
रसादिज्ञानं भवति न तु मधुरत्वव्याप्यजातिविशेषविशिष्टरसादिज्ञानं तथा च रसादिगतजातिविशेषज्ञानाभावा
देव जातिविशेषे जिज्ञासा उपपद्यते न तु शब्दादवगतेपि स्पष्टताभावादित्याशयेनाशंकते नच शब्दादिति माधुर्य
मधुररसमाधुर्यादिमात्रावगमेपि शब्दात्साधारण्येन जातिविशेषावच्छिन्नमाधुर्यावगमो नास्तीति संबंधः असा
धारण्येन यो जातिविशेषस्तदवच्छिन्नतया माधुर्यावगमो नास्तीत्यर्थः जातिविशेषावगमाभावेऽप्यभावे हेतुमा
रसनेन शब्दानुमानावगतेष्वः अन्यतावगते स्पष्टता तावदस्त्वस्पष्टे नहि रसालपरिमलादिविशेषेश
नवाररमाश्रयादेर्हेप्यन्यतावगतस्य स्पष्टतास्तु न दनेन रसोपि कथं न दितिजिज्ञासानुवृत्तेः नच शब्दान्मा
धुर्यादिमात्रावगमेपि रसालमाधुर्यादिस्तत्वातरजातिविशेषवाचिशब्दाभावात्तस्यैवपिशात्रान्नस्या
दद्दीत संगतिकत्वाच्छब्दात्साधारण्येन जातिविशेषावच्छिन्नमाधुर्यावगमो नास्तीति जिज्ञासानुवृत्ते
र्युक्तेतिशंकां रसाले सर्वातिशायी माधुर्यविशेषास्तीत्यस्माच्छब्दान्नकुतावान्तरजातिविशेषस्यापिव
ह रसालेत्यादिना रसालस्य यन्माधुर्यादि तद्वृत्तिर्याप्रवांतरजातिविशेषस्तद्वाचकशब्दाभावादित्यर्थः नत्वाथ
कशब्दमंगीकृत्यापि शाब्दिकग्रहाभावान्न तदवगमो न संभवतीत्याह नत्वत्रैपीति नस्यति प्रवांतरजातिविशेषवाचक
शब्दस्येत्यर्थः नचपीकयोमिति संबंधः तद्वाचकपदाभावेपि तद्बोधकवाक्यरूपशब्दात्तेन नच जातिविशेषावग
मोप्यस्ति तथा चावगते जातिविशेषस्पष्टताभावादेव जिज्ञासेत्याशयेनाह रसालस्येत्यादिना ग्रपशब्दः किंत
ऋतजातिविशेषबोधयतीति किंवान्यगतेत्याघमंगीकरोति नकृतावांतरेति द्वितीयदूषयति

अहमर्थे वृत्तिनिर्गमनाभावे सति ज्ञानमहमर्थनिष्ठमेव न विषयचैतन्यनिष्ठं विषयावारकाज्ञाने च विषयचैतन्य
निष्ठमेव न त्वहमर्थनिष्ठं तथा च समानाश्रयत्वेन बाधितत्वात्प्रयोजककोटिप्रविष्टमित्यर्थः । समानाश्रयविषय
त्वमिति ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधे समानाश्रयत्वे सति समानविषयत्वे प्रयोजकं परिकल्प्यते तन्निर्वाहाय वृत्तिनिर्गमे स्वी
कृते पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यमेतेन तयोर्विरोधे उक्तप्रयोजकोऽन्यदेव प्रयोजकं कल्पनीयं तच्च वृत्तिनिर्गमं विनैव सि
ध्यति अतो विरोधप्रयोजकोपपादकतयापि वृत्तिनिर्गमो न सिध्यतीति समुदायार्थः । देवदत्तीयेति यत्तद
त्तीयघटाज्ञानाश्रये घटावच्छिन्नचैतन्ये देवदत्तीयघटज्ञानरूपवृत्तेर्निर्गमनद्वारा संबंधे सति देवदत्तीयघट

अहमर्थविषयचैतन्यनिष्ठयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नाश्रयत्वेन तयोर्विरोधे समानाश्रयत्वस्यातन्त्रत्वादिति
वाच्ये समानाश्रयविषयत्वं ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकमङ्गीकृत्य वृत्तिनिर्गमाभ्युपगमेऽपि देवद
त्तीयघटवृत्तेर्यज्ञदत्तीयघटाज्ञानस्य च घटावच्छिन्नचैतन्यैकाश्रयत्वप्राप्त्यातिप्रसंगतादवस्थ्येन य
दज्ञानं येन रूपेण यद्विषयावरकं तत्तद्रूपकतद्विषयकज्ञाननिवर्त्यमितीष्यत एव विरोधप्रयोजक

ज्ञानयज्ञदत्तीयघटाज्ञानयोः समानाश्रयत्वे सति समानविषयकत्वलाभेन न च देवदत्तीयघटवृत्त्या यज्ञदत्तीय
घटाज्ञाननिवृत्तिरस्तीत्युक्तदोषतादवस्थ्यमित्यर्थः । यदीदं प्रयोजकं न भवति किं तर्हि तत्प्रयोजकं वृत्तिनिर्गम
नानिरपेक्षं सर्ववादिनस्तत्त्वाभिप्रेतं तत्राह यदज्ञानमिति तदिति तदज्ञानं तत्तद्रूपेण तद्विषयकज्ञाननिव
र्त्यमित्यर्थः । तथा च प्रयोजकशरीरे येन रूपेण प्रतीत्यनेन तदीयत्वेन च यज्ञदत्तप्रतिविषयावारका
ज्ञानस्य यज्ञदत्तीयज्ञानेनैव निवृत्तिर्न देवदत्तज्ञानेनेति नियमभङ्गाभावान्नातिप्रसङ्ग इति स्वचित

आवरणनिवृत्तेः स्पष्टताप्रयोजकत्वे अन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति अत एवेत्यादिना अभिव्यक्तचैतन्यसंसर्गादेवेत्यर्थः
आवृत्तीति आवृतजन्यावृत्तिमननाद्यनुष्ठानात् प्रागसंभावनाविपरीतभावनाभ्यां प्रतिबध्यत्वादज्ञानानिवर्तका
१ तदनुष्ठानानन्तरं प्रतिबद्धत्वादज्ञाननिवर्तिकेति भावः नन्वेतावतापीति अत्र केचिदाहुरित्यादिना मतत्रयोप
न्यासात्मकग्रन्थेनापीत्यर्थः विषयावरकाज्ञानस्य पुरुषगतत्वमते च निर्गतवृत्त्या निवृत्तिसंभवेऽपि तस्य विषया
वच्छिन्नचैतन्यगतत्वपक्षे तन्निर्गमापेक्षा स्यादित्याशंक्य निर्गतवृत्त्यैव विषयगताज्ञानस्यापि निवृत्तेर्नास्ति वा
धकमित्याशयेनाज्ञाने विशिनष्टि विषयावच्छिन्नचैतन्यगतस्येति नन्वज्ञानाज्ञानयोर्विवर्त्यनिवर्तकभावस्य

अत एव सादिवेद्यस्य स्वत्वादेः स्पष्टतापत्तेर्वृत्तिवेद्यस्यापि ब्रह्मणो मननाद्येः प्रागज्ञानानिवृत्ताव
स्पष्टतानन्तरं तन्निवृत्तौ स्पष्टेन तद्वृत्तिनिर्गममुपपादयति नन्वेवं तावतापि विषयावरकाज्ञाननि
वृत्त्यर्थं वृत्तिनिर्गमस्त्वस्तु के तदयुक्तं विषयावच्छिन्नचैतन्यगतस्य तदावरकाज्ञानस्य निर्गतवृ
त्त्या निवृत्त्युपगमेप्यनतिप्रसंगात् न च तथा सति देवदत्तीयघटज्ञानेन यज्ञदत्तीयघटाज्ञानस्या
पि निवृत्तिप्रसंगः समानविषयत्वस्य सत्त्वात्

त्वेऽविरोधे समानाश्रयत्वे सति समानविषयकत्वं तत्त्वं समानाश्रयत्वं च वृत्तिनिर्गमने सति संभवति अज्ञानाश्र
यो विषयचैतन्यं वृत्तिरूपज्ञानस्यापि विषयितिलाभान्निर्गमाभावे तत्तयोः समानाश्रयत्वासंभवात् समानवि
षयकत्वमात्रं विरोधप्रयोजकं पर्यवस्यति तथा चातिप्रसंग इति शंकते न च तथा सतीति वृत्तिनिर्गमानुपगमे
सतीत्यर्थः सत्त्वादिति देवदत्तीयघटज्ञानयज्ञदत्तीयघटाज्ञानयोरिति शेषः

सि॰ ले॰
प्र॰ टी॰
१२२

तदनियमेपीतिजातेर्व्याप्यवृत्तित्वनियमाभावेपिप्रकृतेप्रत्यभिज्ञायाः विस्नुमिश्रांशेऽप्रत्यक्षत्वेदंशेतदभाव
ग्रहात्तेतिवक्तव्यंतत्तस्यावच्छेदकत्वभेदविनाशनियोगितदभावंपायेकत्वकत्वायोगादुपाधिभेदोवाच्यस्तच्च
निरूपत्वस्यादपरोक्षत्वजातेः स्वसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वायोगाद्व्याप्यवृ
त्तिजातित्वमेववाच्यंतच्चदूषणमुक्तमितिभावः नन्वप्रकृते उपाधिभेदानिरूपणमसिद्धलौकिकसन्निकर्षज
न्यत्वतदभाववत्त्वयोर्वासंस्काराजन्यज्ञानत्वतदभाववत्त्वयोर्वाविस्नुमिश्रविषयकत्वतदभाववत्त्वयोर्वापरोक्षत्वतदभा
वयोरनुपाधित्वसंभवादित्यतिचेन्न उक्तोपाधीनामपिभावाभावरूपत्वेनतदंशेनुपाधीनत्वापत्तावनवस्थाप्र
संगादित्तिभावः अपरोक्षत्वमनुपाधिरितिपक्षेदूषयति नाप्नोति अनिर्वचनमसिद्धमितिचेन्नवक्तव्यं किमिदं
तदनियमेऽव्यवच्छेदकोपाधिभेदानिरूपणेनतस्याव्याप्यवृत्तिजातित्वयोगाच्च नाप्युपाधिस्तदनिर्व
चनात् इन्द्रियजन्यत्वमिति चेन्नसाक्षात्प्रत्यक्षत्वाव्यापनात् नन्वमिति एतद्ज्ञानोपनीतगुरुत्वादिविशिष्ट
तदप्रत्यक्षेविशेषणांशानितव्यापनाच्चकारणत्वाभावेनतदप्रत्यक्षत्वेप्युपानयसहकारिसाम
ग्र्यादिन्द्रियस्यैवजनकत्वात्तदनुगतजन्यतावच्छेदकाग्रहेणानेकेन्द्रियजन्यत्वस्यदुर्ग्रहत्वाच्च

123

यजन्यत्वमपरोक्षत्वंकिंवातत्सन्निकर्षजन्यत्वंसिद्धान्ताभिमतेवात्तत्राद्यमन्यद्दूषयति इन्द्रियेति समवायादिप्रत्यक्षत्व
येनित्यसामान्यादिष्वव्याप्तिमुक्ताऽपिसन्निव्याप्तिमप्याह नन्वमितेति यस्मिन्नंशेऽनुमानेनवाशाब्देनवागुरुत्वमनुभूयते
स्मिन्निन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वेऽपिगुरुत्वविशिष्टप्रत्यक्षंभवतितत्रविशेषणांशेऽनतिगुरुत्वांशेतिव्याप्तिरित्यर्थः नन्वगुरु
त्वस्येन्द्रियायोग्यतयापरोक्षत्वेतदंशज्ञानेतज्जन्यत्वमसिद्धमित्यतआह कारणतयेति परोक्षेपीतियथारूपं च
दृष्टेमृतेत्रानुमितौमनसःकरणत्वंतथ्येतिभावः नचेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमपरोक्षत्वंगुरुत्वांशज्ञानेचतथात्वेज्जन्य १२२
त्वमितिनातिव्याप्तिरितिवाच्यं तथापिसाक्षात्प्रत्यक्षत्वाव्याप्त्यनिरासादितिभावः अनेकेन्द्रियरूपादिसाधारणाकारेण
तज्जन्यत्वदुर्ग्रहमनुगतजन्यतावच्छेदकाभावेनतज्ज्ञानंविनाजन्यत्वज्ञानेसंभवादित्याह अनुगतेति।

द्वित्रिनिर्गमे साधयितुमुपक्रमते अत्राहुरित्यादिना किं तदिति अपरोक्षत्वजातिरुपाधिर्वेति किं प्रत्यासत्तिः प्राग्दूष
यति नतावदिति पूर्वं देशविशिष्टपर्वतरहीते विस्मृतेऽवर्त्तमानकाले देशविषयके अपरोक्षप्रत्यभिज्ञाने संस्काररूपे
यापनायकसहितादिन्द्रियाज्ज्ञानियते अयं विस्मृतिदेश आसीदिति तत्र देशांशेऽपरोक्षत्वमस्ति न वा आद्ये दोषमाह
देशांशेपीति नैवत्स्यापातादिति न चाऽतिप्रायनिर्वन्ह शक्यास देशस्तदानीं कीदृश इति जिज्ञासानुदयप्रसंगादिति भा
वः नन्वज्ञाना निवृत्त्यनुभवयोरभावेपि देशांशेऽपरोक्षत्वं कल्प्यते कल्प्यके च इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वं सन्निकर्षश्च
सविषयेऽप्यसन्निहितमनमनुस्मृत्य संस्कारः कल्प्यते इत्याशंकां प्रतिप्रसंगमाह अननुभवेपीत्यादिना अत्र

अत्राहुः द्वित्रिनिर्गमानुपगमेऽज्ञाना ज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकमेव दुर्निरूप्यं यदज्ञाने पुरुषप्रतीत्याध्य
क्रमिति चेत् यदीदज्ञानेनापि विषयगताज्ञाननिवृत्तिप्रसंगात् अपरोक्षत्वमपि निर्वत्तकज्ञानविशेषण
मिति चेन्न किं तदपरोक्षत्वं ननावज्ञातिः देशप्रमासीदिति संस्कारोपनीतदेशविशिष्टदेशपुरुषविष
यस्य चाक्षुषज्ञानस्य देशांशेऽपि तत्त्वेन ज्ञातविषयगताज्ञाननिवृत्त्यापातात् देशस्याज्ञातताकत्वमीतिते
देशप्रमापरोक्षत्वानुभवापत्तेश्च अननुभवेपि संस्कारे सन्निकर्षपरिकल्प्ये इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वं तद्द्वारका
त्वेन कापरोक्षत्वापगमे त्वमित्यादावपि लिंगज्ञानादिकसन्निकर्षपरिकल्प्यते दंगीकारापत्तेः देशा
शोऽपरोक्षत्वासमवेतत्वम्यज्ञानिर्वायोगाज्ज्ञानेर्वापत्तौ निनानियमात्

मितेर्लिंगज्ञानं सन्निकर्षः उपमितौ सादृश्यज्ञानं सन्निकर्षः शाब्दे पदार्थोपस्थितिः सन्निकर्षः अर्थापत्तावुपप
द्यमानपदार्थज्ञानं सन्निकर्षः अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं सन्निकर्ष इति कल्पनया अपरोक्षत्वमापत्तिरित्याप
तेरितिभावः तदंगीकारेति अपरोक्षत्वांगीकारापत्तेरित्यर्थः देशांशेप्यपरोक्षत्वं नास्तीति द्वितीयकल्पं दूषय
ति देशांशइति व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति अन्यथा एकस्यामेवप्रत्यभिज्ञायां तन्मात्रांशे संस्कारजन्यत्वस्तिता

यत्त्वाभिमतमिति तत्त्वसिद्धान्तिनोपज्ञानगतमपरोक्षत्वं संमतं तद्देवममस्तु तथा च परोक्षत्वस्याज्ञाननिवर्त्त-
कज्ञानविशेषणत्वसंभवान्न परोक्षज्ञानेन तन्निवृत्तिप्रसंग इति भावः । मदभिमतापरोक्षत्वस्य ज्ञानेन तन्निवृत्तिप्रयो-
जकत्वेन संभवतीति सिद्धान्ती दूषयति नत्वस्येति मदभिमतापरोक्षत्वस्येत्यर्थः । प्रस्तावः प्रकरणं तच्च तृतीयप-
रिच्छेदावसाने द्रष्टव्यं तत्रैव दर्शनीयमेवेति ज्ञानस्यापरोक्षत्वं हि न करणविशेषप्रयुक्तं किं तु परोक्षार्थाभिन्नत्व-
मित्युक्त्वा परोक्षत्वं विषयावभासकचैतन्यरूपज्ञाननिष्ठं न हि तन्निष्ठमतोऽनन्यसाक्षिप्रत्यक्षताव्याप्तिः । अर्थापरोक्षत्वं च
स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभिन्नत्वं स्वपदमर्थपरं तद्व्यवहारानुकूलचैतन्यं निष्ठन्त्वावरणं तत्तद्घटाद्यधिष्ठानचैतन्यमे-
व तथा च घटाद्यर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलेन स्वाधिष्ठानचैतन्येन संयोगाच्चरत्वादभिव्यक्तेन तादात्म्यलक्षणाभेदसत्त्वा-

यत्त्वाभिमतमापरोक्ष्यं तद्देवममास्त्विति चेन्न तस्य शाब्दापरोक्षत्वनिरूपणप्रस्तावे प्रतिपादनीयत्वात्तत्रैव
दर्शनीयत्वात् । ज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वेन तन्निवृत्तिप्रयोजकविशेषणाभावायोगात्

१२४ त्स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभिन्नत्वरूपमपरोक्षत्वमुपपन्नं तथाहि कार्यादिषु तत्तदधिष्ठानभूतस्य केवलसाक्षिरू-
पतत्त्वमस्य ज्ञानस्यावारकघटादिषु तत्तदाकारवृत्त्युपहितस्य घटादिप्रत्यक्षज्ञानरूपस्य घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य च
तेन तेन विषयेण तादात्म्यसत्त्वादपरोक्षतार्थाभिन्नत्वरूपपरोक्षत्वमुपपन्नमिति हि तत्र दर्शनीयमिति । प्रयोज्यत्वेनेति
विषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्तौ सत्यां विषयस्य घटादेः स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभिन्नत्वरूपमपरोक्षत्वं लभ्यते विषय-
स्य तल्लाभे सहितज्ञानस्यापरोक्षतार्थाभिन्नत्वरूपमपरोक्षत्वं लभ्यते तथा च विषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्तेः पूर्वं ज्ञान-
ग स्यापरोक्षत्वालाभेन सिद्धान्त्यभिमतस्य ज्ञानगतापरोक्षत्वस्य विषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यस्याज्ञान- १२३
निवृत्तिं प्रति प्रयोजकत्वासंभवादित्यर्थः । तन्निवृत्तिं प्रति प्रयोजकतया विनिवर्तकज्ञानविशेषणत्वायोगादि-
त्यत्रार्थः ।

ननु साक्षात्कारोमिद्रमनुभवसिद्धः कथ्विद्वा विशेषाधिरेवजन्यतावच्छेदको स्त्वित्याशंकानहिं स एवापरोक्षत्वं
भवेत्तान्यदित्याह तत्कुहेत्वेतिय्यवच्छेदजन्यत्वग्रहात्पूर्वमेवावच्छेदकग्रहस्यावश्यकत्वात्साक्षात्कारोमीत्यनुभव
योगस्यापरोक्षत्वस्यानेदयोग्यधर्मरूपत्वायोगाच्चेत्यर्थः अस्तु तर्हि उक्तावच्छेदकोपाधेरेवापरोक्षत्वरूपत्वंसकिं
व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्वानाद्यः देशपमासीदितिप्रत्यदेदेशान्तिव्याप्तेर्न द्वितीयः अवच्छेदकभेदानिरूप
णात् नचविलक्षमित्रविषयकत्वावच्छेदेन तत्रापरोक्षत्वरूपोपाधिरस्ति देशविषयकत्वावच्छेदेन तत्रैवतदभावो
प्यस्तीतिवाच्यं तथासतिदेशांशे विलक्षमित्रविषयकत्वाभावस्यवत्त्वान्तत्रापित्तत्प्रत्यदेविलक्षमित्रविषयकत्वतद
भावयोरविरोधापावच्छेदकान्तरापेक्षापाद्देवानवस्थाप्रसंगात् विशेषाधिस्वीकारेजातिमात्रविलयप्रसं
गत्वाहेचतत्संवध्धमप्रतीतस्यापरोक्षरूपत्वोपपत्तौ प्रत्यक्षत्वाभवापत्तिसिद्धिप्रजन्यत्वस्यतद्योग्यापरो
क्षत्वरूपत्वकल्पनायोगात् एतेनेद्रियसन्निकर्षजन्यत्वमापरोक्ष्यमुपनयमहत्वेनेद्रियजन्यपरोक्षांशेवन
सन्निकर्षजन्यत्वमनुमितावप्युपनीतमानसेतत्प्रमाणस्रसाधारणस्यापनयस्यासन्निकर्षत्वादित्य
पिशंकानिरस्ता संयोगादिसन्निकर्षाणामननुगमेनाप्यननुगमात्तच
गाच्चनोक्तोपाधिपदसंभवतीतिभावः उपाधिपदेद्वितीयेकल्पनिराचष्टे एतेनेति अव्यात्पाद्दिदोषप्रसंगेने
त्यर्थः इंद्रियजन्यत्वमपरोक्षत्वमितिपदेपायतिव्याप्तिरुक्तासातत्सन्निकर्षजन्यत्वेनेतिपदेनास्तीत्याहशंकि
कः उपनयेति कारणतरामावेनेंद्रियजन्यत्वस्यतेपितत्सन्निकर्षजन्यत्वेनास्ति उपनयस्यसन्निकर्षत्वासंभवात्
सन्निकर्षान्तराभावाच्चेतिभावः दूषणान्तरमाह संयोगादीति संयोगसंयुक्तसमवायादिसन्निकर्षाणामननुगमे
नसंयोगादिघटितत्वस्यसन्निकर्षत्वस्याभावेनेतियावत् अननुगमाच्चेतिइंद्रियसन्निकर्षजन्यत्वस्येतिशेषः तथा
चैतत्तत्स्वरूपत्वशद्वार्थस्यसंबन्धविषयत्वादिगोचरसाक्षात्कारेणुसाक्षात्कारोमीत्यनुगतत्वप्रत्ययेनस्यादितिभावः उ

सि॰ ले॰
प्र॰ टी॰
१२५

चरवृत्तिज्ञानस्य संसर्गइन्द्रियमात्मक स्तदुक्तं ग्रागेन्द्रियकवृत्तयस्तत्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्यसंस्फुरणवोत्पद्यन्त इति
नियमसुपेत्योतिनत्रयदा यदाणेन्द्रियकवृत्तेनाहमुत्पत्तिस्तदानदाविषयचैतन्येनास्मा संसर्गइतिहि नियमः स्पष्ट
भासेनएवविषयान्तरेषु पूरुषान्तरेषु ज्ञानान्तरेषु चेन्द्रियप्रयोजकं विशिष्य विशिष्य योजनीयं ननु
गोत्वरूवृत्तेनाविषयचैतन्यसंसर्गाभावेनोक्तप्रयोजकानाङ्कान्तनाटज्ञाननिवर्तकत्वप्रसङ्गानास्तीत्युक्तं मध्युक्तं
क्तं वित्यरेनात्रवृत्तेरपिविषयसंसर्गोसत्वान्नव्याहि इन्द्रियस्पर्शसोकन्नाद्यः सन्नीतिवाक्याज्जायमानायाद्वृत्तेः कदा
चिदेतः करणाइन्द्रियस्पृष्टीकस्येनाङ्गीह इन्द्रियान्तरवस्त्ववच्छेदेनजननेसतितस्याद्वृत्तेस्तदन्तरवस्त्ववच्छिन्न
चैतन्येसंसर्गसत्वात्तदावरणनिवर्तकत्वप्रसङ्गः नचेष्टापत्तिस्तदानन्दन्तरवस्तुनिजिज्ञासानुदयप्रसंगादि
तिशङ्कानियतपदेननिरस्तेत्याह नचैवं सतीति विरोधप्रयोजकस्यनियमगर्भत्वे सतिशब्दज्ञानस्याप्यज्ञान
तद्विषयतदाज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनियतात्मलाभज्ञाननिवर्त्यमितिज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्र
योजकेनिरूपितेभवति नचैवं सतिनाडीइन्द्रियस्वरूपगोचरशब्दज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वप्रस ङ्
ङ्गः तस्याकदाचिदपिसंप्रयुक्तनाडीइन्द्रियान्तरवस्तुसंसर्गसंभवेऽपिविषयसंसर्गविनाशब्दज्ञान प्रि
संभवेनतत्संसर्गनियतात्मलाभत्वालाभात् तस्माच्छब्दज्ञानविरोधनिर्वाहायवृत्तिनिर्गमावश्य ति
निवर्तकत्वप्रसङ्गोनचेतिसंबन्धः यदायदा इन्द्रियादिगोचरशब्दवृत्तेः इन्द्रियस्तदातदातस्यावृत्तेरिन्द्रियाद्यन्य
तरवस्त्ववच्छिन्नचैतन्यसंसर्गइतिनियमोनास्तीतिहेतुमाह तस्येति नाडीशब्दज्ञानस्येत्यर्थः ऐन्द्रियकवृत्तीनां
हि तत्तदिन्द्रियगोलकावच्छिन्नाः करणप्रदेशाद्भूत्पत्तिनियमसंभावनेऽपिन्द्रियनिरपेक्षवृत्तीनान्तत्करणेजाय
मानानाप्रदेशानियमकारणाभावाद्देहादिगोचरशब्दवृत्तेः कदाचिद्दैवयोगाद्धृदयाद्यवच्छेदेनान्तःकरणे
जायतेकदाचित्तइन्द्रियादिप्रदेशंविहायप्रदेशान्तरावच्छेदेनसानत्रजायतइतिनिहृक्ते नियमोनास्तीत्यर्थः
प्रवृत्तस्येति षष्ठ्यासप्तम्यापचम्याचसंबन्धः तस्मादितिवृत्तिज्ञानस्याज्ञानाश्रयविषयचैतन्यसंसर्गविना
तन्निवर्तकत्वासंभवादित्यर्थः

725

१२५

तस्मादिति पदज्ञाने यपुरुषेप्रतीत्यादिरूपेणिरूक्ते विरोधप्रयोजके अपरोक्षत्वस्य निवर्त्तकज्ञानविशेषणत्वासंभवादि
त्यर्थः तस्माद्ज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनियतत्वेन निवर्त्तकज्ञानविशेषणत्वं वाच्यमिति शेषः परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्व
प्रसंगवारणाय विशेषः ननु विषयसंसृष्टस्यापि वृत्तिज्ञानस्य विषयगताज्ञाननिवर्तकत्वे घटादिवृत्तिप्रसंग इत्याशंक्य योग
चरवृत्तिज्ञाने तत्प्रसंग इत्याशंक्याह ब्रह्मज्ञानस्येति मूलाज्ञानाश्रयभूतसर्वोपादाने ब्रह्मणि संसर्गनियतस्येत्यर्थः
यदा ब्रह्मगोचरवृत्तिज्ञानमुदेति तदा नियमेन ब्रह्मसंसृष्टमेवोदेतीत्यत्र हेतुनेन सर्वोपादानत्वप्रतिपादकार्पमात्रस्य
जन्मप्रभृत्युपादानभूतब्रह्मणा सह संसर्गनियमे सति ब्रह्मगोचरवृत्तिगोचरज्ञानस्यापि ब्रह्मणि वृत्त्या मूलाज्ञानाश्रय
भूतब्रह्मणि संसर्गनियमात्सिद्ध इति भावः ब्रह्मज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वे मानमाह तरति शोकमिति शोक
पदमज्ञानपरमात्मपदं प्रत्यगभिन्नब्रह्मपरं तिष्ठतीति पदार्थ एवमज्ञाननिवर्तकत्वेन विशेषः परोक्षवृत्तेरविषयचै
तस्मात्तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेरप्रदत्तज्ञानस्य मूलाज्ञानाश्रयभूतसर्वोपादानब्रह्मसंसर्गनियतस्य
मूलाज्ञाननिवर्तकत्वादृष्टपकत्वेन मूलाज्ञानस्य संनिकर्षसामर्थ्यान्न तत्र विषयावच्छिन्नचैतन्यसंसृष्ट
वेत्यद्यन्तरदिति नियमस्य अस्याज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनियतत्वेन निवर्त्तकज्ञानविशेषणत्वं वाच्यं तथा च परज्ञा
तन्यसंसर्गाभावादृष्टपकवृत्तेर्नानान्तःसंसर्गको हेतुरित्यत आह तदर्दिष्टमा निकर्षसामर्थ्यादिति गुणेन परोक्षवृत्तेर्नाम
ज्ञानाश्रयविषयचैतन्यसंसर्गनियतत्वरूपविशेषणाभावाद्धज्ञानेऽप्रतीत्याद्यपि सति पिनन्तर्ज्ञातिप्रसंग इति सोचित
पर्यवसितप्रयोजकदर्शयति तथा चेति उक्तविशेषणविशिष्टेत्यर्थः अज्ञानावच्छिन्नचैतन्यगतदावारकाज्ञानानि बहूनि सन्ति
तेषां मध्ये कानिचिद्धटवदन्यप्रतिनिदावारकाणि कानिचित्तद्विषयप्रत्यक्षादिकप्रतितदावारकाणि एवंप्रति विषयपुरुष
भेदेनानेकाज्ञानानि सन्ति तथा च विषयावारकाज्ञानानां मध्ये पदज्ञानपुरुषघटादेरावृतिदृष्टिप्रावारकपरस्य विषय
स्यावरकस्यावारक तदज्ञानतदीयज्ञानेऽदृष्टज्ञायिननोद्दिष्टपूर्णतद्वैविषयकत्वतदज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनियतात्मला
भज्ञानेन निवर्त्यमित्यर्थः तदज्ञानेति पदेन देवदत्तवृत्तिघटाकारकाज्ञानमभिधीयते तदज्ञानाश्रयचैतन्यघटादावच्छि
न्नचैतन्यं तदाश्रयः संसर्गः तन्नियतः तदज्ञानाश्रयात्मलाभोपपत्तत्वघटगोचरवृत्तिज्ञानस्य तदज्ञानेन तदज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनि
यतात्मलाभत्वं तदज्ञाने चेति विग्रहः आत्मलाभः उत्पत्तिः नियमश्च घटादावुत्पत्तावपि घटगोचरवृत्तिज्ञानस्य घटादृष्टपम

अथेति अयमभेदः किं वेदान्तप्रमाणकः किं वान्यप्रमाणकस्तत्र चान्त्यवदाद्यः कल्पः संभवति वेदान्तानामुपा
सनादिपरत्वप्रतीतेर्नद्वितीयः जीवब्रह्माभेदस्योपनिषद्भ्यस्तत्प्रतिविरोधादिति भावः तत्राद्यं कल्पं परिगृह्य समा
धत्ते वेदान्तेति तेषामुपासनादिपरत्वं दूषयति सर्वेषामिति वेदान्तानां तात्पर्यमिति विमृश्यमानास्सर्वेऽपि वेदान्ता
अद्वये जीवाभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयन्ति समन्वयेन तात्पर्यं लभन्ते तात्पर्यज्ञापकानि लिङ्गानि कथयति उपक्रमेति
आदिपदमभ्यासादिसंग्रहार्थं के ते वेदान्ताः कथं वा तेषु तल्लिङ्गानां सत्त्वे को वा तैर्लिङ्गैस्तात्पर्यावगमप्रका

अथ किंप्रमाणकोऽयं जीवब्रह्मणोरभेदः योऽद्वयाभिध्यानेन वेदान्तप्रमाणक इति वेदान्ताघोषः सर्वे
ऽपि वेदान्ता उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना तात्पर्यलिङ्गैर्विमृश्यमानाः प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्यद्वितीये सम
न्वयन्ति यथा चायमर्थस्तथा शारीरकसमन्वयाध्याये प्रपञ्चितं विस्तरभयान्नेह प्रदर्श्यते इति श्री
त्सिद्धान्तलेशसंग्रहे अप्पयदीक्षितविरचिते प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः

रइत्याकांक्षायामाह यथा चेति सर्वेषां वेदान्तानामयमेव परमतात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः न तूपासनादिरि
ति प्रपञ्चितमित्यर्थः अत्रापि कुतो न प्रपञ्च्यते तत्राह विस्तरेति ग्रन्थविस्तारभयादित्यर्थः इति श्रीमत्परमहं
सपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्स्वयंप्रकाशानन्दसरस्वतीचरणारविंदसलग्नरजोभूतस्याच्युतकृष्णानन्दतीर्थ
स्यकृतौ गणसिद्धान्तलेशसंग्रहव्याख्यायां श्रीबाल[illegible]मुकुन्दानन्दतीर्थपादपूज्यशिष्यश्रीविश्वनाथतीर्थ १२५

द्वि

एवं ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकनिर्वाहकत्वेन वृत्तिनिर्गमनं प्रसाध्य तत्त्वेऽवेहेन्द्रियाणि मनोभेदेनाह अन्येति न्यायादिना ला-
घवादिति विषयगताज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञाननिवर्तित्वग्रहणाद्यो लाघवात्समानाधिकरणज्ञाननिवर्तित्व-
ग्रहात्तेन तत्समानाधिकरणज्ञाननिवर्तितत्वमित्यर्थः ; एतदुक्तं भवति अज्ञानस्य विषयचैतन्यगतत्वान्निवृत्तिलक्षणं ज्ञानका-
र्यमपि तद्गतमेव तथा चाज्ञाननिवृत्तिरूपकार्यसंस्कारणमन्तज्ञानेन समष्टिरूपसन्निकर्षसामर्थ्यात्तत्सामानाधिकरण्य-
लक्षणसंबंधसंभवेन व्याप्यायोगात्कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यस्यान्यत्र गोकादिति वायुतमसतिप्रधकारेण
र्थः ; सत्येवेति अन्यत्र विद्यमानादालोकादन्यत्र तन्मानाशो नेत्येवकारार्थः ; अज्ञानस्यापि विषयावारकत्वेन
वारणतमससदृशत्वाद्वृत्तिरूपस्य दृष्टान्ताद्वा चैतन्यरूपस्य वा प्रकाशस्यावरणनिवर्तकत्वेनालोकसदृशत्वात्तज्ज्ञाना

127 अन्येन विषयगताज्ञानस्य लाघवात्समानाधिकरणज्ञाननिवर्तकत्वसिद्धौ वृत्तिनिर्गमः ; फलतीत्याहुः :
अपरोक्षवासप्रकाशस्य वा तमोनिवर्तकत्वे सामानाधिकरण्ये सत्येव दृष्टमिति दृष्टान्तेराधात् वृत्तिनि-
र्गमः ; सिद्ध्यतीत्याहुः : केचित्त्वावरणाभिभवार्थं वृत्तिनिर्गमानपेक्षायामपि चिदुपरागार्थं प्रमातृ-
चैतन्यस्य विषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थं वा तदपेक्षेत्याहुः :

ज्ञानयोरन्धकारालोकयोरिव सामानाधिकरण्ययोरेव निवर्त्यनिवर्तकभावः कल्पनेन तत्र सामानाधिकर-
ण्यमज्ञानाश्रयविषयचैतन्ये वृत्तिज्ञानस्य संसर्गरूपं स च संसर्गो वृत्तिनिर्गमाधीन इति भावः ; एवं विषयचैतन्य-
गताज्ञाननिवृत्तिरन्यनिर्गतवृत्त्यापि संभवत्येतो वृत्तिनिर्गमनाभ्युपगमो व्यर्थ इत्याशंक्याह तेनेति निर्गमेण विना तन्नि-
वृत्तिर्न संभवतीति तदभ्युपगमस्य फलम् इति समाधानं दर्शितमिदानीं विषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्त्यर्थं वृत्ति-
निर्गमनं नापेक्षितमिति पूर्वपक्षमङ्गीकृत्यापि वृत्तिनिर्गमनं साधयति केचिदिति इदं च प्रकारद्वयं प्रागेव प्र-
पंचितमिति नेह प्रपंच्यत इति बोध्यम् प्रमातृचैतन्यस्य शास्त्रजीवस्य ब्रह्माभेदेनास्ति प्रमाणमिति शोकते